

મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત શ્રીભાગવત વ્યાખ્યા

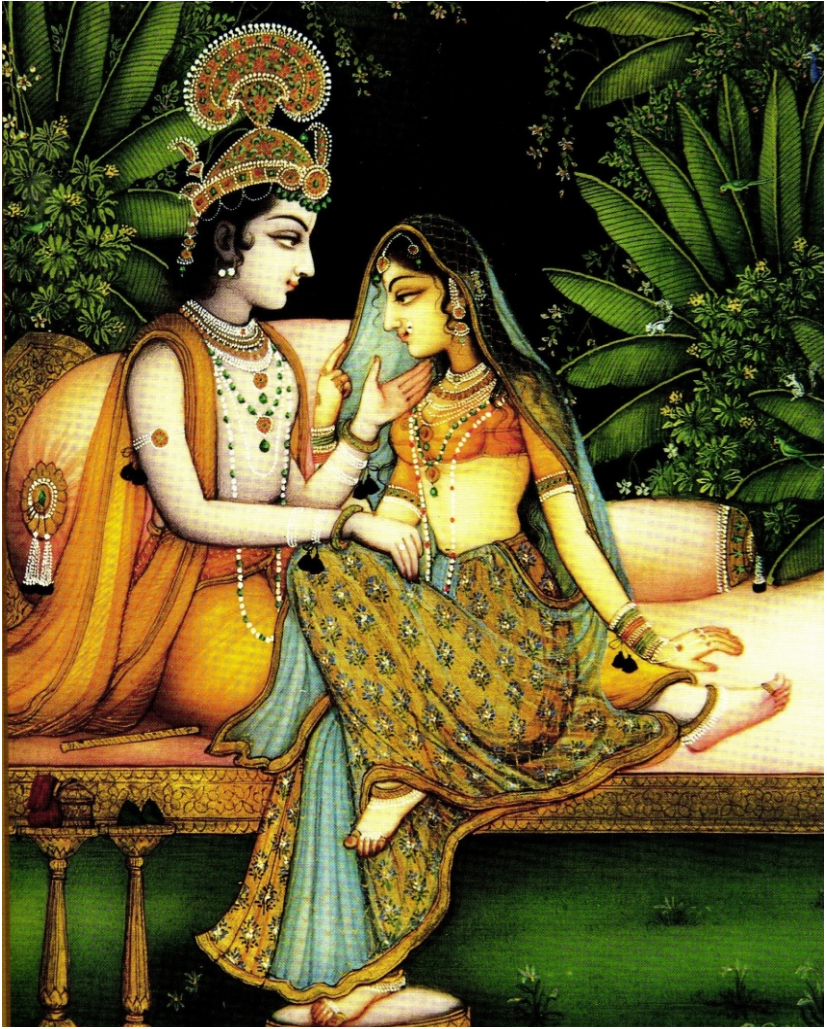
રાજસ ઈળ પ્રકરણ

સુબોધિની

(દશમસ્કન્ધ અન્તર્ગત અધ્યાય ૫૪-૬૦)

પ્રકાશક : શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી-કચ્છ

जय श्रीकृष्ण

श्रीवल्लभाधीशो जयति

મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત શ્રીભાગવત વ્યાખ્યા:

રાજસ ક્ષણ પ્રકરણ

સુબોધિની

(સુબોધિની અનુસાર અધ્યાય ૫૪-૬૦)

અનુવાદક :

ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ ગાંધી

શ્રીવલ્લભાધીશો જયતિ

પ્રકાશક : શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી-૬૨૬૭

પ્રકાશક :
શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ,
કંસારા બજાર, માંડવી-કચ્છ, ગુજરાત, ૩૭૦૪૬૫

શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિદ્યાપીઠ
કુલાભાઈ પાર્ક, હાલોલ, પંચમહાલ, ગુજરાત, ૩૮૯૩૫૦

સમ્પાદક : શ્રીશરદ્દ ગોસ્વામી

પ્રકાશન વર્ષ : વિ.સં.૨૦૭૮
શ્રીવલ્લભાબ્દ : ૫૪૩

પ્રતિ : ૧૦૦૦

મુદ્રક :
પૂર્વી પ્રેસ્ પ્રા. લિ., રાજકોટ

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ

શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિદ્યાપીઠ, કુલાભાઈ પાર્ક, હાલોલ, જિ.પંચમહાલ પિન.૩૮૯૩૫૦.

ફોન : ૯૩૧૩૪ ૩૬૨૦૦

ગ્રન્થ

પ્રકાશનસંલાય

પુષ્ટિમાર્ગની પ્રાથમિક સમજ માટે

પ્રવેશિકા, લેખક: ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી(ગુજરાતી)	૧૦
પ્રવેશિકા, લેખક: ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી(હિન્દી)	૧૦
Praveshika, લેખક: ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી (અંગ્રેજી)	૧૦
પુષ્ટિપ્રવેશ ૧-૨, લેખક: ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી (ગુજરાતી)	૨૦
પુષ્ટિપ્રવેશ ૧-૨, લેખક: ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી (હિન્દી)	૨૦
પુષ્ટિપથ, લેખક: ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી (ગુજરાતી)	૧૦
પુષ્ટિપથ, લેખક: ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી (હિન્દી)	૧૦
પ્રમેયરત્નસંગ્રહ, લેખક: ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી (ગુજ.)	૨૦
Manual of the devotional path of Pushti. લેખક : ઉપરમુજબ (અપ્રાપ્ય) ૬૫	

શ્રીભાગવતસુબોધિનીનું શ્રીનાનુલાલ ગાંધીએ કરેલ ભાષાન્તર:

પ્રથમસ્કન્ધ	૧૦૦
દ્વિતીયસ્કન્ધ	૧૦૦
તૃતીયસ્કન્ધ (બે ભાગમાં)	૪૦૦
જન્મપ્રકરણ(દશમસ્કન્ધ અધ્યાય ૧-૪)	૧૫૦
તામસ પ્રમાણ પ્રકરણ (દશમસ્કન્ધ અધ્યાય ૫-૧૧; પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાય૧૨-૧૪)	૧૨૫
તામસ પ્રમેય પ્રકરણ (દશમસ્કન્ધ અધ્યાય ૧૨-૧૮)	૧૨૫
તામસ સાધન-ફળ પ્રકરણ (દશમસ્કન્ધ અધ્યાય ૧૯-૩૨)	૨૦૦
રાજસ પ્રમાણ પ્રમેય પ્રકરણ (દશમસ્કન્ધ અધ્યાય ૩૩-૪૬)	૨૦૦

તત્ત્વદર્શનવિષયક રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં પ્રસ્તુત થયેલ

વિભિન્ન શોધપત્રો તથા ચર્ચા નો સંગ્રહ

શબ્દખંડીયા વિદ્વત્પરિચર્યા (સંસ્કૃત-અંગ્રેજી-હિન્દી)	૨૦૦
અન્યાખ્યાતિવાદીયા વિદ્વત્સંગોષ્ઠી (સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	૧૫૦
કાર્યકારણભાવમીમાંસા વિદ્વત્સંગોષ્ઠી (સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	૨૦૦
પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વિદ્વત્સંગોષ્ઠી (સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	૧૫૦
અન્ધકારવાદ વિદ્વત્સંગોષ્ઠી (સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	૨૦૦
વલ્લભવેદાન્ત લેખક: ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી(સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	નિ:શુલ્ક

સામ્પ્રદાયિક વિચારગોષ્ઠીમાં પ્રસ્તુત થયેલા

વિભિન્ન શોધપત્રો તથા તેના ઊપર થયેલ ચર્ચા નું સંકલન

વાર્તાપરિચર્યા	૧૫
----------------	----

અધિકારપરિચયા	૧૦૦
સાધનાપ્રણાલી	(અપ્રાપ્ય)
પુષ્ટિભક્તિમાં કથાસાધના વિચારગોષ્ઠી	(અપ્રાપ્ય)
શરણાગતિ વિચારગોષ્ઠી	૫૦
શરણાગતિ વિચારગોષ્ઠી (પૂરક પ્રશ્નોત્તરી)	(અપ્રાપ્ય)
સેવા-સમર્પણ વિચારગોષ્ઠ	૫૦
પુષ્ટિભક્તિ અને પ્રપત્તિ સાધનામાં જઘન્યાધિકાર વિચારગોષ્ઠી	૮૦
પ્રતિબન્ધ (પુષ્ટિભક્તિ અને પ્રપત્તિ સાધનામાં પ્રતિબન્ધ)	૧૦૦
પુષ્ટિભક્તિ અને પ્રપત્તિ સાધનામાં ફળ	૧૦૦

નિત્યસ્તોત્રપાઠ

પુષ્ટિપાઠાવલી (ગુજરાતી) પાકું બાઈડિંગ	અપ્રાપ્ય
પુષ્ટિપાઠાવલી (હિન્દી) પાકું બાઈડિંગ	અપ્રાપ્ય
પુષ્ટિપાઠાવલી (ગુજરાતી) કાચું બાઈડિંગ	૨૦
પુષ્ટિપાઠાવલી (ગુજરાતી) કાચું બાઈડિંગ ૪'' .૩'' નાની સાઈઝ	૨૦
પુરુષોત્તમસહસ્રનામ-ત્રિવિધલીલાનામાવલી (અનુવાદ સહિત)	૨૦

અધ્યયનોપયોગી ગ્રન્થો

શ્રીભાગવતમહાપુરાણ(ચારભાગ. મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય સમ્મત અર્થવાળું)	૫૦૦
ષોડશગ્રન્થ(સરળ ગુજરાતી ભાવાર્થ-વિવેચન સાથે. પેજ સં. ૨૩૦)	નિ:શુલ્ક
જિન શ્રીવલ્લભરૂપ ન જાન્યો	અપ્રાપ્ય

ગો.શ્રીશામ મનોહરજી લિખિત સર્વોત્તમસ્તોત્રની વિસ્તૃત ભૂમિકાનો ગુજરાતી અનુવાદ, શ્રીવલ્લભાષ્ટક, સપ્તશ્લોકી, શ્રીવલ્લભસ્તોત્રો, પઞ્ચશ્લોકી, શિક્ષાશ્લોકી આદિ ગ્રન્થોનું વિવેચન ૪૫૦થી વધુ પાનામાં સંકલન

કૃષ્ણાશ્રય, શ્રીકલ્યાણરાયજી લિખિત સંસ્કૃત ટીકાનો ગુજ અનુવાદ	અપ્રાપ્ય
ભગવદ્ગીતા	૧૦૦

અનુવાદક : શ્રીનાનુલાલ ગાંધી. શબ્દાર્થ, શ્લોકાર્થ, વિવેચન, પાઠાનુક્રમણિકા, ગીતાતાત્પર્ય તથા ન્યાસાદેશવિવરણ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે.

પુષ્ટિઅસ્મિતા સંવર્ધક શિબિર, રાષ્ટ્રીય સંમેલન-ભરૂચ (પ્રશ્નોત્તરી)	૨૫
ષોડશગ્રન્થગત ઉપદેશો અને તેમની ૬૪વાર્તાઓ, લે. ભૂપેન્દ્રભાઈ ભાટીયા	અપ્રાપ્ય
ષોડશગ્રન્થગત ઉપદેશો અને તેમની ૨૮વાર્તાઓ, લે. ઉપર મુજબ	અપ્રાપ્ય
ભગવદ્ગીતાનો ભક્તિયોગ, બારમો અધ્યાય, લેખક : ગો.શ્રીશ્યા.મ.	નિ:શુલ્ક
ભગવદ્ગીતાનો પુરુષોત્તમયોગ, પંદરમો અધ્યાય, લેખક : ગો.શ્રીશ્યા.મ.	નિ:શુલ્ક
દ્રવ્યશુદ્ધિ. અપરસ-સુતક બાબતનો નિર્ણય ગ્રન્થ. લે. : ગો.શ્રીપુરુષોત્તમજી	નિ:શુલ્ક
ભાગવત શાસ્ત્ર-સ્કન્ધ-પ્રકરણ-અધ્યાયનો અર્થ. લેખક: શ્રીનાનુલાલ ગાંધી	૧૦
શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણ, અનુવાદક: ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ ગાંધી.	૧૫૦

(શ્રીવલ્લભાચાર્ય રચિત તત્ત્વાર્થટીપનિબન્ધાન્તર્ગતનું પ્રકરણ. શ્રીમદ્ભાગવત ના

शास्त्र-स्कन्ध-प्रकरणे અને અધ્યાય ના અર્થોનું વિસ્તૃત વિવેચન.)

શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ

૫૦

(શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધમાંનું પ્રથમ પ્રકરણ.)

શ્રીપુરુષોત્તમજીની આવરણભંગ ટીકાના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે)

પુરુષોત્તમ પ્રતિષ્ઠાપ્રકાર

નિ:શુલ્ક

(શ્રીગુસાંઈજી રચિત સેવ્ય સ્વરૂપને પુષ્ટ કરાવવાની વિધિનું વિસ્તૃત ગુજરાતી વિવેચન) લે : ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી

ગૃહસેવા અને વ્રજલીલા વ્યાખ્યાતા ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી

નિ:શુલ્ક

પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ વ્યાખ્યાતા ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી

અપ્રાપ્ય

શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર (દશમસ્કન્ધનો સરળ ગુજરાતી ભાવાનુવાદ)

૧૨૫

અનુવાદક : ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ ગાંધી

રસદષ્ટિની તરફેણમાં. લેખક : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી

અપ્રાપ્ય

સિદ્ધાન્તનું આચમન પ્રશ્નોત્તરી ઉત્તરદાતા : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી

નિ:શુલ્ક

ભક્તિવર્ધિની વ્યાખ્યાતા : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી

નિ:શુલ્ક

સેવા: ઋતુ-ઉત્સવ-મનોરથ. વ્યાખ્યાતા: ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી

અપ્રાપ્ય

હમકું ઈતની સમજ ભલી(પ્રાચીન-અર્વાચીન-આધુનિક આચાર્યોના વચનામૃતો) અપ્રાપ્ય

તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધાન્તર્ગત સાધનપ્રકરણ. મૂળ સહિત ગુજરાતી અનુવાદ

૨૫

પુરુષાર્થવ્યવસ્થા પ્રવક્તા : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી

નિ:શુલ્ક

પુષ્ટિવિધાનમ્-૨(વ્યાકરણમ્)

અપ્રાપ્ય

શ્રીવલ્લભાચાર્ય-શ્રીગોપીનાથજી-શ્રીગુસાંઈજી રચિત ૫૬ ગ્રન્થોંકા પદચ્છેદ-

અન્વય-શબ્દપરિચય-વૃત્તિપરિચય.

પુષ્ટિવિધાનમ્-૩(વ્રજભાષા)

૧૫૦

શ્રીવલ્લભાચાર્ય-શ્રીગોપીનાથજી-શ્રીગુસાંઈજી રચિત ૬૬ગ્રન્થોંકા શબ્દાર્થ-

શ્લોકાર્થ-વિવેચન-પાદાનુક્રમણિકા.

તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધાન્તર્ગત શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણમ્ સર્વનિર્ણયપ્રકરણમ્ (વ્રજભાષાટીકા)

૧૦૦

વેદાન્તચિન્તામણી (હિન્દી અનુવાદ સહિત) તથા સત્સિદ્ધાન્તમાર્તંડ

૫૦

(ગુજરાતી પ્રશ્નોત્તર સંક્ષેપ) શ્રીગટ્ટુલાલજી વિરચિત.

વિવેકત્રયમ્, પ્રપञ्च-जीव-मूलरूप (संस्कृत)

૧૦

શ્રીપુરુષોત્તમગ્રન્થાવલી-૫(સંસ્કૃત)

૧૦૦

(દશદિગન્તવિજયી ગો.શ્રીપુરુષોત્તમજી રચિત દ્રવ્યશુદ્ધિદીપિકા, ભક્તિમાર્ગીય

અપરાધનિરૂપણવિવૃત્તિ તેમજ ઉત્સવપ્રતાન મૂળ ગ્રન્થો તેમજ તેનો વ્રજભાષા-

હિન્દી-ગુજરાતી અનુવાદ)

શ્રીપુરુષોત્તમગ્રન્થાવલી-૬(સંસ્કૃત)

૨૦૦

(દશદિગન્તવિજયી ગો.શ્રીપુરુષોત્તમજી રચિત ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા તથા

ન્યાસાદેશતાત્પર્ય ની સંસ્કૃત ટીકા)

गृहसेवा और ब्रजलीला (ब्रजभाषा). व्याख्यात: गो.श्रीश्याम मनोहरजी	निःशुल्क
भगवद्गीताका भक्तियोग. व्याख्यात: गो.श्रीश्याम मनोहरजी	निःशुल्क
सेवा : ऋतु-उत्सव-मनोरथ, विवेचक : गो.श्रीश्याम मनोहरजी	निःशुल्क
ब्रह्मवाद (हिन्दी) लेखक : गो.श्रीश्याम मनोहरजी	निःशुल्क
सेवाकौमुदी (नवधाभक्ति) हिन्दी, व्याख्याता : गो.श्रीश्याम मनोहरजी	अप्राप्य
तृतीयस्कन्ध सुबोधिनी (संस्कृत) दो खंडोंमें.	१०००
श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् : सप्रदीप-विवरणम्. (संस्कृत) तीन खंडोंमें.	१०००

महाप्रभु श्रीवल्लभाचार्य विरचित ब्रह्मसूत्राणुभाष्यं तथा उस पर भगवदीय श्रीइच्छाराम तथा गो.श्रीगिरिधिरजी विरचित 'प्रदीप' तथा 'विवरण' टीका.

ईतिहास

आधुनिक न्यायप्रणाली अने पुष्टिमार्गीय साधनाप्रणाली नो आपसी टकराव निःशुल्क	
ले. : गो. श्रीश्याम मनोहरजी (गुजराती/हिन्दी)	
श्रीगोपीनाथप्रबुधरणी (गुजराती/हिन्दी)	२५
श्रीगोपीनाथजना विषयमां उपलब्ध (चित्रण, हस्ताक्षर, पद, ईतिहास, रचना वगैरे) तमाम माहितिनो संग्रह.	

सन्दर्भ ग्रन्थो

पुष्टिविधानम् पादानुक्रमशिका.	१०
श्रीवल्लभाचार्य-श्रीगोपीनाथज-श्रीगुसांईज रचित २६ ग्रन्थोनी पादानुक्रमशिका	
हमकुं ईतनी समज लली.	अप्राप्य
अेक वार वांचवा जेवुं. प्राचीन-अर्वाचीन-आधुनिक आचार्योना मार्मिक वचनामृतोनो सचित्र संग्रह.	

Summary of Shuddhadvaita Vangmaya. Aut:SriSharad Goswami 15 (मुंभई युनिवर्सिटीनो अल्प्यास ग्रन्थ) श्रीमहाप्रबुज, श्रीगोपीनाथज तथा श्रीगुसांईजना ग्रन्थोनो अंग्रेजमां टुंक परिचय.

गोशाणा : महिलाबाग पासे, मांडवी-कच्छ तथा श्रीवल्लभाचार्य विद्यापीठमां, ढालोव.
जुर्गोद्धार : श्रीबालकृष्णजना बेठकज. गाम : विंजारा, ता.अबडासा-कच्छ

श्रीवल्लभाचार्य विद्यापीठ :

श्रीवल्लभाचार्य नगर, रेडरल हॉस्पिटल पाछण, ढालोव, जि. पंचमहाल.

अध्ययनोपयोगी ग्रन्थालय, आचार्यभवन, हस्तलिखित ग्रन्थागार, अध्ययनकक्ष, छात्रालय, वेष्णव आवास, भोजन, अध्यापक वगैरे अत्यावश्यक सुविधाओधी सुसज्ज

पुष्टिस्वाध्याय :

अठवाडीयाना लगभग बधा दिवस आबाल-वृद्ध बधा पुष्टिमार्गीओ माटे सम्प्रदायना मूल ग्रन्थोनुं अध्यापन विद्वान् आचार्यवंशजे द्वारा टेलिफोनिक कोन्फरन्स् माध्यमधी करवामां आवे

छे : वधु माहिति माटे शेन सम्पर्क : ९४२६६२३५६५

Pushti-Vidya

'पुष्टिविद्या' मोबाईल् एप्लिकेशन

व्होट्सएप द्वारा विद्यापीठ तथा पुष्टिमार्ग सम्बन्धी महत्वपूर्ण
जानकारीयां प्राप्त करनेकेलिए सम्पर्क करें : 9426623565

<http://www.vallabhacharyaavidyapeeth.org/>

<http://www.pushtimarg.net/>

Like our page on Facebook :

Sri Vallabhacharya Vidyapeeth

Subscribe us on You Tube:

'Pushtiswadhyay'

गोस्वामी श्रीश्याम मनोहरजीद्वारा सम्पादित-पुनर्मुद्रित
शुद्धाद्वैत पुष्टिभक्ति सम्प्रदायके मूल संस्कृत ग्रन्थ

१. सव्याख्यषोडशग्रन्थ संयुक्तप्रकाशन, दुर्लभ

खंड १. श्रीयमुनाष्टकम् से सिद्धान्तरहस्यम्

खंड २. नवरत्नम् से भक्तिवर्धिनी

खंड ३. जलभेदः से सेवाफलम्

ष. प्रकाश-रश्मि सहित ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम्

खंड १. प्रथमाध्याय नाथद्वारा टेम्पलबोर्ड, अतिदुर्लभ

खंड २. प्रथमाध्याय नाथद्वारा टेम्पलबोर्ड, अतिदुर्लभ

खंड ३. द्वितीयाध्याय

खंड ४. तृतीयाध्याय

खंड ५. चतुर्थाध्याय

३. श्रीमद्भागवतसुबोधिनी

खंड १. प्रथम-द्वितीयस्कन्ध

खंड ४. जन्मप्रकरण

खंड ५. तामसप्रमाणप्रकरण

- खंड ६. तामसप्रमेय-साधनप्रकरण
 खंड ७. तामसफलप्रकरण
 खंड ८. राजसप्रमाण-प्रमेयप्रकरण
 खंड ९. राजससाधन-फलप्रकरण
 खंड १०. सात्त्विकप्रमेयसाधनफलप्रकरण
 खंड ११. गुणप्रकरण तथा यावत्प्राप्य एकादशस्कन्ध

४. तत्त्वार्थदीपनिबन्ध

- खंड १. शास्त्रार्थ-सर्वनिर्णयप्रकरण
 खंड २. भागवतार्थप्रकरण स्कन्ध १-५
 खंड ३. भागवतार्थप्रकरण स्कन्ध ६-१४

५. सव्याख्यषड्ग्रन्थाः संयुक्तप्रकाशन, दुलभं

६. वेदान्ताधिकरणमाला-भावप्रकाशिका
 ७. विविधविवरणोपेत पत्रावलम्बनम्
 ८. प्रस्थानरत्नाकर
 ९. विद्वन्मण्डनम्
 १०. श्रीबालकृष्णग्रन्थावली
 ११. श्रीवल्लभमहाप्रभुस्तोत्राणि
 १२. श्रीपुरुषोत्तमप्रतिष्ठाप्रकारः
 १३. वल्लभाख्यान (सप्तटीकोपेत)
 १४. पुष्टिविधानम् गुजराती, ब्रज तथा संस्कृत संस्करण
 १५. वादावली

ब्रह्मवाद, वादकथा, विग्रहवाद, प्रपंचवाद, प्रपंचसंसारभेदवाद, ब्रह्मजीवतदैक्यस्वरूपनिरूपणम्, विरुद्धधर्माश्रयत्वविवेचनम्, आत्मवादः, प्रश्नोत्तरसाहस्रीपर्यालोचनम्, प्रश्नोत्तरसाहस्रीचर्चित-प्रकृत्याधिकरण-समालोचनम्, केवलाद्वैतवादाभिमतविद्यास्वरूपविमर्शः, अक्षरपुरुषोत्तम-द्वैतनिरासवादः

१६. अवतारवादावली

खंड २. भेदाभेदवाद, सृष्टिभेदवाद, आविर्भावतिरोभाववाद, ख्यातिवाद, प्रतिबिम्बवाद, अन्धकारवाद.

खंड ३. ब्राह्मणत्वादिदेवतावादः, जीवव्यापकत्वखण्डनवाद, जीवप्रतिबिम्बत्व-खण्डनवादः, भागवतस्वरूपविषयकशंका-निरासवादः, उपदेशादिविषयकशंका-निरासवादः, भगवत्प्रतिकृति-पूजनवादः, ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणवादः, तुलसीमालाधारणवादः, शंखचक्रधारणवादः,

भक्तिरसत्ववादः, भक्त्युत्कर्षवादः, नामफलादिप्रकारवादः, जयश्रीकृष्णोच्चारणवादः,
स्ववृत्तिवादः, वस्त्रादिसेवावादः, मूर्तिपूजनवादः, भागवतपाठादेः शंकरनिरासवादः.

१७. सत्सिद्धान्तमार्तण्डः. भारतमार्तण्ड-पञ्चनदी श्रीगोवर्धन(गट्टुलाल)शर्मा विरचित.

१८. वेदान्तचिन्तामणी. भारतमार्तण्ड-पञ्चनदी श्रीगोवर्धन(गट्टुलाल)शर्मा विरचित.

४क्र.१, ष तथा ४/१, ४/ष को छोड कर सभी ग्रन्थ श्रीवल्लविद्यापीठ-श्रीविट्ठलेश्वर-प्रभुचरण
आ.हो.ट्रस्ट (कोल्हापुर) द्वारा प्रकाशित.

- वाल्लभवेदान्त निबन्धसंग्रह (हिन्दी)
- पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेद (गुजराती)
- विवेक (हिन्दी)
- विशोधनिका (चार खंड) (गुज-हिन्दी)
- पुरुषोत्तमयोग (गुजराती-हिन्दी)
- नवरत्नम् (गुजराती-हिन्दी)
- श्रीयमुनाष्टकम् (हिन्दी)
- सिद्धान्तनुं आचमन (गुजराती)
- सिद्धान्तसूक्ति (गुजराती)
- भगवद्गीतासु भक्तियोग
- वार्तान्की सैद्धान्तिक संगति
- पुरुषार्थव्यवस्था (हिन्दी-गुजराती)
- चतुःश्लोकी(हिन्दी)
- रसदृष्टिनी तरफेणमां (हिन्दी-गुजराती)
- गृहसेवा और ब्रजलीला (गुजराती-हिन्दी)
- ब्रह्मवाद (वादावली सम्पादकीय)
- सेवाकौमुदी/नवधाभक्ति (हिन्दी)
- चिरकुट चर्चा समीक्षा (हिन्दी-गुज)
- पुष्टिमागीय पीठाधीश स्वरूप और कर्तव्य
- अणुभाष्य(साधनफलाध्याय) भूमिका (गुज.)
- नवरत्नोपदेशका मानसविश्लेषण(गुज-हिंदी)
- श्रीवल्लभाचार्यके दर्शनका यथार्थ स्वरूप
- शरणागतिविचारगोष्ठी एक पूरक प्रश्नोत्तरी (गुजराती)
- धर्म-अर्थ-काम-मोक्षकी पुष्टिमागीय विवेचना(हिन्दी-गुजराती)
- भगवत्सेवानो सिद्धान्तशुद्ध प्रकारः एक प्रश्नोत्तरी (गुजराती)

- साकारब्रह्मवाद (तत्त्वचिन्तन भक्ति और संस्कृति विमर्श) (हिन्दी)
- तत्त्वार्थदीपनिबन्धान्तर्गत शास्त्रार्थप्रकरणोपक्रम(गुज.)
- तत्त्वार्थदीपनिबन्धान्तर्गत संक्षिप्त शास्त्रार्थ-सर्वनिर्णयप्रकरण तथा विवेकधैर्याश्रय, नवरत्न, सिद्धान्तमुक्तावली एवं भक्तिवर्धिनी का गुजराती अनुवाद-विवेचन(गुज.)
- श्रीवल्लभाख्यान : श्रीमद्भागवतको प्रारूप और श्रीवल्लभाख्यान
- सूक्तित्रय : सिद्धान्त, उत्सव, भक्ति.
- पुष्टिभक्तिका व्यापारीकरण (कुशंका, खिलवाड-समाधान)
- ब्राह्मिक याथार्थ्य और ब्रह्मवाद की नानावादानुरोधिता (लघुग्रन्थसंग्रह-२)
- पुष्टिमार्गकी आचार्यत्रयी
- अमृतका आचमन
- गोपीगीत
- नलकूबर-मणिग्रीव स्तुति

सम्पर्क:

गोस्वामी श्रीश्याम मनोहरजी, ब्रजकमल, ६३ स्वस्तिक सोसाय्टी, ४था रास्ता,
जुहु स्कीम, विलेपार्ले(पश्चिम) मुम्बई-५६

॥ प्रकाशकीय ॥

महाप्रभु श्रीवल्लभाचार्यचरण विरचित श्रीभागवतना दशमस्कन्ध उत्तरार्ध सुबोधिनीञ्जना राजस साधन प्रकरण तेमज राजस इण प्रकरण (अध्याय ४७ थी ६०; प्रचलित कुमानुसार अध्याय ५० थी ६३) ना गो.वा.श्रीनानुवाल गांधी कृत गुजराती अनुवादनुं श्रीवल्लभावाङ्मयना अध्येताओ समक्ष प्रकाशन करतां आनन्द अने कृतार्थता नो अनुभव थर्छ रह्यो छे.

प्रथम संस्करण: श्रीनाथद्वारा कृष्णभंडारे वि.सं.२००० नी सालमां अति उदारता दाभवीने इ. २००० साम्प्रदायिक ग्रन्थोना प्रकाशन माटे झणव्या लता. तेमांथी १५०० इपीआ गो.वा.श्रीरणछोडदास वृन्दावनदास पटवारीने साम्प्रदायिक ग्रन्थोना प्रकाशन माटे माकलाव्या लता. ते रकममांथी श्रीरणछोडभाईअे राजस साधन तथा राजस इण प्रकरण ना प्रथम संस्करणो वि.सं. २००१ अने २००२ मां श्रीनाथद्वारा कृष्णभंडारना नामे प्रकाशित कराव्या लता. कागण जुभ माँघा होतां आ ग्रन्थनी इक्त अढीसो-अढीसो (२५०) प्रतो कुल इपीआ १५०० मांथी छापवामां आवी लती! आमांथी बयेवी (?!) रकमनो विनियोग श्रीनानुवाल गांधीअे अनुवाद करेल सुबोधिनीना शेष भागो छापवामां करवामां आवेल!!

राजस इण प्रकरण सुबोधिनी ना प्रकाशकीय निवेदनमां श्रीरणछोडदास पटवारी लभे छे:

श्रीनाथञ्जनुं मंदिर पुष्टिमार्गनुं केन्द्रस्थान छे. श्रीनाथञ्जनुं स्वइप गोस्वामी बाणकोना माथे वर्षो थयां बिराजे छे. श्रीनाथञ्जना प्रतापथी अत्यारे पण श्रीकृष्ण भंडारनी आवक अटवी छे के भंडार तरइथी दर वरसे साम्प्रदायिक अनेक ग्रन्थोनुं प्रकाशन थर्छ शके. उमेद छे के पूज्यपाद गोस्वामी १०८ श्रीगोविन्दलालञ्ज श्रीतिलकायत महाराज सांप्रदायिक साहित्यमां रस लई आवो प्रबंध करावशे!!!

अे तो कांई थयुं नही परन्तु, हा, वर्तमान तिलकायतश्रीअे मशीन द्वारा श्रीनाथञ्जनुं महाप्रसाद वेयवानी व्यवस्था जरूर उभी करी छे!

आ भंडमां पण श्रीसुबोधिनीना अध्ययनमां उपकारक अेवा महाप्रभु श्रीवल्लभाचार्यचरण विरचित श्रीभागवतार्थ प्रकरणनो संबाधित अंश तथा श्रीरघुनाथचरण विरचित नामचन्द्रिका टीकाना गुजराती अनुवाद सहित

શ્રીપુરુષોત્તમનામસહસ્ર સ્તોત્રમાંના સમ્બન્ધિત નામો તથા ગ્રન્થની વિગતવાર અનુક્રમણિકા છાપવામાં આવી છે.

સમ્પૂર્ણ રાજસ સાધન તથા ક્ષણ પ્રકરણના સુબોધિનીજીનું પ્રુફરીડીંગ ભરૂચ નિવાસી શ્રીમતી પ્રીતિબેન દલાલે કર્યું છે, ગ્રન્થને પ્રેસમાં મોકલવા લાયક તૈયાર કરવાનું તેમજ છપાવવા નું કાર્ય શ્રીપીયૂષ ગોંધીયા તથા શ્રીપ્રવીણભાઈ એ કર્યું છે જે આ પ્રસંગે અવિસ્મરણીય છે.

શ્રીરામ જન્મોત્સવ

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી-કચ્છ દ્વારા

શ્રીવલ્લભાબ્દ ૫૪૩; વિક્રમસંવત ૨૦૭૮

શરદ્ ગોસ્વામી

॥ अनुक्रमशिका ॥

दशमस्कन्ध उत्तरार्ध अन्तर्गत राजस इल प्रकरण

(श्रीसुबोधिनी अनुसार अध्याय ५४-६०)

अध्याय ५४. (मणि निमित्ते सत्राजित अने शतधन्वा नो वध.)

२८१

भगवानना हस्तिनापुर पधार्या पछी अकूर अने कृतवर्मा द्वारा शतधन्वानी सत्राजित विरुद्ध उक्तेरणी. शतधन्वा द्वारा सत्राजितनी हत्या. सत्यभामानो शोक. श्रीकृष्णने ज्ञाण करवा सत्यभामा हस्तिनापुर गयां. श्रीकृष्णनुं त्वरित द्वारका आगमन. शतधन्वानो भय. श्रीकृष्णथी भयभीत सर्वेनो शतधन्वाने शरण आपवानी ना. अकूरने मणि सोंपी शतधन्वानुं पलायन. भगवाने मिथिला नगर सापे शतधन्वाने मार्यो. बलराम मिथिला पधार्या तो श्रीकृष्ण मणिनी शोधमां द्वारका. भगवानथी भयभीत अकूर अने कृतवर्मा नुं पलायन. अकूरनुं द्वारका पुनरागमन. अधाना देजतां अकूर पासेथी मणि कढावी श्रीकृष्णे मणि पाछो अकूरने आपी अधाना सन्देहो दूर कर्या.

अध्याय ५५. (पांच कन्याओने श्रीकृष्ण पराया)

३१३

लाक्षागृहनी आगमां पांडवो ज्वीत बची गयाना समाचार ज्ञाणी भगवान हर्नद्रप्रस्थ पधार्या. श्रीकृष्णनुं स्वागत. कुशणप्रश्न. श्रीकृष्ण-अर्जुननो यमुनाकांठे इरतां विष्णुने परावा तपस्यारत कालिन्दीज साथे मिलाप. कालिन्दीज साथे हर्नद्रप्रस्थमां विवाल. श्रीकृष्ण साथे परावा मागती अवन्तीराजनी पुत्री मित्रवृन्दानुं भगवाने हरण कर्युं. सात आभलाओने नाथीने भगवान् नञ्जितनी कन्या सत्याने स्वयंवरमां वरी द्वारका पधार्या. श्रुतकीर्तिनी कन्या भद्रा, मद्रराजनी कन्या लक्ष्मणा तेमज भौमासुरे बंटी बनावेल हजरो राजकुमारीओ साथे श्रीकृष्णना विवाल.

अध्याय ५६. (भौमासुरने मारी सोण हज्जर कन्याओने त्यांथी लावी

भगवाने तेमनी साथे लग्न कर्या.)

३५६

भौमासुरे छीनवी वीधेव दिव्य छत्र, कुंडल आदि पाछा अपाववा हर्नद्रनी भगवानने प्रार्थना. प्राञ्ज्योतिषपुर उपर भगवाननुं आक्रमण अने किलानो ध्वंस. मुर दैत्यनो वध. मुरना सात पुत्रो तथा भौमासुरनी सेनानो संहार. भौमासुरनो शिरच्छेद. भूमिअे श्रीकृष्णनी स्तुति करी. भौमासुरे हरण करीने बंटी बनावेल सोण हज्जर राजकन्याओ श्रीकृष्णने जेठ तेमने मनोमन वरी. ते सर्वने द्वारका मोकवी श्रीकृष्णे स्वर्गमां जेठ अदितिने कुंडल सोंप्या. पाछा वणतां सत्यभामानी प्रेरणायी श्रीकृष्ण स्वर्गधी पारिजित वृक्ष लई आव्या. द्वारकामां बधी राजकन्याओ साथे भगवानना विवाल अने दाम्पत्य.

અધ્યાય ૫૭. (રુક્મિણીજીની સાથે ભગવાને કરેલો પરિહાસ)

૩૯૫

રુક્મિણીજી તથા તેમના મહેલ નું વર્ણન. શ્રીકૃષ્ણે રુક્મિણીજી સાથે પરિહાસ કર્યો. રુક્મિણીજી ચિન્તા-શોકમગ્ન બની પડી ગયાં. પરિહાસ સમજી ન શકનાર પ્રિયા ની દશા જોઈ કરુણાવશ ભગવાને તેમનું સમાધાન કર્યું. સ્વસ્થ બનેલાં રુક્મિણીજીનો પ્રત્યુત્તર. શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા પુનઃ સમાધાન. ભગવાનની આવી રહસ્યમયી માનુષલીલાનું પ્રયોજન.

અધ્યાય ૫૮. (અનિરુદ્ધના લગ્નમાં બલદેવજીએ રુક્મીને માર્યો)

૪૬૩

શ્રીકૃષ્ણના પુત્રો તેમજ ૧૬૦૦૮ પત્નીઓના શ્રીકૃષ્ણમાં નિરોધ નું વર્ણન. આઠ પટરાણીઓના પુત્રોના નામો. બહેન રુક્મિણીને સારું લગડવા રુક્મીએ પ્રદ્યુમ્ન સાથે પુત્રી રુક્મવતીનો વિવાહ કર્યો. અનિરુદ્ધ સાથે રોચના ના વિવાહમાં પાસા રમતાં રુક્મીએ કરેલ કપટથી ક્રોધિત બનેલા બલદેવજીએ રુક્મીનો વધ કર્યો. શ્રીકૃષ્ણનું મૌન અને પુત્રવધુ સાથે ભોજકટ નગરથી દ્વારકા આગમન.

અધ્યાય ૫૯. (બાણાસુરની પુત્રી ઉષાનો અનિરુદ્ધ સાથે સમ્બન્ધ)

૪૮૬

બાણાસુરને શિવનું વરદાન. હજાર હાથવાળા અસુરને યુદ્ધ કરવાની ચળ ઉપડતાં ક્રોધિત શિવજીનું ગર્ભિત 'તથાસ્તુ'. બાણાસુરની કન્યા ઉષાને અનિરુદ્ધ સાથે સમાગમ થવાનું સ્વપ્ન. સખી ચિત્રલેખા સન્મખ સ્વપ્નદષ્ટ અનિરુદ્ધનું વર્ણન કરતાં તેણે તેમનું ચિત્ર બનાવી આળખ કરાવી. યોગિની ચિત્રલેખાએ અનિરુદ્ધને આકાશમાર્ગે દ્વારકાથી લાવી ઉષાને દેખાડ્યાં. અનિરુદ્ધ સાથે વિહાર. રક્ષકોએ બાણાસુરને ચેતવતાં તેણે અનિરુદ્ધને ઉષા સાથે ચોપાટ રમતાં જોયા. નાગપાશથી અનિરુદ્ધનું બન્ધન.

અધ્યાય ૬૦. (બાણાસુરને હરાવીને ભગવાન ઉષા-અનિરુદ્ધને દ્વારકા લાવ્યા) ૫૦૫

શોકાકુલ બન્ધુઓને નારદજીનું અનિરુદ્ધના બન્ધનનું વૃત્તાન્ત કહેવું. શોણિતપુર પર ચઢાઈ અને યુદ્ધ. શિવ, ગણપતિ અને કાર્તિકેય સાથે કૃષ્ણ-બલરામ નું યુદ્ધ. શ્રીકૃષ્ણે જૃમ્ભાસ્ત્રથી શિવજીને શિથિલ કર્યાં. બાણાસુરની રક્ષા માટે તેની ઉપાસ્ય કોટરા નગ્નાવસ્થામાં આવતાં ભગવાન ઉન્મુખ બન્યાં. બાણાસુરનું તક જોઈ પલાયન. શિવજીને પરાસ્ત કરવા શ્રીકૃષ્ણે વૈષ્ણવજ્વર અજમાવ્યો. શિવજીને પરાભવ અને શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ. બાણાસુરનું યુદ્ધમાં પુનરાગમન. શ્રીકૃષ્ણને બાણાસુરની ભુજાઓ કાપતા જોઈ પોતાના ભક્તની રક્ષા માટે શિવજીની વિનન્તી. ચાર ભુજા સિવાયની ભુજાઓ છેદી શ્રીકૃષ્ણનું બલિપુત્ર બાણાસુરને અભય વચન. બાણાસુરે અનિરુદ્ધ તથા ઉષા ને ભગવાનને સોંપ્યા. સર્વેનું દ્વારકા આગમન.

મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત
તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધનો

શ્રીભાગવતાર્થ પ્રકરણ

(ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ ગાંધી અનુદિત શ્રીભાગવતાર્થ પ્રકરણમાંથી સંકલિત)

॥ દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ ॥

[ઈ. રાજસ ફલ પ્રકરણમ્. અધ્યાય ૫૪-૬૦]

અતઃ ફલં સપ્તભિર્વૈ રાજસાનાં નિરૂપ્યતે ॥

અકૂરો યાદવાનાં હિ મુખ્યસ્તસ્ય ફલં પુરા ॥૨૪૭॥

હવે સાત અધ્યાયોથી રાજસોનું ફલ કહેવામાં આવે છે. અકૂર યાદવોમાં મુખ્ય છે તેથી તેનું ફલ પહેલાં કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રકરણમાં રાજસોનું ફલ કહેવાનું હોવાથી આ રાજસફલપ્રકરણ કહેવાય છે. જુદા-જુદા અધ્યાયોમાં જુદું-જુદું ફલ કહેવામાં આવશે. અકૂર રાજસોમાં મુખ્ય હોવાથી ૫૪ મા અધ્યાયમાં તેનું ફલ કહેવામાં આવશે.

તતઃ પાંચ વિવાહાશ્ચ વિદ્યાપર્વસ્વરૂપકાઃ ॥

નાયિકાઃ ફલરૂપા હિ કૃષ્ણસમ્બન્ધતો મતાઃ ॥૨૪૮॥

પછી વિદ્યાના અવયવરૂપ સ્વરૂપવાળા પાંચ વિવાહો કહેશે કારણ કે શ્રીકૃષ્ણના સમ્બન્ધને લીધે નાયિકાઓ ફલરૂપ મનાયેલ છે.

તાસાં ફલં હરિઃ કૃષ્ણઃ તત્સમ્બન્ધાત્ તથૈતરે ॥

કૃષ્ણં ફલમ્ ઉપાસાદ્ય દુઃખગ્રામાદ્ વિનિર્ગતાઃ ॥૨૪૯॥

તેઓનું ફલ હરિ શ્રીકૃષ્ણ છે. તેમના સમ્બન્ધને લીધે બીજાઓ તેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણરૂપ ફલ પ્રાપ્ત કરી દુઃખના સમૂહમાંથી મુક્ત થશે.

શ્રીકૃષ્ણ ફલ હોવાનું સિદ્ધ થયું, પરન્તુ આ નાયિકાઓ ફલરૂપ કેમ ગણાય ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. શ્રીકૃષ્ણ સાથેના નાયિકાઓના સમ્બન્ધને લીધે, જે બીજાઓ તેમના સમ્બન્ધમાં આવશે તેઓ પણ શ્રીકૃષ્ણરૂપ ફલ પ્રાપ્ત કરી દુઃખમાંથી છૂટશે.

તતોડગ્રે ષોડશકલ-વૃત્તિરૂપાઃ સહસ્રશઃ ॥

સમ્બન્ધેન હરિં પ્રાપ્તાઃ તત્સમ્બન્ધાત્ તથૈતરે ॥૨૫૦॥

ત્યાર પછી એક હજારની સંખ્યામાં સોળ કળાવાળા મનની વૃત્તિરૂપ સ્ત્રીઓને હરિ સમ્બન્ધથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેઓના સમ્બન્ધથી બીજાઓને તેવી રીતે હરિ પ્રાપ્ત થશે.

છાન્દોચ્ચ ઉપનિષદમાં સોળ કળાવાળું મન હોવાનું કહેલ છે અને તેની સંકલ્પ-

વિકલ્પરૂપ વૃત્તિઓ જુદા-જુદા પ્રકારની છે. (આ સોળ હજાર સ્ત્રીઓ નરકના અન્ત:પુરમાં હતી, ત્યાં તેમને હરિની પ્રાપ્તિ થઈ).

ફલં ચતુર્વિધં તત્ર કૃષ્ણપ્રાપ્તિ: પુરા ફલમ્ ॥

સ્વપ્રાપ્તિ: કૃષ્ણદેવસ્ય દ્વિતીયં ફલમુચ્યતે ॥૨૫૧॥

તેઓને ચાર પ્રકારનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે : ૧. પહેલાં શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ એ ફલ (પ્રાપ્ત થાય છે), ૨. શ્રીકૃષ્ણદેવને તેઓની પોતાની પ્રાપ્તિ થવી એ બીજું ફલ કહેલું છે.

૧. શ્રીકૃષ્ણની તેઓને પ્રાપ્તિ થવી એ પહેલું ફલ. તેઓ હતી ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ પધારવાથી આ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. (અ.૫૬।૩૪-૩૫), ૨. ભગવાનને આ સ્ત્રીઓની પ્રાપ્તિ થવી એટલે શ્રીકૃષ્ણ તેઓની સાથે વિવાહ કરે છે એ બીજું ફલ છે (અ.૫૬।૪૨).

અન્યોન્યાધ્યાસવચ્ચૈતત્ ફલદ્વયમ્ ઉદાહતમ્ ॥

તતો ભગવદંશસ્ય પુત્રભાવેન કાર્યવત્ ॥૨૫૨॥

લોક-વેદપ્રકારેણ પુત્રપૌત્રાદિકં ફલમ્ ॥

આ બે ફલ એક-બીજાએ પરસ્પર સ્વીકાર કરેલા હોવાના જેવા કહેલાં છે. ૩. પછી ભગવાનનો અંશ પુત્રની સ્થિતિવાળો થતાં લોક અને વેદ ના પ્રકારથી કાર્યની પેઠે પુત્રો પૌત્રો વગેરેરૂપ ફલ થાય છે.

આ સ્ત્રીઓને પુત્રો તથા પૌત્રો પ્રાપ્ત થાય છે એ ત્રીજું ફલ. આ ફલ અઘાવનમા અધ્યાયમાં કહેલું છે.

તેષાં ચ સર્વભાવેન દેવયુદ્ધાદિના તથા ॥૨૫૩॥

કાર્યસાધનમત્યર્થ ચતુર્થ ફલમુચ્યતે ॥

૪. અને તેઓનું કાર્ય દેવોની સાથે યુદ્ધ કરી તેમજ બીજા પ્રકારથી ભગવાન સમ્પૂર્ણ રીતે ઘણું સિદ્ધ કરે છે એ ચોથું ફલ કહેલું છે.

આ સર્વ પુત્ર તથા પૌત્રો નાં લગ્ન વગેરે કાર્ય ભગવાન શંકર વગેરે સાથે યુદ્ધ કરીને અથવા બીજા પ્રકારે સમ્પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરે છે એ ચોથું ફલ છે. આ ૫૯ તથા ૬૦મા અધ્યાયમાં કહેલું છે.

યથા લોકે સર્વભાવો લૌકિકેષુ પ્રજાયતે ॥૨૫૪॥

તથા કૃષ્ણો સર્વભાવ: તેષાં જાત ઈતીર્યતે ॥

જેમ લોકમાં કાર્ય સિદ્ધ કરનાર લૌકિક પુરુષો ઉપર સમ્પૂર્ણ પ્રેમ થાય છે, તેવી રીતે તે સર્વનો સમ્પૂર્ણ પ્રેમ શ્રીકૃષ્ણમાં થયો એમ કહેલું છે.

કૃષ્ણોઽપિ ચેત્ તથા કર્તા તદા સ્વપ્નો મનોરથ: ॥૨૫૫॥

પ્રપંચાદ્દૈતવત્ તત્ર કૃષ્ણાદ્દૈતં ફલં મતમ્ ॥

શ્રીકૃષ્ણ પણ જો તેમ કરે તો તેમના સ્વપ્ન અને મનોરથશ્રીકૃષ્ણના સમ્બન્ધમાં થાય છે (અને) જેમ પ્રપંચ સાથે અદ્વૈત થાય છે તેમ તેઓને શ્રીકૃષ્ણ સાથે અદ્વૈતરૂપ ફલ થવાનો

નિશ્ચય કરેલો છે.

જો એ પ્રમાણે થાય તો બધો પ્રેમ સાધનમાં સમાઈ જતો હોવાથી તે ફલરૂપ ન થાય -
-એવી શંકા થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. જેમ લૌકિક પુરુષોને સર્વ પદાર્થો ઉપર પ્રેમ(કામના) થતાં તેમને તેમના સ્વપ્ન વગેરે થાય છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર પ્રેમ થતાં શ્રીકૃષ્ણ સમ્બન્ધી સ્વપ્ન વગેરે થાય છે. અને શ્રીકૃષ્ણ સમ્બન્ધી મનોરથપણ થાય છે. તેથી જેમ લૌકિક પદાર્થ ઉપર પ્રેમવાળાઓને પ્રપંચ સાથે અદ્વૈત થાય છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર પ્રેમ રાખનાર તેઓને શ્રીકૃષ્ણ સાથે અદ્વૈત થાય છે. આવું અદ્વૈત જો કે મુખ્ય ફલના અધિકારીઓને સાધનરૂપ છે, છતાં પણ સાયુજ્ય (મુક્તિ)ના અધિકારીઓને ફલરૂપ છે. તેથી જો કે આવા પ્રેમનો સાધનમાં સમાવેશ થાય છે, છતાં પણ અધિકારના ભેદને લીધે તે ફલરૂપ પણ છે.

અર્થધર્મો ધર્મકામૌ કામમોક્ષૌ નિરૂપિતૌ ॥૨૫૬॥

કેવલાશ્યાન્યસંયુક્તાઃ પુરુષાર્થાઃ ફલં મતમ્ ॥

ધન અને ધર્મ, ધર્મ અને કામ, કામ અને મોક્ષ પુરુષાર્થો કહ્યા. તેઓ છૂટા-છૂટા અથવા એક બીજા સાથે ભળેલા ફલરૂપ મનાયેલા છે.

અધ્યાય ૫૪. અકૂરને પ્રાપ્ત થયેલ ફલ :

અકૂરસ્ય ફલં સિદ્ધમ્ અર્થો ધર્મેણ સંયુતઃ ॥૨૫૭॥

તદર્થ્યં તાદર્શી લીલાં લોકાદ્ ભિન્નાં કરોતિ હિ ॥

ધર્મ સાથે ભળેલું ધન અકૂરને ફલ તરીકે પ્રાપ્ત થયું. તે માટે લોકથી જુદા પ્રકારની તેવી લીલા ભગવાને કરી.

અકૂરને ધર્મ સાથે ધન(સ્યમન્તક મણિ) પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાને લોકથી જુદા પ્રકારની; પોતાના ઉપર પ્રસેનને હણાવવાનું તલોમત આવે અને પોતે તે દૂર કરે તેવી, લીલા કરી.

સ્વતસ્તેષાં કૃતિશ્ચેત્ સ્યાત્ કૃષ્ણસ્તોષં કથં વ્રજેત્ ॥૨૫૮॥

દુર્યોધનાદિહન્તારો યથા વૈ પાંડવાઃ પ્રિયાઃ ॥

સત્રાજિદ્ ઘાતકાસ્તદ્રત્ શતધન્વાદયો મતાઃ ॥૨૫૯॥

જો તેઓએ પોતાની મેળે તે કાર્ય કર્યું હોત, તો શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન કેમ થાત ? જેમ દુર્યોધન વગેરેને હણનારા પાંડવો ભગવાનને પ્રિય હતા, તેવી રીતે સત્રાજીતનો વધ કરનારા શતધન્વા વગેરે તેમની પેઠે પ્રિય હોવાનો નિર્ણય થાય છે.

જો અકૂર અને કૃતવર્મા એ પોતે જ તે કાર્ય એટલે સત્રાજીતનો વધ કર્યો હોત, તો ભગવાન્ અકૂર ઉપર પ્રસન્ન ન થાત. જેમ દુર્યોધન વગેરે કૌરવોને હણનારા પાંડવો ભગવાનને પ્રિય હતા, તેમ સત્રાજીતને હણનારા શતધન્વા વગેરે ભગવાનને પ્રિય જ હોય, કારણ કે સત્રાજીત સૂર્યનો ભક્ત હતો અને કોઈ બીજાનો સમ્બન્ધી હોય તે શ્રીકૃષ્ણ સહન

કરતા નથી, પરન્તુ બીજાનો સમ્બન્ધ તજવી, પોતામાં જ આસક્ત કરી મુક્તિ આપે છે.

યુદ્ધેન મારણં મુખ્યં વને વા ગુપ્તભાવતઃ ॥

ન તુ સુપ્તસ્ય સર્વાસાં સમક્ષં મારણં મતમ્ ॥૨૬૦॥

શતધન્વા તતો વધ્યો મુક્ત્યર્થં મારિતઃ સ્વતઃ ॥

યુદ્ધમાં હણવું અથવા વનમાં છૂપા પ્રકારથી હણવું મુખ્ય છે, પરન્તુ સર્વ સ્ત્રીઓની હાજરીમાં સૂતેલાને હણવું સારું મનાયેલ નથી. તેથી શતધન્વા વધ કરવા યોગ્ય હતો. તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાને પોતે હણ્યો.

ત્યારે પાંડવોની પેઠે ભગવાને શતધન્વાનું રક્ષણ કેમ ન કર્યું ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. તેણે સત્રાજીત સૂતો હતો ત્યારે તેના ઘરમાં સ્ત્રીઓને રડાવી તેનો વધ કર્યો (શ્લો.૫-૬), તેથી તે વધ કરવા યોગ્ય થયો. તેને મુક્તિ મળે તે માટે ભગવાને પોતે તેને હણ્યો (શ્લો.૨૧).

ગુપ્તલીલા ફલે વાચ્યા તેનાજ્ઞાનપ્રકાશનમ્ ॥૬૧ ॥

વિદ્યાયા બોધનં ચાપિ વિલમ્બશ્ય પલાયને ॥

ફલ પ્રકરણમાં છૂપી રીતે કરેલી લીલા કહેવાની છે, તેથી ભગવાને અજ્ઞાન પ્રકટ કર્યું, અને વળી વિદ્યાથી જ્ઞાન આપેલ જાણ્યું અને નાસવામાં વિલમ્બ શતધન્વાએ કર્યો.

એમ હોય તો ભગવાન સર્વ જાણતા જ હતા. તેથી સત્રાજીત હણાયા સમ્બન્ધી તેમણે વિલાપ વગેરે કેમ કર્યા ? (શ્લો.૧૦), એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ભગવાને છૂપી રીતે કરેલી લીલા આ પ્રકરણમાં કહેલી છે. ભગવાન, સત્રાજીતને શતધન્વાએ હણેલ હોવાનું જાણવા છતાં, સત્યભામાએ હસ્તિનાપુર આવી તે કહ્યું ત્યારે તેમણે વિલાપ કર્યો. પછી દ્વારકા આવી તેને હણી તેની પાસેથી મણિ લેવાનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો (શ્લો.૧૦). અકૂરે અને કૃતવર્માએ શતધન્વાને ભગવાન સમ્બન્ધી જ્ઞાન આપ્યું તે તેમણે જાણ્યું (શ્લો.૧૨-૧૭) અને શતધન્વાને નાસવામાં વિલમ્બ થયો તે પણ જાણ્યું (શ્લો.૧૮).

અકૂરવત્ સોઽપિ તિષ્ઠેત્ લીનો વા તત્ર વૈ ભવેત્ ॥૨૬૨॥

તદા વધ્યો ન ચૈવ સ્યાત્ પરં પાપેન દૂષિતઃ ॥

યુદ્ધાર્થં કૃષ્ણદેવેન મિત્રયોઃ પ્રાર્થનાં તથા ॥૨૬૩॥

કૃત્વા જ્ઞાત્વાઽપિ માહાત્મ્યં શરણં ન સ આગતઃ ॥

જો તે પણ અકૂરની પેઠે દ્વારકામાં જ રહે, અથવા ત્યાં જ છૂપો રહે તો તે હણવા યોગ્ય ન જ થાત, પરન્તુ પાપને લીધે તે દોષવાળો થયો. શ્રીકૃષ્ણદેવ સાથે યુદ્ધ કરવા તેણે બે મિત્રોને સાલાય્યમાટે પ્રાર્થના કરી. તેમ કરી ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણ્યા છતાં પણ તે તેમને શરણ ન આવ્યો.

તે હણવા યોગ્ય ન રહેત, પરન્તુ તેણે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરી પાપ કર્યું અને ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણ્યા છતાં તેમને શરણ ન આવ્યો અને (તેમને શત્રુ ગણી) નાહો.

अलौकिकं इलं ह्येतन् मर्यादायां न युज्यते ॥२६४॥

अतो हि अलद्वेषस्य नात्र सम्मतिरुत्तमा ॥

आ अलौकिक इल છે તે મર્યાદા(માર્ગ)માં ઘટતું નથી તેથી અલદ્વેવની આમાં ઉત્તમ સમ્મતિ થઈ નહિ.

ભગવાન્ શતઘન્વાને હણી તેને મુક્તિ આપવાના હતા, તો તેમાં અલભદ્ર કેમ સમ્મત થયા નહિ ? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે આવી રીતે મુક્તિ આપવી તે અલૌકિક ઇલ છે, અને મર્યાદામાર્ગમાં તેવું ઇલ ઘટતું નથી. તેથી અલદ્વેવ તેમાં સમ્મત થયા નહિ (શ્લો. ૨૧, ૨૨, ૨૪, શ્રીસુબોધિની સાથે).

अत्रैव अलद्वेषस्थं भिन्नमासीन् निवेशितम् ॥२६५॥

ભગવદ્ધર્મજાતં હિ તતઃ સ મિથિલાં ગતઃ ॥

આ પ્રસંગે જ અલદ્વેવમાં રહેલ ભગવાનના ગુણોના સમૂહનું જુદું સ્થાન થયું, તેથી તે ત્યાંથી મિથિલા ગયા.

અલભદ્ર ભગવાનને તજી, મિથિલા કેમ ગયા ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. ભૂમિનો ભાર ઉતારવો એ ભગવાનનો ગુણ છે, અને તે કાર્ય બન્નેએ કરવાનું હતું. લોકો બે પ્રકારના સ્વભાવવાળા હોવાથી ભૂમિનો ભાર ઉતરે તે માટે આ ઇલ પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અલભદ્રની શક્તિનો વિભાગ થાય છે (જુઓ શ્લો. ૨૪ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની).

अरुचिश्य हरावासीद् अन्यधर्मप्रवेशतः ॥२६६॥

अतः परं तु रामेण नैकमत्यं क्वचित्-क्वचित् ॥

અલભદ્રમાં બીજા ગુણનો પ્રવેશ થવાથી તેમની હરિમાં અરુચિ થઈ. હવેથી તો કોઈ-કોઈ પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણ અલભદ્રથી જુદા મતવાળા થવાના.

ભગવાન્ જાણતા હતા કે શતઘન્વા પાસે મણિ ન હતો, છતાં તેને હણી તેના કપડાં મણિ માટે જોયાં. પછી અલભદ્ર પાસે આવી “શતઘન્વાને નકામો હણ્યો તેની પાસે મણિ નથી” (શ્લો. ૨૧-૨૨) એમ કહ્યું. અલભદ્રે માન્યું કે શ્રીકૃષ્ણ મણિ છૂપાવી પોતાની પાસે રાખવા ઈચ્છે છે. (હરિવંશ, સ્કન્દપુરાણ અ.૩૮) એ રીતે અલભદ્રની શ્રીકૃષ્ણ ઉપર અરુચિ થઈ તેથી તે મિથિલા જઈ ત્યાં જનક પાસે રહ્યા.

लोकेऽपि इलमेतादृक् सेवकानां न रोचते ॥२६८॥

अतस्तद्गोपनार्थाय मारयित्वाऽन्यथैव हि ॥

माष्यर्थं मारणं वक्तुं वृथा मारणमाह हि ॥२६९॥

લોકમાં પણ આવું ઇલ સેવકોને ગમતું નથી. તેથી તે છૂપાવવામાટે નકામો જ શતઘન્વાને હણીને “મણિ માટે હણ્યો” એમ કહેવા માટે “નકામો હણ્યો(મણિ તેની પાસે નથી)” એમ કહ્યું.

પોતાના સાસરાને ઉંઘતો હોય ત્યારે સ્ત્રીઓને રડાવી હણે, તશં પણ ભગવાન મુક્તિરૂપ ફલ આપે તે સેવકોને ન ગમે. તેથી મણિમાટે હણ્યો એવો શ્રીકૃષ્ણે દેખાવ કર્યો, અને બલભદ્રને તે પ્રમાણે કહ્યું (શ્લો. ૨૨).

સોડપિ જ્ઞાત્વા વ્યવસિતં ક્ષોભશુભ્યૈ તતો ગતઃ ॥

કાશ્યાદિતીર્થે ધર્મસ્ય સિદ્ધિરર્થે ન સાધિતા ॥૨૬૯॥

અકૂરે પણ શ્રીકૃષ્ણનો નિશ્ચય જાણીને ક્રોધ શાંત થાય તે માટે ત્યાંથી જતો રહ્યો. કાશી વગેરે તીર્થમાં તેણે ધનથી ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો.

શ્રીકૃષ્ણે શતધન્વાને માર્યો, અને હવે મણિમાટે મને હણશે એવા ભયથી અકૂર અને કૃતવર્મા દ્વારકાથી નાસી ગયા(શ્લો.૨૯). અકૂરે કાશીમાં જઈ મણિથી પ્રાપ્ત થતાં ધનથી યજ્ઞો કરી ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો(શ્લો.૩૯).

પુનઃ સ્વસ્થાનમાયાતૌ મણિં ચાવાપતુઃ પ્રભોઃ ॥

એવં યાદવવર્ષેષુ ફલમ્ એતેન બોધિતમ્ ॥૨૭૦॥

પાછા તે બે પોતાના સ્થાનમાં આવ્યા અને તેમણે પ્રભુ પાસેથી મણિ મેળવ્યો. એમ આ અધ્યાયથી ઉત્તમ યાદવોને ફલ મળ્યાનું જણાવ્યું.

ભગવાને બોલાવવાથી તેઓ પાછા દ્વારકા આવ્યા (શ્લો. ૩૪). ભગવાને મણિ અકૂરને આપ્યો (શ્લો. ૩૭, ૪૧). એ રીતે અકૂરે અર્થ(મણિ) અને ધર્મ(યજ્ઞો વગેરે) પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કર્યા.

અધ્યાય ૫૫ :

તથૈવ પાંડવાનાં ચ ફલં દાતું વિનિર્ગતઃ ॥

સાન્તવને તેડપિ નિર્દિષ્ટાઃ તતો વર્ગત્રયં દદૌ ॥૨૭૧॥

અને તેવી જ રીતે પાંડવોને ફલ આપવા ભગવાન બહાર પધાર્યા. સાન્તવનમાં તેઓ પણ કહેલા છે. તેથી ત્રણ વર્ગ તેઓને આપ્યા.

યાદવોનાં ફલની વાત થાય છે, ત્યાં પાંડવોનાં ફલનું કેમ કહ્યું છે ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી પાંડવોનું પણ સાન્તવન છેતાલીસમા અધ્યાયમાં અકૂરદ્વારા ભગવાને કરેલું છે તે જણાવે છે. પાંડવોને ભગવાને ૧. વિશ્વકર્માદ્વારા નગર કરાવી આપ્યું, ૨. અગ્નિદ્વારા ગાણ્ડીવ અપાવ્યું અને ૩. મયદ્વારા સભા કરાવી આપી, શ્લો. ૨૪, ૨૬, ૨૭. આ ત્રણ અનુક્રમે ધર્મ, અર્થ અને કામ પ્રાપ્ત કરાવનારા પદાર્થો છે.

આમુષ્મિકં ફલં સૂર્યાત્ સ હિ વેદાત્મકો યતઃ ॥

તત્સમ્મતિં જ્ઞાપયિતું કાલિન્દીપ્રાપ્તિરુચ્યતે ॥૨૭૨॥

પરલોકનું ફલ સૂર્યથી પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે તે વેદરૂપ છે. તેની સમ્મતિ જણાવવા માટે કાલિન્દીની પ્રાપ્તિ થયાનું કહેલ છે.

યાદવોને પરલોકનું ફલ પ્રાપ્ત થાય તેમાં વેદરૂપ સૂર્યની સમ્મતિ છે એમ જણાવવા

સૂર્યની પુત્રી કાલિન્દી પ્રાપ્ત થયાનું કહેલ છે.

તદર્થગમનં જ્ઞાન-નિવૃત્ત્યૈ પ્રાપ્ત્યતાં પુનઃ ॥

ઈન્દ્રપ્રસ્થે સ્થિતઃ કાલં તત્કાર્યાણાં હિ સાધકઃ ॥૨૭૩॥

તે માટે ભગવાન્ પધારેલા તેવું જ્ઞાન ન થાય તે માટે તેને પ્રાપ્ત કર્યા પછી પાંડવોનાં કાર્ય પૂર્ણ કરનાર ભગવાન્ ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં કેટલોક સમય રહ્યા.

ભગવાન્ કાલિન્દીને પ્રાપ્ત કરવા જ ઈન્દ્રપ્રસ્થપધારેલ એમ લોકો ન જાણે તે માટે, તેને પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ ભગવાન્ પાંડવોનાં કાર્ય પૂરાં થતાં સુધી ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં રહ્યા. આથી એમ જણાય છે કે પાંડવાને જે ફલ પ્રાપ્ત થયેલ તે તો અકસ્માતથી થયેલ. ભગવાન્ પછી દ્વારકા પધારી ત્યાં કાલિન્દીને પરણ્યા (શ્લો. ૨૮-૨૯).

આત્મબોધસ્વરૂપેયં તેન વ્યાવર્તિતોડર્જુનઃ ॥

મિત્રવિન્દા તપોરૂપા તેનાનીતા બલાન્ નિજાત્ ॥૨૭૪॥

અન્તસ્તાપ-બહિસ્તાપૌ ભ્રાતરાવિવ બોધિતૌ ॥

સ્વભાગત્વાદ્ હતા તસ્યા બન્ધૂનાં ચાખિલાર્થદઃ ॥૨૭૫॥

આ આત્મજ્ઞાનનાં સ્વરૂપવાળાં છે. તેથી આમણે અર્જુનને પાછો કાઢેલો. મિત્રવિન્દા તપરૂપ છે. તેથી બલથી પોતાના ભાઈ પાસેથી લાવેલા. અંદરનો તાપ અને બહારનો તાપ બે ભાઈઓ જેવા જણાવેલા છે. તે પોતાના ભાગરૂપ હોવાથી તેનું હરણ કર્યું, અને તેના બન્ધુઓને સર્વ ઈચ્છેલા પદાર્થ આપ્યા.

કાલિન્દી આત્મજ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે. તેથી અર્જુનને તેમણે પાછો કાઢેલો (શ્લો. ૧૮-૨૩). બીજા મિત્રવિન્દા તપનું સ્વરૂપ છે. તે ભગવાનનાં ફોઈ રાજાધિદેવીની પુત્રી હોઈ, “ફોઈની પુત્રી તારો ભાગ છે” એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાનનો ભાગ હોવાથી તેમણે બલથી તેમનું હરણ કર્યું. તેમના ભાઈઓ વિન્દ અને અનુવિન્દ (તપના) અંદરના તાપ અને બહારના તાપ જેવા હતા. તેમની ઈચ્છા મિત્રવિન્દાને દુર્યોધનને આપવાની હતી, પરન્તુ બીજા સગાઓ તેમને ભગવાનને જ આપવા ઈચ્છતા હતા. તેથી તેઓના સર્વ ઈચ્છેલા પદાર્થ ભગવાને મિત્રવિન્દાનું હરણ કરી તેમને પ્રાપ્ત કરાવ્યા.

યોગાત્મિકાં નાઞ્જિતીં સૂર્યવંશસમુદ્ભવામ્ ॥

વ્યસનાન્યગ્રતો જિત્વા તાં જગ્રાહાડખિલર્દ્રયે ॥૨૭૬॥

સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી યોગરૂપ પ્રસિદ્ધ નાઞ્જિતીને પહેલાં વ્યસનો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી યાદવોને સર્વ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાન્ પરણ્યા.

સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજાઓ યોગીઓ હોવાનું કહેલ છે, અને નાઞ્જિતી સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી. તેથી તે યોગરૂપ છે. સાત આખલારૂપ વ્યસનો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી ભગવાને આમને મેળવેલા. વ્યસનો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવો તે પણ યોગનું કાર્ય હોવાથી, અને નાઞ્જિતી પણ તેમ કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલાં હોવાથી તેમને યોગરૂપ

કહેલાં છે.

સિદ્ધિરૂપં પારિબર્હમ્ અતસ્તત્ર નિરૂપિતમ્ ॥

વ્યસનાવિષ્ટચિત્તાનાં તત્રેચ્છા ન તુ લભ્યતે ॥૨૭૭॥

ઈતિ દર્શયિતું પશ્યાદ્ યુદ્ધમાહ નરેણ હિ ॥

દાયજ્ઞે સિદ્ધિરૂપ છે. તેથી તેના સમ્બન્ધમાં તે કહેલો છે. વ્યસનોમાં જેઓનું ચિત્ત ચોટ્ટેલ હોય તેઓને તેની ઈચ્છા હોય છે. પરન્તુ તે પ્રાપ્ત થતી નથી એમ દર્શાવવા પછી અર્જુન સાથે યુદ્ધ થયાનું કહેલ છે.

યોગથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ યોગરૂપ નામજીતીના દાયજ્ઞનું વર્ણન શ્લો.૫૦-૫૧ માં કરેલું છે. વ્યસનીઓને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા હોવા છતાં તેમને તે પ્રાપ્ત થતી નથી એમ જણાવવા વ્યસની રાજાઓને પછી અર્જુન સાથે યુદ્ધ થયાનું શ્લો.૫૩-૫૪ માં કહેલ છે.

નિત્યાનિત્યવિવેકાખ્યા ભદ્રા સ્વયમુપાગતા ॥૨૭૮॥

ભક્તિરૂપા લક્ષ્મણાડપિ બલાદ્ બુદ્ધ્યા ચ સંગતા ॥

તસ્યા વિસ્તારકથનં સાત્ત્વિકાનાં ફલે જગૌ ॥૨૭૯॥

નિત્યાનિત્યવિવેક નામનાં ભદ્રા પોતાની મેળે આવ્યા. ભક્તિરૂપ લક્ષ્મણાનાં પણ બલને લીધે અને બુદ્ધિથી લગ્ન થયાં. સાત્ત્વિકોનાં ફલ પ્રકરણમાં તેના વિવાહનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે.

નિત્ય અને અનિત્ય પદાર્થોને જાણવાની શક્તિરૂપ ભદ્રાને તેમના ભાઈઓએ જ ભગવાનને પરણાવ્યાં એટલે તે પોતે જ ભગવાનને પરણ્યાં. તે વૈરાગ્યરૂપ હતાં, જ્ઞાન, યોગ અને તપ પ્રાપ્ત થતાં વૈરાગ્ય એની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે. લક્ષ્મણા ભક્તિરૂપ હતા. આમના વિવાહનું વર્ણન લંબાણથી સાત્ત્વિક ફલ પ્રકરણમાં અધ્યાય ૮૦માં કરેલું છે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનને આ બલને લીધે તથા બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થયેલાં (અ.૮૦|૧૭-૩૯).

સર્વાર્થસાધનૈર્યુક્તઃ સ્વતોડપિ ફલદાયકઃ ॥

ફલપ્રકરણે પ્રોક્તઃ કૃષ્ણઃ સર્વહિતપ્રદઃ ॥૨૮૦॥

શ્રીકૃષ્ણ સર્વ પુરુષાર્થ અને સાધનવાળા અને પોતાની મેળે પણ ફલ આપનારા હોવાનું અને સર્વ હિતનું દાન કરનાર હોવાનું આ ફલ પ્રકરણમાં કહેલ છે.

સર્વ મહારાણીઓને શ્રીકૃષ્ણે સર્વ પુરુષાર્થનું દાન કરેલું છે, અને તે સર્વનું હિત કરનારા અને પોતાની મેળે જ ફલ આપનારા હોવાનું આ પ્રકરણમાં કહેલું છે. આ વીર્ય દર્શાવનાર અધ્યાય છે એ સ્પષ્ટ જ છે.

અધ્યાય ૫૬ :

વિષયાણામ્ ઈન્દ્રિયાણામ્ અનન્તત્વં યદા ભવેત્ ॥
 જ્ઞાનસાધ્યે કર્મસાધ્યે ફલે સ્યાન્ નિર્વૃત્તિઃ પુરા ॥૨૮૧॥
 ઈતિ જ્ઞાપયિતું કૃષ્ણઃ સહસ્રાણિ ચ ષોડશ ॥
 નરાણાં કં સુખં હત્વા દેવાંશ્ચ પરિભૂય હિ ॥૨૮૨॥
 મહિષીવૃત્તિરૂપાસ્તાઃ કાલદોષનિવૃત્તયે ॥
 ઉદ્ધાહયામાસ મુદા લોકવેદૌ સમર્થયન્ ॥૨૮૩॥

જ્યારે ભોગના વિષયો અને ઈન્દ્રિયો અનન્ત હોય, ત્યારે પહેલાં જ્ઞાનથી અને કર્મથી પ્રાપ્ત થાય તેવાં ફલ સમ્બન્ધમાં સન્તોષ થાય છે એમ જણાવવા 'નરાણાં' = નરોના 'કં' = સુખ (નર+ક = નરકાસુર)ને હણી અને દેવોનો પરાજય કરી, લોક તથા વેદનું સમર્થન કરતાં શ્રીકૃષ્ણે કાલના દોષોને દૂર કરવા મનની વૃત્તિરૂપ સોળહજાર રાણીઓ (રાજાની કન્યાઓ) સાથે આનન્દથી લગ્ન કર્યાં. (આથી આ યજ્ઞ ગુણથી કરેલી લીલા છે એમ જણાવેલ છે.)

અવિદ્યાકાર્યરૂપો હિ મુરો નરકરક્ષકઃ ॥
 તત્પુત્રા પીઠસહિતાઃ પ્રાકૃતાઃ ખાદિવન્મતાઃ ॥૨૮૪॥

કારણ કે અવિદ્યાના કાર્યરૂપ મુર નરકનું રક્ષણ કરનારો હતો, પીઠ સહિત તેના પુત્રો ઈન્દ્રિયો વગેરે સાધનવાળા પ્રાકૃત હતા.

પીઠ નરકાસુરનો સેનાપતિ હતો તેની સાથે મુરના પુત્રો યુદ્ધ કરવા આવેલા.

નરકો ભગવત્પુત્રઃ ચતુર્મૂર્તેઃ તપસ્વિથતઃ ॥
 તપસોઽન્તે તપસ્વિભ્યઃ ફલદાતુસ્તુ યાચનાત્ ॥૨૮૫॥
 ભૂમ્યાં જાતો વરઃ પ્રાપ્તો ન વધ્યઃ સકલૈરપિ ॥
 નારાયણાસ્ત્રયુક્તશ્ચેત્ પરં પુત્રાય તદ્ દદૌ ॥૨૮૬॥

ચાર મૂર્તિવાળા ભગવાનનો પુત્ર નરક તપ કરતો હતો. તપના અન્તે તપસ્વીઓને ફલ આપનાર પાસે (એવી) માગણી કરવાથી તે ભૂમિનો પુત્ર થયો અને તેને એવું વરદાન મળ્યું કે જો તેની પાસે નારાયણાસ્ત્ર હશે, તો કોઈથી પણ તે હણી શકાશે નહીં, પરન્તુ તેણે તે પુત્રને આપ્યું. (નારાયણાસ્ત્ર તેણે પોતાના પુત્ર ભગદત્તને આપ્યું.)

તેન વધ્યો હરેર્જાતઃ તથૈવ સુખમૈહિકમ્ ॥
 દૈવાધીનં તથા પુત્રફલં તત્ર નિવારિતમ્ ॥૨૮૭॥

તેથી હરિથી હણવા યોગ્ય થયો. તેવી જ રીતે આ લોકનું સુખ દૈવને આધીન છે. અને તે વિષયમાં પુત્રનું ફલ પણ અટકાવેલું છે.

નારાયણાસ્ત્ર તેણે ભગદત્તને આપ્યું એટલે તે તેની પાસે ન હોવાથી જ તે હણી શકાયો. જેમ નરકનો વધ થયો, તેવી જ રીતે અવિદ્યાનાં કાર્ય અહંતા વગેરેથી રક્ષાયેલ,

ઈન્દ્રિયો વગેરેથી પુષ્ટ થયેલ, ભૂમિ ઉપર ઉત્પન્ન થયેલ, ભગવાનની આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ કર્મવાળું નરોનું જે આ લોકનું સુખ છે તે દૈવને અધીન છે. નરકને નારાયણાસ્ત્ર હોય ત્યાં સુધી તે કોઈથી હણી શકાય નહીં, તેવું વરદાન મળેલું. તેના પુત્રને તેવું વરદાન ન હતું તેથી તેને એ અસ્ત્રથી એવું ફળ મળે નહીં. અને મહાભારતના યુદ્ધમાં અર્જુને તેને મારી નાખેલ(દ્રોણ પર્વ અ.૨૯).

દૈવાધીનત્વમેતેન વિરક્તો ભક્તિસંયુતઃ ॥

ઐહિકામુષ્મિકફલં કૃષ્ણાત્ પ્રાપ્નોત્યસંશયમ્ ॥૨૮૮॥

યાદવાનાં સમસ્તાનામ્ એવં દાતું હરિસ્તથા ॥

આથી દૈવને અધીન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. ભક્તિ સાથે વૈરાગ્યવાળો હોય તે આ લોકનું અને પરલોકનું ફલ શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી પ્રાપ્ત કરે છે, તેમાં સંશય નથી. સર્વ યાદવોને એવી રીતે ફલ આપવા હરિએ તેમ કર્યું.

સુખ દૈવને અધીન છે એ આથી સિદ્ધ થાય છે. વૈરાગ્ય અને ભક્તિવાળો હોય તેને શ્રીકૃષ્ણ બન્ને લોકનાં ફલ આપે છે જ. સર્વ યાદવોને ફલ આપવામાટે ભગવાને આવી લીલા કરેલી.

અધ્યાય ૫૭ :

પરિહાસવિલાસસ્તુ રુક્મિણ્યા યદ્ ઈહોદિતમ્ ॥૨૮૯॥

તદ્ વાદ્વાચિકતિરોધાનં ગોપીનામિવ કાયિકમ્ ॥

અભિમાનાદિદોષાણાં નિવૃત્ત્યૈ મધ્યમત્વતઃ ॥૨૯૦॥

અન્તિમે ચ તથાઽધ્યાયે માનસં ચ પ્રવક્ષ્યતિ ॥

એવં ત્રિધા તિરોભાવો દોષાભાવાય બોધ્યતે ॥૨૯૧॥

રુક્મિણી સાથે ભગવાને પરિહાસનો આનન્દ કર્યાનું જે અહીં કહેલ છે તે-જેમ ગોપીઓ પાસેથી કાયાથી તિરોહિત થયેલા તેમ-મધ્યમપણાંને લીધે અભિમાન વગેરે દોષોને દૂર કરવા કરેલું વાણીનું તિરોધાન છે. તેમજ છેલ્લા અધ્યાયમાં મનનું તિરોધાન કહેશે. એવી રીતે દોષો ન રહે તે માટે ત્રણ પ્રકારનો ભગવાનનો તિરોભાવ જણાવેલો છે.

ભગવાનનો વિપ્રયોગ જરા સહન થઈ ન શકે તે પ્રથમ(સર્વથી) હલકો અધિકાર છે. તે વધારે સહન થઈ ન શકે તે મધ્યમ અધિકાર છે, અને તે મુદ્દલ સહન થઈ ન શકે તે ઉત્તમ અધિકાર છે. ભગવાને ભક્તોના દોષ દૂર કરવા કાયાથી, વાણીથી અને મનથી એમ ત્રણ પ્રકારે પોતાનું તિરોધાન કરેલ છે. મનનું તિરોધાન અ.૮૬।૧૫-૨૪માં જણાવેલ છે.

અત્યન્તં કોમલા ભક્તા ન કૃષ્ણરસભોજને ॥

સમર્થા ઈતિ દાઢ્યર્ચાય તિરોધાનં કરોતિ હિ ॥૨૯૨॥

ભક્તો અત્યન્ત કોમળ હોઈ શ્રીકૃષ્ણરસનો ભોગ કરવાની શક્તિવાળા હોતા નથી, તેથી તેઓને દઢ કરવા ભગવાન પોતે તિરોહિત થાય છે.

अनेन सर्वभक्तानां सामर्थ्यं यापि यच्छति ॥

इलभोगे इलं यापि तथा दोषं निवारयन् ॥२८३॥

आथी એમ જણાવ્યું છે કે તેવી રીતે દોષ દૂર કરતાં ભગવાન્ સર્વ ભક્તોને ફલનો ભોગ કરવાની શક્તિ અને ફલ પણ આપે છે.

‘તેવી રીતે’ એટલે પોતાનું તિરોધાન કરીને ભક્તોને ભગવાન્ ફલ અને ફલનો ભોગ કરવાની શક્તિ આપે છે.

અધ્યાય ૫૮ :

પુત્રપૌત્રાદિસમ્પત્તિઃ *ફલપૂર્વમ્ ઉદાહૃતમ્ ॥

તત્ર દોષસમુદ્ભાવે દૈત્યેષ્વેવ નિયોજયેત્ ॥૨૮૪॥

ઈતિ દર્શયિતું રુક્મી હતો રામેણ મંગલે ॥

(* “ફલં પૂર્વમ્” પાઠ હોવો જોઈએ એમ જણાય છે)

પુત્ર-પૌત્ર વગેરેની પ્રાપ્તિ ફલરૂપ હોવાનું પહેલા કહેલું છે, તેમાં દોષ ઉત્પન્ન થતાં ભગવાન્ તેને દૈત્યોનો જ સમ્બન્ધ કરાવે, એમ દર્શાવવા મંગલ કાર્યમાં બલભદ્રે રુક્મીને હણ્યો.

પુત્ર-પૌત્ર વગેરે સમ્પત્તિ ફલરૂપ હોવાનું પાછળ કારિકા ૨૫૨-૨૫૩માં કહેલું છે. તેઓમાં બીજાના સમ્બન્ધને લીધે કોઈ વાર દોષ થાય, તો ભગવાન્ તે દોષ દૈત્યોમાં જ મૂકે છે, એમ દર્શાવવા અનિરુદ્ધના વિવાહરૂપ મનલ કાર્યમાં બલભદ્ર રુક્મીને હણ્યો છે (શ્લો.૩૬).

અધર્મોદ્વાલજં પાપં તત્રૈવ નિહતં યતઃ ॥૨૮૫॥

અતઃ પાપે પ્રતિહતે સુખિનસ્તે સમાગતાઃ ॥

કારણ કે અધર્મવાળા વિવાહથી થયેલ પાપ ભગવાને રુક્મીમાં જ મૂકેલું, તેથી પાપનો નાશ થતાં યાદવ જાનૈયાઓ સુખી થઈ દ્વારકા પહોંચ્યા.

અનિરુદ્ધને રુક્મીએ રોચના પરણાવી. આ વિવાહ અધર્મવાળો થયો (જુઓ શ્લો.૨૫ ઉપરનાં સુબોધિની) તેનું પાપ ભગવાને રુક્મીમાં મૂક્યું, તેથી બલભદ્રે રુક્મીને હણ્યો, અને યાદવો સુખી થઈ દ્વારકા પાછા આવ્યા(શ્લો.૪૦).

અધ્યાય ૫૯-૬૦ :

અતઃ પરં સર્વભાવૈઃ કૃષ્ણો ભક્તાર્થસાધકઃ ॥૨૮૬॥

ઈતિ દર્શયિતું પ્રોક્તમ્ ઊષાખ્યાનં મહાદ્ભુતમ્ ॥

અધ્યાયદ્વિતયેનૈવ વૈરાગ્યેણાપિ ધર્મિણા ॥૨૮૭॥

હવે પછી “શ્રીકૃષ્ણ સર્વ પ્રકારે ભક્તોનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે” એમ દર્શાવવા વૈરાગ્ય ગુણ અને ધર્મજણાવનારા બે અધ્યાયોથી જ ઊષાનું ઘણું અદ્ભુત આખ્યાન કહેલું છે.

ઓગણસાઠ અને સાઠમો અધ્યાય અનુક્રમે વૈરાગ્ય ગુણ અને ધર્મજણાવનારા છે.

આ બે અધ્યાયોમાં ઘણું અદ્ભુત ઊષાનું આખ્યાન કહેલું છે.

તૂષણીં સ્વધર્માન્ સંહત્ય જ્ઞાત્વાડપ્યાસ્તે સદા હરિઃ ॥

યદોત્કૃષ્ટં ભક્તકાર્યં કુતશ્ચિત્ સિદ્ધિમેતિ હિ ॥૨૯૮॥

જ્યારે ભક્તનું ઉત્તમ કાર્ય ક્યાંયથી પણ સિદ્ધ થતું હોય ત્યારે જાણવા છતાં, હરિ પોતાના ગુણોને સંકેલી લઈ સદા શાંત રહે છે.

ચિત્રલેખા અનિરુદ્ધને દ્વારકામાંથી લઈ જવા આવી, ત્યારે ભગવાન તે જાણતા હોવા છતાં ચિત્રલેખાને કાંઈ અડચણ આવવા ન દીધી (જુઓ અ.પા૧૯-૨૦ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની).

ઈત્યૂષાહરણં જ્ઞાત્વા રક્ષકાંશ્ચ નિવારયન્ ॥

અનભિપ્રેતકર્તા ચ નારદેન નિવારિતઃ ॥૨૯૯॥

તેથી ઊષાએ અનિરુદ્ધનું હરણ કરાવેલ તે જાણીને, અને દ્વારકાનું રક્ષણ કરનારાઓને અટકાવીને યાદવોએ ન ઈચ્છેલું ભગવાને કર્યું. નારદે તેમને શાંત રહેતા અટકાવ્યા.

શ્રીકૃષ્ણ જાણતા હતા કે ઊષા ચિત્રલેખાદ્વારા અનિરુદ્ધનું હરણ કરાવે છે. તેથી દ્વારકાનું રક્ષણ કરનારાને તેમણે રક્ષણ કરતા અટકાવ્યા (અ.પ૯|૧૮ સુબોધિની). અને યાદવોએ ન ઈચ્છેલ અનિરુદ્ધનું હરણ થવા દીધું, ત્યાર પછી પણ ચાર માસ ભગવાન શાંત જ રહ્યા અને પાછળથી પણ શાંત જ રહેત, પરન્તુ નારદે દ્વારકા આવી સર્વ વૃતાન્ત કહી, તેમને શાંત રહેતા અટકાવ્યા (અ.૬૦ આરંભની સુબો.કારિ.૩ તથા શ્લો.૧).

એતદર્થં યતો લોકે મુઞ્ચભાવસ્થિરો ભવેત્ ॥

મહાદેવાદિભિર્યુદ્ધં નાટ્યમ્ અત્ર ન સંશયઃ ॥૩૦૦॥

ભગવાને તેમ એટલા માટે કરેલું કે જેથી લોકમાં પોતે જાણતા ન હોવાનો વિચાર દઢ થાય. મહાદેવ વગેરે સાથે યુદ્ધ કર્યું તે નાટક છે, તેમાં સંશય નથી.

ભગવાન ચાર માસ શાંત રહ્યા, અને નારદના કહેવાથી એ જાણવામાં આવ્યું હોય તેમ ત્યાં સુધી પોતાનું અજ્ઞાન જણાવ્યું. મહાદેવ સાથે યુદ્ધ કર્યું તે તો માત્ર નાટક જ હતું.

મહાદેવોક્ત એવાર્થો યતોડયં હરિણા કૃતઃ ॥

ભક્તેષુ પક્ષપાતો હિ સર્વદેવેષુ બોધિતઃ ॥૩૦૧॥

કારણ કે મહાદેવે કહેલ તે જ આ કાર્ય હરિએ કર્યું. સર્વ દેવોને પોતાના ભક્તો પ્રતિ પક્ષપાત હોવાનું જણાવેલ છે.

મહાદેવે ભગવાનને જે કરવાની વિનંતી કરી, તે જ તેમણે કર્યું, જુઓ અ.૬૦|૪૫-૪૬. ભક્તો પ્રતિ બધા દેવો પક્ષપાત રાખે છે એમ આ વૃતાન્તથી જણાવેલ છે.

તથાપ્યશક્તા નિખિલા ઈતિ બાહૂંશ્ચકર્ત હ ॥

ભક્તપ્રિયેષુ સર્વેષુ યે કેચિદ્ વિમતાઃ ક્વચિત્ ॥૩૦૨॥

યાવતા તે ભવિષ્યન્તિ સમ્મતાસ્તત્ કરોતિ હિ ॥

છતાં પણ બધા દેવો તેમ કરવાની શક્તિ વિનાના હોવાથી, ભગવાને બાણના હાથો કાપી નાખ્યા. ભક્તને પ્રિય હોય તે સર્વમાં કેટલાક કોઈ વિષયમાં વિરોધ કરનારા હોય ત્યારે, જેટલું કરવાથી તેઓ અનુકૂલ થાય તે ભગવાન કરે છે.

બધા દેવો ભક્તનો પક્ષપાત સમ્પૂર્ણ રીતે કરી શક્તા નથી એમ જણાવવા ભગવાને બાણના ૯૯૬ હાથો કાપી નાખ્યા (શ્લો.૪૯ શ્રીસુબોધિની સાથે). ભક્ત (મહાદેવ)ને જે કોઈ પ્રિય હોય, તે સર્વમાં (બાણ જેવા) જે કોઈ અમુક વિષયમાં વિરોધ કરનારા હોય, તેઓ જેટલું કરવાથી વિરોધ તજી સર્વ વિષયોમાં ભક્તને અનુકૂલ થાય, તેટલું સર્વ કાર્ય ભગવાન કરે છે, એમ આ કથાથી જણાવેલ છે.

અનિરુદ્ધકથા પ્રોક્તા યાદવાનાં ચ સૂચિકા ॥૩૦૩॥

રાજસાનાં ફલં હ્યેતત્ ફલં કૃષ્ણાત્તુ નિર્ગુણમ્ ॥

એવં ફલપ્રકરણં રાજસેષુ નિરૂપિતમ્ ॥૩૦૪॥

અનિરુદ્ધની કથા કહી. યાદવોનાં બળે માઝા મૂકેલી એમ તે સૂચવનારી છે. આ રાજસોનું ફલ છે. શ્રીકૃષ્ણથી તો નિર્ગુણ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે રાજસોનું ફલ પ્રકરણ જણાવ્યું.

યાદવોનાં બળે માઝા મૂકી હતી એમ આ અનિરુદ્ધની કથાથી કહેલ છે; કારણ કે ઘણું બળ હોવું એ જ રાજસોનું ફલ છે. સર્વ પ્રકારે સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરવાં તેને જ રાજસો ફળ માને છે. વાસ્તવિક રીતે શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી તેમને નિર્ગુણ (માયા તેમનાથી હઠી જાય તેવું) ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિત
શ્રીપુરુષોત્તમનામસહસ્ર સ્તોત્રના

દશમસ્કન્ધ અન્તર્ગત રાજસ સાધન તથા કૃળ પ્રકરણના નામો

સત્યભામાપ્રાણપતિ: ॥૯૩૩॥

૧. (સત્ય: ભામ: યસ્યા:) પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં જેમનો સત્ય - યથાર્થ (દૃઢ આગ્રહપૂર્વક) રોષ છે એવાં સત્યભામાના પ્રાણનાથ,

૨. સત્યભામાના પ્રાણતુલ્ય પતિ - ભરથાર શ્રીપુરુષોત્તમ.

કાલિન્દીરતિવર્ધન: ॥૯૩૪॥

૧. કાલિન્દી - સૂર્યની પુત્રી યમુનાજીની રતિ - પ્રીતિને વધારનાર.

૨. યમુનાજીમાં પોતાની પ્રીતિને વધારનાર.

મિત્રવિન્દાપતિ: ॥૯૩૫॥

વિન્દ અને અનુવિન્દની બહેન મિત્રવિન્દાના પતિ - સ્વામી.

સત્યાપતિ: ॥૯૩૬॥

નન્નજિત રાજાની કન્યા સત્યાના પતિ.

વૃષનિષૂદન: ॥૯૩૭॥

નન્નજિત રાજાને ત્યાં પણમાં મૂકેલા સાતે વૃષભો - સાંઢોને સારી રીતે સત્વ રહિત કરનાર અર્થાત્ એકી સમયે તેમને નાથી બલહીન બનાવનાર પરમ સમર્થ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ.

ભદ્રાવાઞ્છિતભર્તા ॥૯૩૮॥

શ્રુતકીર્તિ રાજાની પુત્રી ભદ્રાના મનવાઞ્છિત (હૃદયમાં ઈચ્છા કરેલા) ભર્તા-પતિ.

લક્ષ્મણાવરણક્ષમ: ॥૯૩૯॥

મદ્રદેશના નરેશની પુત્રી લક્ષ્મણાને વરવામાં સમર્થ પરમાત્મા.

ઈન્દ્રાદિપ્રાર્થિતવદનરકાસુરસૂદન: ॥૯૪૦॥

ઈન્દ્રાદિ દેવોવડે જેનો નાશ કરવામાટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે એવો નરકાસુર નામના દૈત્યનો નાશ કરનાર.

ભૂમિપુત્ર નરકાસુર ઈન્દ્રાદિ દેવોનો પરાભવ કરી અદિતિનાં મણિમય કુણ્ડલોને હરી લાવ્યો હતો, જેથી દેવોએ સ્તુતિ કરી શ્રીકૃષ્ણને તેનો નાશ કરવા પ્રેર્યો, એવી રીતે આપ પ્રભુએ તેનો નાશ કરી અદિતિનાં કુણ્ડળો આપી દેવોને પ્રસન્ન કરેલા છે. એ આ સ્કન્ધમાં ૫૯ મા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ છે.

મુરારિ: ॥૯૪૧॥

‘મુર’નામના દૈત્યના શત્રુ.

પીઠહન્ટા ॥૯૪૨॥

નરકાસુરના સેનાપતિ પીઠ નામના અસુરને હણનાર.

તામ્રાદિપ્રાણહારકઃ ॥૯૪૩॥

તામ્ર જેમાં મુખ્ય છે એવા અન્તરિક્ષ, શ્રવણ, વિભાવસુ, વસુ, નભસ્વાન્ અને અરુણ વગેરે મુરદૈત્યના પુત્રોના પ્રાણોને હરણ કરનાર - તેમનો નાશ કરનાર.

ષોડશસ્ત્રીસહસ્રેશઃ ॥૯૪૪॥

સોળ હજાર સ્ત્રીઓના ઈશ - સ્વામી.

નરકાસુરે પોતાના ઉપભોગમાટે અનેક રાજાઓની સોળ હજાર દિવ્ય કન્યાઓને હરી લાવી તેમને પરણવાના વિચારથી અન્તઃપુરમાં રાખી હતી. તે નરકાસુરનો નાશ કરી એ સોળ હજાર સ્ત્રીઓને તેમની અભિલાષા જાણી આપ જ વરેલા છે. એમ આ સ્કન્ધના ૫૮ મા અધ્યાયમાં કથન કરેલું છે તે જ હેતુથી અહીં સોળ હજાર સ્ત્રીઓના સ્વામી એમ આજ્ઞા કરે છે.

છત્રકુણ્ડલદાનકૃત્ ॥૯૪૫॥

ઈન્દ્રનું છત્ર ઈન્દ્રને તથા અદિતિનાં કુણ્ડળો અદિતિને અર્પણ કરનાર પૂર્ણ પુરુષોત્તમ.

પારિજાતાપહરણઃ ॥૯૪૬॥

બલપૂર્વક દેવોના વૃક્ષ પારિજાતને હરણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્.

દેવેન્દ્રમદનાશકઃ ॥૯૪૭॥

દેવોના ઈન્દ્રને પરાજય પમાડી તેનામાં રહેલા મહાન ઐશ્વર્ય સમ્બન્ધી મદને - અભિમાનને નાશ કરનાર.

રુક્મિણીસમસર્વસ્ત્રીસાધ્યભોગરતિપ્રદઃ ॥૯૪૮॥

લક્ષ્મીના અંશરૂપ સર્વ સ્ત્રીઓ હોવાથી રુક્મિણી સમાન જ સર્વ સ્ત્રીઓવડે પ્રાપ્ત થનાર ભોગને લીધે ઉત્કર્ષ રીતે અર્પણ કરનાર શ્રીમદનમોહક કૃષ્ણ.

રુક્મિણીપરિહાસોક્તિવાક્તિરોધાનકારકઃ ॥૯૪૯॥

૧. રુક્મિણી પ્રત્યે થયેલી પરિહાસોક્તિવડે હાસ્યવિનોદનાં વચનોવડે રુક્મિણીજીની વાણીને તિરોધાન - સ્થમ્બન કરનાર - બંધ કરી દેનાર

૨. રુક્મિણીજી સાથે થયેલી હાસ્યવિનોદ રૂપ વાણીને તિરોધાન કરનાર - ફેરફાર કરનાર અર્થાત્ જુદે સ્વરૂપે તેને પ્રતિપાદન કરનાર

૩. રુક્મિણીજીના હાસ્યવિનોદવાળી વાણીથી પોતાને થયેલા તિરોધાન સ્થમ્બનની પેઠે તેમના મનમાં સ્થમ્બન - સ્થિરતા કરનાર.

પુત્રપૌત્રમહાભાગ્યગૃહધર્મપ્રદર્શકઃ (પ્રવર્તકઃ) ॥૯૫૦॥

પુત્ર અને પૌત્ર સમ્બન્ધી મહાન ભાગ્યરૂપ ગૃહધર્મ - ગૃહસ્થાશ્રમીઓના ધર્મને ઉત્તમ રીતે બીજા જનોને દર્શાવનાર પ્રભુ.

કોઈક સ્થળે “પુત્રપૌત્રમહાભાગ્યગૃહધર્મપ્રવર્તકઃ” એવો પાઠ જોવામાં આવે છે. ત્યાં પુત્ર અને પૌત્ર સમ્બન્ધી મહાભાગ્યરૂપ ગૃહસ્થાશ્રમીઓના ધર્મને ઉત્તમ રીતે પ્રવર્તાવનાર એમ અર્થ કરવો.

શમ્બરાન્તકસંત્પુત્રવિવાહલ્લતરુક્મિકઃ ॥૯૫૧॥

શમ્બરાસુરને નાશ કરનાર - પ્રધુમ્ન (શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર) ના પુત્ર અનિરુદ્ધના વિવાહમાં બલદેવજીદ્વારા રુક્મિક (રુક્મિણીના ભાઈ) ને લણનાર - મારનાર.

ઉષાપહ્લતપૌત્રશ્રીઃ ॥૯૫૨॥

બાણાસુરની પુત્રી ઉષાને માટે તેની સખી ચિત્રલેખાએ યોગશક્તિથી લરણ કરેલા પોતાના પૌત્ર અનિરુદ્ધની શ્રી - સમ્પત્તિ છે જેમનાથી એવા પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ.

જ્યારે બાણાસુરે બન્દીખાને નાંખેલા પોતાના પૌત્ર અનિરુદ્ધને મુક્ત કરવા આપ પધાર્યા, ત્યારે સ્ત્રી સાથે અનેક સમ્પત્તિ પણ અનિરુદ્ધને પ્રાપ્ત થઈ એટલે જેમનાથી અનિરુદ્ધને સમ્પત્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે એવા પ્રભુ એમ નામ કહે છે.

બાણબાહુનિવારકઃ ॥૯૫૩॥

બાણાસુરના બાહુઓને નિવારણ કરનાર - છેદી નાંખનાર.

શ્રીશંકરના વરદાનને સત્ય કરવા બાણાસુરના હજાર બાહુઓમાંથી ચાર બાહુઓ કાયમ રાખી બાકીની ભુજાઓને આપે છેદી નાંખેલી છે. એમ આ સ્કંધના ૬૩મા અધ્યાય માં કથન કરેલું જેથી અહીં બાણના બાહુઓને નિવારણ કરનાર પ્રભુ એમ જણાવે છે.

શીતજ્વરભયવ્યાપ્તજ્વરસંસ્તુતષડ્ગુણઃ ॥૯૫૪॥

શીતજ્વર (ટાઢથી આવતો તાવ) ના ભયને પ્રાપ્ત થયેલા જ્વરે (ઊના તાવે) જેમના ઐશ્વર્યાદિ છ ગુણોની સ્તુતિ કરી છે એવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર.

આ સ્કંધના ૬૩ મા અધ્યાયમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, બાણાસુરની સાથે યુદ્ધ કરતાં, તેને સલાય કરવા ગણો સહિત ભગવાન્ શપર પણ પધારેલા હતા, તે ગણોમાંના ઉષ્ણજ્વર નામના ગણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ ઉપદ્રવ કરતાં, તેનો પરાભવ કરવા આપે શીતજ્વર છોડેલો છે. અને તે પ્રભુના શીતજ્વરથી પીડા પામતાં ઉષ્ણજ્વરે પ્રભુના પ્રભાવને વર્ણવી સ્તુતિ કરી છે. તેને ઉદ્દેશી આ નામનો પ્રકાશ કરેલો છે. અણિમા લઘિમાદિ ચ ઐશ્વર્યના ગુણોને તો ‘ષડ્ગુણઃ’ એ ભગવાન્ના નામમાં વર્ણવી ગયા છીએ.

શંકરપ્રતિયોદ્ધા ॥૯૫૫॥

શંકરના પ્રતિપક્ષ કરી યુદ્ધ કરનાર, શ્રીશપરની સામા યુદ્ધ કરનાર શ્રીવાસુદેવ પ્રભુ.
ઢન્દ્વયુદ્ધવિશારદઃ ॥૯૫૬॥

સામ - સામા થઈને યુદ્ધ કરવામાં કુશલ - નિપુણ.

આ પ્રકરણમાંનાં પુરુષોત્તમનામસહસ્રનાં નામોની શ્રીરઘુનાથજીની ટીકાનું ભાષાંતર સંપૂર્ણ.

શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કંધ

મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિત

સુબોધિની

રાજસ ફળ પ્રકરણ અધ્યાય ૫૪ થી ૬૦

॥ અધ્યાય ચોપ્પનમો ॥

(મણિનિમિત્તે સત્રાજિત અને શતધન્વાનો વધ)

નિરોધો માનરૂપોઽત્ર સમભિર્વિનિરૂપિતઃ ॥

મેયરૂપશ્ચ તાવદ્ભિઃ પ્રમેયબલમુચ્યતે ॥૧॥

અપકારિષુ ભક્તેષુ તથા સાધારણેષુ ચ ॥

ફલપ્રકરણં હ્યેતત્તેન તાદૃન્નિરૂપ્યતે ॥૨॥

અહિં સાત અધ્યાયોથી પ્રમાણરૂપ^૧ નિરોધ વર્ણવ્યો અને તેટલા અધ્યાયો થી પ્રમેયરૂપ કહ્યો^૧. હવે^૧ અપકાર કરનારા^૨ ભક્તો અને સાધારણ પુરુષો પ્રતિ પ્રમેયબલ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે આ ફલપ્રકરણ^૨ છે, તેથી પ્રમેયબલ કહેવામાં આવે છે. કા. ૧-૨.

કામઃ ફલં યથા પૂર્વં ક્રોધસ્તવત્ર તથા ફલમ્ ॥

રાજસામાં વિશેષેણ જયસ્તવત્ર ફલિષ્ઠ્યતિ ॥૩॥

પહેલાં જેમ કામ ફલ^૩ (પ્રાપ્ત કરાવનાર) હતો, તે પ્રમાણે અહિં ક્રોધ ફલ (પ્રાપ્ત કરાવનાર)^૩ છે. અહિં ખાસ કરીને રાજસો ઉપર વિજય થશે. કા. ૩.

૧. (પૂર્વાર્ધના અધ્યાય ૩૩ થી ૩૯થી પ્રમાણરૂપ અને ૪૦ થી ૪૬થી પ્રમેયરૂપ રાજસોનો નિરોધ કહ્યો). આ બે પ્રકરણો અહિં જણાવેલ છે. સાધન પ્રકરણ તો ઉત્તરાર્ધમાં જ કહેલ હોવાથી તેના સંબંધમાં અસંગતિની શંકા રહેતી નહિ હોવાથી તેનો અનુવાદ કરેલો નથી. (લે)

૨. અપકાર કરનારાઓ બે પ્રકારના છે. (૧) ભક્તો અને (૨) બીજા સાધારણ (પુરુષો). હવે અહિંથી તે બંનેના સંબંધમાં પ્રમેયબલ જણાવવામાં આવે છે. તેનું કારણ ‘આ ફલ પ્રકરણ છે’ શબ્દોથી કહેલું છે. ફલ અહિં સ્વરૂપના બલથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે, પરંતુ સાધનોથી પ્રાપ્ત થાય તેવું નથી. તેથી તેવું (સ્વરૂપનું પ્રમેયબલ) જણાવવામાં આવે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૩. તામસ ફલપ્રકરણમાં જેમાં કામલીલાનું નિરૂપણ કર્યું, તેમ અહિં (રાજસફલ પ્રકરણમાં) ક્રોધલીલાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે એવો અર્થ છે. ફલ આપે તે ‘ફલમ્’, ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર, એવો અર્થ છે. (લે)

હરિધર્મેશ્ચ હરિણા બલભદ્રેણ યાદવૈઃ ॥

જયો નિરૂપ્યતે લોકે નિરોધાત્મા હિ રાજસઃ ॥૪॥

કારણ કે હરિના ધર્મોથી, હરિથી, બલભદ્રથી અને યાદવોથી^૧ લોકમાં નિરોધરૂપ રાજસ જય કહેવામાં આવે છે. કા. ૪.

તત્રાષ્ટમે તથાધ્યાયે કૃષ્ણેચ્છાયા જયસ્ત્રિધા ॥

સત્રાજિચ્છતધન્વા ચ અકૂરશ્ચ જિતાસ્તથા ॥૫॥

તે પૈકી આઠમા અધ્યાયમાં તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની ઈચ્છાનો જય ત્રણ પ્રકારે કલેશે ૧. સત્રાજિત ૨. શતધન્વા અને ૩. અકૂર ઉપર તે પ્રમાણે જય થયો છે. કા. ૫.

ગયા અધ્યાયના અંતે એમ કહેવું છે કે ભગવાને મણિ રાખ્યો નહિ. તેનું ફલ અહિં (આ અધ્યાયમાં) જણાવવામાં આવે છે. બીજા દેવતામાં રાખેલી બુદ્ધિ (શ્રદ્ધા) જીવતાં નિરોધ થવા દેતી નહિ હોવાથી, સત્રાજિત નિરોધનો અધિકારી હોવા છતાં, તેણે પોતાના દેહનો ત્યાગ કરી, મણિ દ્વારા ભક્તમાં રહી, સંસારમાં ભગવાનના ચરણરૂપ વારાણસી વિગેરે (ક્ષેત્ર)માં નિરોધ પ્રાપ્ત કર્યો એમ કહેવામાં આવે છે. તે પૈકી પ્રથમ તેણે દેહનો ત્યાગ કર્યો એમ જણાવવા નીચેના બે શ્લોકોથી પ્રસ્તાવના કહે છે (કરે છે) :

શ્રીશુક કહે છે :

વિજ્ઞાતાર્થોઽપિ ગોવિન્દો દૃઙ્ઘાનાકાર્ણ્ય પાણ્ડવાન્ ॥

કુન્તીં ચ કુલ્યકરણે સહરામો યયૌ કુરૂન્ ॥૧॥

ભીષ્મં નૃપં સવિદુરં ગાન્ધારીં દ્રોણમેવ ચ ॥

તુલ્યદુઃખૌ સમાગમ્ય હા કષ્ટમિતિ હોચતુઃ ॥૨॥

વૃત્તાંત જાણનાર હોવા છતાં પણ, પાંડવોને અને કુંતીને બળી ગએલા સાંભળીને ગોવિંદ બલભદ્ર સહિત લૌકિક કરવા કુરૂદેશ પધાર્યા. સમાન દુઃખવાળા (તે) બેએ ભીષ્મ, વિદુર સહિત રાજા, ગાંધારી અને દ્રોણની પાસે જઈને ‘અરેરે ! (ઘણું) દુઃખ (આવી પડ્યું)’ એમ કહ્યું. ૧-૨.

ભગવાન્ (દ્વારકામાં) હોય ત્યારે તેમના ગુણોનું (ત્યાં) ઉપયોગીપણું ન રહે તેથી, અને લોકો દુષ્ટ (હોવાથી) ખોટી કલ્પનાઓ કરે તેથી, ભગવાન્ અને બલભદ્ર દ્વારકાનો ત્યાગ કરી હસ્તિનાપુર પધાર્યા એમ કહેવામાં આવે છે; કારણ કે પાંડવોના શત્રુઓમાં (શત્રુઓ પાસે) (જતાં), તે^૧ ભગવાન્ શું ભક્તો (પાંડવો)નું વિધિના

૪. (આ પ્રકરણના) એક અધ્યાયથી હરિના ધર્મોથી, ત્રણ અધ્યાયોથી હરિથી, એકથી બલભદ્રથી અને બેથી યાદવોથી જય પ્રાપ્ત કર્યાનું કલેશે. એવો અધ્યાયોનો વિભાગ છે. (લે)

૧. અહિં ‘ન હિ પાણ્ડવવૈરિષુ’ પાઠ છે તેને બદલે ‘સ હિ’ પાઠ જોઈએ એમ જણાવ્યું છે. તેથી તેવો

સાધનથી હિત કરતા (કરવા) જાય છે ? કેમ કે મુખ્ય (પુરુષો પાંડવો) જતાં, દુઃખી થએલ ન હોય તેવા તેમના સંબંધીઓ પાસે જવું એ કુલાચાર નથી.

‘સર્વ (વૃત્તાંત) જાણ્યા વિના (ભગવાન્ કૌરવો પાસે) પધાર્યા’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘વૃત્તાંત જાણનાર હોવા છતાં પણ’ શબ્દો યોજેલા છે. જે પ્રકારે પાંડવો લાક્ષાગૃહમાંથી બહાર નીકળ્યા, અને જે પ્રકારે તેઓ એકચક્ર (નગરી)માં ગયા, અને જે પ્રકારે ત્યાં તેઓ ભીષ્મ માગતાં બ્રાહ્મણના વેષે રહેતા હતા, અને જે પ્રકારે પાંચ પુત્રોવાળી કોઈક ભીલડી લાક્ષાગૃહમાં બળી ગઈ તેના ભ્રમને લીધે પાંડવો અને કુંતી બળી ગયાં એમ લોકો કહેતા હતા-આ સત્ય ‘અર્થઃ’ વૃત્તાંત સારી રીતે જાણવામાં આવેલ. સારી રીતે જાણેલો હતો વૃત્તાંત જેમણે તેવા (ભગવાન્ હતા). જો ભગવાન્ (લૌકિક) જાય નહિ તો કૌરવોને સંદેહ થાય, કે ભગવાને જ (પાંડવોને અને કુંતીને) બીજે રાખેલા છે. તેથી ન જાણતા હોય તેવું નાટક કરવું જોઈએ. તેમ ન કરે તો (કૌરવો) પાંડવોનો નાશ કરવા ફરીથી પ્રયત્ન કરે. કારણ કે ભગવાન્ ‘ગોવિન્દઃ’ એટલે સત્પુરુષોના ‘ઈન્દ્રઃ’ રક્ષણ કરનારા છે. તેથી પાંડવોનું રક્ષણ થાય તે માટે (તેમને) બળી ગએલા સાંભળીને, અને કુંતીને બળી ગએલી સાંભળીને કુલના ધર્મનું સંરક્ષણ થાય તે માટે, -‘બંધુઓ મરણ પામે ત્યારે દૂર રહેનારાઓ (તેમના) બાકી રહેલા સંબંધીઓને મળવા જાય છે’ એવું લૌકિક કરવા (પધાર્યા)- (‘દૃઘ્યાન્’ ને બદલે) ‘અદૃઘ્યાન્’ ‘બળી નહિ ગએલા’ એવો મુખ્ય અર્થ છે, કારણ કે પાંડવો પિતાના^૧ પુત્રો હતા, (અને) માતાના પુત્રો જ બળી જાય છે-આથી એમ સૂચવેલું છે કે તેઓ (કૌરવો)નો પણ નિરોધ કરવા ભગવાન્ પધાર્યા. ‘કુરૂદેશ’ એટલે હસ્તિનાપુર. ભગવાન્ એકલા (પધારે) તો કોકને સંદેહ પણ થાય, (પણ) બલભદ્ર સાથે (પધારે) તો (સંદેહ) ન થાય, તેથી ‘બલભદ્ર સહિત’ એમ કહેલું છે. ૧.

તે બેએ પધારીને પ્રશ્ન કર્યા તે બીજા શ્લોકમાં કહે છે. ‘રાજા’ એટલે ધૃતરાષ્ટ્ર, (ભીષ્મ રાજા અને વિદુર) ત્રણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ (કહ્યા). સ્ત્રી (ગાંધારી) અને બ્રાહ્મણ બે ઉત્તમ અને હલકાં^૩ જન્મવાળા (કહ્યા). દરેકની પાસે

પાઠ લઈ અર્થ કરેલ છે. ‘ન હિ’ પાઠ લઈએ તો ‘કિં ગચ્છતિ’ છે તે ‘કિમ્’ શબ્દ નિરર્થક થાય છે.

૨. ‘પાણ્ડવાન્’ એટલે પાંડુના પુત્રોને. તેથી પિતાના પુત્રો કહેલા છે. પિતાના પુત્ર સત્ત્વવાળા હોઈ બળી ન મરે, એવો ભાવાર્થ છે.

૩. અહિં ક્રમ ઈચ્છેલો નથી. સ્ત્રી ગાંધારીને હલકાં કહ્યા અને બ્રાહ્મણ દ્રોણ ઉત્તમ જન્મવાળો હતો એવો અર્થ છે. (લે) પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્ત્રીઓનો વિશેષ અધિકાર હોવાથી, અને દ્રોણાચાર્યની ઉત્પત્તિ અપ્સરાને દેખી કામ પ્રાપ્ત કરેલ ભારદ્વાજના પાંદડાના કલશમાં રાખેલ વીર્યથી થએલી હોવાથી ક્રમ પ્રમાણે લેવામાં વાંધો જણાતો નથી.

જઈને ‘અરેરે! ઘણું દુઃખ આવી પડ્યું’ એમ તે બેએ કહ્યું. આવું વચન આશ્ચર્યકારક છે એમ જાણાવવા ‘હ’ એમ કહેલ (લખેલ) છે. ૨.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી જે પ્રયોજનથી આ કહેલ તે કહે છે (જાણાવે છે) :

લબ્ધ્વૈતદન્તરં રાજન્ શતધન્વાનમૂચતુઃ ॥

અકૂરકૃતવર્માણૌ મણિઃ કસ્માન્ન ગૃહ્યતે ॥૩॥

હે રાજન્ ! આ અવસર પ્રાપ્ત કરીને અકૂર અને કૃતવર્માએ શતધન્વાને કહ્યું કે: ‘મણિ કેમ ન લેવો ?...’. ૩.

અકૂર દ્વારકાની સંભાળ રાખનાર, દિવસે ન્યાય કરનાર ધર્માધિકારી હતો. કૃતવર્મા તો ‘કોટિવારક’ એમ ઓળખાતો રાત્રે સંભાળ રાખનાર હતો. શતધન્વા તો ન થઈ શકે તેવું કરનાર, તે બેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલનાર સાહસ કરનારો હતો. તે ચોરીથી સર્વ કરી શકતો. (આ) ત્રણે યાદવો ભગવાન્ અથવા બલભદ્ર (દ્વારકામાં) હોય ત્યારે અન્યાય કરી શકતા નહિ. ભગવાન્ પરગામ (હસ્તિનાપુર) પધારતાં, આ ‘અન્તરમ્’ અવસર પ્રાપ્ત કરીને તેમણે શતધન્વાને નીચે કહેવામાં આવે છે તે કહ્યું. (પરિક્ષિતને આ પ્રમાણે થાય છે) તેવું જ્ઞાન છે એમ જાણાવવા ‘હે રાજન્!’ એવું સંબોધન કરેલું છે. ‘મણિ કેમ ન લેવો...’ શબ્દોથી સવા શ્લોકથી તે (અકૂર અને કૃતવર્મા) બેનાં વાક્ય કહે છે. ૩.

માત્ર મણિ લેવો એટલું જ નહિ, પણ તેને મારી પણ નાખવો એમ કહે છે :

યોડસ્મભ્યં સમ્પ્રતિશ્રુત્ય કન્યારત્નં વિગર્હનઃ ॥

કૃષ્ણાયાદાન્ન સત્રાજિત્કસ્માદ્ધાતરમન્વિયાત્ ॥૪॥

જેણે (પોતાની) ઉત્તમ કન્યા અમને આપવાનું વચન આપી, આપણી નિંદા કરી શ્રીકૃષ્ણને આપી, (તે) સત્રાજિત (તેના) ભાઈ પાછળ કેમ ન જાય ? ૪.

મણિ લેવામાં, ‘મણિ ભગવાનનો છે’ એવું કારણ ભગવાનનો અપરાધ થાય તે માટે કહેવા યોગ્ય નથી. (તેથી કહેલ નથી). (સત્રાજિતને) મારી નાખવામાં, ‘આ ભગવાનનો સાસરો છે’ એવું કારણ કહેવા યોગ્ય જ છે. તેણે ઉત્તમ કન્યા (અમને) આપવાની પ્રતિજ્ઞા અવશ્ય કરેલી. તે ન મળતાં તેની પાસેથી ઉત્તમ રત્ન (સ્યમંતક) લેવું જોઈએ. ‘આ વર સારા નથી’ એમ આપણી નિંદા કરીને તેણે કન્યા ભગવાનને આપી. આવા સંજોગોમાં નિંદા થતાં, ક્ષત્રિયના ધર્મમાં આસક્તિવાળાએ (આપણે) અવશ્ય તેને મારી નાખવો જોઈએ; અને તેણે ભગવાનને આપેલ હોવાથી ૪. પાંડવો અને કુંતી બંને ગએલાં નથી એમ જાણનારા ભગવાન્ કૌરવો પાસે આવા ખરખરાનાં વચનો કહે તે આશ્ચર્યકારક છે.

છૂપી રીતે (તેને) હણવો જોઈએ. જેમ ભગવાને માગેલો મણિ ભગવાનને ન આપતાં તેણે (પોતાના) ભાઈને આપ્યો, પછી મણિવાળા ભાઈને ‘હિનસ્તિ’^૧ જે હણે છે તેવા સિંહે મારી નાખ્યો, એ પ્રમાણે કન્યાદાનના પ્રસંગને લીધે^૨ પોતાનો થએલ મણિ પણ ભગવાને તેને આપ્યો તેથી મણિવાળો સત્રાજીત કયા કારણથી તેના ભાઈની પાછળ ન જાય ? પરંતુ (તે તેની) પાછળ જાય તે જ યોગ્ય છે. સત્યભામા અને મણિ માગવા (માં આવવાના વિષય)માં સરખા હતા. આપણે સત્યભામા માગેલી, ભગવાને મણિ માગેલો. તેણે બંનેને માગેલું આપ્યું નહિ, અને બંનેની નિંદા કરી. તેથી નિંદા (થયા) પછી જેની પાસે મણિ રહે છે તે જ પ્રસેનના માર્ગે જાય છે. તેથી તે (સત્રાજીત તેના) ભાઈની સાથે જાય તે યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે.

તે બેએ લૌકિક ભાષાથી જણાવેલો અર્થ પણ સરસ્વતીએ સત્ય અર્થ જ ઠરાવ્યો. ‘જેણે પ્રસેનને હણ્યો તે પણ બીજાથી હણાયો’ એમ તે બે જાણતા હોવા છતાં પણ, તેમણે પોતાને પણ જે (કરવું) રૂચતું ન હતું તે (કરવાનું) મૂર્ખ શતધન્વાને કહ્યું. તેમ ન હોત (તે બેને રૂચતું હોત), તો તે બે પોતે જ તેમ કરત. ઝ.

‘શતધન્વા પણ ચતુર હતો, તેણે એ પ્રમાણે કેમ કર્યું ?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક (શુક) કહે છે :

એવં ભિન્નમતિસ્તાભ્યાં સત્રાજિતમસત્તમઃ ॥

શયાનમવધીહોભાત્સ પાપઃ ક્ષીણજીવિતઃ ॥૫૫॥

એવી રીતે તે બેએ નાશ કરેલ મતિવાળા, ક્ષીણ થએલ જીવનવાળા સર્વથી દુષ્ટ તે પાપીએ લોભને લીધે ઉંઘતા સત્રાજીતને મારી નાખ્યો. ૫.

તે બેએ ‘ભિન્ના’ નાશ કરેલી હતી મતિ જેની, (તેવો શતધન્વા થયો). મણિ જ લેવો, એમ તેની લાલચને લીધે, લોભની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ. પછી તેટલાથી, ભવિષ્યમાં શું થશે તે વિષયમાં બુદ્ધિનો નાશ થયો, એટલે તે વિચાર કરવા શક્તિવાળી ન થઈ; અને તે બંને ઘણા પ્રકારે તેને ભમાવતા હતા. ભવિષ્યમાં જે વૃત્તાંત થવાનો છે તે માટે જ ભમાવતા હતા; કારણ કે ‘મણિના સંબંધને લીધે મરણ થશે’ એમ તે બે જાણતા હતા. તેથી તે બે મણિ ઈચ્છતા ન હતા. શતધન્વાને તો મણિની ઈચ્છા હતી, તેથી તે સર્વથી દુષ્ટ હતો. તે બે દુષ્ટ અને વધારે દુષ્ટ હતા^૧; આ સર્વથી દુષ્ટ હતો, એવો અર્થ છે. જો સર્વથી દુષ્ટ ન હોત, તો સત્રાજીત સાથે યુદ્ધ

૧. આ ‘સિંહ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, શતધન્વા પણ હિંસા કરનાર હોવાથી તેના જેવો છે એમ જણાવવા કરેલી છે. (લે)

૨. કન્યાદાન કરતાં મણિ પણ સત્રાજીતે ભગવાનને આપેલો હોવાથી તે તેમનો થએલ.

૧. અકૂર દુષ્ટ હતો, કૃતવર્મા વધારે દુષ્ટ હતો.

કરીને પણ હણત, પરંતુ ઉંઘતાને જ હણ્યો, અને તેમાં પણ લોભને લીધે (હણ્યો), પરંતુ તેની સાથે વેર ન હતું.

‘ભગવાનના દેશમાં રહેનાર, દ્વારકાવાસીની એવી બુદ્ધિ કેમ થઈ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘તે પાપીએ’ શબ્દો યોજેલા છે. તે શતઘન્ટવા પાપી હતો. દેવોની અંદર પણ કલિની પેઠે એક અઘમ હતો. તેથી આ અઘમરૂપ હોવાથી તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. વળી તે ક્ષીણ થએલ જીવનવાળો હતો. તેનું જીવન થોડું જ હતું, કારણ કે આ માટે જ તેનો અવતાર (થયો હતો). ૫.

જો તેણે (સત્રાજીતને) માત્ર હણ્યો જ હોત, તો પણ બીજાએ ચડાવવાથી તેણે તેમ કરેલ હોવાથી, આનો તેવો (મોટો) દોષ ન થાત (ગણાત), પરંતુ આણે વિશેષ (પાપ) પણ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

શ્રીણાં વિકોશમાનાનાં કન્દન્તીનામનાથવત્ ॥

હત્વા પશુન્ સૌનિકવન્મણિમાદાય જઙ્મિવાન્ ॥૬॥

સ્ત્રીઓ ઘણી રાડો પાડતી હતી અને અનાથની પેઠે આક્રંદ કરતી હતી, ત્યારે કસાઈ પશુઓને હણે તેની પેઠે હણી, મણિ લઈ, તે જતો રહ્યો. ૬.

સ્ત્રીઓ ઘણી રાડો પાડતી હતી અથવા અનાથ એટલે નાથ વિનાની જ તેઓને પણ ‘હત્વા’ પ્રહાર કરીને, મણિ લઈને ‘જઙ્મિવાન્’ જતો રહ્યો. તેનામાં દયા અથવા સભ્યતા ન હતી એમ જણાવવા ‘કસાઈ પેઠે’ એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. કસાઈ સદા હિંસા કરનારો છે, પશુઓને હણી, તેઓનું માંસ વેચનારો છે. જેમ લાકડાં કાપનારાને વૃક્ષો ઉપર દયા હોતી નથી, તેમ તેને પણ (દયા ન હતી). પૂજાતો મણિ પણ અનિષ્ટ (મરણ)નું કારણ થયો એમ કહેવાયું. આ પ્રકરણમાં પ્રમેયનું બલ (જણાવાતું) હોવાથી ગયા અધ્યાયના વાક્યો સાથે (આનો) વિરોધ^૧ નથી. ૬.

સત્યભામા ચ પિતરં હતં વીક્ષ્ય શુચાર્દિતા ॥

વ્યલપત્તાત તાતેતિ હા હતાસ્મીતિ મુહ્યતી ॥૭॥

અને પિતાને હણાએલા જોઈને શોકથી પીડાએલા સત્યભામાએ મૂરછાં પામતાં ‘ઓય બાપલીઆ રે ! મને મારી નાખી’ એવો વિલાપ કર્યો. ૭.

૧. (મણિને) પૂજવાનું તજી, પ્રસેને તેને કંઠે બાંધ્યો, તેથી તેનું મરણ થયું. અહિં (સત્રાજીતથી) તો તે પૂજાતો જ હતો, છતાં તેનું મરણ કેમ થયું? એવો વિરોધ છે. ગયા અધ્યાયના શ્લોક ૧૧માં કહ્યું તેમ પૂજાતો મણિ હોય ત્યાં કાંઈ અનિષ્ટ થવું જોઈએ નહિ. એ વાક્યો સાથે વિરોધ છે. (લે) પરંતુ આ પ્રકરણમાં પ્રમેયનું બલ એટલે ભગવાનના સ્વરૂપનું બલ વિશેષ છે એમ જણાવવાનું હોવાથી એ વાક્યો સાથે વિરોધ નથી. મણિની શક્તિ અથવા સ્વભાવ સ્વરૂપબલ પાસે નમાલાં છે, એવો ભાવ છે.

તે (શતધન્વા સત્રાજીતને હણી મણિ લઈને) ગયો ત્યારે સત્યભામા ભગવાનનાં મંદિરે હતાં, છતાં પણ ઉપશ્રુતિની પેઠે (તે વૃત્તાંત) સાંભળીને પિતાના ઘેર આવ્યાં. પિતાને હણાએલા જોઈને શોકથી પીડાએલાં તેમણે ‘બાપલીઆ રે!’ એમ વિલાપ કર્યો. જેમ (સત્રાજીતની) સ્ત્રીઓએ વિલાપ કર્યો તે પ્રમાણે સત્યભામાએ પણ કર્યો એવો સમુચ્ચય જણાવવા ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ યોજેલો છે. પતિનો વધ થતાં તેઓને જેટલું દુઃખ થયું, તેટલું પિતાનો વધ થતાં પણ (સત્યભામાએ રૂદન) કર્યું એવો અર્થ છે.

‘તેઓને પોતાનો નાશ અને પતિનો નાશ એમ બંને (દુઃખ થયા); તેથી (સત્યભામાનું અને તેમનાં દુઃખ) સરખાં નહિ હોવાથી સમુચ્ચય કેમ કર્યો?’ એવી શંકા થાય, તેથી અહિં (સત્યભામાને) પણ બે (દુઃખ) થયાં, એમ ‘ઓય બાપલીઆ રે!’ અને ‘મને મારી નાખી’ શબ્દોથી કહેલું છે.

‘(સત્યભામા) એ પ્રમાણે પોતે હણાએલ નહિ હોવા છતાં, તેમણે તેવું કેમ કહ્યું?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મૂર્છા પામતાં’ શબ્દ યોજેલ છે. મૂર્છા પામેલી હણાએલી જેવી હોવાથી, તેણે તે પ્રમાણે સત્ય જ કહેલું, એવો અર્થ છે. ૭.

ભગવાનના વિરોધને લીધે તે (સત્રાજીત)ની પરલોકની ક્રિયા પણ તરત ન થઈ એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકમાં સત્યભામાએ (કરેલું) કાર્ય જણાવે છે :

તૈલદ્રોણ્યાં મૃતં પ્રાસ્ય જગામ ગજસાહ્યમ્ ॥

કૃષ્ણાય વિદિતાર્થાય તમાચખ્યૌ પિતુર્વધમ્ ॥૮॥

મરેલાને તેલની કોઠીમાં નાખીને (તે) હસ્તિનાપુર ગયાં. જેમણે વૃત્તાંત જાણેલો હતો તેવા તે શ્રીકૃષ્ણને (પોતાના) પિતાના વધની વાત કરી. ૮.

આ (સત્યભામા) દેવે આપેલી પુત્રી જેવી હોવાથી પુરુષના જેવા સ્વભાવવાળી હતી, કારણ કે ભાઈ વિનાની હતી. તેથી ધર્મ પ્રમાણે તે પરણવા યોગ્ય ન હોવા છતાં, ઉત્તમ સ્ત્રી હોવાથી (ભગવાન તેને) પરણેલા. તેથી તેનું ચરિત્ર

૧. રાત્રે અલૌકિક અવાજ સંભળાય છે, અને તે ભવિષ્ય જણાવનાર રાતની દેવતા છે, એમ મનાય છે. આવો અવાજ ‘ઉપશ્રુતિ’ કહેવાય છે.

૨. સમુચ્ચય એટલે સરવાળો. ભેગું કરવું તે.

૧. ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જેને ભાઈ હોય તેવી જ કન્યા પરણવી જોઈએ. ભાઈ ન હોય તેવી કન્યાને તેના પિતાએ પુત્રિકા કરેલી હોય એટલે તેની કન્યાને પુત્ર થાય તે પોતાનો પુત્ર ગણાય એવો સંકલ્પ કર્યો હોય, તો તે કન્યાનો પુત્ર પિંડદાન કરે તે કન્યાના પિતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી એવી કન્યા નહિ પરણવાનો ધર્મશાસ્ત્રનો નિયમ છે. જૂઓ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ ૧-૫૩ તથા તેના ઉપરની મિતાક્ષરા.

પુરુષના જેવું જ છે.

‘દ્રોણી’ એટલે લોઢાનો અથવા તાંબાનો બનાવેલ કોદાર, કોઠી અથવા કડાઈ. (સત્રાજીત) મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી વિલાપ કર્યો, પછી મરેલાને તેલની કોઠીમાં નાખ્યો, (અને) પોતે પણ હસ્તિનાપુર ગઈ, કારણ કે ત્યાં પધારેલ ભગવાન્ મરેલાના સંબંધમાં સાંત્વન કરતા હતા. ‘હસ્તિનાપુર’ એ પ્રસિદ્ધ સ્થાન હોવાથી ત્યાં જવાથી કાંઈ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તેમ ન હતું. ત્યાં ભગવાનને (સમાચાર) જણાવવા જ ગએલ, તેથી તે અર્થ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. આ ભાન ભૂલેલી હતી એમ જણાવવા ‘જેમણે વૃતાંત જાણેલો હતો તેવા’ વિશેષણ યોજેલું છે. ‘તે’ એટલે ‘તેવા પ્રકારને પ્રાપ્ત થએલા’ ‘પિતાના વધની (વાત કરી)’નો એવો અર્થ છે કે (વાત કરવાની) જરૂર હોવાથી, તેથી દોષ થતો નથી. ૮.

‘જેમ (તે સમાચાર) જાણીને ભગવાને કાંઈ કરેલું નહિ તેમ (સત્ય-ભામાથી) સાંભળીને પણ કાંઈ કરશે નહિ’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી (ભગવાને અનુક્રમે) લૌકિક કર્યું અને વેર (વાળવાનો ઉદ્ધમ) કર્યો એમ કહે છે :

તદાકર્ણ્યશ્ચરૌ રાજત્રનુસૃત્ય નૃલોકતામ્ ॥

અહો ન: પરમ કષ્ટમિત્યસ્રાક્ષૌ વિલેપતુ: ॥૯॥

હે રાજન્! તે સાંભળીને બે ઈશ્વરોએ મનુષ્યના સ્વભાવને અનુસરીને, ‘અરેરે! અમને ઘણું જ કષ્ટ આવી પડ્યું’ એવો આંખમાં આંસુ લાવી વિલાપ કર્યો. ૯.

બે (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર) ઈશ્વર હોવા છતાં તેમણે લીલા માટે મનુષ્યના સ્વભાવને અનુસરીને, સાસરાની હત્યા થઈ તેથી (તેની) દીકરીની પેઠે પોતે પણ વિલાપ કર્યો. જેવું તેને દુ:ખ થએલ તેવું દુ:ખ (પોતાને થયાનું) કહ્યું. માત્ર વાણીથી (દુ:ખ કહેલ) ન હતું એમ જણાવવા ‘આંખમાં આંસુ લાવીને’ (કહેલું છે). ભગવાનની પૂરેપૂરી શક્તિ^૧ તેમ કરે છે એમ જણાવવા દ્વિવચન યોજેલું છે. ૯.

નીચેના શ્લોકમાં (વેર વાળવાનો) ઉદ્યોગ કહે છે :

આગત્ય ભગવાંસ્તાત્ સભાર્થ: સાગ્રજ: પુરમ્ ॥

શતધન્વાનમારેમે હન્તું હતું મણિં તત: ॥૧૦॥

૧. શતધન્વાને ભગવાન્ હણે છે ત્યાં સુધી શક્તિનો વિભાગ છે, એટલે શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર બંને મળે ત્યારે પૂરેપૂરી શક્તિ થાય છે. આગળ આ અધ્યાયના શ્લોક ૨૪ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની જૂઓ.

હે તાત ! પત્ની સાથે (અને) મોટાભાઈ સાથે ભગવાને શહેરમાં આવીને શતધન્વાને હણવાનો અને પછી મણિ લઈ લેવાનો આરંભ કર્યો. ૧૦.

બીજાની મારફત કામ કરવું તે (કામ કરવામાં) બેદરકારી જણાવનારું હોવાથી, (ભગવાને) પોતે જ આવીને (તે કામ) કર્યું. ‘ભગવાન્’ શબ્દથી (કામ કરવાની) શક્તિ અને (તે કરવાના) ઉપાયનું જ્ઞાન (જણાવેલાં છે). ‘હે તાત !’ એવું રાજા (પરિક્ષિતનું) સંબોધન (તેને) વિશ્વાસ રહે તે માટે (કરેલું છે).

‘(ભગવાન્) છૂપી રીતે (દ્વારકા) આવ્યા હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પત્ની સાથે (અને) મોટાભાઈ સાથે’ શબ્દો યોજેલા છે. ‘શહેરમાં’ એટલે ‘દ્વારકામાં જ’ (આવીને આરંભ કર્યો) પરંતુ વચ્ચે રોકાઈને ઉપાયથી (શતધન્વાનું) બંધન કરવાનો વિચાર કર્યો ન હતો. પછી શતધન્વાને હણવાનો (આરંભ કર્યો). હણવાનું પ્રયોજન ‘મણિ લઈ લેવા’ શબ્દોથી (કહેલું છે). હણવો અને (મણિ) લઈ લેવો એવાં બે પ્રયોજન ન હતાં પરંતુ મણિ લેવા માટે જ હણવાનો હતો; કારણ કે (૧) બીજાએ ઉચ્છેરવાથી (શતધન્વાએ સત્રાજીતને) હણેલો, (૨) (તે) વધને પાત્ર નથી એવી ભગવાનની ઈચ્છા પણ હતી, અને (૩) ભગવાન્ તે (સત્રાજીત)ના વંશના ન હતા કે જેથી હણનારને હણે. (૪) વળી (ભગવાનને શતધન્વા અને સત્રાજીત) બંને સરખા હતા. (૫) થઈ ગયું તેનો ઉપાય નથી, એટલે શતધન્વાને હણવામાં આવે તો પણ સત્રાજીત જીવતો થવાનો ન હતો. તેથી જ આગળ (શ્લોક ૨૨માં) ‘શતધન્વાને નકામો હણ્યો’ એવું ભગવાનનું વાક્ય બંધ બેસતું થાય છે.

‘સત્રાજિત્’ શબ્દની પેઠે ‘શતધનુઃ’ શબ્દ અંતે ‘સૂ’ વાળો અને ‘ઉ’ વાળો^૨ પણ છે. બે સ્વભાવવાળાએ જ બે સ્વભાવવાળાને હણેલો એમ જણાવવા બે પ્રકારનો પ્રયોગ કરેલ છે. સત્રાજીતે ભગવાનની નિંદા કરી અને પછી પશ્ચાત્તાપ કર્યો એમ તેનો બે પ્રકારનો સ્વભાવ કહેવાયો. શતધન્વા પણ હણવામાં ભય વિનાનો હતો, અને ભવિષ્યમાં ભાગી જશે એટલે ભયવાળો છે એમ જણાવવામાં આવશે.

પછી શતધન્વાના સંબંધમાં ‘(તેને) પકડો, બાંધો’ એવી સ્પષ્ટ આજ્ઞાપ આ આરંભ (ભગવાને કર્યો). ૧૦.

પછી રાજાના સેવકોએ તેને બાંધવાની પ્રવૃત્તિ કરી. એમ થતાં શતધન્વાએ

૧. સંબોધન કરવામાં પ્રીતિ દર્શાવનાર શબ્દ છે.

૨. જેમ ‘સત્રાજીત્’ શબ્દ અંતે ‘ત્’ વાળો અને ‘અ’ વાળો છે. (જૂઓ ૧૦|૫૩|૧ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની), તેમ આ શબ્દ ‘શતધનુષ્’ અને ‘શતધનુ’ એમ અંતે ‘સૂ’ (તેની પહેલા ‘ઉ’ હોવાથી ‘સૂ’નો ‘ષ્’ થએલ છે) અને ‘ઉ’ વાળો છે.

જે કર્યુ તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

સોડપિ કૃષ્ણોદ્યમં જ્ઞાત્વા ભીતઃ પ્રાણપરીક્ષયા ॥

સાહાય્યે કૃતવર્માણમયાચત સ ચાબ્રવીત્ ॥૧૧॥

તેણે પણ શ્રીકૃષ્ણનો ઉદ્યમ જાણીને, ભય પામી પ્રાણનું રક્ષણ કરવાની ઈચ્છાથી કૃતવર્માની સાહાય્ય માગી અને તેણે (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૧.

આ જે રાજા મારકત (શતધન્વાને) પકડવાનું સંભળાતું હતું, તે ભગવાને જ કરેલું, એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેથી શ્રીકૃષ્ણનો (તે) ઉદ્યમ જાણીને, પહેલાં શ્રીકૃષ્ણને સાધારણ પુરુષ જાણીને, અથવા બ્રહ્મ જાણીને અથવા તેમની સાથેના સંબંધને લીધે ભય રહિત હતો, પણ હવે તેમને પક્ષપાત કરનાર જાણીને ભય પામ્યો. ચોરની માલિકી ચોરીથી જ થાય છે, તેને હણવામાં આવે ત્યારે, શત્રુ ઉપર મેળવેલા જયના નિયમ પ્રમાણે જે (તેને) હણે તેની (માલિકી) થાય છે. તેમ કરવામાં ન આવે તો તે (ચોર) હયાત હોય ત્યાં સુધી (તેની મિલકત લેવાથી) પારકાનું ધન લઈ લીધું જ થાય (ગણાય). તેથી ભગવાન મને હણીને જ સ્વમંતક લેશે એવો નિશ્ચય કરીને, સર્વ પ્રકારે પ્રાણનું રક્ષણ કરવું જોઈએ તેથી પ્રાણનું રક્ષણ કરવાની ઈચ્છાથી, (ભગવાન) હણ્યા વિના (તે) દ્રુષ્ટની પાસેથી મણિ લેશે નહિ તેથી અને ચોરની પેઠે મરવું સારું નહિ હોવાથી, પોતે સાહાય્ય કરનાર વિનાનો હોવાથી, યાદવ કૃતવર્માને તેણે (પોતાને) સાહાય્ય કરવા વિનતિ કરી, એમ ‘કૃતવર્માની સાહાય્ય માગી’ શબ્દોથી કહેલું છે. આનાં (સાહાય્ય) માગવાનાં વચનો સ્પષ્ટ હોવાથી (અહિં) કહેલાં નથી; (પણ) ‘અને તેણે કહ્યું’માંના ‘અને’ શબ્દથી સૂચવેલાં છે. ૧૧.

તે કૃતવર્મા મોટો યાદવ મહાભારતના યુદ્ધમાં કૌરવોના પક્ષમાં રહેનાર હતો. તેણે ઘણું કાર્ય કરવાનું હતું તેથી તેણે પોતે ઈચ્છેલું (સત્રાજિતને હણવાનું) પાર પડેલું હતું તેથી, અને આ (શતધન્વા) (તેને) મણિ આપતો ન હતો તેથી, તેણે ઉદાસીન રહી, ભગવાનનો પક્ષપાત કરી વચનો કહ્યાં, તે નીચેના શ્લોકથી (આરંભી બે શ્લોકથી) કહે છે :

નાહમીશ્વરયોઃ કુર્યાં હેલનં રામકૃષ્ણાયોઃ ॥

કો નુક્ષેમાય કલ્પ્યેત તયોર્વૃજિનમાચરન્ ॥૧૨॥

મારાથી બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ (એ) બે ઈશ્વરનો અપરાધ ન થાય. તેઓનો અપરાધ કરનાર કોણ જ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે ? ૧૨.

ફલ તો નથી તને (પ્રાપ્ત થવાનું), કે નથી મને પ્રાપ્ત થવાનું, પરંતુ અપરાધ કરી શકાય. તું જેમ (વિરોધ) કરે છે, તેમ પણ કરવું જોઈએ નહિ, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ

અને બલભદ્ર લૌકિક નથી. તેમાં પણ તેઓ ઈશ્વર એટલે જાણી શકાય તેવું અને ન જાણી શકાય તેવું, લૌકિક અને અલૌકિક ફલ આપવાને શક્તિવાળા છે; અને હું એકલો છું અને (મારા) પોતાના અનુભવ પ્રમાણે તુચ્છ છું. ‘બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ’ એમ નામથી જ (તેમની) પ્રસિદ્ધિ કહેલી છે.

‘તું પણ બહાદૂર યાદવ અને મહારથી છે. તેથી ભય કેમ પામે છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલો છે. ‘નુ’ શબ્દ અનુમાનના અર્થમાં (યોજેલો છે). જેટલા ભગવાનના અપરાધ કરનારાઓ હતા, તે બધાએ કલ્યાણથી ભ્રષ્ટ થએલા જોવામાં આવ્યા છે. (તેથી) હવે પછી (ભગવાનનો અપરાધ કરનાર) થનારો કોણ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે?, કારણ કે થઈ ગએલાની પેઠે જ (ભવિષ્યમાં) થનારાનો નિર્ણય થાય. (અથવા) ‘નુ’ શબ્દ નિશ્ચયના અર્થમાં (યોજેલો છે). તેમાં પણ તે બે પૂરેપૂરી શક્તિવાળા ભગવાન્ વિષે (અપરાધ) કરતાં જ, ભગવાને પ્રહાર કરેલ ન હોવા છતાં પણ ચિંતાથી જ સૂકાઈ જાય છે, એમ સાધન અને ફલ^૧ એક જ સમયે થાય છે એમ જણાવતાં, વર્તમાન (કૃદંત)નો પ્રયોગ કરેલો છે. ૧૨.

નીચેના શ્લોકમાં (તેનું) દષ્ટાંત કહે છે :

કંસઃ સહાનુગોડપીતો યદ્વેષાત્યાજિતઃ શ્રિયા ॥

જરાસન્ધઃ સમદશ સંયુગાન્વિરથો ગતઃ ॥૧૩॥

જેમના દ્રેષને લીધે ભાઈઓ સહિત કંસ લક્ષ્મીથી તજાઈ મૃત્યુ પામ્યો, (અને) જરાસંધ સત્તર યુદ્ધોમાં રથ વિનાનો થઈ નાઠો. ૧૩.

કંસ મોટો રાજા હતો. તેમનો અપરાધ કરતાં તેવો (મોટો રાજા) પણ, ભાઈઓની પણ સાથે ‘અપીતઃ’ નાશ પામ્યો. ‘અપિ’ પ્રલયના અર્થમાં (યોજાએલો છે). ‘ઈણ્’ (‘ઈ’) ધાતુ પહેલાં ‘અપિ’ ઉપસર્ગ છે, અને કર્તાના અર્થમાં ‘કત’ (ભૂતકૃદંતનો ‘ત’) (પ્રત્યય યોજેલો છે), ‘અપિ’ એટલે મૃત્યુ, તેને પામ્યો, એવો (અર્થ થયો). અથવા લક્ષ્મીથી ‘અપીતઃ’ દૂર થયો, દૂર કરાયો, અને ભગવાનથી જ દૂર કરાયો, અથવા તેના દ્રેષને દૂર કરાયો.

એક ઉદાહરણથી અર્થનો નિશ્ચય થાય નહિ, તેથી ઉત્તરાર્ધથી દાવપેચ વિનાની ભગવાનની ક્રિયાશક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. સત્તર યુદ્ધો કરી, (ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ) જોઈ (નાઠો); અથવા “જેમના દ્રેષને લીધે ‘ત્યાજિતઃ’ ” શબ્દો (પૂર્વાર્ધમાંથી અહિં) લેવાના છે. (જેમના દ્રેષને લીધે) યુદ્ધોનો ત્યાગ કરાવાએલો રથ ૧. ભગવાનનો અપરાધ કરવો એ સાધન, અને સૂકાઈ જવું એ તેનું ફલ. સાધન આચરતાં તે જ સમયે સૂકાઈ જાય છે, એમ સાધન કરતાં જ ફલ પ્રાપ્ત કરે છે એમ જણાવવા, ‘આચરન્’ એ વર્તમાનકૃદંત યોજેલું છે.

વિનાનો થઈ, પોતાના ઘેર ગયો (એવો અર્થ છે). અથવા ('સંયુગાન્' શબ્દમાં) સાતમી (વિભક્તિ)ના અર્થમાં બીજી યોગ્યએલી છે. (એટલે સત્તર યુદ્ધોમાં રથ વિનાનો થઈ નાહો). ૧૩.

કૃતવર્મા ભગવાનથી પ્રતિકૂલ સ્વભાવવાળો હોવાથી પહેલાં તેની પાસે સાહાય્ય માટે માગણી કરી, અને તેણે આ^૧ ઉત્તર આપ્યો. ત્યારે તેને ઉદાસીન માનીને, સત્રાજીતનો વધ અકૂરને જ સર્વ પ્રકારે ઈષ્ટ હોવાથી પોતાને તેના ઉપર ઉપકાર કરનાર માનીને, યુદ્ધ કરવામાં આવે ત્યારે હારી જતાં પાછલા ભાગમાં મદદ કરનાર તરીકે તેની પાસે માગણી કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

પ્રત્યાખ્યાતઃ સચાકૂરં પાર્ષ્ણિગ્રાહમયાચત ॥

સોડપ્યાહ કો વિરુદ્ધેત વિદિત્વેશ્વરયોર્બલમ્ ॥૧૪॥

અને (કૃતવર્માએ) ના પાડેલા તેણે અકૂર પાસે પાછળથી મદદ કરનાર તરીકે માગણી કરી તેણે પણ કહ્યું (કે) :- 'બે ઈશ્વરોનું બલ જાણીને (તેમની સાથે) કોણ વિરોધ કરે ?' ૧૪.

'ચ' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) તેના પક્ષમાં રહેલા બીજાઓને પણ મદદ કરવાની તેણે કૃતવર્માએ ના પાડી. 'તેણે' એટલે પહેલાં વર્ણવેલા ઉપકાર કરનારા શતઘન્વાએ ભક્ત અકૂર-(જે) નામથી પણ હિત કરનારો જણાવેલ છે- તેની પાસે (માગણી કરી). 'પાર્ષ્ણિગ્રાહઃ' એટલે પાછળથી મદદ કરનાર. (મદદ માટે માગણી કરી), અને^૨ પહેલાં (કૃતવર્માને કહેલ તે)ની પેઠે જ માગણીનાં વચનો કહ્યાં. પોતાનું કાર્ય પતી ગએલું હોવાથી, તેણે પણ ભગવાનની નાપસંદગી જાણીને મદદ કરવાની ના પાડી એમ ઉત્તરાર્ધથી આરંભી સાડા ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે. 'અપિ' 'પણ' શબ્દથી પહેલાં (કહેલો) કૃતવર્મા જણાવેલો છે. તેણે ના પાડી દીધેલી. તેની પેઠે જ અકૂરે કહ્યું એમ જણાવ્યું. 'તારે શતઘન્વાએ પણ વિરોધ કરવો નહિ' એવા અભિપ્રાયથી તેને યુદ્ધથી અટકાવવા, '(બે ઈશ્વરોનું બલ જાણીને તેમની સાથે) કોણ વિરોધ કરે ?..' શબ્દોથી આગળ ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહે છે. કોણ જ વિરોધ કરે? ભગવાનનું માહાત્મ્ય ન જાણનારો કદાચ કરે, પણ બે ઈશ્વરોનું બલ જાણીને, પ્રત્યક્ષથી અને શાસ્ત્રથી જાણીને પૂર્ણ શક્તિવાળા ભગવાનનો વિરોધ કોઈપણ કરે નહિ, એવો ઉપદેશ કરે છે. ૧૪.

આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં સાંભળેલું ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહે છે :

૧. અહિં 'ચેદુત્તરં' શબ્દ છે તેને બદલે 'ચેદમુત્તરં' જોઈએ. તે પ્રમાણે પાઠ લઈ અર્થ કરેલો છે.

૨. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'ચોક્તાનિ' પાઠ લીધેલ છે.

ય ઈદં માયયા વિશ્વં સૃજત્યવતિ હન્તિ ચ ॥

ચેષ્ટાં વિશ્વસૃજો યસ્ય ન વિદુર્મોહિતાઽજ્યા ॥૧૫॥

જે માયાથી આ વિશ્વને રચે છે, પાલન કરે છે અને સંહારે છે; પ્રકૃતિથી મોહ પામેલાઓ જે વિશ્વ રચનારની ચેષ્ટાને જાણતા નથી. ૧૫.

ભગવાનનું સામર્થ્ય અને તે (સામર્થ્ય)નું અનંતપણું સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ‘માયા’ એટલે સર્વ થવાની શક્તિ, અથવા કોઈક નકામી (કામ નહિ કરનારી) શક્તિ, તેનો પણ કરણ તરીકે સ્વીકાર કરી, (ભગવાન) આ બધુંએ જગત્ રચે છે, પાલન કરે છે અને સંહારે છે.

‘બીજો પણ એ પ્રમાણે કરશે’ એવી શંકા કરી, તેને ઉત્તરાર્ધથી કેમુતિક ન્યાયથી દૂર કરે છે. ભગવાન તો આ રમતથી જ કરે છે. (ભગવાન) શું કરે છે, કેમ કરે છે, એવી ભગવાનની જરાએ ક્રિયાને પણ (બીજાઓ) જાણતા નથી, અથવા થઈ ચૂકેલી ક્રિયાશક્તિને પણ, (તે) સર્વ (કાર્ય) કરતી હોવા છતાં પણ, આ કેવા સ્વભાવની છે એમ જાણતા નથી, (તેથી) બીજાઓ (એ પ્રમાણે જગત્ રચવાનું વિગેરે) કરે એ (તો) તદ્દન અસંભવિત છે. “ ‘અજ્યા’ પ્રકૃતિથી મોહ પામેલા” વિશેષણથી તેનું કારણ કહેલું છે. જો તેઓ જાણતા હોત તો પોતાના મોહનો કેમ અંગીકાર કરે? જેઓ અજ્ઞા(પ્રકૃતિ-બકરી)થી પણ મોહ પામે છે તેઓ અજ્ઞ(બોકડો) જ હોય છે. બધાએનો માર ખાતા પોતાનું રક્ષણ કરવામાં જ શક્તિ વિનાના તેઓ સૃષ્ટિ કેવી રીતે કરશે? એવો ભાવ છે. ૧૫.

એ પ્રમાણે વેદમાં પ્રસિદ્ધ (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય કહીને નીચેના શ્લોકમાં પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થએલું (માહાત્મ્ય) કહે છે :

યઃ સમહાયનઃ શૈલમુત્પાત્યૈકેન પાણિના ॥

દધાર લીલયા બાલ ઉચ્છિલીન્દ્રમિવાર્ભકઃ ॥૧૬॥

જે સાત વર્ષના બાલકે એક હાથથી પર્વતને ઉખાડીને જેમ બાલક બીલાડાના ટોપને ધારણ કરે તેમ રમતથી ધારણ કર્યો. ૧૬.

જરાસંઘ વિગેરેનો જય તો નિયમ લાગુ પાડવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ અલૌકિક (ઉદ્યોગ)નું વર્ણન કરવું જોઈએ. તે પૈકી પર્વતને ઉંચો ધારણ કરવો એ લોકમાં ઘણું આશ્ચર્યકારક હોવાથી, (તે સમયનું ભગવાનનું) વય, (ધારણ કરવાનો) પ્રકાર વિગેરે ઘણું જ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવાં હતાં, એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘સમહાયનઃ’ ‘સાત વર્ષના’ (હતા). તે પ્રસંગે પણ ગોવર્ધન ‘પર્વતને એક હાથથી ઉખાડીને ધારણ કર્યો.’ મંદરને ધારણ કરવાથી પણ અધિક ઉદ્યોગ કહ્યો.

(ગોવર્ધનને) એક જ હાથથી ધારણ કર્યો, અને તે પ્રસંગે (મંદરને) તો પીઠ ઉપર (ધારણ કરેલો), એવો બીજો ભેદ છે. ‘રમતથી’ એટલે આંગળીઓ વિગેરે ઉપર નાદની અનુકૂલતા પ્રમાણે વેણુને રાખતાં ધારણ કર્યો એવો ત્રીજો ભેદ છે. આ ધારણ (કરવાનું કાર્ય) પણ ગોકુલનુ સંરક્ષણ કરવા કર્યું ન હતું. તેમ ન હોય (ગોકુલનું સંરક્ષણ કરવા ગોવર્ધન ધારણ કર્યો હોય) તો (ભગવાન) સાધન ઉપર આધાર રાખનાર થાય, અને ઈન્દ્રના ભયને લીધે તેમ કર્યું એવી શંકા પણ થાય, પરંતુ (ભગવાને તે) રમતથી જ કરેલું એમ કહેવા ‘(જેમ બાલક) બીલાડાના ટોપને ધારણ કરે તેમ’ એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. ‘અર્ભકઃ’ બાલક જેમ બીલાડાના ટોપને ધારણ કરે તેમ (ધારણ કરેલ). ૧૬.

એ પ્રમાણે માહાત્મ્ય કહીને, નીચેના શ્લોકમાં, પોતે કરેલો અપરાધ દૂર કરવા ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે :

નમસ્તસ્મૈ ભગવતે કૃષ્ણાયદ્વૃતકર્મણે ॥

અનન્તાયાદિભૂતાય કૃટસ્થાયાત્મને નમઃ ॥૧૭॥

અદ્ભુત કર્મ કરનારા, અનંત મૂલ પુરુષરૂપ વિકારરહિત, આત્મરૂપ તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને (હું) નમસ્કાર (કરું છું). ૧૭.

(ભગવાનનું) એશ્વર્ય ચિંતન કરી શકાય તેવું નહિ હોવાથી, (તેમના વિષે) ખોટું જ્ઞાન હોવાથી અપરાધ કરેલો, તે ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે એવો (અર્થ છે). ‘શ્રીકૃષ્ણને’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ભક્તોનું હિત કરવા જ તે અવતરેલા છે. વળી, ભગવાનની ઈચ્છા એવી હતી તેથી સત્રાજીતને મારી નાખ્યો, તે હવે વિરુદ્ધ થઈ પડ્યું. અથવા અનુગ્રહ કરતાં (ભગવાન હવે) સજ્ઞ^૧ કરે છે, એ વિરુદ્ધ છે. તે (અર્થ) ‘અદ્ભુત કર્મ કરનારા’ વિશેષણથી કહેલો છે. વેર લઈ શકાય તેમ નથી એમ કહેવા ‘મૂલપુરુષરૂપ’ શબ્દ યોજેલ છે. (તે શબ્દથી) એમ પણ સૂચવેલું છે કે કોઈનો પણ અપરાધ પણ નથી. ‘વિકાર રહિત’ વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે ભગવાનમાં) દોષ નથી, (અને) એમ પણ સૂચવેલું છે કે કોઈપણ (તેમનો) અપરાધ કરી શકે તેમ નથી. ‘આત્મરૂપને નમસ્કાર’ શબ્દથી (પોતાના) સર્વ દોષ દૂર થાય તે માટે ઉત્તમ તર્ક જણાવેલો છે. ૧૭.

પ્રત્યાખ્યાતઃ સતેનાપિ શતધન્વા મહામણિમ્ ॥

તસ્મિન્ન્યસ્યાશ્વમારુહ્ય શતયોજનગં યયૌ ॥૧૮॥

તેણે પણ (મદદ કરવા) ના પાડેલો તે શતધન્વા તેને ભારે મણિની સોંપણ ૧. સત્રાજીતને હણવા દીધો, એ આપણા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો. તે કરતા હવે આપણને તે માટે સજ્ઞ કરે છે, એવાં અદ્ભુત કર્મ કરનારા ભગવાન છે, એવો ભાવ છે.

કરી, એક સો યોજન દોડનાર ઘોડા ઉપર બેસી નાઠો. ૧૮.

એવી રીતે તેણે પણ સર્વ પ્રકારે યુદ્ધથી અટકાવવા ના પાડેલો તે નાસી જવાની ઈચ્છાવાળો થઈ, ‘જ્યાં (જેની પાસે) મણિ હશે (તેને) હરકોઈ સ્થલે મૃત્યુ પ્રાપ્ત થશે’ એમ વિચારી, મણિની તેને સોંપણ કરી, એક સો યોજન દોડનાર સિંઘી ઘોડા ઉપર બેસી નાઠો. ગામમાંથી રાત્રે જ નીકળી ગયો. સોંપણ કરી એટલે (ભગવાનને) આપવાનો નથી એમ જણાવ્યું. તે (શતઘન્ટવા) મરણ પામે ત્યારે તેના (વારસો)ને પ્રાપ્ત થાય એવા વિચારથી બીજો (અકૂર) ભગવાનને મણિ આપશે નહિ; (અને) ભારે (કિંમતી) મણિ હોવાથી, (તે) આપી શકાય તેવો પણ ન હતો. (ભગવાન) અદ્ભુત કર્મ કરનારા હોવાથી (તે) લેશે નહિ, એમ પણ સૂચવેલું છે. તેથી સોંપણ કરીને જ નાસી જવું એ જ યોગ્ય હતું. ૧૮.

પછી બીજે દિવસે લોકમાં એવી લોકવાર્તા બહાર આવી કે નાસી ગએલો શતઘન્ટવા એક દિવસમાં એકસો યોજન જતો રહેલ છે. ત્યારે ભગવાને જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

ગરુડધ્વજમારુહ્ય રથં રામજનાર્દનૌ ॥

અન્વયાતાં મહાવૈરશ્ચૈ રાજન્ ગુરુદ્વલમ્ ॥૧૯॥

હે રાજન્ ! ગરુડ જેની ઘજા ઉપર છે તેવા રથમાં બેસીને ઘણી ઝડપવાળા ઘોડાઓ સાથે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ ગુરુનો અપરાધ કરનારની પાછળ ઉપડ્યા. ૧૯.

જો (ભગવાન) તે જ દિવસે (તેની પાછળ) જાય, તો પાસે જ (તેનો) ભેટો થાય. (ભગવાન) બીજે દિવસે મધ્યાહ્ને નીકળ્યા. તેટલામાં તે બસો યોજન નીકળી ગયો. છતાં બીજો રથ ઝડપથી જાય નહિ તેથી અને અલૌકિક (કાર્ય) કરવું એ યોગ્ય નહિ હોવાથી, ગરુડ જેની ઘજા ઉપર હતો તે જ રથમાં બેસીને, (તે) એક (રથ)માં જ બધી સામગ્રી લઈને, (અંતરના) માપની દરકાર મૂકી દઈને (પાછળ પડ્યા). બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ એટલે સાધન સહિત પૂર્ણ પ્રયત્ન (ક્રિયાશક્તિ), સૈન્ય^૧ વિગેરે ઘણી ઝડપવાળા ઘોડાઓ સાથે ‘અન્વયાતામ્’ હણવા માટે પાછળ ઉપડ્યા. તે પ્રમાણે જવાનું અવશ્ય કારણ ‘ગુરુનો અપરાધ કરનારની’ શબ્દથી કહેલું છે. ગુરુ એટલે સાસરો, પાંચ (ગુરુઓ) પૈકી ગણવામાં આવેલ છે, તેનો અપરાધ (તેણે) કરેલ, તેથી (પાછળ ઉપડ્યા). આળસ ન થાય તે માટે શૌર્યની કથા કહેતાં ‘હે રાજન્ !’ એવું સંબોધન કરે છે. ગુરુનો અપરાધ કહ્યો, તેથી બીજું પણ સૂચવેલું છે.

૧. ભગવાનના રથના એક ઘોડાનું નામ છે.

‘શરણે આવેલા, રથ રહિત કરેલા, ભય પામેલા શત્રુને ધર્મ જાણનાર હણતો નથી’ એ મતનો નિરાસ કરેલો છે. ૧૯.

તેટલા (સમય)માં તે મિથિલા નગર સુધી ગયો, તેથી ત્યાં (તેને) હણ્યો, એમ કહેવા, તેનો ભેટો થયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

મિથિલાયા ઉપવને વિસૃજ્ય પતિતં હયમ્ ॥

પદ્મ્યામધાવત્સંત્રસ્તઃ કૃષ્ણોઽપ્યન્વદ્રવદ્રુષા ॥૨૦॥

મિથિલાની વાડીમાં પડી ગએલા ઘોડાને તજી ભયભીત થએલો તે પગથી દોડવા માંડ્યો. શ્રીકૃષ્ણ પણ ક્રોધથી (તેની) પાછળ દોડ્યા. ૨૦.

ઘણું દૂર જવાથી, શ્રમને લીધે ઘોડો પડી ગયો. પછી પગથી દોડવા મંડ્યો. પછી રથ વડે તેની પાછળ જવાની શાસ્ત્રની મના હોવાથી, ભગવાન પણ પોતે પણ પગથી જ ચાલનાર બની (તેની) પાછળ દોડ્યા, એમ છેલ્લા ચરણથી કહેલું છે. ૨૦.

પદાતેર્ભગવાંસ્તસ્ય પદાતિસ્તિન્મનેમિના ॥

ચક્રેણ શિર ઉત્કૃત્ય વાસસોર્વ્યચિનોન્મણિમ્ ॥૨૧॥

પગે ચાલનાર તેનાં માથાને પગે ચાલનાર ભગવાને તીક્ષ્ણ ધારવાળા ચક્રથી કાપીને (તેનાં બે) કપડાંઓમાંથી મણિ શોધવા માંડ્યો. ૨૧.

પોતે પણ પગે ચાલનારા (ભગવાને) તે પગે ચાલનાર (શતઘન્વા)નું માથું તીક્ષ્ણ ધારવાળા, રોકી ન શકાય તેવા સુદર્શનથી (તે) દોડતો હતો તે સમયે જ કાપી નાખ્યું. (તેનું) શરીર દોડતું જ રહ્યું, પણ માથું કપાઈ ગયું એવો (અર્થ છે). ‘ભગવાન’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે તેને મોક્ષનું દાન કરવા તેમણે તેમ કર્યું. તેથી જ ભગવાન અદ્ભુત કર્મ કરનારા છે. બલભદ્ર જોતા હતા તેથી ત્યાં (તેના કપડામાં) મણિ ન હતો એમ જાણતા હોવા છતાં પણ (તેનાં બે) કપડામાંથી મણિ ‘વ્યચિનોત્’ (કપડાં) છૂટાં ખંખેરીને શોધવા માંડ્યો. ૨૧.

બલભદ્રના મત પ્રમાણે (તેને) હણેલો, તેથી (મણિ તેની પાસે ન હતો એમ) જાણવા છતાં પણ ભગવાને તે પ્રમાણે કર્યું. મણિ માટે જ (તેને) હણવો એવો બલભદ્રનો મત હતો. (તેને) સર્વથા હણવો એવો ભગવાનનો મત હતો. લોકની પેઠે બલભદ્ર ઘણા પ્રકારનાં વાક્યો સાંભળીને, મણિ (તેની પાસેથી) મળી આવે, તો જ તેનો દોષ માને. તેમ ન થાય (મણિ તેની પાસેથી મળે નહિ) તો લોકો ખોટું પણ બોલે છે એમ (માની), (તેનો દોષ હોવાના વિષયમાં) વિશ્વાસ ન કરે. તેથી ભગવાન તેમને (નીચેના શ્લોકમાં જણાવેલ વાક્ય) કહે છે:

અલબ્ધમણિરાગત્ય કૃષ્ણ આહાગ્રજાન્તિકમ્ ॥

વૃથા હત: શતધનુર્મણિસ્તત્ર ન વિદ્યતે ॥૨૨॥

મણિ પ્રાપ્ત નહિ થતાં શ્રીકૃષ્ણે મોટાભાઈ પાસે આવીને કહ્યું કે:-
'શતધનુને નકામો હણ્યો. તેની પાસે મણિ નથી.' ૨૨.

મણિ પ્રાપ્ત નહિ થતાં, (ભગવાને) મોટાભાઈ પાસે આવીને, 'શતધનુને નકામો હણ્યો...' એમ (કહ્યું). (ભગવાન) સર્વજ્ઞપણું (દર્શાવે) તો, (મણિ દ્વારકામાં જ છે એમ) જાણતા હોવા છતાં બીજા સ્થલે ગયા, એવો તેમનો અપરાધ થાય (ગણાય). સર્વ જાણનાર હોય તે સર્વ કરનાર પણ હોવા જોઈએ, એમ (તેમનો) ભારે અપરાધ થાય (ગણાય). તેથી ખબર નથી, એવો ડોળ કરવો જોઈએ.

'અહતો વૃથા'^૧ નકામો હણ્યો નથી, એવું પણ વાક્ય થાય છે, કારણ કે ગુરુના (સત્રાજીતના) અપરાધને લીધે હણ્યો, તે જ જરુરનું હતું. તેમ ન હોત તો (સત્રાજીતને તેણે હણ્યો તે કારણથી હણ્યો ન હોત તો) તે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિનાનો રહેત. 'મણિ નથી' એ (વાક્ય) તો બંનેમાં સમાન છે. ૨૨.

પછી તર્ક જાણનાર બલભદ્રે જ ભગવાનને કહ્યું, એમ કહે છે :

તત આહ બલો નૂનં સ મણિ: શતધન્વના ॥

કસ્મિંશ્ચિત્પુરુષે ન્યસ્તસ્તમન્વેદું પુરં વ્રજ ॥૨૩॥

પછી બલભદ્રે કહ્યું:- 'ખરેખર, તે મણિ શતધન્વાએ કોઈક પુરુષને સોંપેલો છે. તેની તપાસ કરવા શહેરમાં જાઓ..'. ૨૩.

'ખરેખર' શબ્દથી (આરંભી) તેમનું વાક્ય કહેલું છે. મણિની અવશ્ય તપાસ કરવી જોઈએ. જો (મણિ) તે ઠેકાણે (શતધન્વા પાસે) નથી, તો ખરેખર, તે મણિ શતધન્વાએ (કોઈકને સોંપેલો છે). (અહિં) 'શતધન્વન્'^૧ શબ્દ છે. (તેણે) કોઈક પુરુષને (સોંપેલો છે), પરંતુ (જમીન ખોદી) ખાડામાં (દાટેલો) કે સ્ત્રી વિગેરેને (આપેલો) નથી. 'પુરુષ' શબ્દથી કોઈક બલવાન (પુરુષ) જ સૂચવેલો છે. (તેવાને) 'ન્યસ્ત:' થાપણના પ્રકારથી સોંપેલો છે.

'ત્યારે શું કરવું?' એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી કહે છે કે 'તેની તપાસ કરવા શહેરમાં જાઓ' પરંતુ કાર્ય પાર પડ્યું નથી. તેથી પોતાના ઘેર જવું નહિ. ૨૩.

૧. 'શતધન્વના' એ 'શતધન્વન્' શબ્દનું ત્રીજી વિભક્તિનું એકવચન છે.

૧. 'વૃથાહત:' શ્લોકમાં છે ત્યાં 'વૃથાહત:' એમ લેવાથી આ અર્થ થાય છે. તેને ન હણ્યો નકામો હતો, એટલે હણવો એ જરુરી હતું, એવો અર્થ થયો.

૨. બંનેમાં એટલે 'વૃથા હત:' અને 'વૃથા હલત:' એમ હરકોઈ પ્રકારે વાક્ય લેતાં, એવો અર્થ જણાય છે. મી. તેલીવાળાએ 'હણવામાં અને ન હણવામાં પણ' એવો બંનેનો અર્થ કરેલ છે. હણાઈ ગયા પછી, એવું બોલવું અર્થ વિનાનું થાય છે.

પોતે બીજા પ્રકારે કામમાં રોકાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

અહં વિદેહમિચ્છામિ દ્રષ્ટું પ્રિયતમં મમ ॥

ઈત્યુક્ત્વા મિથિલાં રાજન્ વિવેશ યદુનન્દનઃ ॥૨૪॥

‘હું મને સર્વથી પ્રિય વિદેહને મળવા ઈચ્છું છું’ એમ કહીને, હે રાજન્! યદુનંદને મિથિલામાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૪.

ભૂમિનો ભાર હરવા બંને આવેલા (અવતરેલા), અને લોકો બે (પ્રકારના) સ્વભાવવાળા^૧ છે. જો બંને (પ્રકારના સ્વભાવવાળા લોક) એકમાં આસક્તિવાળા હોય તો બીજો જૂદા (પહેલાના) પક્ષમાં (રહેવું) ઘણું બલ જોઈને, (પોતાના કાર્યથી) અટકે અથવા તે (પહેલા)ને અનુકૂલ થાય, (અને) તેથી ભૂમિનો ભાર તે જ સ્થિતિમાં રહે. તેથી (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર) બંને ફલના^૨ સંબંધમાં વિસ્ત્ર સ્વભાવવાળા થયા. તેથી દુર્યોધનને શિક્ષણ આપવા વિદેહના નગરમાં જતાં બલભદ્રે ભગવાનને દ્વારકા મોકલ્યા.

અહિંથી જ આરંભી, બંનેની શક્તિનો વિભાગ થાય છે, (અને) અન્યો અન્ય મતભેદની લીલા પણ દેખાડવામાં આવે છે. તેથી જ આગળ ‘પરંતુ મણિના સંબંધમાં મોટા ભાઈ મારો સારી રીતે વિશ્વાસ રાખતા નથી’ (શ્લોક ૩૮) એવું ભગવાનનું વાક્ય છે. ઈશ્વરની શક્તિનો વિભાગ થતાં, તેમના ભક્તોની બુદ્ધિમાં ભેદ થાય છે, તેથી અકૂર ભીષ્મ વિગેરેને ભગવાનથી અવળા વલણવાળા વર્ણવેલા છે, કારણ કે તેમ ન હોય તો બંને પ્રકારના (લોક)નો નિરોધ થાય નહિ. તેથી બલભદ્રના પ્રકારથી જેઓનો નિરોધ થએલો છે તેઓ ભગવાનને અનુકૂલ નથી, અને ભગવાને જેઓનો નિરોધ કરેલો છે, તેઓ બલભદ્રને અનુકૂલ નથી. એમ (જાણવું).

આ બેનો વિભાગ થતાં, શાસ્ત્રનો^૩ પણ વિભાગ થયો એમ જણાવવા ‘વિદેહને’ શબ્દ યોજેલો છે. બલભદ્રને જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળા પ્રિય છે, અને બીજા (ભગવાન)ને ભક્તિમાં શ્રદ્ધાવાળા પ્રિય છે એમ (જાણવું). એક (બલભદ્ર)માં

૧. કર્મ તથા જ્ઞાનમાં આસ્થાવાળા, અને ભક્તિમાં આસ્થાવાળા, એવા બે પ્રકારના સ્વભાવવાળા હોવાનું જણાય છે. મી. તેલીવાળાએ પ્રવૃત્તિપરાયણ અને નિવૃત્તિપરાયણ અથવા કર્મપરાયણ અને ભક્તિપરાયણ એવા બે સ્વભાવના કહેલ છે.

૨. ‘ફલના’ એટલે ફલ આપવાના સંબંધમાં, એવો અર્થ જણાય છે. બલભદ્ર કર્મ કરાવે છે અને જ્ઞાન આપે છે. ભગવાન ભક્તિ અને પરમાનંદ આપે છે. તેથી જુદાં જુદાં ફલ આપનારાં છે એવો અર્થ જણાય છે. મી. તેલીવાળા ‘ફલના સંબંધમાં’નો અર્થ ‘લોકો ઉપર જય મેળવવામાં’ હોવાનું માને છે.

૩. ‘શાસ્ત્રનો વિભાગ’ એટલે ‘જ્ઞાનશાસ્ત્ર અને ભક્તિશાસ્ત્ર એવો વિભાગ.’

ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ છે, બીજા (ભગવાન)માં ભક્તિ અને પરમાનંદ છે. તેથી જ (બલભદ્રને) વિદેહ સર્વથી પ્રિય હતો. તેથી તેની સમીપ જઈને, તેનાં દર્શન કરવાની (તેમને) ઉત્કંઠા થઈ. જ્ઞાનપક્ષમાં વેદમાર્ગ ઘણો આદર કરવા યોગ્ય નહિ હોવાથી, ગરુડની ઘજાવાળો રથ ભગવાને જ લીધો, (અને) બલભદ્ર બીજા રથમાં બેસીને અથવા પગથી (ચાલીને) ગયા એવો નિશ્ચય થાય છે.

બલભદ્ર આજ્ઞા કરનાર હોવાથી (આ શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી પહેલાં તેમનું જ ચરિત્ર કહે છે. ‘મિથિલા’ નામની નગરી મથનથી^૪ ઉત્પન્ન થએલાએ નિર્માણ કરેલી, તેથી (તે નામથી) તેની અંદર કર્મથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવાનું સૂચવેલું છે. ‘યદુનંદન’ એ નામથી એમ જણાવેલું છે કે તે (કર્મ દ્વારા જ્ઞાન આપવા) માટે જ ભગવાન (બલભદ્ર)નો અવતાર થએલો હોવાથી (તેમણે) તે પ્રમાણે કરવું (મિથિલામાં જવું) યોગ્ય હતું. ૨૪.

પછી નીચેના શ્લોકમાં રાજાએ (તેમનું) અભિનંદન કર્યું તે કહે છે :

તંદટ્વાસહસોત્થાયમૈથિલઃ પ્રીતમાનસઃ ॥

અર્હયામાસ વિધિવદર્હણીયં સમર્હણૈઃ ॥૨૫॥

તેમને જોઈને પ્રસન્ન ચિત્તવાળા મૈથિલે એકદમ ઉભા થઈ પૂજા કરવા યોગ્ય (તેમની) પૂજાને યોગ્ય પદાર્થોથી વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરી. ૨૫.

મૈથિલ સર્વથી પ્રિય હોવાથી તેને ખબર આપીને ન ગયા (સમાચાર મોકલ્યા વિના જ ગયા). તેથી અંદર પ્રવેશ કર્યા પછી જ, દર્શન થયા પછી જ રાજાને ખબર પડી. તેથી ‘જોઈને એકદમ ઉભા થઈ’ એમ કહેલું છે, કારણ કે (આ) મૈથિલ હતો. દર્શનથી જ જેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું તેવો થયો, એ પ્રમાણે તેના દેહ, ઈન્દ્રિય અને અંતઃકરણની સ્થિતિ કહી. પછી ઉત્તરાર્ધમાં તેણે જે કર્યું તે કહે છે. તે વિધિને મુખ્ય માનનાર હોવાથી, તેણે વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરી. બલભદ્રમાં કોઈપણ અંશથી પુષ્ટિ ન હતી એમ જણાવવા ‘પૂજા કરવા યોગ્ય’ એવું વિશેષણ કહેલું છે. બલભદ્ર બ્રહ્મરૂપ હોવાથી બધાઓએ જ સાધનો વડે પૂજા કરવા યોગ્ય છે. ‘પૂજાને યોગ્ય પદાર્થોથી’ એટલે સારી રીતે પૂજા કરવા માટે યોગ્ય હોય તેવાં શુદ્ધ દ્રવ્યો વિગેરેથી. ૨૫.

આ પ્રમાણે પૂજા થયા પછી, તે પાછા આવ્યા હશે એવું અનુમાન થાય, તેથી તેમ થયું ન હતું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

૪. નિમિ રાજાના દેહનું મથન કરતાં તેમાંથી ‘મિથિ’ રાજા ઉત્પન્ન થયો હતો, અને તેણે ‘મિથિલા’ નગરી વસાવેલી. માતા વિના માત્ર પિતાથી જ ‘મિથિ’ ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી તે ‘જનક’ કહેવાયો અને પછી તેના વંશના બધા રાજાઓ ‘જનક’ કહેવાતા.

ઉવાસ તસ્યાં કતિચિન્મિથિલાયાં સમા વિભુઃ ॥

તતોડશિક્ષદ્ ગદાં કાલે ધાર્તરાષ્ટ્રઃ સુયોધનઃ ॥

માનિતઃ પ્રીતિયુક્તેન જનકેન મહાત્મના ॥૨૬॥

શક્તિવાળા (બલભદ્ર) તે મિથિલામાં કેટલાંક વર્ષો રહ્યા. પ્રીતિવાળા મહાત્મા જનકથી માન પામેલો ધાર્તરાષ્ટ્ર સુયોધન (યોગ્ય) સમયે તેમની પાસેથી ગદા(યુદ્ધ) શીખ્યો. ૨૬.

રાજાના મહેલમાં રહ્યા ન હતા એમ જણાવવા તે (મિથિલા)માં શબ્દ યોજેલ છે. ‘કેટલાંક વર્ષ’ એટલે ત્રણ વર્ષ અથવા કાંઈક વધારે (સમય). તે મર્યાદા નગરી હોવાથી, (ત્યાં) રહેવામાં કોઈપણ (પ્રકારનું) દુઃખ ન હતું. ‘તેટલો સમય ત્યાં રહેવામાં પરદેશના વસવાટનું દુઃખ થયું હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘શક્તિવાળા’ વિશેષણ યોજેલું છે. (ત્યાં) રહેવાનું પ્રયોજન ‘(પ્રીતિવાળા...) તેમની પાસેથી શીખ્યો’ શબ્દોથી કહેલું છે. ‘ધાર્તરાષ્ટ્ર’ એટલે પિતાનો શક્તિમાન પુત્ર, દુર્યોધન હોવા છતાં ભગવાનની ઈચ્છાથી સુયોધન એટલે સહેલાઈથી જેની સાથે યુદ્ધ થઈ શકે તેવો થયો. ‘દુર્યોધન’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થ હશે એમ માની, તેમ ન હતું એમ જણાવવા, લોકમાં રૂઢિથી (એ) શબ્દ બોલાતો, એમ જણાવતાં (તેથી) ઉલટો (‘સુયોધન’ શબ્દ) યોજેલ છે. તેથી તેની જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ બલવાળી નહિ હોવાથી, તે બલભદ્ર પાસેથી ગદા(યુદ્ધ) શીખ્યો^૧. ‘સમયે’ એટલે ગદા(યુદ્ધ) શીખવાના યોગ્ય સમયે. જે સમયે પ્રહાર સૂકાઈ જાય, પડ વિગેરે ઉત્પન્ન કરે નહિ અને નાડીઓ વિગેરે તૂટી ન જાય તે અત્યંત પુષ્ટ તરૂણ શરદ (ઋતુ)થી આરંભી છ માસનો સમય ગદા(શીખવા)માં યોગ્ય (સમય) છે. તે સમયે તે ગદા(યુદ્ધ) શીખ્યો. તેને પણ પરદેશમાં વસવાટનું દુઃખ થયું ન હતું એમ જણાવવા ‘પ્રીતિવાળા (જનક) થી માન પામેલો’ વિશેષણ યોજેલું છે. કારણ કે (૧) તે જન્મથી જનક હતો, તેથી ઉત્તમ (કુલ)માં જન્મેલા તેણે તે મર્યાદાવાળા કુલવાન (સુયોધન)નો અંગીકાર કર્યો. (૨) બલભદ્રના સંબંધને લીધે પણ (સુયોધન ઉપર તેની) પ્રીતિ હતી. (૩) સ્વભાવથી પણ તે મહાત્મા હતો, કારણ કે જે કોઈ (પોતાના) ઘેર આવતો, તેને તે પ્રસન્ન કરતો. તેથી ત્રણ પ્રકારથી માન પામેલા (સુયોધન)ને કાયા વિગેરેનો ક્લેશ નહિ હોવાથી તે ‘અશિક્ષત્’ શિક્ષણથી ગદા(યુદ્ધ) શીખ્યો, એવો અર્થ છે. ૨૬.

મર્યાદારૂપ ભગવાનના ચરિત્રનું નિરૂપણ કરી, નીચેના શ્લોકમાં પુષ્ટિરૂપ (ભગવાનનું ચરિત્ર) કહે છે :

૧. સુયોધન હતો, તેથી શીખ્યો, એવો અર્થ છે.

કેશવો દ્વારકામેત્ય નિધનં શતધન્વનઃ ॥

અપ્રાપ્તિં ચ મણેઃ પ્રાહ પ્રિયાયાઃ પ્રિયકૃદ્વિભુઃ ॥૨૭॥

પ્રિયાનું પ્રિય કરનાર શક્તિવાળા કેશવે દ્વારકા આવીને શતધન્વાનું મરણ અને મણિ ન મળ્યાનું કહ્યું. ૨૭.

(ભગવાન મણિ) પ્રાપ્ત કરનારને^૧ અને ગૂમ કરનારને^૧ સરખા પ્રકારથી ફલ આપે છે, તેથી તે પુષ્ટિમાં રહેલા છે. ૨૭થી દ્વારકા પધારી, (ભગવાને) સત્યભામા વિગેરેને સુખ થાય તે માટે શતધન્વાના મરણના, અને તે (શતધન્વા)ના (સંબંધીઓને)ને સુખ થાય તે માટે મણિ ન મળ્યાના (સમાચાર કહ્યા).

‘સર્વના ઈશ્વરે આજ્ઞા ઉઠાવનારની પેઠે એ પ્રમાણે પોતાનું કાર્ય કેમ જણાવ્યું?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પ્રિયાનું પ્રિય કરનાર’ શબ્દ યોજેલ છે.

‘આ^૨ પણ યોગ્ય નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘શક્તિવાળા’ વિશેષણ યોજેલું છે. તે સર્વ કરવા શક્તિવાળા છે, એટલે આટલું કરવાથી કાંઈ હાનિ થતી નથી, એવો ભાવ છે. બંને સમાચાર પ્રિયાનું પ્રિય કરવા કહ્યા, અથવા ‘મણિ ન મળ્યો એ પ્રિયાને પ્રિય કેમ હોય’ એવી શંકાથી (‘શક્તિવાળા’ શબ્દથી તે લાવી આપવાનું) સામર્થ્ય કહ્યું. ૨૭.

‘મૃત્યુ સુધી વેર રહે છે’ એ નિયમ પ્રમાણે શતધન્વાના મરણ પછી સત્યભામા પ્રસન્ન થતાં, ભગવાને જે કરવા યોગ્ય હતું તે કરાવ્યું, એમ કહે છે :

તતઃ સકારયામાસ ક્રિયાબન્ધોર્હતસ્ય વૈ ॥

સાકં સુહૃદ્ભિર્ભગવાન્ યા યાઃ સ્યુઃ સાંપરાયિકાઃ ॥૨૮॥

પછી મરણ પાછળની જે જે ક્રિયાઓ છે તે પોતાના હણાએલા બંધુની ક્રિયાઓ સંબંધીઓ સાથે (મળીને) તે ભગવાને કરાવી. ૨૮.

‘બંધુની’ એટલે સાસરાની ક્રિયાઓ વિપ્ર મારફત કરાવી. ‘સંબંધીઓ સાથે મળીને’ વિગેરે લૌકિક પ્રકાર એમ જણાવવા કહેલો છે કે પરલોકમાં પણ ભગવાન તેનું કાંઈ અલૌકિક કરવાના નથી. ‘ભગવાન’ શબ્દથી તે (ક્રિયાઓ કરવા)માં ઘણી તૈયારી (ધામધૂમ) સૂચવેલી છે અને ‘સંબંધીઓ સાથે રહીને’ શબ્દોથી તે કરવામાં બધાની હાજરીની જરૂર સૂચવેલી છે. ‘જે જે છે’ શબ્દોથી, વિધિ માટે જરૂરી અને જરૂર વિનાની બધીએ ક્રિયાઓનો ફલ પ્રાપ્તિ માટે સમાવેશ કરેલો છે. ૨૮.

૧-૧. ‘પ્રાપ્ત કરનારને’ એટલે સત્રાજીતના મરણથી વારસામાં જેમને તે મળ્યો હતો તેવા સત્યભામાને, ‘ગૂમ કરનારને’ એટલે શતધન્વાના સંબંધીઓને.

૨. ‘આ’ એટલે પ્રિયાને સુખ થાય તે માટે પણ સેવક તરીકે પોતાનું કાર્ય જણાવવું તે.

પછી બલભદ્રના વાક્ય પ્રમાણે (ભગવાને) મણિ શોધવાની પ્રવૃત્તિ કરી. આ અકૂર અને કૃતવર્માનું કૃત્ય છે એમ લોકથી પણ જાણીને જ્યારે લોકની ઈચ્છા પ્રમાણે તેઓને પકડવાનું (નક્કી) થયું ત્યારે જ ભગવાનની ઈચ્છાને લીધે તેઓની નાસી જવાની બુદ્ધિ થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

અકૂરઃ કૃતવર્મા ચ શ્રુત્વા શતધનોર્વધમ્ ॥

વ્યૂષતુર્ભયવિત્રસ્તૌ દ્વારકાયાઃ પ્રયોજકૌ ॥૨૯॥

શતધન્વાના વધનું શ્રવણ કરીને વધ કરાવનારા દ્વારકાની સંભાળ રાખનારા અકૂર અને કૃતવર્મા ભયને લીધે ત્રાસ પામી નાસી ગયા. ૨૯.

શતધન્વાના વધનું શ્રવણ કરીને, મણિ અને (સત્રાજીતનો) વધ જ શતધન્વાનો વધ કરાવનારા હોવાથી અને (અકૂર તથા કૃતવર્માનો) પોતાનો તેમાં સમાવેશ હોવાથી, ભગવાનની શક્તિનો વિભાગ થએલ હોવાથી^૧ ભગવાનના (તેમને પકડવાના) પ્રયત્ન પહેલાં જ, તેઓ ભયને લીધે ત્રાસ પામી નાસી ગયા, એટલે બાનું કાઢી પરદેશ જતા રહ્યા. તેઓ (દ્વારકાની) બહાર ગયા તેટલાથી જ તેઓ નાસી ગયા એ પ્રસિદ્ધ થયું એમ જણાવવા ‘દ્વારકાની સંભાળ રાખનારા’ શબ્દથી તેઓને ઓળખાવે છે. એક લોક પ્રમાણે અને બીજો વેદ પ્રમાણે સંભાળ રાખનાર^૨, એટલે કોટિવારક અને ધર્માધ્યક્ષ^૩ હતા. આ વિષય (તેઓના ભાગવા)માં ભગવાન જ કારણ(ભૂત) હતા, એવો અર્થ થયો, એમ (જાણવું). ૨૯.

સાધનશક્તિ ભગવાને બીજા (બલભદ્ર)માં રાખેલી, તેથી દુષ્ટને દૂર રાખનારા^૧ અને ભલાં (કલ્યાણ)નાં સાધન પ્રાપ્ત કરાવનાર આધિભૌતિક (ધર્મમાં) પ્રવૃત્તિ કરાવનાર^૨, મણિ અને બલભદ્ર બીજા સ્થલે જતાં કેવલ ફલરૂપ ભગવાન (દ્વારકામાં) હોવા છતાં, બધા દ્વારકાના રહેવાસીઓને દુઃખ થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

અકૂરે પ્રોષિતેઽરિષ્ટાન્યાસન્વૈ દ્વારકૌકસામ્ ॥

શારીરામાનસાસ્તાપા મુહુર્દૈવિકભૌતિકાઃ ॥૩૦॥

અકૂર નાસી જતાં દ્વારકાના રહેવાસીઓને આફતો આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક શરીરના અને મનનાં દુઃખ વારંવાર નિશ્ચય થયાં. ૩૦.

૧. ભગવાનની શક્તિનો વિભાગ થતાં ક્રિયાશક્તિ બલભદ્રમાં રાખેલી હોવાથી, શ્રીકૃષ્ણ તેઓને પકડવાનો ઉદ્દેશ કરે તે પહેલાં જ તેઓ નાસી જઈ શક્યા, એવો અર્થ જણાય છે.

૨-૨. અહિં અનુક્રમ ઈષ્ટ નથી એમ પાછળ ત્રીજા શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિની ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે, કારણ કે એક એટલે પહેલાં જણાવેલ અકૂર ધર્માધ્યક્ષ હતા, અને બીજો કૃતવર્મા કોટિવારક (કોટવાળ) હતા.

એકલા અકૂરનું ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોવાપણું લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતું, કારણ કે બધા લોક આધિભૌતિક ઉપર જ આધાર રાખનાર છે. તેમાં પણ સાધનો હોવા છતાં દુઃખ જોવામાં આવવાથી, લૌકિક કૃતવર્મને પડતો મૂકી બધાએ ધર્માધ્યક્ષ અકૂરની જ ગણના કરવા લાગ્યા. બધા દ્વારકાના રહેવાસીઓને નિશ્ચય શરીરના અને મનના, વ્યાધિ અને આધિરૂપ 'તાપાઃ' દુઃખ વારંવાર થયા. આ આધ્યાત્મિક દુઃખ કહ્યાં. વળી આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક દુઃખો થયાં. આ લૌકિકી ભાષા હોવાથી આની અંદર કોઈપણ પ્રકારના વિરોધની^૨ શંકા કરવી નહિ. કેટલાક એમ કહે છે કે બધોએ ઉત્તરાર્ધ સમાધિભાષા નથી^૩. 'મુહુઃ' એટલે વારંવાર. જ્ઞાન વિગેરેથી ઉપાય કરવા છતાં, વારંવાર પીડા થતી એવો અર્થ છે, અને તે પણ શરીરમાં અને મનમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરતી, તેથી શરીર અને મન જેનાં વિશેષણ^૪ છે તેવી કહેલી છે. ૩૦.

પહેલાંની પેઠે લોકમાં ફરી ભગવાનની અપકીર્તિ થઈ એમ અર્ધ શ્લોકથી કહે છે :
 ઈત્યઙ્ગોપદિશન્ત્યેકે વિસ્મૃત્ય પ્રાગુદાહતમ્ ॥૩૦૧ા॥

હે રાજનુ! એ પ્રમાણે (થતાં), પહેલાં કહેલું ભૂલી જઈ કેટલાક (નીચે પ્રમાણે), ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. ૩૦૧ા.

કારણ કે જે મણિ લઈને (તેનું) પાલન^૧ કરે છે તેની લોક સ્તુતિ કરે છે. જે મણિ લેતા નથી (અને) નિર્લેપ રહે છે, તેની લોક એ પ્રમાણે નિંદા કરે છે. તેથી ગયા અધ્યાયમાં નિંદાનું વર્ણન કરીને, અહિં સ્તુતિનું વર્ણન કરે છે.

‘અઙ્ગ’ હે રાજનુ! ‘ઈતિ’ એ પ્રમાણે થતાં (બીજાના મનને) જાણવાની શક્તિના અભિમાનવાળા કેટલાક અને સત્ય સ્થિતિ જોનારા પણ, ભગવાનનાં

૧-૧. અકૂર ધર્માધ્યક્ષ હોઈ દુષ્ટને દૂર રાખનારો હતો. મણિ તેવો હતો એમ ઉત્તરાર્ધના સાતમા અધ્યાયના ૧૧મા શ્લોકમાં કહેલું છે. બલભદ્ર સાધનશક્તિવાળા હોવાથી સાધન પ્રાપ્ત કરાવનાર હતા. આ ત્રણે દ્વારકાથી બહાર ગએલ.

૨. ભગવાન દ્વારકામાં હોવા છતાં ત્યાંના રહેવાસીઓને દુઃખ કેમ થાય, એવા શંકા ન કરવી, કારણ કે આ લૌકિકી ભાષા છે.

૩. ભગવાન પોતાની અંદર લોકના ધર્મો દેખાડી ઉત્તરાર્ધની લીલા કરે છે. તેથી બધો ઉત્તરાર્ધ લૌકિક ભાષા છે એવો આમનો મત છે. વાસ્તવિક રીતે તો આખાએ સ્કંધમાં પુત્ર ભાર્યા વિગેરે સાથે સંબંધ રાખીને લોકની પેઠે લીલા કરેલી છે, પરંતુ કોઈક જ પ્રસંગે પોતાનું સ્વરૂપ લૌકિક જણાવેલ છે, તેથી (જ્યાં લૌકિક સ્વરૂપ જણાવ્યું હોય) તેટલી જ લૌકિક ભાષા છે એવો આચાર્યશ્રીનો અભિપ્રાય છે. (લે)

૪. શરીરની અને મનની પીડા કહેલી છે, એવો અર્થ છે.

૧. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો ‘પાલયતે’ પાઠ લીધેલ છે.

વીર્યનો વિભાગ અથવા મણિનું સામર્થ્ય પહેલાં કલ્પું તે ભૂલી જઈને, પોતે મૂર્ખ થઈ થોડા વિભાગમાં બુદ્ધિ ગૂમાવી બીજાઓને ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. (પહેલાં સાંભળેલું) ભૂલી જવામાં અને (બીજાઓને) ઉપદેશ કરવામાં બંને વિષયમાં ભગવાનની ઈચ્છા તેમની પ્રવૃત્તિ કરાવનારી હતી. ૩૦૧.

નીચેના અઠી શ્લોકોથી તેઓએ કરેલ ઉપદેશ કહે છે :

મુનિવાસનિવાસે કિં ઘટેતારિષ્ટદર્શનમ્ ॥૩૧॥

દેવેડવર્ષતિ કાશીશઃ શ્વફલ્યાગતાય વૈ ॥

સ્વસુતાં ગાન્દિનીં પ્રાદાત્તતોડવર્ષત્સ્મ કાશિષુ ॥૩૨॥

તત્સુતસ્તત્પ્રભાવોડસાવકૂરો યત્ર યત્ર હ ॥

દેવોડભિવર્ષતે તત્ર નોપપાતા ન મારિકાઃ ॥૩૩॥

મુનિના વાસરૂપ સ્થાનમાં આફતો દેખાય તે યોગ્ય છે ? વરસાદ વરસતો નહોતો, ત્યારે કાશીના રાજાએ (ત્યાં) આવેલા શ્વફલ્કને પોતાની પુત્રી ગાંદિની આપી, પછી કાશીમાં વરસાદ વરસ્યો. તેમના પ્રભાવવાળો તેમનો પુત્ર આ અકૂર જ્યાં જ્યાં હોય છે, ત્યાં વરસાદ વરસે છે, આફતો થતી નથી, મરકી થતી નથી. ૩૩.

આ અકૂર મુનિ છે, તેના વાસરૂપ, ‘નિવાસે’ સ્થાનમાં, (એટલે) જ્યાં જીવના અભિમાનથી મુનિ રહે છે ત્યાં, એવો અર્થ છે. ત્યાં આફતો દેખાય તે યોગ્ય નથી. બત્રીસમા અને તેત્રીસમા શ્લોકથી તેનું મુનિપણું સિદ્ધ કરે છે. પહેલાં વરસાદ વરસતો નહોતો ત્યારે દુષ્કાળથી પીડાએલા કાશીના રાજાએ, પ્રસંગને લીધે જ (ત્યાં) આવેલા શ્વફલ્કને મહાદેવ વિગેરેના કહેવાથી પોતાની પુત્રી ગાંદિની આપી. પછી કાશીમાં એટલે કાશીના પ્રદેશોમાં વરસાદ વરસ્યો. આ (વાત) પ્રસિદ્ધ છે એમ ‘સ્મ’ શબ્દથી (જણાવ્યું છે). (વરસાદ) વરસ્યો એવો (અર્થ છે).

‘એમ હોય તેથી શું?’ એવી શંકા થાય, તેથી તેત્રીસમો શ્લોક કહેલો છે. દરરોજ એક વર્ષ સુધી ગૌદાન કર્યું ત્યારે કાશીના રાજાને પુત્રી થઈ. પછી વળી બાર વર્ષ સુધી તેના હાથથી એક એક ગાયનું (રોજ) દાન કરાવ્યું તેવી ગાંદિની હતી. તેનો પુત્ર અથવા શ્વફલ્કનો પુત્ર (અકૂર) તે બેનો જેટલો પ્રભાવ હતો તેટલા પ્રભાવવાળો હોય એ યોગ્ય છે. ‘આ’ શબ્દથી (તે) તેવો જ દેખાય છે (એમ કહેલું છે), અથવા પ્રકટ થયો (એમ દેખાડે છે). તેનામાં ઘણી ભક્તિ હોવાથી ભગવાન તેના રૂપથી દર્શન દે છે, એટલે (તે દેખાય તેમાં) કાંઈ પણ અયોગ્યતા નથી. તેથી જ્યાં જ્યાં અકૂર રહે છે ત્યાં ત્યાં પહેલાં કહેલાં^૧ નિયમ પ્રમાણે વરસાદ વરસે છે એવો (તેના પિતાના

૧. ‘પહેલાં કહેલા’ એટલે ‘શ્વફલ્કના સંબંધમાં કહેલા’ એવો અર્થ જણાય છે.

સામર્થ્યનો (તેની સાથે) સંબંધ (જણાવ્યો). ‘(ત્યાં) આફતો થતી નથી’ એવું (તેની) માતાનું સામર્થ્ય (જણાવ્યું). (તે) ભક્તિથી પ્રાપ્ત થએલી હોવાથી, તેનો સાધારણ પ્રભાવ પણ ઘણો હતો, તે ‘(ત્યાં) મરકી થતી નથી’ કહેલ છે. મરકી પૂતના વિગેરે તામસ શક્તિઓ છે. ભગવાનનો સાત્ત્વિક ભક્ત હોય તેની પાસે તેઓ આવે નહિ, એ યોગ્ય જ છે. ‘ઉપપાતા:’ એટલે પાપો અથવા આફતો. ગૌદાનનો તેવો પ્રભાવ જણાવ્યો, એવો (અર્થ છે). કાર્ય (પુત્ર અકૂર)માં પ્રભાવ પણ કેવી રીતે થયો (આવ્યો), અને તે પણ (માતા અને પિતા) બંનેનો, અને તે (તેમના પ્રભાવ)થી પણ વધારે, એવું આશ્ચર્ય ‘હ’ શબ્દથી (દર્શાવેલ છે). ૩૩.

‘ભગવાન્ હોય ત્યારે બીજાની સરસાઈના વચનો ખોટા છે’ એવો વિચાર થાય, તેના સંબંધમાં નીચેનો શ્લોક કહે છે :

ઈતિ વૃદ્ધવચઃ શ્રુત્વા નૈતાવદિહ કારણમ્ ॥

ઈતિ મત્વા સમાનાય્ય પ્રાહાકૂરં જનાર્દનઃ ॥૩૪॥

એવું વૃદ્ધોનું વચન સાંભળીને ‘આનું આટલું કારણ નથી’ એમ વિચારી, અકૂરને તેડાવી, જનાર્દન (તેની સાથે) બોલ્યા. ૩૪.

વૃદ્ધો માન આપવા યોગ્ય છે. જેમ પહેલાં ભગવાને ઉપશ્રુતિ પાછળથી સાંભળેલી^૧, તેમ હમણાં પણ આવું વચન સાંભળીને, તેમાં સૂચવેલો દોષ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે પ્રસંગે અડધા ભ્રાંત થએલા લોકો બલભદ્રને અથવા મણિને કારણ તરીકે, જાણતા ન^૨ હતા તેથી, વળી વિચાર કરીને, કાર્ય કરનારા ‘ભગવાને તેમ જ કર્યું’ એમ સ્વીકારવાથી પોતાનો દોષ થાય (ગણાય) તેથી, પહેલાં જ કારણનો વિચાર કરીને, સમાધાન કર્યું (સત્ય કારણ પ્રસિદ્ધ કર્યું) એમ કહેવા, ‘આટલું કારણ નથી’ શબ્દો યોજેલા છે. ‘આ’ એટલે આધ્યાત્મિક વિગેરે દુઃખ થવાનું આટલું જ કારણ નથી, પરંતુ બીજું પણ છે એમ વિચારી, તે કદ્યા વિના, ‘આવું (તે બીજું કારણ) છે એવો નિશ્ચય કરી, સારી રીતે તેનું ચિંતન કરીને, દૂતો મારફત અકૂરને તેડાવી, તેને હણવામાં ન આવે તે માટે અભય વચન આપીને, જનાર્દન એટલે લોકોનાં અવિદ્યા વિગેરે સર્વ દુઃખોનો નાશ કરનાર મણિને પ્રકટ કરાવવા તેની સાથે બોલ્યા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે; કારણ કે તે અકૂર પ્રયાગ અથવા કાશીમાં મરવાનો નિશ્ચય કરીને તીર્થનો આશ્રય કરી (ત્યાં) રહેલો. જો

૧. જૂઓ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૭ શ્લોક ૧૭ શ્રીસુબોધિની.

૨. બલભદ્રને મણિના સંબંધમાં ભગવાન્ ઉપર શંકા આવેલ તેથી બલભદ્ર દ્વારકા આવ્યા ન હતા. મણિ પણ દ્વારકામાં નહોતો. તેથી ત્યાં આફતો આવતી, એ કારણ લોકો જાણતા નહોતા, એવો અર્થ જણાય છે.

ભગવાન્ શતઘન્વાની પેઠે તેને હણે તો અહિં પ્રયાગ વિગેરેમાં જ હણે, એમ તે પરલોક પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળો હતો. વળી ભગવાન્ ‘કલેશવાળું કર્મ (અકૂરને હણવાનું) કરવું નથી, તેમ ન કરવામાં આવે તો પણ (અકૂર) મણિ આપવાનો છે, છતાં પણ સત્યભામાના પ્રતિનિધિ તરીકે મણિ અકૂરને જ આપવો છે’ એવો નિશ્ચય કરીને મુસલથી જ^૩ તે હણાય તે માટે તેમણે તે પ્રમાણે કર્યું (અકૂરને તેડાવી તેની સાથે બોલ્યા); કારણ કે જીવોએ જે નિશ્ચય કરેલો હોય અથવા જાણેલા હોય તે વિષયમાં આપણા સ્વામી હલકા પુરુષની પેઠે તેના ઉપર ક્રોધ કરતા નથી, જે મરવા બેઠેલ હોય તેને સાત્યકિની પેઠે હણતા નથી, તક્ષકની પેઠે તેનું ભક્ષણ કરતા નથી અથવા મૃત્યુની પેઠે તેને હણતા નથી. તેથી કલેશ વિના કર્મ કરનાર ભગવાન્ (તેને) તેડાવીને જ (તેની સાથે) બોલ્યા. ૩૪.

પૂજયિત્વાભિભાષ્યૈનં કથયિત્વા પ્રિયાઃ કથાઃ ॥

વિજ્ઞાતાખિલચિત્તજ્ઞઃ સ્મયમાન ઉવાચ હ ॥૩૫॥

પૂજા કરી, તેનું કુશલ પૂછી, પ્રિય કથાઓ કહીને (તેનું) સર્વ ચિત્ત જેમણે જાણેલું છે તેવા (ભગવાન) હસતાં (તેને નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૫.

વળી પિતરાઈ તરીકે (તેની) પૂજા કરીને ‘ક્ષેમકુશલ આવ્યો છે ને?’ એવો (તેના) કુશલનો પ્રશ્ન કરી, પછી જેમ (તેના) મનને સંતોષ થાય તેવી રીતે પ્રિય કથાઓ પણ કહીને, (એટલે) શરીર ઈન્દ્રિય અને અંતઃકરણના ત્રણ પ્રકારના સત્કારથી સુખ આપીને, (મણિ જોવાની) માગણી કરતાં (હવે તે) દેખાડશે એવો નિશ્ચય કરીને કહ્યું. તે (એવો નિશ્ચય થવા)નું કારણ ‘સર્વ ચિત્ત જેમણે જાણેલું છે’ વિશેષણથી કહેલું છે. (ભગવાનનું) આ (અકૂરના સર્વ ચિત્તનું) જ્ઞાન જ અકૂરે (મણિ) દેખાડવાનું કબુલ કરવાનું કારણ હોવાથી, તે જણાવેલું છે. (મારો) ભક્ત થઈને પહેલાં (મારા) રસ્તાની ઘૂળમાં પણ આળોટતો હતો (અને) હમણાં સંગને લીધે આવો (વિસ્ત્રદ) થઈ ગયો છે, એમ હસતાં (ભગવાને કહ્યું). જેનાથી જે ભય પામે છે અથવા જે શિક્ષા કરવા યોગ્ય છે, તેની સાથે કૃપાનું પાત્ર હોય તેમ (ભગવાન્) ભાષણ કરે છે એવું આશ્ચર્ય દર્શાવવા ‘હ’ શબ્દ યોજેલ છે. ૩૫.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી ભગવાનનાં વાક્યો કહે છે :

નુદાનપતે ન્યસ્તસ્ત્વચ્યાસ્તે શતઘન્વાના ॥

સ્મમન્તકો મણિઃ શ્રીમાન્વિદિતઃ પૂર્વમેવ નઃ ॥૩૬॥

૩. અકૂર દ્વારકામાં ન રહે અને કાશી અથવા પ્રયાગમાં જ રહે તો મુસલથી યાદવોનો નાશ થયો, તેમ તે મુસલથી હણાય નહિ. તેથી મુસલથી હણાય તે માટે તેને દ્વારકા લાવ્યા, એવો અર્થ જણાય છે.

હે દાનપતિ! કાંતિવાળો સ્યમંતક મણિ શતધન્વાએ તમને સોંપેલ (તે તમારી પાસે) છે. આ અમે પહેલાંથી જ જાણેલ છે. ૩૬.

‘દાનપતિ’ એટલે દાનનો અધિપતિ, ધર્મની સર્વ સૂક્ષ્મ બાબત જાણનાર. આ (સંબોધન)થી (તે મણિ) છૂપાવશે, (ભગવાનનું કહેવું) સ્વીકારશે નહિ, અથવા ખોટું બોલશે, એવી શંકાઓ દૂર કરેલી છે. ‘ન્યસ્તઃ’ એટલે તમને સોંપેલ (તે) ‘આસ્તે’ તમારા ઘરમાં હજી સુધી છે. શતધન્વાએ જ (તમને સોંપેલ), પરંતુ તેના માણસોએ (સોંપેલ) નહોતો. પ્રસિદ્ધ સ્યમંતક મણિ સોંપેલ, તેનો નાશ વિગેરે થવાનું સંભવતું નથી એમ ‘કાંતિવાળો’ વિશેષણથી કહેલ છે. (તે) સદા કાંતિવાળો હોવાથી તેનાં આપદારૂપ નાશ વિગેરે થતાં નથી. પહેલાં કહેલા વિષયનું* પ્રમાણ ‘(આ અમે પહેલાંથી જ) જાણેલ છે’ શબ્દથી કહે છે. ‘હમણા (એવું) જણાવનાર ભ્રાંત (ખોટો) હશે’ એવી શંકા દૂર કરવા “પહેલાંથી જ ‘નઃ’ અમે જાણેલ છે” શબ્દો યોજેલા છે. ૩૬.

‘તો પછી (જ્યારે સોંપ્યો અથવા જ્યારે આપે જાણ્યું) ત્યારે જ તે કેમ ન માગ્યો?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે :

સત્રાજિતોઽનપત્યત્વાદ્ગૃહ્ણીયુર્દ્દહિતુઃ સુતાઃ ॥

દાયં નિનીયાપઃ પિણ્ડાન્વિમુચ્યર્ણ ચ શેષિતમ્ ॥૩૭॥

સત્રાજિત પુત્રરહિત હોવાથી, પિંડ (અને) ઉદક આપીને દેવું ભરીને (તેની) બાકીની મિલકત (તેની) દીકરીના દીકરાઓ લે. ૩૭.

(મિલકતના) અધિકારીઓ માગણી કરે. (તેથી હવે કરું છું) કારણ કે જે પિંડ આપનાર હોય છે તે વારસો પ્રાપ્ત કરે છે. તે સંબંધમાં (જણાવવાનું જે) આટલા સમય સુધી સત્યભામાને પુત્રો થયા નહોતા. તે (સત્રાજિત)ને તો પુત્ર ન હતો અને ભાઈ ન હતો. મણિ તો તેનો (હતો), વળી તે દીકરીના દીકરાઓ લે. તે સંબંધમાં સામાન્ય ન્યાય (કાયદો) ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ‘દાયં’ ધન (દીકરીના દીકરાઓ) લે, એવો પૂર્વાર્ધ સાથે જ સંબંધ છે. (સત્રાજિતનું) મરણ થયું ત્યાં સુધી તેનું જ ધન હતું. મરણ પછી પણ પુત્ર વિગેરે નહિ હોવાથી, પિંડ (અને) ઉદક આપીને, અને દેવું ભરીને ‘શેષિતમ્’ જે બાકી રહેલ હોય તે (પિંડ આપનાર લે). ‘શેષભાક્’^૧ પાઠ હોય તો તેનો એવો (અર્થ છે કે), જે (પિંડ) આપનારો થાય છે તે બાકીનું પ્રાપ્ત કરનાર થાય છે. જે ધનનો માલિક ન હોય તેવું તો રાજાને પ્રાપ્ત થાય છે. ચોરને હણીને પણ

*. ‘પહેલાં કહેલા વિષયનું’ એટલે ‘શતધન્વાએ તમને સોંપેલ છે તેનું’.

૧. ઉત્તરાર્ધના ‘શેષિતમ્’ તે સ્થાને ‘શેષભાક્’ પાઠ હોય ત્યારે.

જે વાસ્તવિક રીતે ભાગ લઈ શકતો નથી, તે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરતો નથી^૨. ‘(વારસ તરીકે) સ્વીકારાએલ હોય તે જન્મતાં જ^૩ વારસદાર થાય છે એટલે (માલિકનું મરણ અને તેના જન્મ) વચ્ચેના સમયનો સંબંધી વારસો પ્રાપ્ત કરતો નથી^૩’ એમ કેટલાક કહે છે, અથવા ધન સાક્ષાત્ (મૂલ) સ્વામી મરણ પામતાં તેના (પોતાના) સ્વામીને શોધતું પરંપરાથી શાખાના મૂલ સુધી જઈને, તે શાખામાં રહેલાને સરખી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા બધાની સંમતિથી હરકોઈ પિંડ આપનારને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે (છત્રીસમા તથા આ એ) બે શ્લોકોથી ભેદ અને દંડ^૪ કહ્યા, અથવા બે (પ્રકારના) ભેદ જ^૫ કહ્યા. ૩૭.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી સામ અને દાન કહે છે (બીજા બે ઉપાય કહે છે) :

તથાપિ દુર્ધરસ્ત્વન્યૈસ્ત્વચ્યાસ્તાં સુવ્રતે મણિઃ ॥

કિન્તુ મામગ્રજઃ સમ્યક્ પ્રત્યેતિ મણિં પ્રતિ ॥૩૮॥

છતાં પણ, હે સારાં વ્રત કરનાર ! બીજાઓથી સચવાઈ ન શકે તેવો મણિ તમારી પાસે ભલે રહે, પરંતુ મણિના વિષયમાં મોટાભાઈ મારો સારી રીતે વિશ્વાસ

૨. શતધન્વા મણિ ચોરીને લઈ ગએલ. તે તેની મિલકત થતી નથી તેથી તેણે તને (અકૂરને) આપી તેથી તારી થઈ નથી. તેં ચોર શતધન્વાને હણીને મણિ તેની પાસેથી લીધો હોત તો પણ તારો થાય નહિ, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

૩-૩. ‘ઉત્પન્ન એવ’ એટલે માત્ર ઔરસ પુત્ર જ પૂરેપૂરું ધન વારસાથી પ્રાપ્ત કરે છે. દીકરીનો દીકરો વિગેરે (માલિક અને જેની વચ્ચે બીજું કોઈક હોય તે) સંપૂર્ણ વારસો પ્રાપ્ત કરતાં નથી, પરંતુ પિંડદાન વિગેરે ક્રિયાઓ કર્યા પછી અને દેવું ભર્યા પછી વધેલું હોય તે જ પ્રાપ્ત કરે છે એવો અર્થ છે. (લે) ‘પરિજ્ઞાતઃ’ પાઠ વૃંદાવન પ્રેસવાળી વ્રતમાં છે. તેલીવાળાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ વ્રતમાં ‘પરિજ્ઞાતમ્’ પાઠ છે. આ શબ્દ આવો અર્થ કરવાથી પડતો મૂકાય છે. વળી ‘ન દાયભાક્ત્વમ્’નો અર્થ વારસદાર થતા નથી એવો જ થાય. દેવું ભરતાં બાકી રહેલના વારસદાર થાય, એવો અર્થ થાય નહિ તેથી જૂદી રીતે અર્થ કરેલ છે આ પણ બીજા કેટલાકનો મત છે. વસ્તુતઃ બીજા ટીકાકાર ‘પત્ની દુહિતરશ્ચૈવ...’ એ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિનો શ્લોક અહિં ટાંકે છે, તે પ્રમાણે સત્રાજીતની પત્ની તેની પાછળ સતી થઈ હોય તો સત્યભામા જ વારસ થાય. સત્યભામાના પુત્રોને તો સત્યભામા પછી જ વારસો મળે.

૪-૪. શત્રુને જીતવાના સામ, દાન, દંડ અને ભેદ એવા ચાર ઉપાય છે. તે પૈકી છત્રીસમા શ્લોકથી ભેદ એટલે શત્રુઓને ફોડવાનો ઉપાય કર્યો. કૃતવર્માથી અકૂરને જૂદો પાડવા આ શ્લોક યોજેલ છે. સાડત્રીસમા શ્લોકથી ‘દંડ’ ઉપાય કર્યો, એટલે હું ધારું તો તારી પાસેથી મણિ લઈ શકું એમ જણાવ્યું. અથવા આ બંને શ્લોકથી ‘ભેદ’ ઉપાય કર્યો કૃતવર્માથી અકૂરને છૂટો પાડવા કહ્યા, એવો અર્થ જણાય છે.

કરતા નથી. ૩૮.

બીજાઓથી આ (મણિ) સાચવી શકાય તેવો નથી, તેથી તમારી જ પાસે ભલે રહે, કારણ કે તે અલૌકિક (મણિ) લૌકિક (પુરુષ) પાસે રહેતો નથી. જે (તમે) કર્મ વિગેરે વિપરીત માર્ગોથી લૌકિક થતા નથી (તેમની પાસે જ ભલે રહે). વિપરીત કર્મ કરનારો લૌકિક થાય છે, તેથી કોઈક સમયના વ્રત કરનાર પણ સમયના ભેદથી (બીજા સમયે) લૌકિક જ થાય છે.

‘ત્યારે મારી પાસે (તે) કેમ રહેશે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે સારાં વ્રત કરનાર!’ એવું સંબોધન કરેલું છે. (તમારી પાસે રહેશે), કારણ કે તમે સદા મુકરર કરેલાં વ્રતો કરનારા છો.

એ પ્રમાણે દાન^૧ કહી, ઉત્તરાર્ધથી આરંભી સામ^૧ કહે છે પરંતુ એકવાર મણિ (અમને) દેખાડો. સામ એટલે સરખાપણું, અંનેનું સરખા હોવાપણું. તેમ હોવાથી, જેમ તમારા કાર્ય માટે મણિનો ઉપયોગ થાય છે, તેમ અમારા કાર્ય માટે પણ (તેનો) ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે, એવો (અર્થ છે), જો (મણિ) ન દેખાડવામાં આવે તો મોટાભાઈ બલભદ્ર ‘મણિ પ્રતિ’ મણિના વિષયમાં મારો સારી રીતે વિશ્વાસ કરતા નથી, પરંતુ (મને) કપટી માને છે. ૩૮.

તેથી જેમ જાંબવાને અપકીર્તિ દૂર કરવા મણિ આપેલો, તેમ તમારે પણ દેખાડવો જોઈએ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

દર્શયસ્વ મહાભાગ બન્ધૂનાં શાન્તિમાવહ ॥

અવ્યુચ્છિન્ના મખાસ્તેઽદ્ય વર્તન્તે રુક્મવેદ્યઃ ॥૩૯॥

હે મોટા ભાગ્યવાળા ! (મણિ) દેખાડ. બંધુઓમાં શાંતિ લાવ. સોનાના પજાકુંડલાળા તારા પજો અટક્યા વિનાના હજુ સુધી ચાલુ છે. ૩૯.

‘હે મોટા ભાગ્યવાળા !’ સંબોધનથી એમ (સૂચવ્યું છે કે) ભાગ્ય છે તેથી મણિ જતો નહિ રહે, અથવા (તેનો) એવો ભાવ છે કે મારો વિશ્વાસ ન હોય તો પણ ભાગ્યનો વિશ્વાસ (તારે) રાખવો જોઈએ. ‘બંધુઓમાં શાંતિ લાવ’ શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે આ (મણિ દેખાડવા)થી બીજો પણ ઉપકાર થશે. બંધુઓમાં કેટલાક મારા પક્ષના છે (અને) કેટલાક બલભદ્રના પક્ષના છે એવો (તેઓમાં) કજીઓ ઉત્પન્ન થએલો છે. (મણિ) દેખાડવામાં આવે ત્યારે તો (તે વિષયમાં) સંદેહ ન રહેવાથી

૧. ‘દાન’ એટલે શત્રુને લાંચ આપી પોતાનું ધાર્યું કરાવવું. મણિ તેને રાખવાનું કહે છે, તે ‘દાન’ ઉપાય થયો. ‘સામ’નો અર્થ ઉપર શ્રીસુબોધિનીજીમાં જ કહેલ છે. ‘સામ’ એટલે શત્રુને મનાવી લેવો. તેની સાથે વાતચિત કરી સમાધાન કરવું. એ પ્રમાણે ચારે ઉપાયો થાય છે.

કજ્જઓ રહે નહિ. આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં જણાવેલું (તારી પાસે મણિ નથી એવા અર્થથી) વિરુદ્ધ, (તારી પાસે) મણિ છે એ વિષયનું લૌકિક પ્રમાણ (લોકો) કહે છે, કે કાશી વિગેરેમાં સોનાના યજ્ઞકુંડવાળા એટલે સોનાની ઈંટોથી બનાવેલ અગ્નિને ધારણ કરવાના (યજ્ઞકુંડો) જેમાં છે તેવા તારા બાર દિવસ ચાલનારા વિગેરે યજ્ઞો ‘અવ્યુચ્છિન્નાઃ’ અટક્યા વિના સદા થતા ચાલુ છે. ૩૯.

એક ઉપાય (યોજવા)થી પણ તે (ભગવાનનું) ઈચ્છેલું કરત, તો પછી ચારે (યોજવા)થી તો કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? તેની ભગવાને આજ્ઞા કર્યા પ્રમાણે તેણે કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

એવં સામભિરાલબ્ધઃ શ્વફલ્કતનયો મણિમ્ ॥

આદાય વાસસાચ્છન્નં દદૌ સૂર્યસમપ્રભમ્ ॥૪૦॥

એવી રીતે સમજૂતિ(ના વચનો)થી પીગળેલા શ્વફલ્કના પુત્રે કપડાંથી ઢાંકેલો, સૂર્યના જેવી કાંતિવાળો મણિ લાવીને આપ્યો. ૪૦.

‘સમજૂતિ’ શબ્દમાં ભેદ, દંડ અને દાનનો પણ સમાવેશ કરેલ છે. (વચનોનો) સમજૂતિમાં જ અંત આવ્યો, તેથી તે જ કહેલ છે. ‘આલબ્ધઃ’ એટલે મારેલો હોય તેમ પીગળેલો, શરમાએલો અને વશ થએલો. ‘શ્વફલ્કના પુત્રે’ એટલે મોટા (પુરુષ)ના પુત્રે ભગવાનને કપડાંથી ઢાંકેલો સૂર્યના જેવી કાંતિવાળો (મણિ) આપ્યો. ‘લાવીને’ શબ્દથી એમ જણાય છે કે બીજાની પાસેથી તેણે લીધેલો; એટલે કૃતવર્માના ઘેર તે રાખેલો એમ જણાય છે.

ખુદ્ધો આપતાં શરમ થાય, તેથી કપડાંથી ઢાંકેલો આપ્યો, એમ જણાવવા કે (તે) તેવી જ રીતે રાખેલો. તેમ ન હોય (કપડાંથી ઢાંકીને રાખેલ ન હોય) તો તેનાથી ઉત્પન્ન થએલું સોનું પણ આપવું જોઈએ. તેથી આપવાના પ્રકારથી એવો નિર્ણય થાય છે કે (તે) દેખાડવા માટે આપેલો ન હતો, પરંતુ સદાને માટે જ આપી દીધો હતો. ‘સૂર્યના જેવી કાંતિવાળો’ વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે (૧) ખુદ્ધી રીતે આપવામાં આવે તો આપનાર અને લેનાર તે જોઈ પણ ન શકે, અથવા (૨) (તે મણિની) શક્તિની હાનિ થઈ ન હતી. ૪૦.

ભગવાને તો પાછો આપવા જ (તે) લીધેલો, તેથી કામ પતાવી તેને (પાછો) આપ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

સ્યમન્તકં દર્શયિત્વા જ્ઞાતિભ્યો રજ આત્મનઃ ॥

વિમૃજ્ય મણિના ભૂયસ્તસ્મૈ પ્રત્યર્પયદ્વિભુઃ ॥૪૧॥

સગાંઓને સ્યમંતક દેખાડીને, પોતાની અપકીર્તિ મણિથી દૂર કરીને સમર્થ

(ભગવાને) ફરીથી તેને (તે) પાછો આપ્યો. ૪૧.

‘સગાંઓને’ એટલે કજીઓ કરનાર પિત્રાઈઓને. પોતાની ‘રજઃ’ અપકીર્તિ દૂર કરીને (પાછો આપ્યો). આ (પોતાની અપકીર્તિ દૂર કરી તે)થી એમ સમજાય છે કે ભવિષ્ય(માં કરવા)ના કાર્યના લેપ અને દાનની^૧ પેઠે (તે કાર્યની) પ્રસ્તાવના કરી, કારણ કે ભગવાનમાં દોષનો આરોપ થતો ન હોય તો બધાનો (તેમનાથી) ઉદ્ધાર થઈ શકે. તેથી પોતાનું કાર્ય કરીને તેને (મણિ) પાછો આપ્યો. ‘ફરીથી’ એ શબ્દથી એમ જણાય છે કે પહેલાં પણ સત્યભામાના સ્થાને^૨ રહેલો (મણિ ભગવાને) આપેલો. ‘વિભુઃ’ એટલે (મણિ) તેને આપીને પણ તેને શિક્ષા કરવા સમર્થ, અથવા (મણિની) દરકાર નહિ હોવાથી (સમર્થ કહેલા છે). ૪૧.

એ પ્રમાણે (ઉત્તરાર્ધના ૭-૮ એ) બે અધ્યાયોમાં લૌકિક ભાષા જણાવી, તેથી તેનો સીધી રીતે ઉપયોગ નહિ હોવાથી, તેના શ્રવણનું ફલ કહે છે :

યસ્ત્વેતદ્ભગવત ઈશ્વરસ્ય વિષ્ણોર્વીર્યાદ્યં વૃજિનહરં સુમડ્ગલં ચ ॥

આખ્યાનં પઠતિ શ્રુણોત્યનુસ્મરેદ્વા દુષ્કીર્તિ દુરિતમપોહ્ય યાતિ શાન્તિમ્ ॥૪૨॥

જે ભગવાન ઈશ્વર વિષ્ણુનાં આ વીર્યવાળાં, દુઃખ હરનારાં અને કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનારાં આખ્યાનનો પાઠ કરે છે, (તેનું) શ્રવણ કરે છે અથવા સ્મરણ કરે છે તે અપકીર્તિ અને પાપને દૂર કરી શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૨.

આ આખ્યાન (કથા) છે. આ આખ્યાનમાં (ભગવાનની) ત્રણ પ્રકારની લીલા છે એમ જણાવવા ભગવાનનાં ત્રણ નામ કહેલાં છે. (૧) ભગવાન(ની કથા) હોવાથી શાસ્ત્રાર્થ છે. (૨) ઈશ્વર(ની કથા) હોવાથી (પાઠ વિગેરે) જરૂરી છે. (૩) વિષ્ણુ(ની કથા) હોવાથી પાપ નાશ કરનારી છે.

‘(૧) વીર્યવાળાં, (૨) દુઃખ હરનારાં અને (૩) કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરનારાં’ શબ્દોથી ચરિત્રના પણ ત્રણ ગુણો કહેલા છે. (૧) ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારું, (૨) પાપનો નાશ કરનારું અને (૩) પુણ્ય પ્રાપ્ત કરાવનારું (એવો તેનો અર્થ છે) ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી જ્ઞાન આપનારું (જણાવેલું છે).

‘(૧) પાઠ કરે છે (૨) શ્રવણ કરે છે અથવા (૩) સ્મરણ કરે છે’ શબ્દોથી તેના સંબંધવાળી ક્રિયા પણ ત્રણ પ્રકારની કહેલી છે. શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ-માંથી પસંદ પડે તે કરવાનું કહેલ છે, અથવા (બધાં) સાથે કરવાનાં કહેલ છે. ‘ચ’

૧. ‘દાન’ નાન્યતર જાતિનો શબ્દ હોવા છતાં નરજાતિમાં અહિં યોજેલો જણાય છે. શ્લોક ૩૮ માં ‘દાન’ ઉપાય જણાવેલ છે. અથવા મણિ અકૂરને આપ્યો તેને ‘દાન’ કહેલ છે.

૨. ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૭ શ્લોક ૪૫ પરનાં શ્રીસુબોધિની જૂઓ.

‘અને’ શબ્દથી એમ (જણાવેલું છે કે) બીજાં ફલ માટે (ત્રણમાંથી) ગમે તે કરવું, ભક્તિ માટે ત્રણે કરવાં.

‘અપકીર્તિ અને પાપને દૂર કરી શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે’ શબ્દોથી પહેલાં કહેલ ફલ પણ ત્રણ પ્રકારનું જણાવેલું છે. (૧) અપકીર્તિ બહારની (૨) પાપ અંદરનું (એ બે દોષોને દૂર કરી (૩) (મનનું) જડપણું તથા ગુંચવાડો ઉત્પન્ન કરનાર (કાંઈ) ન રહેવાથી, શાંતિ એટલે મનની સ્થિર સ્થિતિ અથવા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, એવી રીતે ભક્તિના અંગ તરીકે આ (આખ્યાન)નું શ્રવણ કરવું એમ કહેલું છે. ૪૨.

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવાદ ગોપીયુગ્મી પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભ દીક્ષિતે રચેલી
શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમસ્કંધના વિવરણમાં ચોપ્પનમો
ઉત્તરાર્ધનો આઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ अध्याय पंचावतमो ॥

પાંચ કન્યાઓને શ્રીકૃષ્ણ પરણ્યા

નવમે પચ્ચકન્યાનાં વિદ્યાપર્વસ્વરૂપતઃ ॥

વિવાહઃ પ્રોચ્યતે સમ્યક્ કૃષ્ણોનાશેષમુક્તયે ॥૧॥

નવમા (અધ્યાય)માં સર્વની મુક્તિ થાય તે માટે પાંચ કન્યાઓ વિદ્યાના પર્વના સ્વરૂપવાળી હોવાથી (તેઓની સાથે) શ્રીકૃષ્ણે સારી રીતે (કરેલો) વિવાહ કરેલામાં આવે છે. કા. ૧.

માયાસમ્બન્ધદોષેણ ક્રોધઃ કામસ્તથાપરઃ ॥

નિરાકૃતઃસ્મ સર્વમુક્ત્યૈ વિદ્યાફલમતઃ પરમ્ ॥૨॥

માયા^૧ સાથેના સંબંધરૂપ દોષને લીધે (સંભવતા) ક્રોધ^૧ કામ^૧ તેમ જ બીજો (દોષ^૧) દૂર કર્યો. અહિંથી હવે સર્વની મુક્તિ થાય તે માટે વિદ્યારૂપ ફલ^૧ (નું નિરૂપણ કરે છે). કા. ૨.

ત્રૈલોક્યસુખદાનં ચ માયાદોષનિવારણમ્ ॥

દ્વાભ્યાં તથૈવ સર્વેષાં રાજસે પૂર્ણતા તતઃ ॥૩॥

ત્રણ લોકના સુખનું દાન^૩ અને બે અધ્યાયોથી માયાના દોષને દૂર^૩ કરવાનું, તેવી જ રીતે^૩ બધાના દોષને દૂર કરવાનું, ત્યાંથી રાજસની પૂર્ણતા થાય છે. કા. ૩.

વિદ્યાયાઃ સૂર્યમુખ્યત્વાત્પ્રથમા દુહિતા રવેઃ ॥

વિપક્ષનિગ્રહાત્મત્વાદ્દ્વિતીયા સોમવંશજા ॥૪॥

૧-૧-૧-૧. માયા એટલે રુક્મિણી. તેની સાથેના સંબંધને લીધે ભગવાનમાં કામ ક્રોધ અને બીજો દોષ એટલે લોભ હોવાનો સંભવ થાય, તે દોષો દૂર કર્યા. ભગવાનમાં કામ એટલે પુત્ર વિગેરેની અભિલાષા નથી. જો એવી અભિલાષા હોત તો નારદ વિગેરે બધાની સંમતિ વિના જ પ્રદ્યુમ્નનો સ્વીકાર કરત. તે જ પ્રમાણે તેમનામાં લોભ પણ નથી, કારણ કે લોભ હોત તો પોતે જ મણિ રાખત. ક્રોધ પણ નથી. ક્રોધ હોત તો જાંબવાન ઉપર કૃપા ન કરત. એ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધના ૬-૭ અને આઠમા અધ્યાયથી અનુક્રમે કામ, ક્રોધ અને લોભ નથી એમ જણાવ્યું. તેથી ભગવાન દોષરહિત છે એમ સિદ્ધ થયું. (લે)

૨. આથી ભગવાનમાં ગુણ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તેથી ભગવાન દોષ વિનાના અને ગુણવાળા સિદ્ધ થશે. (લે)

૩. ઉત્તરાર્ધના દશમા અધ્યાયમાં આ (જણાવેલ છે.) (લે)

૪. અગીઆરમા અને બારમા અધ્યાયોથી આ કહેલ છે. અગીઆરમામાં અંદરનો અને બારમામાં રુક્મીને હણી બહારનો દોષ દૂર કરેલ છે. (લે)

વિદ્યામાં સૂર્ય મુખ્ય હોવાથી, રવિની પુત્રી પહેલી (પરાણ્યા). શત્રુના પરાભવરૂપપણાને^૬ લીધે સોમવંશમાં ઉત્પન્ન થએલી બીજી (કન્યા પરાણ્યા). કા. ૪.

માર્ગદ્વયંહિતાર્થાય દ્વયં સ્વીકૃતવાન્ હરિઃ ॥

ભક્તાનભક્તાનાલક્ષ્ય તૃતીયા સૂર્યવંશજા ॥૫॥

ભક્તિરૂપા પ્રયત્નેન યાચયિત્વા સ્વયં ગતઃ ॥

વ્યસનાનિ નિરાકૃત્ય તદ્દુદ્ધાહં ચકાર હ ॥૬॥

બે માર્ગના હિત માટે ભક્તોને અને ભક્ત ન હોય તેઓને ધ્યાનમાં રાખીને^૭ હરિએ બે (પત્નીઓ)નો સ્વીકાર કર્યો. ત્રીજી સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થએલી (પત્ની) ભક્તિરૂપ^૮ (હતી). અહો ! (હરિએ) પોતે પધારી, યાચના કરી, પ્રયત્નથી વ્યસનોને દૂર કરી તેની સાથે વિવાહ કર્યો. કા. ૫-૬.

અગ્રે બાધાસ્તુ ભક્તેન હ્યર્જુનેન નિરાકૃતાઃ ॥

જ્ઞાનભક્ત્યોરતો ભૂયાન્ પર્વણોરુદ્ધમઃ કૃતઃ ॥૭॥

પછીથી થનારા વિરોધો તો ભક્ત અર્જુને દૂર કર્યા, તેથી^૯ જ્ઞાન અને ભક્તિ (એ) બે પર્વ સંબંધી મોટો^{૧૦} ઉદ્ધમ કરેલો છે. કા. ૭.

ધર્મસ્નેહૌ તયોરડ્ગં મધ્યમો લૌકિકઃ સ્મૃતઃ ॥

દ્વયોઃ સ્વતન્ત્રતાસિદ્ધયૈ જીવાનાં તુ તતો દ્વિધા ॥૮॥

ભક્તિજ્ઞાનફલે કૃષ્ણાઃ પુંસાં સ્ત્રીણાં ચકાર હ ॥

અતો દત્તાં સ્વયં દત્તામકલેશકલેશભાવનાત્ ॥૯॥

ઉપયેમે સ્વયં કૃષ્ણસ્તાસુ સર્વે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

ધર્મ અને સ્નેહ તે બેના અંગ છે^{૧૦}. બેની સ્વતંત્રતા સિદ્ધ થાય તે માટે

૫. 'તેવી જ રીતે' એટલે (તેરમા અને ચૌદમા એ) બે અધ્યાયોથી. (લે)

૬. જૂઓ આ અધ્યાયના શ્લોક ૩૦-૩૧.

૭. નિબંધમાં કહેલું છે કે કાલિંદી જ્ઞાનરૂપ છે અને મિત્રવિંદા તપરૂપ છે. 'ભક્તિથી મને જાણે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે ભક્તો માટે જ્ઞાનમાર્ગ કરેલો છે. ભક્તો ન હોય તેમને માટે તપનો માર્ગ કહેલો છે એવો અર્થ છે. (લે)

૮. આ નામજીતી ભક્તિરૂપ છે. નિબંધમાં લક્ષ્મણાને ભક્તિરૂપ કહેલી છે અને આને યોગરૂપ કહેલી છે. તેથી આ ભક્તિરૂપ અથવા યોગરૂપ છે અને લક્ષ્મણા યોગરૂપ અથવા ભક્તિરૂપ છે એમ જાણવું. (લે)

૯-૯. 'તેથી' એટલે 'ભગવાનનો પક્ષ મોટો છે તે હેતુથી' (લે) 'ભગવાનનો પક્ષ' શબ્દો અધ્યાહાર લેવા ન પડે તે માટે જૂદા પ્રકારે અર્થ કરેલ છે.

૧૦. વિષ્ણુને વરવા યોગ્ય જાણી કાલિંદી તેમને ધર્મ બુદ્ધિથી વર્યા. નામજીતી સ્નેહથી વર્યા,

વચ્ચો^{૧૧} લૌકિક વિવાહ કરેલો છે. પછી તો શ્રીકૃષ્ણે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સર્વ જીવોને ભક્તિ અને જ્ઞાન જેનાં ફલ છે તેવાં (સાંખ્ય અને યોગ) બે પ્રકારે પ્રાપ્ત કરાવ્યાં તે હેતુથી ક્લેશની ભાવના વિના અને ક્લેશની ભાવનાથી (ભાઈઓએ^{૧૨}) આપેલી અને પોતે^{૧૩} આપેલીને શ્રીકૃષ્ણ પોતે પરાણ્યા તેઓની અંદર સર્વ રહેલું છે. કા.૯૫.

અતઃ સર્વકલાભિસ્તુ હરિઃ પૂર્ણો નિરૂપ્યતે ॥૧૦॥

સ પશ્ચો ભગવાનેવં નિઃસન્દિગ્ધો નિરૂપિતઃ ॥

તેથી^{૧૪} સર્વ કલાઓથી પૂર્ણ હરિનું નિરૂપણ થાય છે. તે છદ્ધા^{૧૫} છે. એ પ્રમાણે સંદેહ વિનાના ભગવાનનું નિરૂપણ કર્યું^{૧૬}. કા.૧૦૫.

તે પૈકી પહેલા વિવાહમાં તત્ત્વો અને ભગવાન્ રોકાએલા^૧ હોવાથી ઓગણત્રીસ શ્લોકોથી વિવાહનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં^૨ ભક્તિ અને કર્મ જ્ઞાનના અંગભૂત છે એમ જણાવવા બાર (શ્લોકો)થી ભક્તિનું અને પાંચથી કર્મનું નિરૂપણ કરે છે. પછી દશ (શ્લોકો)થી ભક્ત દ્વારા તે(કાલિંદી)નો સ્વીકાર અને પ્રસંગને લીધે ભક્તના ઉપર (કરેલ) ઉપકાર (કહેલા છે). ભક્તના ઉદ્ધાર માટે ઉદમ કરતાં જ (ભગવાન્) જ્ઞાનશક્તિનો સ્વીકાર કરે છે એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન્ પાંડવોના સ્થાને પધાર્યા એમ કહે છે :

શ્રીશુક કહે છે :

એકદા પાણ્ડવાન્ દ્રષ્ટુ પ્રતીતાન્ પુરુષોત્તમઃ ॥

ઈન્દ્રપ્રસ્થંગતઃ શ્રીમાન્ યુયુધાનાદિભિર્વૃતઃ ॥૧૧॥

એક સમયે પ્રસિદ્ધ થએલા પાંડવોને મળવા યુયુધાન વિગેરેથી વીંટળાએલા લક્ષ્મીવાળા પુરુષોત્તમ ઈન્દ્રપ્રસ્થ પધાર્યા. ૧.

એવો અર્થ છે. (લે)

૧૧. જ્ઞાન અને ભક્તિના સંબંધવાળા જીવો સ્વતંત્ર છે એટલે તેઓ એક બીજાના અંગરૂપ નથી એમ જણાવવા એ બે વચ્ચે મિત્રવિદાનો લૌકિક વિવાહ કહેલો છે. (લે)

૧૨. ‘પિતાએ’ શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે) શ્લોક પદમાં ‘ભાઈઓએ આપેલી’ જણાવેલ હોવાથી ‘ભાઈઓએ’ લખેલ છે.

૧૩. સ્વયંવરમાં પોતે જ પોતાને આપેલી યોગરૂપ લક્ષમણાને. વચ્ચે યુદ્ધનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી ક્લેશની ભાવનાથી એટલે ભાવના પ્રાપ્ત કરીને ભગવાન્ લક્ષમણાને પરાણ્યા, એવો અર્થ છે. અહિં નાઅજીતીને ભક્તિરૂપ કહેલી હોવાથી, લક્ષમણા યોગરૂપ છે એમ જાણવું. (લે)

૧૪. વિદ્યાના પાંચ પર્વરૂપ પાંચ પત્નીઓ સિદ્ધ થયાં તેથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૫-૧૬. પાંચ વિદ્યાના પર્વરૂપ પટરાણીઓ અને છદ્ધા ભગવાન્ એ પ્રમાણે છ પ્રકારના સિદ્ધ થયા, તેથી સંદેહ વિનાના ભગવાનનું જ નિરૂપણ થયું, એવો અર્થ છે. (લે)

‘પ્રસિદ્ધ થએલા’ એટલે ઓળખાએલા અથવા રાધાવેઘ^૩ સમયે જોએલા. છતાં પણ તેઓ તે સમયે પ્રકટ થયા ન હતા, તેથી ભગવાન પછી ઈન્દ્રપ્રસ્થ પધાર્યા. તેઓની પ્રસિદ્ધિનો (પાંડવો હજી જીવતા જ છે એ વિષયનો) તો સંદેહ નહોતો એમ જણાવવા જ (કહેલી છે). ‘લોકમાં પ્રસિદ્ધ થએલા’ (એવો તેનો અર્થ છે).

‘પુરુષોત્તમ’ શબ્દથી તે સર્વને ભગવાનના પુત્ર તરીકે વર્ણવે છે. તેથી ભગવાને તેમની સંભાળ લેવા પધારવું યોગ્ય જ હતું. તેટલા સમયમાં તેઓએ ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું, અથવા ભીષ્મ વિગેરેએ જ તેમને આપેલું.

‘તે જ સમયે ત્યાં ગએલા અને (તેથી) સાધન વિનાના પાંડવો, જેમને પોતાને માટે જ સામગ્રી ન હતી તેઓ ભગવાન માટે શું સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવાના હતા?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘લક્ષ્મીવાળા’ વિશેષણ યોજેલું છે. (ભગવાન) પોતે જ સર્વ સાધનરૂપ લક્ષ્મી સહિત પધાર્યા, તેઓને સાધન પ્રાપ્ત કરાવવા જ પધાર્યા. તેથી જ ઘણા શૂરવીર ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા યુધુધાન વિગેરેથી વીંટળાએલા પધાર્યા. ‘યુધુધાન’ એટલે સાત્યકિ. તે ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં અર્જુનનો શિષ્ય થશે, અને ભગવાન વિશ્વકર્મા વિગેરે મારકત મકાનો વિગેરે બંધાવશે. તેથી આ માટે જ ભગવાન પધાર્યા. તેમ (તે માટે પધારેલા) ન હોત તો તેઓ (પાંડવો)નું ઘર ઘણા પુરુષોએ બાંધેલા મકાન જેવું ન હોત, અને (પાંડવોને) સરસાઈ પ્રાપ્ત કરાવવી જોઈએ. ૧.

એ પ્રમાણે ભક્તો માટે ભગવાન પધારતાં, ભક્તોએ જે કર્યું તે નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે :

દૃષ્ટ્વા તમાગતં પાર્થો મુકુન્દમખિલેશ્વરમ્ ॥

ઉત્તસ્થુર્યુગપદ્વીરાઃ પ્રાણા મુખ્યમિવાગતમ્ ॥૨॥

પરિષ્વજ્યાચ્યુતં વીરા અડ્ગસડ્ગહતૈનસઃ ॥

સાનુરાગસ્મિતં વકત્રં વીક્ષ્ય તસ્ય મુદં યયુઃ ॥૩॥

જેમ મુખ્ય પ્રાણ આવતાં ઈન્દ્રિયો સચેત થાય તેમ સર્વના ઈશ્વર તે મુકુંદને પધારેલા જોઈને વીર પાર્થો એક સાથે ઉભા થયા. ૨.

અચ્યુતને આલિંગન કરી અંગના સંગને લીધે જેમનાં પાપનો નાશ થએલ છે તેવા વીરો તેમનું પ્રેમ અને સ્મિતવાળું મુખ જોઈને આનંદ પામ્યા. ૩.

ભગવાન પધારવાનો સંભવ પણ નહોતો. અકસ્માત્ ભગવાન પધારતાં જ

૧. જ્ઞાનરૂપ સાથેના વિવાલથી સર્વને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાનું હોવાથી ૨૮ તત્ત્વો અને ભગવાન એ સર્વનું જ્ઞાન થાય તે માટે ૨૯ શ્લોકોથી એ વિવાલનું વર્ણન કરે છે, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

૨. ‘તેમાં’ એટલે જ્ઞાનમાર્ગમાં.

૩. દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં થએલ મત્સ્યવેઘ.

પાર્થો (ઉભા થયા, કારણ કે તેઓ) પોતે રાજાઓ હતા, અને ભક્ત પૃથાના પુત્રો હતા. તેથી જ તે (પૃથા = કુંતી)ની ભક્તિનું આગળ ત્રણ શ્લોકો (શ્લોક ૮ થી ૧૦)થી વર્ણન કરશે. વળી ભગવાન્ ‘મુકુંદ’ હતા. આ (શબ્દ)થી ઈચ્છેલું આપનાર કહેલા છે. (તે) ‘સર્વના ઈશ્વર’ હોવાથી (તેમના) વિના ચાલે તેમ નહોતું. તેથી બધાએ એક સાથે જ ઉભા થયાં. ‘વીર’ એ શબ્દથી તેમનો (એ) સ્વધર્મ જણાવ્યો, કારણ કે બીજો તો ભગવાનમાં આસક્તિવાળો ન હોય. પોતાથી અને પરંપરાથી ઉત્તમ (ભક્ત પાંડવોએ) ભગવાનમાં ઘણો સ્નેહ^૧ પ્રાપ્ત કરેલો એમ ‘જેમ મુખ્ય પ્રાણ આવતાં ઈન્દ્રિયો સચેત થાય’ એ દષ્ટાંતથી કહે છે. જેમ ઈન્દ્રિયો મુખ્ય પ્રાણ આવતાં સચેત થાય, કારણ કે તેઓના સર્વ (કાર્ય)નો આધાર તે (પ્રાણ) છે. ૨.

એ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે (પાંડવોનું) ભક્તપણું જણાવી, તેવા (ભક્તો)નું કર્તવ્ય ત્રીજા શ્લોકમાં કહે છે. ભગવાનનું આલિંગન સદા રહેશે એમ જણાવવા ‘અચ્યુત’ શબ્દ યોજેલો છે. (પાંડવોને) ભગવાન્ તેવા (‘અચ્યુત’ હોવાનું જ્ઞાન પોતાના ધર્મને લીધે જ થએલ એમ જણાવવા ફરીથી ‘વીરો’ શબ્દ યોજેલો છે. (ભગવાનના) અંગના સંગને લીધે જ જેમના પાપનો નાશ થએલ તેવા (પાંડવો થયા). હવે જે થવાનું છે તેને માટે જરૂરી, પાપનો નાશ થયો એમ કહેલું છે. તેથી જ ભગવાનનું પ્રેમ અને સ્મિતવાળું મુખ જોઈને, તેને જ પુરુષાર્થ તરીકે માનતા (પાંડવો) આનંદ પામ્યા. આટલું જ ભક્તનું કાર્ય છે. ૩.

પછી ભગવાને લૌકિક (કાર્ય) કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

યુધિષ્ઠિરસ્ય ભીમસ્ય કૃત્વા પાદાભિવન્દનમ્ ॥

કાલ્પુનં પરિરભ્યાથ યમાભ્યાં ચાભિવન્દિતઃ ॥૪॥

(ભગવાન્) યુધિષ્ઠિર અને ભીમના ચરણને વંદન કરી અર્જુનને ભેટયા. પછી જોડકાઓએ (તેમને) નમન કર્યું. ૪.

તેમ (ભગવાન્ લૌકિક કાર્ય) ન કરે તો (પાંડવો) શત્રુઓને હણવાનું વિગેરે ન કરે, અને તેથી (તેમની) સરસાઈ ન થાય. તેથી (પાંડવોને) મોહ ઉત્પન્ન કરવા (ભગવાને) પોતે પોતાને લૌકિક (પુરુષ) દેખાડ્યા. યુધિષ્ઠિર અને ભીમ (ભગવાનથી) મોટાં હતા, અર્જુન સરખો હતો, બીજા બે નાના હતા. મોટા બેને નમસ્કાર કર્યા. સરખાને આલિંગન કર્યું અને (તેની સાથે) સંભાષણ કર્યું. બીજા બેને (તેમણે) નમસ્કાર કર્યા પછી આશિષો આપી. તે અનુક્રમે જ કહેલું છે. ચરણને વંદન

૧. ભગવાન્ માત્ર પધારતાં જ એકાએક ઉભા થવું, એ સ્નેહનું કાર્ય છે. અહિં ‘સ્નેહ’ એટલે સ્નેહનું ‘કાર્ય’ એવો અર્થ છે. (લે)

કરવાનો આચાર સંબંધને લીધે કરેલો કહેલો છે.

‘પછી જોડકાંઓએ (નમન કર્યું)’ એનો (એવો અર્થ છે કે આ નમન કરવાનું) એક સમયે^૧ સંભવતું હોવાથી, ‘આ (ભગવાન) આંતર (ગાઢ) સ્નેહી છે’ એમ જણાવવા, ધર્મનો નિયમ સાચવવા પછી (પાછળથી) કર્યાનું કહેલું છે. ૪.

તે સમયે અર્જુને પરણેલીએ કરેલા નમસ્કારનું વર્ણન કરે છે :

પરમાસન આસીનં કૃષ્ણા કૃષ્ણમનિન્દિતા ॥

નવોઢા વ્રીડિતા કિચ્ચિચ્છનૈરેત્યાભ્યવન્દત ॥૫॥

ઉત્તમ આસન ઉપર વિરાજેલા શ્રીકૃષ્ણ પાસે તરતની પરણેલી, કાંઈક શરમાતી દૂષણ વિનાની કૃષ્ણાએ ધીરેથી આવી (તેમને) નમન કર્યું. ૫.

આથી એમ સૂચવેલું છે કે સર્વ (પ્રકારની) પૂજા પછી, છેવટે જાણે કે દાસ્યથી આત્મનિવેદન કરતી હોય તેમ કૃષ્ણા આવી.

(ભગવાન) ‘વિરાજેલા’ (હોઈ) શાંત હતા. તેના ઉપર તેમની કૃપાદષ્ટિ જણાવવા (આ) કહેલું છે. આ (કૃપાદષ્ટિ થાય તે) માટે તેની યોગ્યતા ‘કૃષ્ણા’ શબ્દથી તેમના નામે નામ હોવાથી કહેલી છે. ‘જેની જેનામાં શ્રદ્ધા છે તે તે જ થાય છે’ નિયમ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાંચ રૂપવાળા થઈ, (૧) શબ્દ (૨) અર્થ (૩) શક્તિ (૪) ભક્ત અને (૫) કીડાના આધાર બનેલા છે. તેથી (અનુક્રમે) (૧) વ્યાસ (૨) ભગવાન (૩) કાલિંદી (૪) અર્જુન અને (૫) દ્રૌપદી (ભગવદ્રૂપ છે).

‘આ (દ્રૌપદી) ઘણા પતિઓ હોવાને લીધે દુષ્ટ હતી. તે એવી રીતે (ભગવાનમાં) ભક્તિવાળી કેમ થઈ?’ એવા શંકા થાય, તેથી ‘દૂષણ વિનાની’ વિશેષણ યોજેલું છે. (તેનામાં) દોષ હતો જ નહિ, કારણ કે તેની નિંદા પણ થઈ નથી. સંબંધ થએલ નહિ હોવાને લીધે તેવી (દૂષણ વિનાની) હતી એમ ‘તરતની પરણેલી’ વિશેષણથી કહેલું છે, અથવા વિધિએ કરેલા (એવા) સંબંધને લીધે (દૂષણ વિનાની હતી). તેથી જ ‘કોઈક શરમાતી’ હતી. સ્ત્રીઓનો (શરમાવાનો) સ્વભાવ પણ છે ધીરે આવવું એ ઉદ્ધતાઈનો અભાવ સૂચવે છે. ૫.

(ભગવાન) સાથે ગએલાનું સ્વાગત કર્યું એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં સાત્યકિનાં સ્વાગતનું વર્ણન કરે છે :

તથૈવ સાત્યકિઃ પાર્થૈઃ પૂજિતશ્ચાભિવન્દિતઃ ॥

નિષસાદાસનેડન્યે ચ પૂજિતાઃ પર્યુપાસત ॥૬॥

પાર્થોએ તેવી જ રીતે પૂજેલો અને આવકાર અપાએલો સાત્યકિ આસન

૧. ભગવાન અર્જુનને ભેટતા હતા ત્યારે નકુલ અને સહદેવ તેમને નમન કરી શકત, પરંતુ પાછળથી કર્યું, તેનું કારણ નીચે જણાવેલ છે.

ઉપર બેઠો, અને પૂજાએલા બીજાઓ આસપાસ બેઠા. ૬.

જેમ ભગવાનની પૂજા કરી, તેવી જ રીતે ભગવાનના ભક્તોની પણ પૂજા કરી, કારણ કે તેઓ પાર્થ (પૃથાના પુત્રો) હતા, અને (યાદવો સાથેનો તેમનો) સંબંધ સરખો હતો. ‘ભલે પધાર્યા’ એવો આવકાર (આપ્યો). આ (સાત્યકિ)માં જ્ઞાનશક્તિ પ્રકટ કરવાની છે, તેથી તે પણ આસન ઉપર જ બેઠો; અને બીજાઓ પૂજાઈને આસનો ઉપર બેઠા, પરંતુ ભગવાનની આસપાસ બેઠા. ૬.

પૃથાની સ્તુતિનું નિરૂપણ કરવા, પહેલાં નીચેના શ્લોકમાં એક બીજાએ કુશલ પૂછવાનું ચાલું રાખ્યું તે કહે છે :

પૃથાં સમાગત્ય કૃતાભિવાદનસ્તયાતિહાર્દદ્રેદશાભિરમ્ભિતઃ ॥

આપૃષ્ટવાંસ્તાં કુશલં સહસ્ત્રુષાં પિતૃષ્વસારં પરિપૃષ્ટબાન્ધવઃ ॥૭॥

પૃથા પાસે આવી (તેને) પ્રણામ કરી, તેણે ઘણા સ્નેહને લીધે ભીંજાએલી દષ્ટિથી ભેટેલા (ભગવાને) તે ફોઈને પુત્રવધૂ સહિત કુશલ પૂછ્યું, (અને તેણે ભગવાનને) સગાંઓ સંબંધી (કુશલ) પૂછ્યું. ૭.

ભગવાને ‘પૃથાં સમાગત્ય’ પૃથા પાસે જઈને તેને પ્રણામ કર્યા, અને ઘણા સ્નેહને લીધે ભીંજાએલી હતી દષ્ટિ જેની (તેવાં કુંતી થયાં). કરુણાને લીધે અને ભક્તિને લીધે દષ્ટિ ભીંજાય છે. લૌકિક સંબંધને લીધે ઘણાં સ્નેહથી સ્નેહવાળી દષ્ટિ તેથી પણ વધારે ભીંજાએલી થઈ. પછી તેવી દષ્ટિથી કુંતીએ ભેટેલા ભગવાનને કુશલ પૂછ્યું, અને કુંતીએ ભગવાનને પોતાને કુશલ પૂછ્યું. એ પ્રમાણે ભગવાને કરેલ લૌકિક ભાષા (લોકાચાર) સ્થિર થઈ એમ કહેલું છે. ૭.

નીચેના શ્લોકમાં સ્તુતિ માટે તે (કુંતી)ની પ્રવૃત્તિ કહે છે :

તમાહ પ્રેમવૈક્લવ્યરુદ્રકણ્ઠાશ્રુલોચના ॥

સ્મરન્તી તાન્ બહૂન્ ક્લેશાન્ ક્લેશાપાયાત્મદર્શનમ્ ॥૮॥

પ્રેમથી થએલ ગભરાટથી રૂંધાયેલા કંઠવાળી, આંખમાં આંસુવાળી (કુંતી) એ તે ઘણા દુઃખોનું સ્મરણ કરતાં જેમનાં સ્વરૂપનું દર્શન દુઃખનો નાશ કરનારું છે તેમને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૮.

પ્રેમથી ગભરાટ થયો. અંતઃકરણનો પ્રેમ તેવો છે. તે (ગભરાટ)થી કંઠ રૂંધાયો એટલે શરીરમાં ગભરાટ થયો. આંસુઓ હતા આંખમાં જેની, એ વિશેષણથી ઈન્દ્રિયોનો ગભરાટ (કલ્થો).

વળી સુખી (પુરુષો)ને પણ ભક્તિને લીધે એવું થાય છે. આણે તો બહુ દુઃખો ભોગવેલાં, અને તેમનું સ્મરણ કરતી હતી, એમ ‘તે (ઘણા દુઃખો)નું સ્મરણ

કરતાં' શબ્દથી કહે છે.

‘ઘણાંએ દુઃખોનું સ્મરણ કરતી તે દુઃખો દૂર કરવા માટે પ્રાર્થના કરશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમનાં સ્વરૂપનું દર્શન દુઃખનો નાશ કરનારું છે’ એ વિશેષણ યોજેલું છે. દુઃખોનો ‘અપાયઃ’ નાશ જેમાંથી (થાય છે) તેવું સ્વરૂપનું દર્શન જ છે જેમનું તેવા (ભગવાન છે). દર્શનથી જ દુઃખ દૂર થતાં, તે (દૂર કરવા) માટે પ્રાર્થના (કરતી) નથી. ૮.

‘ભગવાનથી અમે કૃતાર્થ છીએ’ એવી જ આ ભગવાનની સ્તુતિ છે. (ભગવાને જે) કરેલું છે અને જે કરવાના છે એવા ભેદથી બે પ્રકારની તે (સ્તુતિ) નીચેના બે શ્લોકથી કરે છે :

તદૈવ કુશલં નોડભૂત્સનાથાસ્તે કૃતા વયમ્ ॥

જ્ઞાતીન્નઃ સ્મરતા કૃષ્ણ ભ્રાતા મે પ્રેષિતસ્વયા ॥૯॥

ન તેડસ્તિ સ્વઃ પરાં ભ્રાન્તિર્વિશ્વસ્ય સુહૃદાત્મનઃ ॥

તથાપિ સ્મરતાં શશ્વત્કલેશાન્દંસિ હૃદિ સ્થિતઃ ॥૧૦॥

હે કૃષ્ણ! જ્યારે આપે અમો સગાંઓનું સ્મરણ કરતાં મારા ભાઈને મોકલ્યો, ત્યારે જ અમારું કુશલ થયું અને આપે અમને સનાથ કર્યા. ૯.

વિશ્વરૂપ સુહૃદ્ અને આત્મરૂપ આપમાં ‘(આ) મારો (સેવક), (આ મારો) શત્રુ’ એવી ભ્રાંતિ નથી. છતાં પણ સ્મરણ કરનારોના હૃદયમાં સદા રહીને આપ (તેમનાં) દુઃખોનો નાશ કરો છો. ૧૦.

જ્યારે આપે અમારું સ્મરણ કર્યું, ત્યારથી જ અમારું કુશલ થયું. (હવે) ચિંતા રહી નથી એમ જણાવવા કહે છે કે આપે અમને સનાથ પણ કર્યા, કારણ કે નાથ જ (યોગ્ય) અવસરે સ્મરણ કરે છે. (પોતાની) પ્રશંસા કરવા ‘અમો’ (બહુવચનવાળો) શબ્દ યોજેલ છે. અકૂરને (આપે) મોકલ્યો તે આ જણાવનારું છે એમ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્થથી કહે છે. ‘જેનાથી પ્રાણીઓને શાંતિ થાય છે’ એ વાક્યમાં તે પ્રમાણે કહેલું છે. ‘હે કૃષ્ણ!’ એ સંબોધનથી તે માટે જ (ભગવાનનો) અવતાર કહેલો છે. (અમો) સર્વનું રક્ષણ થાય તે માટે ભાઈને મોકલેલો. ભાઈ (અકૂર) કરતાં પણ આપનો જ સ્નેહ વધારે હોવાથી (આપે અકૂરને મોકલવાનું જે) કાર્ય કરેલ તે (અમારા) દેહની યોગ્યતાને લીધે કરેલ ન હતું, પરંતુ મળી આવે તે બંધુને જ મોકલવો એવા અભિપ્રાયથી (કરેલ), એવું લૌકિક રક્ષણ પણ આ (રક્ષણ થાય તે માટે ભાઈને મોકલ્યો તે)થી સૂચવેલું છે. ૯.

એવી રીતે પોતાનું રક્ષણ કરનાર તરીકે પક્ષપાત (કર્યા)નો દોષ લાગે તેનું

નિવારણ દશમા શ્લોકથી કરે છે. (આ) ‘સ્વઃ’ પોતાનો સેવક, (આ) ‘પરઃ’ શત્રુ. આ એવું ભગવાનને ન હોવાનું કારણ ‘ભ્રાંતિ’ શબ્દથી કહેલું છે. આવી બુદ્ધિ ભૂલભરેલી હોવાથી (ભગવાનમાં) નથી, એવો અર્થ છે. તેનાં ત્રણ કારણો ‘વિશ્વરૂપ, સુહૃદ્, આત્મરૂપ’ શબ્દોથી કહેલાં છે. (૧) દેહના સંબંધવાળાનો વિચાર કરતાં, આપ (ભગવાન) જ વિશ્વ છો. (૨) અંતઃકરણમાં તો ભગવાન બધાએના સુહૃદ્ છે. (૩) સત્ય સ્થિતિનો વિચાર કરતાં તો (ભગવાન સર્વના) આત્મા જ છે. તેથી ત્રણે વિચાર પ્રમાણે ભગવાનમાં પક્ષપાતની બુદ્ધિ સંભવતી નથી, એવો અર્થ છે.

‘ત્યારે (ભગવાનથી) પક્ષપાતવાળું કાર્ય કેમ થાય છે ?’ એવો પ્રશ્ન સંભવે, તેથી ઉત્તરાર્થ કહેલ છે. જે કોઈ (આપનું) સ્મરણ કરે છે, તેઓના હૃદયમાં રહીને (આપ) દુઃખની સાથે (એક સ્થલે) રહેતા નહિ હોવાથી, જેમ અગ્નિ ઘાસને (બાળે છે) તેમ (તેનાં) દુઃખનો નાશ કરો છો. તેથી દુઃખનો નાશ એ (ભગવાનનાં) સ્મરણનું જ કાર્ય છે, અને તે પણ (તેનું) સ્વભાવિક જ કાર્ય છે. ૧૦.

પછી રાજાએ પણ સ્તુતિ કરી એમ (એ) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ યુધિષ્ઠિર કહે છે :

કિંન આચરિતં શ્રેયો ન વેદાહમધીશ્વર ॥

યોગેશ્વરાણાં દુર્દર્શો યત્નો દષ્ટઃ કુમેધસામ્ ॥૧૧॥

હે સર્વના સ્વામી ! (આપ) જેમનાં દર્શન મોટા યોગીઓને થવાં દુર્લભ, તેમનાં જેને લીધે અમો દૃષ્ટ બુદ્ધિવાળાઓને દર્શન થયાં, તેવું કલ્યાણ કરનારું શું (કર્મ) અમે કર્યું તે હું જાણતો નથી. ૧૧.

તે પણ પોતાની પ્રશંસાથી જ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે, કારણ કે તે સર્વ ફલને કર્મનું ફલ જ જાણે છે. તેથી (તેના માનવા પ્રમાણે) ભગવાનનું દર્શન પણ મોટા કર્મનું ફલ હોવાથી, તે ફલના સાધનની કલ્પના કરે છે. ‘નઃ’ અમે અથવા અમારું કરેલું કલ્યાણ કરનારું કર્મ છે. આ કર્મ જાણવામાં આવતાં, સદા આપનાં દર્શન થાય તે માટે સદા તે કરવું જોઈએ, એવા અભિપ્રાયથી (તે ક્યું કર્મ એ) જાણે કે પૂછતો હોય તેમ ‘હું જાણતો નથી’ શબ્દોથી પોતાનું (તે કર્મ સંબંધી) અજ્ઞાન જાહેર કરે છે. ‘સર્વના સ્વામી’ હોવાથી અંતઃકરણના સ્વામી હોઈ ભગવાન જ (તે) જાણે છે. ‘જેમનાં દર્શન મોટા યોગીઓને પણ થવાં દુર્લભ’ શબ્દોથી દર્શન મોટા કર્મનું ફલ હોવાનું કહે છે. ‘દૃષ્ટ બુદ્ધિવાળા’ વિશેષણથી પોતે તેવો યોગી નથી એમ કહે છે. ૧૧.

એ પ્રમાણે સર્વથી સ્તુતિ કરાએલા ભગવાન તેઓના હિત માટે કેટલાક સમય સુધી ત્યાં જ રહ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

ઈતિ વૈવાર્ષિકાન્ માસાન્ રાજા સોઽભ્યર્થિતઃ સુખમ્ ॥

જનયત્રયનાનન્દમિન્દ્રપ્રસ્થૌકસાં વિભુઃ ॥૧૨॥

રાજાએ એવી પ્રાર્થના કરેલા શક્તિમાન તે (ભગવાન્) ઈન્દ્રપ્રસ્થના રહેવાસીઓનાં નયનોને આનંદ ઉત્પન્ન કરતાં વર્ષાઋતુના મહિનાઓ સુખથી નિશ્ચય રહ્યા. ૧૨.

(ભગવાન્) સર્વ સ્થલે રહેલા હોવા છતાં પણ નિશ્ચય સર્વને દર્શન થાય તેમ ત્યાં, વર્ષાઋતુના ચાર મહિનાઓ રહ્યા. આથી એમ સૂચવેલું છે કે નિદ્રા આવતાં ભક્તના હૃદયમાં પોઢેલા રહ્યા. લોકમાં પણ વર્ષાઋતુમાં જવા આવવાનું સહેલાઈથી થતું નથી. તેમાં પણ યુધિષ્ઠિરે (ત્યાં રહેવાની) પ્રાર્થના કરી (તેથી) તેને માટે, અને ઈન્દ્રપ્રસ્થના રહેવાસીઓના નયનોને આનંદ ઉત્પન્ન કરતાં (રહ્યાં). એક (રહેવાની) ક્રિયાથી બે^૧ ફલ સાથે છે, તેથી (તેનાં) કારણ તરીકે શક્તિવાળા હોવાપણું જણાવેલું છે, કારણ કે આ લોક મૂર્ખ છે. ૧૨.

એવી રીતે ભક્તિનું વર્ણન કરી, નીચેના શ્લોકથી કર્મનું નિરૂપણ કરે છે :

એકદા રથમારુત્ય વિજયો વાનરધ્વજમ્ ॥

ગાણ્ડીવં ધનુરાદાય તૃણૌ ચાક્ષયસાયકૌ ॥૧૩॥

સાકં કૃષ્ણેન સત્રધ્વો વિહર્તુ વિપિનં મહત્ ॥

બહુવ્યાલમૃગાકીર્ણ પ્રાવિશત્પરવીરહા ॥૧૪॥

એક સમયે શત્રુઓને સંહારનાર અર્જુને વાનરની ઘજાવાળા રથમાં બેસીને, ગાંડીવ ધનુષ્ય અને જેમાંના બાણો ખૂટે નહિ તેવા બે ભાથાઓ લઈને, કવચ પહેરી, શ્રીકૃષ્ણની સાથે ઘણાં ઘાતકી પશુઓ અને મૃગોથી ભરપૂર મોટા જંગલમાં વિહાર (કરવા) માટે પ્રવેશ કર્યો. ૧૩-૧૪.

(ચોમાસાના) ચાર મહિના દરમ્યાન જ વદ આઠમના શ્રાદ્ધ માટે અથવા મૃગયા (કરવા) માટે (વનમાં) ગયો. (૧) વાનરની ઘજાવાળો રથ અર્જુનનો હતો. આની (અર્જુનને) પ્રાપ્તિ થઈ એ આગળ (શ્લો. ૨૬) કહેશે. હમણાં (અર્જુન) સાધન વિનાનો હોવાથી, (અને) શક્તિ સહિત હોય ત્યારે તેવો (સાધનવાળો) થાય તેથી, વિવાહ પછી અથવા (કન્યાનો ભગવાને) સ્વીકાર કર્યા પછી તે (સાધનની પ્રાપ્તિ) કહેશે. વાનર હનુમાન ઘજા ઉપર હતો જેની, એ વિશેષણથી તેઓ (પાંડવો) ઉપર ભગવાનની ઘણી કૃપા જણાવેલી છે. (૨) ગાંડીવ અને (૩) જેમાંનાં બાણો ૧. (૧) યુધિષ્ઠિરે પ્રાર્થેલું આપવું અને (૨) ત્યાંના રહેવાસીઓનાં નયનોને આનંદ ઉત્પન્ન કરવો એવાં બે ફલ.

ખૂટે નહિ તેવાં બે ભાથાઓ પણ અગ્નિ પાસેથી જ અર્જુનને મળેલાં. આ ત્રણ પ્રકારનું (સાધન) તેની પાસેથી જ મળેલું. બધાંએ નકામા ન થાય તે માટે શ્રીકૃષ્ણની સાથેની સ્થિતિ (સાથે કરેલો પ્રવેશ) કહેલ છે, અથવા અર્જુન સાધન અને ફલવાળો^૧ હતો (એમ જણાવવા તેમ કહેલું છે). ‘સન્નદ્ધઃ’ એટલે કવચ પહેરેલો. ફરીથી પણ યુદ્ધ થશે એવો સંભવ હોવાથી પહેલાં થએલું યુદ્ધ પણ પછી કહેવામાં આવશે. તેમ ન કરે તો વિવાહનું પ્રાધાન્ય ન રહે, પહેલાં ખાંડવ બાળવાનું, પછી સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ^૨ એવો પદાર્થ (વૃત્તાંત)નો આ ક્રમ ભગવાને ઈચ્છેલો હોવાથી, (તેમાં) વિરોધ નથી. (ભગવાને) વિચારેલું તો તે પ્રમાણે હતું, જે કર્યું તે તો અહિં કહેવામાં આવે છે.

‘વિહાર (કરવા) માટે’ શબ્દથી કર્મનું બંધન દૂર કરેલું^૩ છે. ‘મોટા જંગલમાં’ શબ્દોથી એમ (સૂચવ્યું છે કે) તેમાં મૃગયારૂપ ક્રીડા અનંત થશે. ‘ઘણાં ઘાતકી પશુઓ અને મૃગોથી ભરપૂર’ વિશેષણથી તે જ (અર્થ) કહેલ છે. ‘વ્યાલાઃ’ એટલે ઘાતકી પશુઓ, ‘મૃગાઃ’ એટલે નિર્દોષ જનાવરો, અથવા વિરોધ કરનારા અને વિરોધ નહિ કરનારા પશુઓ (એ શબ્દોથી કહેલા છે). બંને (પ્રકારના)ને હણે છે, એમ (અર્જુનની) સરસાઈ (જણાવી). ‘શત્રુઓને સંહારનાર’ વિશેષણથી તેઓને હણવાનું સામર્થ્ય કહેલું છે. શત્રુઓના એટલે વિવેકપૂર્વક યુદ્ધ કરનારાઓના પણ વીરોને જે (અર્જુન) હણનારો હતો. ૧૩-૧૪.

પછી ત્યાં જઈને બંને પ્રકારના પાંચ પાંચ જાતના (પશુઓ)ને તેણે હણ્યાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

૧. રથ, ધનુષ્ય અને ભાથા એ ત્રણ સાધનો તેની પાસે હતા, અને ફલરૂપ ભગવાન તેની સાથે હતા.
૨. પહેલાં કાલિંદીની પ્રાપ્તિ અને પછી ગાંડીવ વિગેરેની પ્રાપ્તિ થઈ, (એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે). હમણાં (કાલિંદીની પ્રાપ્તિ પહેલાં) તો ગાંડીવ વિગેરે ગુપ્ત રીતે ભગવાનની ઈચ્છાથી અર્જુનને પ્રાપ્ત થયાં, અને તેવા (ભગવદીય) પુરુષો તેને જાણી (જોઈ) શકે. આજ સાધનો (કાલિંદીની પ્રાપ્તિ) પછી અગ્નિ દ્વારા ભગવાન પ્રકટ રીતે અર્જુનને અપાવશે. (લે) કાલિંદી પ્રાપ્ત થયા પછી આ સાધનો પ્રાપ્ત થયાનું અહિં કહેલું છે (શ્લોક ૨૬) પહેલાં સાધનો પ્રાપ્ત થયાં અને પછી કાલિંદીની પ્રાપ્તિ થઈ, પણ એ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવે તો વિવાહનું પ્રાધાન્ય ન રહે, તેથી વિવાહનું પ્રાધાન્ય જણાવવા અહિં પહેલાં કાલિંદીની પ્રાપ્તિ અને પછી ખાંડવ બાળી અર્જુને સાધન પ્રાપ્ત કર્યાં એવું વર્ણન છે, એવો અર્થ જણાય છે.
૩. વિહાર કરવા એટલે આનંદ માટે ફરવા જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો. તેથી કર્મ (મૃગયા) માટે પ્રવેશ કરેલ નહિ હોવાથી, કર્મનું બંધન દૂર કરેલું છે, એવો અર્થ કરેલ જણાય છે. અહિં ૨ા. તેલીવાલાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથમાં બે લીટીઓ આડી અવળી છપાએલી જણાય છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રત પ્રમાણે પાઠ લીધેલ છે.

તત્રાવિધ્યચ્છરૈવ્યાઘ્રાન્ શૂક્રાન્ મહિષાન્ રુડ્ઝન્ ॥

શરભાન્ ગવયાન્ ખડ્ગાન્ હરિણાન્ શશશલ્કાન્ ॥૧૫॥

ત્યાં બાણોથી (૧) વાઘોને (૨) ભૂંડોને (૩) પાડાઓને (૪) રુડ્ઝોને (૫) શરભોને (૬) રોઝોને (૭) ગેંડાઓને (૮) હરણોને (૯) સસલાઓને અને (૧૦) શાહુડીઓને વિંધી નાખ્યાં. ૧૫.

બાણોથી વીંધ્યા, પરંતુ કપટથી હણ્યા નહિ. વાઘો, પાડાઓ અને રુડ્ઝો એ ત્રણ દુષ્ટ હોવાથી હણવા યોગ્ય હતાં. તેઓનાં ચામડાં, નખો વિગેરે ઉપયોગમાં આવે છે. શલ્યકો^૧ પણ કઠણ પશુઓ હોવાથી તેમની સાથે કહેલા છે, પરંતુ તેઓ ભક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. વળી શરભ વિગેરે છ(ને વીંધ્યા). તે પૈકી શરભ અને રોઝ ભક્ષણ કરવા યોગ્ય નથી. જો પહેલાં ભૂંડ^૧ કહેલ હોય તો તે પણ ભક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. પાંચ ભક્ષણ કરવા યોગ્ય, અને પાંચ ન ભક્ષણ કરવા યોગ્ય^૨ એમ દશ કહ્યા. ૧૫.

તે પૈકી ઉત્તમ પ્રાણીઓ કર્મના(શ્રાદ્ધના) ઉપયોગમાં આવ્યાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તાન્નિન્યુઃ કિડકરા રાજ્ઞે મેઘ્યાન્ પર્વણ્યુપાગતે ॥

તૃટ્પરીતઃ પરિશ્રાન્તો બીભત્સુર્યમુનામગાત્ ॥૧૬॥

નોકરો પર્વ આવ્યું ત્યારે તે પવિત્ર (પ્રાણીઓ)ને રાજા પાસે લઈ ગયા તરસ્યો થએલો થાકેલો અર્જુન યમુના ગયો. ૧૬.

‘નોકરો’ શબ્દથી પાડા, ગઘેડાં વિગેરેથી તેમને લઈ જવાની મના જણાવેલી છે, કારણ કે (આ પ્રાણીઓ) પવિત્ર હતાં. તે પણ વદ આઠમ વિગેરે પર્વ આવ્યું ત્યારે (લઈ ગયા). ૧૬.

તે પ્રસંગે મૃગોની પેઠે કન્યા પણ પ્રાપ્ત થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તત્રોપસ્પૃશ્ય વિશદં પીત્વા વારિ મહારથૌ ॥

કૃષ્ણૌ દદશતુઃ કન્યાં ચરન્તીં ચારુદર્શનામ્ ॥૧૭॥

ત્યાં સ્નાન કરી, સ્વચ્છ જલ પીને, બે મહારથી કૃષ્ણોએ (ત્યાં) ફરતી સુંદર દષ્ટિવાળી કન્યા જોઈ. ૧૭.

‘ઉપસ્પર્શનમ્’ એટલે સ્નાન (કર્મ), પછી પાન (કર્મ). (જલ) સ્વચ્છ

૧-૧. ‘શૂક્રાન્’ને બદલે ‘શલ્યકાન્’ પાઠ લઈ અર્થ કર્યો છે પણ ‘શૂક્રાન્’ પાઠ લઈ અર્થ કરેલ છે.

૨. નાં. ૧।૩।૪।૫।૬ ભક્ષણ ન કરવા યોગ્ય છે. બાકીના પાંચ જૂદા પ્રકારના છે. નાં. ૧।૨।૩।૪।૫ ઘાતકી પ્રાણીઓ છે. બાકીના નિર્દોષ છે.

હોવાથી, જલ લાવીને સંગ્રહ કરેલ નહિ. ‘મહારથી’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું કે તેઓ) સ્ત્રીનું દર્શન કરે તેમાં શંકા (કરવાનું કારણ) નથી. બંને કૃષ્ણ હતા, એટલે ભગવાનના તેજનો જ વિભાગ થએલો હોવાથી, અને (કાલિંદી) કન્યા હોવાથી, (તેઓ) દર્શન (કરે તે)માં કાંઈ દૂષણ નથી. તેમાં પણ તે ફરતી હતી એટલે ભગવાનનાં દર્શન કરવા આવેલી યમુનાના કાંઠા ઉપર આંટા મારતી હતી. ‘સુંદર હતી દષ્ટિ જેની’ એ વિશેષણથી એમ કહેવું છે કે તે પણ જોતી હતી. તેથી (તેને) પ્રશ્ન વિગેરે કરવામાં આવે તેમાં વિરોધ નથી, એવો ભાવ છે. ૧૭.

તામાસાદ્ય વરાશેહાં સુદ્ધિજ્ઞં ચિરિરનનામ્ ॥

પપ્રચ્છ પ્રેષિતઃ સખ્યા ફાલ્ગુનઃ પ્રમદોત્તમામ્ ॥૧૮॥

તે સુંદર નિતંબવાળી, શોભતા દાંતવાળી મનોહર મુખવાળી, ઉત્તમ પ્રમદા પાસે જઈને, મિત્રે મોકલેલા અર્જુને (તેને નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું. ૧૮.

તે ભોગ કરવા યોગ્ય રૂપવાળી હોવાથી લૌકિક નિયમ પ્રમાણે જ સ્વીકાર કરવા યોગ્ય હોવાથી, (ભગવાન પૂછવા) પોતે પધારે તો અર્જુનને મનદુઃખ થાય તેથી, (અને ભગવાને કાલિંદીમાં પોતાના) જેટલી શક્તિ^૧ મૂકેલી હોવાથી, ભગવાને જ મોકલેલા અર્જુને (તેને) પૂછ્યું. ‘સુંદર નિતંબવાળી’ હોવાથી કાલનો વિલંબ સહન કરે તેમ નહોતી. ‘શોભતા દાંતવાળી’ વિશેષણથી લક્ષણો કહેલાં છે. ‘મનોહર મુખવાળી’ વિશેષણથી રસવાળી કહેલી છે. મિત્રે મોકલેલ હોવાથી અર્જુન કપટ કરે તેમ નહોતું, અને તેણે ઈન્દ્રિયો ઉપર જય મેળવ્યો હતો, કારણ કે અર્જુને અનંત શયનમાં^૨ પાંચ અપ્સરાઓનો ઉદ્ધાર કર્યો ત્યારે પાંચ અપ્સરાઓને પોતાના સ્પર્શથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવી હતી. તે પ્રમાણે અહિં પણ તેની સાથે વાત કરવાથી તે (કાલિંદી) પણ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરશે, તેથી તેની સાથે વાત કરવી એ દૂષણ નથી.

‘(અર્જુન સાથે તે) બોલશે નહિ’ એવી શંકા થતાં, ‘ઉત્તમ પ્રમદા’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘પ્રકૃષ્ટેન’ ઘણો ‘મદઃ’ મદ છે જેઓનો તેવી (પ્રમદાઓ) જ બોલે.

૧. શક્તિનો અર્થ મી. તેલીવાળાએ તપ કરેલો છે. ‘હરકોઈ પ્રકારની શક્તિ’ એવો અર્થ લઈ શકાય છે. પાછલા ૧૩મા શ્લોકના શ્રીસુબોધિનીજીમાં ‘શક્તિ સહિત હોય ત્યારે તેવો થાય’ એમ કહેલ છે. ત્યાં ‘આ કાલિંદી સાથે હોય’ એવો ભાવાર્થ છે. કાલિંદી સાથે હોય ત્યારે અર્જુનને એવાં સાધનો પ્રાપ્ત થાય, એવો તેનો અર્થ જણાય છે.

૨. આ સ્થલનું નામ જણાય છે. ત્રાવણકોર અથવા શ્રીરંગપટ્ટમ્ ‘અનંતશયન’ કહેવાય છે. અહિં તો બંગાળના ઉપસાગરના કાંઠા ઉપરનું મણિપુરથી નજીકનું આ સ્થલ હોવું જોઈએ, એમ મહાભારતના આદિપર્વના અધ્યાય ૨૧૬-૨૧૭માં આ અપ્સરાઓનો ઉદ્ધાર કર્યાનો વૃત્તાંત છે તે ઉપરથી જણાય છે.

તેઓમાં પણ આ ઉત્તમ હતી. ૧૮.

કા ત્વં કસ્યાસિ સુશ્રોણિ કુતો વા કિં ચિકીર્ષસિ ॥

મન્યે ત્વાં પતિમિચ્છન્તીં સર્વ કથય શોભને ॥૧૯॥

હે સુંદર નિતંબવાળી ! તું કોણ છે ? કોની છે ? શા માટે (આવી) ? શું કરવા ઈચ્છે છે ? પતિ ઈચ્છનારી તને હું માનું છું. હે સુંદર સ્ત્રી ! (મને) સર્વ કહે. ૧૯.

(૧) ‘તું કોણ છે ?’ એવા ચાર^૧ પ્રશ્નો (પૂછે છે). સ્વરૂપે (તું) કોણ ? દેવનારી છું કે બીજી કોઈ એવો (પ્રશ્ન છે). (૨) ‘તું કોની છે ?’ પિતા વિગેરે સંબંધી પૂછ્યા. ‘હે સુંદર નિતંબવાળી !’ એ સંબોધન છે. (તેથી) એમ સૂચવેલું છે કે અહિં (તારે) રહેવું યોગ્ય નથી. (૩) ‘શા માટે અહિં આવી ?’ પ્રશ્ન દૈવગતિથી આવી હોય તો તેમાં દોષ નથી એમ જણાવવા (પૂછેલ છે) (૪) ‘શું કરવા ઈચ્છે છે ?’ પ્રશ્ન (તેનાં) સ્થિરપણાને લીધે પૂછે છે, કારણ કે આ ગભરાએલી ન હતી (અને) બીજે જવા ઈચ્છતી પણ ન હતી. તેથી તપ વિગેરે જે કરવા ઈચ્છતી હતી તે પૂછેલ છે. તે (તપ વિગેરે) પોતાને હિત કરનારું ન હોવાથી, ‘(પતિ ઈચ્છનારી તને) હું માનું છું’ શબ્દોથી પોતાને હિતકારી (કાર્ય)ની સંભાવના કરી પૂછે છે. પાંચે^૧ પ્રશ્નોના (ઉત્તર) આપવા જોઈએ કારણ કે તેમ ન કરે તો (તેનો) સ્વીકાર યોગ્ય નથી. ‘હે સુંદર સ્ત્રી ! (મને) સર્વ કહે’ શબ્દોથી તેને ભય ન હતો અને પોતાને (અર્જુનને તેના ઉપર) પ્રીતિ પણ હતી, એમ સૂચવેલું છે. ૧૯.

તેથી કાલિંદી તેને (પતિ કરવા) ઈચ્છતી નથી એમ જણાવવા, ‘ભગવાનને જ હું વરીશ’ એવા પૂછેલા પ્રશ્નના વિષય ઉત્તર નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે :

॥ કાલિન્દ્યુવાચ ॥ કાલિંદી કહે છે :

અહં દેવસ્ય સવિતુર્દ્દહિતા પતિમિચ્છતી ॥

વિષ્ણુવરેણ્યં વરદં તપઃ પરમમાસ્થિતા ॥૨૦॥

હું સૂર્ય દેવની પુત્રી છું. (અને) વર આપનારા, વરવા યોગ્ય વિષ્ણુને પતિ (તરીકે) ઈચ્છતી ઉગ્ર તપ આચરું છું. ૨૦.

દેવતાપણાથી જાતિ કર્લી. સૂર્ય(ની પુત્રી) હોવાથી તે(વી હોવા)માં અયોગ્યતા નથી. પુત્રી હોવાથી (લગ્નમાં) આપવાની જ હતી. તેથી સાથે વાતચિત કરવામાં કોઈનો અપરાધ ન હતો. ‘પતિ (તરીકે) ઈચ્છતી’ શબ્દોથી એમ કહેલ છે કે તે માનેલું પણ સાચું જ છે. બધાએ જ વરવા યોગ્ય ભગવાન છે, તેનું પણ કારણ

૧-૧. વસ્તુતઃ ચાર જ પ્રશ્નો છે. ચોથા પ્રશ્નનો પોતે જે ઉત્તર હોવાનું માનતો હતો તે પછી કહેલ છે તેથી પોતાની માન્યતા સાચી છે કે નહિ તે પણ કહેવું એમ પાંચ પ્રશ્ન થાય છે.

‘વર આપનારા’ વિશેષણથી કહેલું છે. ‘વરં’ વર ‘દદાતિ’ આપે તે વરવા યોગ્ય વર છે. તેથી તે આત્માને (પોતાને) આપનારા છે એમ વસ્તુતઃ કહ્યું. ‘શા માટે આવી?’ પ્રશ્નનો, અને ‘શું કરવા ઈચ્છે છે?’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર, ‘ઉગ્ર તપ આચરું છું’ શબ્દોથી કહે છે, ઉગ્ર એટલે તરત ફલ આપનારું. ‘આચરું છું’ શબ્દથી ફલ પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં અટકવાની નથી, એમ સૂચવેલું છે. ૨૦.

‘બધાએ વિષ્ણુ^૧ હોવાથી, વિષ્ણુના જેવું સુખ આપવા શક્તિવાળી લોકના નિયમ પ્રમાણે તેમની વિભૂતિ વરવા યોગ્ય પણ હોય તેથી, તેમનાથી હલકા બીજાઓમાં કોઈ વર આપવા શક્તિવાળો પણ હોય, અથવા કોઈક પોતાને તેવો માનતો હોય’ એવી શંકા થાય, તેથી તેવાને પતિ કરવા ઈચ્છતી નથી, એમ કહે છે :

નાન્યં પતિં વૃણો વીરતમૃતે શ્રીનિકેતનમ્ ॥

તુષ્પતાં સમે ભગવાન્ મુકુન્દોડનાથસંશ્રયઃ ॥૨૧॥

હે વીર ! લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ તેમના વિના બીજાને હું પતિ તરીકે પસંદ કરતી નથી. તે અનાથના આધારરૂપ ભગવાન્ મુકુંદ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૨૧.

ભક્તિ આપનારને અથવા ભગવાન્ (મેળવી) આપનારને હું તેવા^૨ તરીકે પસંદ કરું, પરંતુ પતિ તરીકે પસંદ ન કરું. ‘હે વીર !’ એ ધર્મના સંબોધનથી એમ જણાવ્યું કે બલથી લઈ જવાનું તું કરવાનો નથી; અથવા ‘અવીર!’^૩ શબ્દથી તેને પસંદ કરતી નથી એમ કહેલ છે. ‘તે (વિષ્ણુ) જો પોતાનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરાવીને^૪ તેવાને^૫ આપે તો પછી મને ખબર ન પડે’ એવા અભિપ્રાયથી ‘તેમના વિના’ શબ્દો કહેલા છે. ‘લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ’ શબ્દથી તેમને ઓળખવાનું અને (તેમની) ખાતરી કરવાનું ચિહ્ન કહેલું છે, કારણ કે લક્ષ્મીએ તેમને જ પસંદ કરેલા, અથવા (તે) લક્ષ્મી સાથે (રહેનાર) છે. ‘શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા ભગવાન્’ એવી તેમની ઓળખાણ છે.

“ ‘વેદોથી..મારાં દર્શન થઈ શકતાં નથી’ (ભગવદ્ગીતા ૧૧।૫૩) વાક્ય

૧. બધામાં વિષ્ણુનો અંશ હોવાથી, સર્વ વિષ્ણુરૂપ છે એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

૨. ‘તેવા’ એટલે ‘ભક્તિ અથવા ભગવાન્ આપનારા.’

૩. ‘વૃણોડવીર’ એવો પાઠ લેતા અર્થ કરેલ છે.

૪. નર ભગવાનનો આવેશ ધારણ કરનાર છે, વાક્ય પ્રમાણે નરમાં રહેલ પોતાનો (વિષ્ણુનો) અંશ પોતાની અંદર લાવીને, એવો અર્થ છે. (લે)

૫. ‘તેવાને’ એટલે ‘ભગવાનમાં પ્રવેશ કરેલા અંશને’ એવો અર્થ છે. પહેલાં અર્જુનને પસંદ કરતી નથી એમ કહ્યું. અર્જુનમાં જ રહેલો (ભગવાનનો) અંશ જો ભગવાનમાં પ્રવેશ કરે તો તે અંશને કદાચ પસંદ કરું, પરંતુ તેમના (ભગવાનના) વિના ન કરું, એવો અર્થ છે. (લે)

પ્રમાણે ભગવાન્ તપથી પ્રાપ્ત નહિ થાય” એવી શંકા થાય, તેથી ‘પ્રસન્ન થાઓ’ શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તે વર(દાન) આપનારા છે. તેમાં પહેલું આજ માગીશ કે ‘પ્રસન્ન થાઓ’ પછી પ્રસન્ન થાય ત્યારે બીજું માગીશ, એવો અભિપ્રાય છે. ‘મે’ એટલે મારા ઉપર (પ્રસન્ન થાઓ), કારણ કે તે લક્ષ્મી ઉપર પણ પ્રસન્ન થયા હતા.

‘(ઉપર જણાવેલું ગીતાનું) વાક્ય નડશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ભગવાન્ શબ્દ યોજેલ છે. તે ઈશ્વર હોવાથી કોઈથી પણ બંધાય તેવા નથી. ‘આ વાક્ય ઈશ્વરનું જ છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મુકુંદ’ નામ યોજેલું છે. જો પ્રાપ્તિ નહિ કરાવનાર કહેલાં સાધનો ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય ત્યારે ઉપયોગી થતાં ન હોય, તો કોઈને પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય નહિ, તેથી એમ માનવું જોઈએ કે તે વાક્ય સ્વતંત્ર ભક્તિના સંબંધમાં, અથવા તેવાં સ્વરૂપનાં દર્શનના સંબંધમાં (કહેલું) છે. વળી મારે ભલે સાધન ન હોય, તે પોતાના ગુણના વિચારથી પણ (મારા ઉપર) પ્રસન્ન થાઓ એમ, ‘અનાથના આધારરૂપ’ શબ્દથી કહેલ છે. (ભગવાન્) દીનદયાલુ હોવાથી, જેઓનો કોઈ પણ નાથ નથી, તેઓના સારી રીતે આધાર બને છે. અથવા બીજા ભલે પ્રસન્ન ન થાય, એમ (બીજાની પ્રસન્નતા) જોઈતી નથી એવું જણાવવા (એ શબ્દ યોજેલ છે), અથવા (તે પ્રસન્ન થશે) એ વિષયમાં સંશય નથી એવો (એ શબ્દનો અર્થ) થાય છે. ૨૧.

નીચેના શ્લોકમાં પોતાનું નામ (રહેવાનું) ઠેકાણું વિગેરે કહે છે :

કાલિન્દીતિ સમાખ્યાતા વસામિ યમુનાજલે ॥

નિર્મિતે ભવને પિત્રા યાવદચ્યુતદર્શનમ્ ॥૨૨॥

‘કાલિન્દી’ એવા નામવાળી યમુનાના જલમાં પિતાએ બનાવેલા મકાનમાં અચ્યુતનાં દર્શન થશે ત્યાં સુધી રહીશ. ૨૨.

કલિન્દ પર્વત ઉપર તે (પર્વત)ના રૂપથી આવેલા સૂર્યથી (હું) ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી^૧, પાર્વતીના જેવું મારું પણ તપ છે એમ સૂચવેલું છે. ‘યમુનાના જલમાં રહીશ’ શબ્દોથી ગઢનું રહેઠાણ કહેલું છે. આ (શબ્દથી) યમુનાનો અને તેનો ભેદ જણાવેલો છે. પર્વતની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા^૨ (સૂર્ય)થી આધિદેવિક ‘કાલિન્દી’ એવા

૬. ભગવદ્ગીતા ૧૧।૫૨ માં ‘વેદ, તપ, દાન, યજ્ઞ’ સાધનો ભગવાનનાં દર્શન કરાવી શકતાં નથી એમ કહેલું છે તે સાધનો. અહિં ખાસ તપ લેવાનું છે.

૧. સૂર્ય પર્વતનું રૂપ ધારણ કરી, કલિન્દ (પર્વત) ઉપર ગયો, એટલે માતારૂપ કલિન્દ પર્વત અને પિતારૂપ પર્વતનું રૂપ ધારણ કરેલ સૂર્ય (એ બેથી ઉત્પન્ન થઈ), પર્વતો જડ હોવા છતાં બ્રહ્મસૂત્ર ૨।૧।૫ માં જણાવેલ ન્યાયે (તેમનાથી) કાલિન્દીની ઉત્પત્તિ થાય તે યોગ્ય છે. (લે)

૨. એવા સૂર્યથી ઉત્પન્ન થઈ, એવો અન્વય છે. (લે)

જ નામથી પ્રસિદ્ધ થએલી આ (કન્યા) ઉત્પન્ન થએલી. યમુનાને તો તેણે^૩ યમને ઉત્પન્ન કરીને, પછી તે દોષ દૂર કરવા માટે ઉત્પન્ન કરેલી. બંનેમાં મળતાપણું હોવાથી, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક તરીકે રહેલી હોવાથી, લોકમાં એક હોય તેમ ગણાય છે. (યમુના) તપતીની પેઠે શાપથી નદી થએલ પણ નથી, કારણ કે નદી સ્વરૂપ પહેલાં પણ હતું. વળી (કાલિંદી) આધ્યાત્મિક દેવતારૂપ પણ નથી, કારણ કે તેમ હોય તો યમુનાનો (તે) ત્યાગ કરે તે સંભવતું નથી, અને કૃપા કરવા તથા દંડ કરવા સમયે જ (તેનાં) દર્શન થાય છે. વળી (બંને) સૂર્યની પુત્રી હોવાથી અને લોકમાં (જૂદાં) પ્રસિદ્ધ નહિ હોવાથી, તેમનો સર્વ પ્રકારે ભેદ જણાવનારું ચિહ્ન નહિ હોવાથી, (કાલિંદી) આધિદૈવિક હોવાની કલ્પના કરવામાં આવે છે^૪.

‘પિતાએ બનાવેલા મકાનમાં’ શબ્દોથી અહિં (યમુનામાં) જ રહેવાની જરૂરીઆત કહેલી છે. સૂર્યે યમુનાના જલમાં મકાન બંધાવી (તેમાં) ભગવાન્ માટે (મને) રાખેલી છે, તેથી અચ્યુતનું દર્શન થશે ત્યાં સુધી ત્યાં (એ મકાનમાં) રહીશ, પછી ભગવાનના ઘેર જઈશ; પરંતુ ભગવાનને અહિં રાખવાના નથી; અથવા અહિં જ રહેલીનો મારો સ્વીકાર કરવો એવું જરૂરી નથી. ૨૨.

એવી રીતે સંવાદથી તેનું સ્વરૂપ જાણીને, (અર્જુને તે ભગવાનને) બરાબર જ જણાવ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તથાવદદ્ગુડાકેશો વાસુદેવાય સોઽપિતામ્ ॥

રથમારોપ્ય તદ્વિદ્વાન્ ધર્મરાજમુપાગમત્ ॥૨૩॥

ગુડાકેશે (અર્જુને) વાસુદેવને તે પ્રમાણે કહ્યું. તે જાણનાર તે પણ તેને રથમાં બેસાડી ધર્મરાજ પાસે ગયા. ૨૩.

તે (બરાબર જ જણાવવા)નું કારણ ‘ગુડાકેશ’ શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે (અર્જુન) ‘ગુડાકાયા:’ ઘણો મોલ કરનારી નિદ્રાને ‘ઈશ:’ વશ રાખનાર હતો. તે વૃત્તાંત બરાબર (જાણનારા, મોક્ષ આપનારા તે વાસુદેવ પણ તેવા તે આગ્રહની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવતાં તેને રથમાં બેસાડી, પ્રમાણરૂપ અથવા ધર્મનો નિર્ણય કરનારા ધર્મરાજ પાસે ગયા. ૨૩.

એ પ્રમાણે સાધનશક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેનો સ્વીકાર કરી, પછી ભક્તો માટે વિશ્વકર્મા વિગેરેને આજ્ઞા કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

૩. ‘તેણે’ એટલે ‘દેવરૂપ સૂર્ય’ પર્વતનું રૂપ ધારણ કરેલ સૂર્યથી કાલિંદી ઉત્પન્ન થઈ, (અને દેવરૂપ સૂર્યથી યમુના ઉત્પન્ન થઈ) એવો ભેદ ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દથી દર્શાવેલ છે. (લે)

૪. આ વાક્યથી કાલિંદીનું આધિદૈવિક રૂપ સિદ્ધ કરે છે. (લે) વસ્તુતઃ કાલિંદી યમુનાનું, આધિદૈવિક સ્વરૂપ નથી, પણ તેવું શા માટે મનાય છે તે કહેલું છે.

યદૈવ કૃષ્ણઃ સંદિષ્ટઃ પાર્થનાં પરમાદ્ભુતમ્ ॥
 કારયામાસ નગરં વિચિત્રં વિશ્વકર્મણા ॥૨૪॥
 ભગવાંસ્તત્ર નિવસન્સ્વાનાં પ્રિયં ચિકીર્ષયન્ ॥
 અગ્નયે ખાણ્ડવં દાતુમર્જુનસ્યાસ સારથિઃ ॥૨૫॥

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણને વિનતિ કરવામાં આવી ત્યારે તે ભગવાને ત્યાં રહેતાં, પાંડવો માટે ઘણું જ અદ્ભુત વિચિત્ર નગર વિશ્વકર્મા પાસે કરાવ્યું. ત્યાં રહેતાં પોતાના (ભક્તો)નું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાવાળા ભગવાન અગ્નિને ખાંડવ આપવા માટે અર્જુનના સારથિ થયા. ૨૪-૨૫.

આ (નગર બનાવરાવવાનું) તેમને (ભગવાનને) જરૂરનું કાર્ય નહોતું. જ્યારે પાંડવોએ^૧ મનથી અથવા વાણીથી (વિનતિ કરી), અથવા (જ્યારે) તે માટે તેડાવીને, ત્યાં રહેલા ત્યારે પાંડવોએ વિનતિ કરી એટલે ભગવાને જે કરવું યોગ્ય હતું તે જ કાર્ય સોંપવાના નિયમ પ્રમાણે તેમને જણાવ્યું^૨, ત્યારે જ (ભગવાને) વિશ્વકર્મા પાસે ઘણું જ અદ્ભુત વિચિત્ર નગર કરાવ્યું. જો ભગવાન મનથી (નગર) રચે, તો તેમાં દોષ થાય નહિ, એટલે દુર્યોધન વિગેરેને અહંકાર વિગેરે ન થવાથી, તેમનું અપમાન ન થાય. તેથી (ભગવાને) વિશ્વકર્મા પાસે જ કરાવ્યું. વિશ્વકર્મા પણ ભગવાનને તેનો ઉપયોગ નથી એમ જાણે તો (તે) સારું ન કરે, તેથી ભગવાને ત્યાં રહેતાં (રહીને) જ કરાવ્યું, એમ (પચીસમા શ્લોકની પહેલી લીટીના) પહેલા અડધા ભાગનો બંને (શ્લોક) સાથે સંબંધ છે.

‘ત્યારે (ભગવાનનું ત્યાં) રહેવાનું (તેમના પોતાના) સ્વાર્થ માટે પણ હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પોતાના (ભક્તો)નું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાવાળા’ શબ્દો યોજેલ છે. માત્ર ઉત્તમ સ્થાન (નગર) અપાવ્યું એટલું જ નહિ, પરંતુ સાધનો પણ અપાવ્યા એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ‘ત્યાં રહેતા ભગવાને’ શબ્દોનો સંબંધ ચાલુ છે; તેમ ન હોય તો અગ્નિને પણ સંતોષ ન થાય. ભક્તોના હિત માટે ભગવાને અધીનપણાની સ્થિતિ પણ સ્વીકારી એમ કહેવા, ‘અર્જુનના સારથિ થયા’ એમ કહેલું છે. ૨૫.

‘દૂષી રીતે પણ (અહિં) રહીને, અર્જુનના નામથી જ હું ઈન્દ્ર વિગેરે ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરીશ’ એવો ભગવાનનો નિશ્ચય જાણીને, અગ્નિ પણ અર્જુન ઉપર

૧. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં ‘પાર્થઃ વાચા’ શબ્દો ‘મનસા વા’ પહેલાં છે. ‘પાર્થઃ’ને બદલે ‘પાર્થેઃ’ લોવું જોઈએ. ‘ભગવાનના મને જ ભગવાનને સૂચવ્યું’ એવી મી. તેલીવાળાની નોટ બરાબર લાગતી નથી, કારણકે ‘પાણ્ડવૈઃ સંદિષ્ટઃ’ શબ્દો સ્પષ્ટ છે.

૨. ‘જ્ઞાપિતવાન’ને બદલે ‘જ્ઞાપિતઃ’ લોવું જોઈએ. આવો શોધપાઠ લોવાનું રા. તેલીવાળા નોટમાં કહે છે.

પ્રસન્ન થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

સોડગ્નિસ્તુષ્ઠો ધનુરદાદ્રયાન્ધેતાન્ રથં નૃપ ॥

અર્જુનાયાક્ષયૌ તૂણૌ વર્મ ચાભેદમશ્ચિભિઃ ॥૨૬॥

હે નૃપ ! તે અગ્નિએ પ્રસન્ન થઈને અર્જુનને (૧) ધનુષ્ય (૨) ધોળા ઘોડાઓ (૩) રથ (૪) (બાણ) ન ખૂટે તેવાં બે ભાથાઓ અને (૫) શસ્ત્રધારીઓથી ભેદી ન શકાય તેવું કવચ આપ્યાં. ૨૬.

અગ્નિના પાંચ અંગ છે, (તે) પાંચે આપ્યાં. ‘ધનુષ્ય યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે અને બાણો યજ્ઞમાંથી જન્મેલા છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે (એ બે અગ્નિના અંગ છે). સાત્ત્વિક ધોળા ઘોડાઓ મથનથી ઉત્પન્ન થએલા (હોવાથી) અગ્નિના (અંગ) જ છે. (બાણ) ન ખૂટે તેવાં બે ભાથાઓ પણ (બાણની) સાથે રહેનારા હોવાથી અગ્નિના (અંગ) છે. બધાએ શસ્ત્રધારીઓથી ભેદી ન શકાય તેવું કવચ બીજા^૧ દેવતારૂપ હોવા છતાં ‘અગ્નિ સર્વ દેવતા છે’ વાક્ય પ્રમાણે અગ્નિનું (અંગ) જ છે. ૨૬.

બીજું પણ (ભગવાને) અપાવ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

મયશ્ચ મોચિતો વહ્નેઃ સભાં સખ્ય ઉપાહરત્ ॥

યસ્યાં દુર્યોધનસ્યાસીજ્જલસ્થલદશિ ભ્રમઃ ॥૨૭॥

વળી અગ્નિમાંથી મુક્ત કરેલા મયે મિત્રને સભા આપી જે (સભા)માં દુર્યોધનને જલ અને સ્થલ જોવામાં ભ્રમ થયો હતો. ૨૭.

અહિં બધી વધારાની કથાનું ભારતમાંથી અનુસંધાન કરવું. અગ્નિમાંથી મુક્ત કરેલા મયે મિત્રને સભા આપી. ભગવાને તેને મુક્ત કર્યો. ભગવાનને પોતે બનાવેલી વસ્તુ આપવી અયોગ્ય, અને ભગવાનને પોતે ઉપયોગી થઈ શકે નહિ. વળી સેવા કરવી જોઈએ, તેથી ભગવાનને પોતાને આપવાની શક્તિ વિનાનો હોવાથી, તેમના મિત્ર અર્જુનને આપી, અને મિત્રને આપેલું ભગવાન માન્ય કરે છે.

જો કે અર્જુન (ભગવાનનો) મિત્ર હતો, છતાં પણ તે (અર્જુન)ના સંબંધને લીધે રાજા (યુધિષ્ઠિર)ને અપાયું, તેથી તે (સભા)નો ઉપયોગ ઉત્તરાર્ધમાં કહેલો છે. (તેમાં દુર્યોધનને) ‘જલમાં જમીન (હોવા)નો ભ્રમ, અને જમીનમાં જલ (હોવા)નો ભ્રમ’ એવો (ભ્રમ થયો). વસ્તુમાં ભ્રમ ન હતો, પરંતુ જોવામાં જ ભ્રમ થએલો. ૨૭.

એવી રીતે ઐશ્વર્યરૂપ અથવા સ્વરૂપનાં જ્ઞાનરૂપ મુખ્ય શક્તિને પોતાની કર્યા વિના જેટલું કરવા યોગ્ય હતું તેટલું બધું કરીને, બીજા પ્રકારે (તેને પોતાની કર્યા વિના) સંપૂર્ણ રીતે બીજાઓ ઉપર ઉપકાર થઈ શકે નહિ તેથી, તેની સાથે વિવાહ

૧. ‘અન્યદેવત્યમ્’ પાઠ દેવકીનંદન પ્રેસવાળી પ્રતનો લીધેલ છે.

કરવા ભગવાન્ દ્વારકા પધાર્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે. :

સ તેન સમનુજ્ઞાતઃ સુહૃદ્ધિશ્ચાનુમોદિતઃ ॥

આયયૌ દ્વારકાં ભૂયઃ સાત્યકિપ્રમુખૈર્વૃતઃ ॥૨૮॥

તેણે તેનાથી લાભ પ્રાપ્ત કર્યો અને બંધુઓએ અનુમોદન આપેલા (ભગવાન્) સાત્યકિ વિગેરેથી વીંટાએલા પાછા દ્વારકા પધાર્યા. ૨૮.

તેણે એટલે (ભગવાનના) મિત્ર અર્જુને તેનાથી એટલે મયથી સારી રીતે લાભ પ્રાપ્ત કર્યો, અથવા તેણે એટલે રાજા (યુધિષ્ઠિરે) તેનાથી એટલે અર્જુનથી સારી રીતે લાભ પ્રાપ્ત કર્યો. (ભગવાને) પોતાનું કાર્ય પાર પાડેલું છે એમ જાણીને બધાએ બંધુઓએ (તેમની ત્યાં) પધરામણી માટે અને (તેમણે કરેલાં) કાર્યને માટે અનુમોદન આપ્યું. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) દેવોએ પણ અનુમોદન આપ્યું. પોતે (ભગવાને) કરેલું (કાર્ય) સર્વે જાણ્યું એમ જણાવવા આ કહેલું છે. જેઓની સાથે (ભગવાન્ ઈન્દ્રપ્રસ્થ) પધારેલા તેઓની સાથે પાછા (દ્વારકા) પધાર્યા એમ (કહી), એવું સૂચવેલું છે કે (ભગવાનનાં) કૃત્યથી જ તેઓ (પાંડવો)ને કૃતાર્થ કરેલા, તેથી તે (સાત્યકિ વિગેરે)નો સાહાય્ય કરનાર તરીકે ઉપયોગ નહોતો. તેઓને (ઈન્દ્રપ્રસ્થ) લાવવાનું અને (દ્વારકા) લઈ જવાનું તો વિવાહનું પ્રામાણિકપણું જણાવનારાં છે. ૨૮.

તેથી સર્વનું અનુમોદન પામેલા તે (કાલિંદી)ને (ભગવાન્) પરણ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

અથોપયેમે કાલિન્દીં સુપુણ્યત્વૃક્ષ ઊર્જિતે ॥

વિતન્વન્ પરમાનન્દં સ્વાનાં પરમમઙ્ગલઃ ॥૨૯॥

પછી પોતાના ભક્તોના પરમ મંગલરૂપ ભગવાન્ ઋતુના ઘણાં પવિત્ર ઉત્તમ નક્ષત્રમાં પોતાના ભક્તોને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કરાવતાં કાલિંદીને પરણ્યા. ૨૯.

ઘણાં પવિત્ર (અને) ‘ઊર્જિતે’ સર્વ ગ્રહોને પ્રિય નક્ષત્રમાં (પરણ્યા). પવિત્ર નક્ષત્ર વૈદિક છે. ઉત્તમપણું એટલે જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં પંકાએલ હોવાપણું. ‘પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરાવતાં’ શબ્દોથી સર્વનું, રુક્મિણી વિગેરેનું પણ અનુમોદન કહેલું છે. વળી (ભગવાને) માત્ર વિવાહથી જ સુખ આપ્યું એમ નહિ, પરંતુ (તે) સ્વરૂપથી પણ પરમ મંગલરૂપ થયા, એટલે ઉત્તમ ફલ આપનારા થયા, એવો અર્થ છે. ૨૯.

નીચેના બે શ્લોકોથી બીજો વિવાહ કહે છે :

વિન્દાનુવિન્દાવાવન્ત્યૌ દુર્યોધનવશાનુગૌ ॥

સ્વયંવરે સ્વભગિનીં કૃષ્ણે સક્તાં ન્યષેધતામ્ ॥૩૦॥

રાજાધિદેવ્યાસ્તનયાં મિત્રવિન્દાં પિતૃષ્વસુઃ ॥

પ્રસહ્ય હૃતવાન્કૃષ્ણો રાજન્ રાજાં પ્રપશ્યતામ્ ॥૩૧॥

દુર્યોધનને અધીન (તેના) સેવક અવંતીના વિંદ અને અનુવિંદે શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિવાળી પોતાની બેન (ભગવાનની) કોઈ રાજાધિદેવીની પુત્રી મિત્રવિંદાને સ્વયંવરમાં (શ્રીકૃષ્ણને પસંદ કરતાં) અટકાવી. હે રાજન્! રાજાઓના દેખતાં શ્રીકૃષ્ણે બલથી તેનું હરણ કર્યું. ૩૦-૩૧.

આ બીજા પક્ષમાં^૧ રહેલી હતી. તેઓનો પણ ઉદ્ધાર કરવા ભગવાન તેને સ્વીકારે છે. મિત્રવિંદા અવંતિ દેશમાં રહેતી હતી. ત્યાં જ (તેનો) સ્વયંવર થયો. ત્યાં દુર્યોધન વિગેરે પણ ગએલાળ અને ભગવાન પણ (પધારેલા). પછી પોતે (પતિ) પસંદ કરવાના આરંભમાં ભગવાનને દૂરથી જોઈને (પોતાની) પાસે રહેલા બે ભાઈઓને તેણે કહ્યું કે મારે શ્રીકૃષ્ણને પસંદ કરવા છે, અને પછી તે બેએ તેની આસક્તિ જાણી. તેઓના વિચાર પ્રમાણે દુર્યોધન પસંદ કરવા યોગ્ય હતો, કારણ કે રુક્મીની પેઠે તેઓ તેને જ અધીન અને (તેના જ) સેવકો હતા. પોતાની બેન એક જ ઉદરમાંથી ઉત્પન્ન થએલી, (તેથી) બીજો કોઈ પ્રતિબંધ કરી ન શક્યા^૨, (પણ) ‘ન્યષેઘતામ્’ ભગવાનની સામે ઉભી રહેલીને ત્યાંથી ખસેડીને દુર્યોધનની પાસે લઈ જવાની પ્રવૃત્તિ કરી એવો અર્થ છે. ૩૦.

પછી ભગવાને આ જાણીને તેઓને દૂર હડસેલીને રથના વેગથી ઉતાવળા આવીને તેનું હરણ કર્યું એમ એકત્રીસમા શ્લોકમાં કહે છે. વસુદેવની બેન રાજાધિદેવીનું નવમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલું છે. તે (રાજાધિદેવીની પુત્રી) તો મામાની પુત્રીની પેઠે લોકના નિયમ પ્રમાણે (ભગવાનનો) ભાગ જ હતી. તેથી કન્યા(દાન)ની જરૂર ન હતી, પરંતુ જો કન્યા બીજામાં આસક્તિવાળી હોય, તો તેને ગ્રહણ કરવી કે નહિ એવો વિચાર (કરવાનું) રહે. તે (રાજાધિદેવી) પણ ‘રાજસુ’ રાજાઓમાં ઘણી ‘દીવ્યતિ’ શોભતી હતી, તેથી ભગવાનને જ (જમાઈ તરીકે) ધારતી હતી. કન્યા પણ ‘મિત્રાણિ’ મિત્રોને જ ‘વિન્દતિ’ પ્રાપ્ત કરનારી હતી, તેથી ન ઈચ્છેલું પ્રાપ્ત કરતી ન હતી.

૧. ‘બીજા પક્ષમાં’ એટલે ‘ભક્ત ન હતા તેવા દુર્યોધન વિગેરેના પક્ષમાં’ (લે)

૨. ‘ન તત્રાન્યં પ્રતિબન્ધં કર્તું શક્તઃ’ પાઠ છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં ‘અન્યં’ને બદલે ‘અન્યઃ’ સુધારેલું છે. એ કરતાં ‘શક્તઃ’ને બદલે ‘શક્તૌ’ સુધારવું વધારે યોગ્ય લાગવાથી તે પ્રમાણે પાઠ લઈ અર્થ કરેલ છે. આ ભાગમાં આવાં સ્ખલન જણાય છે, કારણ કે આ ભાગનું બહુ વાંચન થઈ સુધારાએલ જણાતો નથી.

‘ફોઈ’ એ શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે બંને કુલમાં તેનો (ભગવાન્ સાથે) વિવાહ પસંદ થએલો હતો. ‘બલથી’ એટલે બે ભાઈઓ પાસેથી ખેંચી લઈને (ભગવાને તેનું હરણ કર્યું), કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ સ્ત્રીઓનું હિત કરનારા છે. વળી બીજા રાજાઓ સાક્ષી થયા. તેથી આ વિવાહ સર્વની પસંદગીવાળો અને સર્વની સાક્ષીવાળો થયો ‘(વિવાહ) પસંદ થએલો’ એવી (પરિક્ષિતની) સંમતિ માટે તેવું (‘હે રાજન્’ એવું) સંબોધન કરેલું છે. ૩૧.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચોવીસ શ્લોકોથી ત્રીજા ભક્તિરૂપ વિવાહનું વર્ણન કરે છે :

નન્નજિત્રામ કૌરવ્ય આસીદ્રાજાતિધાર્મિકઃ ॥

તસ્ય સત્યાભવત્કન્યા દેવી નાન્નજિતી નૃપ ॥૩૨॥

હે કૌરવ્ય ! નન્નજિત્ નામે ઘણો ધાર્મિક રાજા હતો. હે રાજા ! તેની સત્યા નામની કન્યા નાન્નજિતી દેવતારૂપ હતી. ૩૨.

જ્ઞાનમાં બધા^૧ વિરોધ કરનારા હોય છે, ભક્તિમાં માત્ર પ્રકૃતિ જ (વિરોધ કરનારી) હોવાથી આ (ભક્તિ)માં વ્યસનો જ^૧ વિઘ્ન કરનારા હોવાથી, (અને) એક (સ્વ)રૂપથી તેમને દૂર કરવાનું બની શકે તેમ નહિ હોવાથી, અહિં સાત પ્રકારની સાધનભક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેમ ન હોય^૨ તો ત્રણ (પ્રકારની ભક્તિ)થી જ (ભગવાનમાં) પ્રેમ પ્રાપ્ત થતાં પાદસેવન વિગેરે (ભક્તિના પ્રકારો) નકામા જ થાય (ગણાય). સખ્ય અને આત્મનિવેદન^૩ ભગવાન્ પોતાના ધર્મોનું સ્થાપન કરવા કરે છે (આપે છે). તે કરીને ભગવાનની સમાન થઈને પછી મૂલ સહિત વ્યસનોને દૂર કરે છે એમ જણાવવા ભગવાન્ પોતે અહિં (આ વિવાહમાં) સાત રૂપો (ધારણ) કરશે.

વળી પાખંડ હોય ત્યાં આ ભક્તિ હોતી નથી. એમ જણાવવા, તેને નન્નજિત્ રાજાની કન્યા તરીકે વર્ણવે છે. (૧) ‘નન્નાન્’ વેદ વિનાનાઓ ઉપર ‘જયતિ’ જય પ્રાપ્ત કરે તે (નન્નજિત્). તેથી જ તે પ્રસિદ્ધ હતો. તું (પરિક્ષિત્)

૧-૧. ‘બધા’ એટલે ‘પ્રપંચના બધાએ પદાર્થો’ જ્ઞાનમાં વિરોધી છે. ભક્તિમાં તો પ્રકૃતિ જ વિરોધ કરનારી છે, તેથી અહિં સાત વ્યસનરૂપ આખલાઓ વિઘ્ન કરનારા કહેલા છે, એવો અર્થ છે.

ચોત્રીસમા શ્લોક નીચેના કારિકામાં આ સાત વ્યસનો ગણાવેલા છે. (લે)

૨. ‘તેમ ન હોય તો’ એટલે ‘સાત વ્યસનો વિઘ્ન કરનારાં ન હોય તો’ એવો અર્થ છે. (લે).

૩. (શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાર્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન એ નવ પ્રકારની ભક્તિ કહેલી છે. પહેલી ત્રણથી જ ભગવાનમાં પ્રેમ થાય છે.) પહેલી સાતથી સાત વ્યસનો દૂર થતાં બાકીની બે ભગવાન પ્રાપ્ત કરાવે છે, એવો અર્થ છે. (લે).

પણ કૌરવ્ય છે એટલે કૌરવના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી (આ કથામાં) વિશ્વાસ કરીશ (રાખીશ). (૨) (નન્નજિત્) ‘ઘણો ધાર્મિક’ હતો, એટલે તે સામા પક્ષવાળા ઓ ઉપર જ સરસાર્થ પ્રાપ્ત કરતો એટલું જ નહિ, પરંતુ શ્રૌત સ્માર્ત વિગેરે સર્વ ધર્મોમાં આસક્તિવાળો હતો. (૩) ‘રાજા’ હોવાથી સ્વરૂપથી પણ પ્રતાપી હતો. તેના ત્રણ ગુણો સારા હોવાથી તેનાથી ‘નાન્નજિતી’ ઉત્પન્ન થઈ એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. (‘કૌરવ્ય’ને સ્થાને) ‘કૌસલ્ય’ પાઠ હોય, ત્યારે તે કોસલ દેશનો અધિપતિ એટલે અયોધ્યાનો રાજા હતો (એવો અર્થ થાય).

‘સત્યા’ એવું (કન્યાનું) નામ હતું, કારણ કે સ્વરૂપથી ફલથી અને સાધનથી આ ભક્તિ સાચી છે. તેથી જ એમ જણાવેલું છે કે અધમ કર્મરહિત વેદથી વિરુદ્ધ મતોમાં સાચી ભક્તિ હોતી નથી. આથી વિરુદ્ધ (જણાવનારા) માત્ર પ્રશંસાના વાક્યો જ છે. તેમ ન હોય^૧ તો ભક્તિશાસ્ત્ર વ્યર્થ જ થાય (ગણાય). હજારો ભગવાનના અવયવો જેમનો પ્રભાવ અનુભવવામાં આવેલ હોય તેવાં રૂપો^૨ કરાવે છે, તેથી શાસ્ત્રમાં ન કહેલી ભક્તિ ભક્તિ થતી (ગણાતી) નથી, એવો (અર્થ છે). ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર (થયા) પહેલાંની જ આ વ્યવસ્થા છે.

વળી તે દેવતારૂપ અલૌકિક કન્યા કોઈ પણ ભગવાનના અંશ(જીવ)નો સ્વીકાર કરીને રહેલી ન હતી. અસાધારણ (તે કન્યા) મૂલરૂપ ભગવાનેજ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હતી. જેનાથી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે જ વેદને અનુસરનારો હતો એટલું જ નહિ, પરંતુ જ્યાં તે રહે તે પણ તેવું (વેદને અનુસરનાર) હોવું જોઈએ. એવા અભિપ્રાયથી ‘નાન્નજિતી’ એવું નામ કહેલું છે, (અને) એમ પણ જણાવવા કહેલું છે કે ‘પિતાના મુખ્યપણાંવાળી કન્યા ધન્ય છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે તે પિતાને અનુસરનારી હતી, માતાને અનુસરનારી ન હતી. ‘હે નૃપ !’ એવું સંબોધન (પરિક્ષિત ઉપર) સ્નેહ જણાવવા, અને તેને આસક્તિ થતી નથી એમ જણાવવા કરેલું છે. ૩૨.

તે ભગવાનને માટે જ શા માટે રહેલી? એવી શંકા દૂર કરવા, તેને પ્રાપ્ત કરવામાં વ્યસનોના જેવા વિઘ્ન કરનારા આખલાઓ હતા, એમ કહે છે :

-
૪. અધમોમાં પણ ભક્તિ હોવાનું કહેવામાં આવે છે તે ભક્તિની એવી શ્રેષ્ઠતા જણાવવા કહેવામાં આવે છે કે અસત્ય ભક્તિ પણ ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિવાળી છે, એવો અર્થ છે. (લે)
૫. અધમમાં પણ સત્ય ભક્તિ થતી હોય તો, ભક્તિમાં (ભક્તિ માટે) સદાચારની સૂચના આપવામાં આવે છે તે વ્યર્થ થાય. (લે)
૬. નીચે યોનિમાં જન્મેલાં રૂપો પણ ભક્તિના પ્રબલપણને લીધે પ્રભાવ દેખાડે છે, પરંતુ તે ભક્તિ સત્ય એટલે સદાચારથી પ્રાપ્ત કરેલી હોતી નથી, એવો પહેલાંના વાક્ય સાથે અન્વય છે. (લે).

न तां शेकुर्नृपा वोढुमञ्जित्वा सप्त गोवृषान् ॥

तीक्ष्णशृङ्गान् सुदुर्मर्षान् वीरगन्धासदान् भवान् ॥३३॥

तीक्ष्ण शीંગडावाणा, ઘણા ક્રોધી વીરની ગંધ નહિ સહેનાર અધમ સાત ઉત્તમ આખલાઓને વશ નહિ કરીને (કરવાથી) રાજાઓ તેને પરણી શક્યા ન હતા. ૩૩.

કારણ કે રાજાઓ રાજસ હોય છે. તેથી જ તેને પરણવા માટે (જેમને વશ કરવાના હતા તેવા) સાત ઉત્તમ આખલાઓ જેમનો વધ કરી ન શકાય અને જેઓને રૂઢિરનો સંબંધ કરાવવો (લોહી કાઢવું) પણ યોગ્ય નહિ, તેઓને પોતાની મેળે વશ નહિ કરવાથી, તેને પરણી શક્યા ન હતા. સાત (રાજાઓ) ભેગા થઈને (તેમને) વશ કરે, તો તે (સત્યા) સાતની થાય તેથી, વૈદિક મત પ્રમાણે તે (તેવો વિવાહ) કરવાની મના હોવાથી, ‘તેથી એક પત્ની બે પતિ પ્રાપ્ત ન કરે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે નગ્નજીતે (સાત રાજા મળી વશ કરવાનું પણ) કરેલ નહોતું, વાક્ષી^૧ દ્રૌપદી વિગેરેના પ્રસંગોમાં તો ‘તે દશ પ્રાણો છે, અને આ ઈન્દ્રો છે, અથવા પાંચ મુખવાળા મહાદેવ છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે પ્રલયની પહેલાં કાલને લીધે અથવા પુષ્ટિને લીધે એ પ્રમાણે (વધારે પતિઓને પરણવાનું) થતું, તેથી મર્યાદા(માર્ગ)માં એવું કરવું યોગ્ય નથી. તેથી ભક્તિ ભગવાને જ પ્રાપ્ત કરવી યોગ્ય છે અને જ્ઞાનથી ભગવત્પણું (પ્રાપ્ત થાય છે)^૨, તેથી પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા જ ભગવાનના ભક્તો થાય છે.

તે આખલાઓ વશ કરી શકાય તેવા નહોતા એમ જણાવવા ઉત્તરાર્ધથી તેઓનું વર્ણન કરે છે. ‘તીક્ષ્ણ શીંગડાવાળા’ વિશેષણથી (તેઓનું) શરીરને લીધે દુષ્ટપણું અને વશ કરી ન શકાય તેવા હોવાપણું કહેલ છે. ‘ઘણા ક્રોધી’ એટલે દુષ્ટ હતો ‘મર્ષ:’ ક્રોધ જેઓનો, એ વિશેષણથી (તેઓનો) સ્વભાવનો દોષ અથવા અંત:કરણનો દોષ કહ્યો. ‘વીરની ગંધ પણ સહન કરતા નહોતા તેવા’ એ વિશેષણથી ઈન્દ્રિયના દોષો કહેલા છે. ‘અધમ’ વિશેષણથી જીવનો કુદરતી દોષ કહેલો છે, કે તે જીવો આસુરી હતા. તેથી ચાર દોષોને લીધે વશ કરી શકાય તેવા ન હતા. ૩૩.

તેથી સર્વ (તેમને વશ કર્યા વિના) પાછા ફરતાં, ભગવાને (તેમને વશ કરવાની) પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તાં શ્રુત્વા વૃષજિહ્વભ્યાં ભગવાન્ સાત્વતાં પતિ: ॥

૧. દશ પ્રચેતસની પત્ની અને પ્રાચેતસ દક્ષની મા. તે વૃક્ષની કન્યા હતી. મહાભારતના આદિપર્વના અધ્યાય ૨૧૧-૨૧૫ જૂઓ.

૨. જ્ઞાનથી ભગવત્પણું પ્રાપ્ત થતાં, તેમાં રહેલી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો અર્થ છે. (લે)

જગામ કૌસલ્યપુરં સૈન્યેન મહતા વૃતઃ ॥૩૪॥

આખલાઓને વશ કરનારને તે પ્રાપ્ત થવાની છે એમ સાંભળીને પતિ ભગવાન્ મોટા સૈન્યથી વીંટાએલા થઈ કૌસલ્યપુર પધાર્યા. ૩૪.

કારણ કે જે વ્યસનોને દૂર કરનાર હશે, તે જ પતિ થશે, એવું લોકમાં પરિણામ આવશે.

ક્ષુત્પિપાસે તથા રોગાઃ કર્માણિ દ્વિવિધાનિ ચ ॥૧૧॥

લોકોપદ્રવરૂપાણિ ચત્વાર્યાવશ્યકાનિ હિ ॥

દ્યૂતં પાનં સ્ત્રિયશ્ચેતિ ત્રીણ્યનાવશ્યકાનિ હિ ॥૧૨॥

(૧) ભૂખ અને (૨) તરસ (૩) રોગો અને (૪) બે પ્રકારના^૧ કર્મો (એ) લોકોને પીડારૂપ જરૂરી ચાર અને (૫) દ્યૂત (૬) મદિરાપાન અને (૭) સ્ત્રીઓ એ ત્રણ (લોકોને) જરૂરી નહિ તેવાં (વ્યસનો છે). કા. ૧૧.

મૃગયાદિર્ન સર્વેષાં તસ્માન્ન વ્યસનાનિ હિ ॥

મૃગયા વિગેરે સર્વનાં^૨ (વ્યસન) નથી, તેથી તે વ્યસનો નથી. કા. ૧૨ાા.

વિશેષેણાસનં યત્ર વ્યસનં તત્પ્રકીર્તિતમ્ ॥૧૩॥

જ્ઞાતેડપિ દોષે યસ્યાસ્તિ ન નિવૃત્તિસ્તદેવ તત્ ॥

જેની અંદર ‘વિશેષેણ’ ખાસ કરીને ‘અસનં’ ફેંકાવાનું (નીચા પડવાનું) છે, તેને વ્યસન કહેલું છે. (જેને) દોષ તરીકે જાણવામાં આવેલ હોવા છતાં જેથી દૂર રહેવાતું નથી તે જ તે (વ્યસન) છે. કા. ૧૩ાા.

ભગવાન જ તે (વ્યસનો)ને દૂર કરવા શક્તિવાળા હોવાથી, માત્ર આખલા-ઓને વશ કરનારને તે પ્રાપ્ત થવાની છે એમ સાંભળીને, ‘સાત્ત્વતાં’ ભક્તોના પતિ સમર્થ ભગવાન્ પોતે પધાર્યા, કારણ કે તેમ ન કરે તો ભક્તોનો ઉદ્ધાર ન થાય. ‘કૌસલ્યાઃ’ કોસલ દેશના રાજાઓ, તેઓની પુરી અયોધ્યા (પધાર્યા). સરસાઈની ઈચ્છા રાખનાર (કોસલ દેશના) રાજાને સંતોષ થાય તે માટે ‘મોટા સૈન્યથી વીંટાએલા થઈ’ (પધાર્યા). ‘અયોધ્યા દેવોની પુરી છે’ વિગેરે શ્રુતિમાં, (તે) નગરીને પણ દૈત્યોને દૂર રાખનારી કહેલી છે. ૩૪.

પછી રાજાએ ભગવાનનું સ્વાગત કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

સ કૌસલપતિઃ પ્રીતઃ પ્રત્યુત્થાનાસનાદિભિઃ ॥

૧. સોનાની ચોરી વિગેરે શાસ્ત્રમાં મના કરેલાં અને કામનાથી કરવામાં આવતાં, એવા બે પ્રકારના કર્મો. (લે)

૨. ક્ષત્રિયોને આ વ્યસન નથી, તેથી તે સર્વનું વ્યસન નહિ હોવાથી ગણેલ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

અહીંણેનાપિ ગુરુણા પૂજયન્પ્રત્યનન્દત ॥૩૫॥

તે કોસલના રાજાએ પ્રસન્ન થઈને (આસન ઉપરથી) ઉભા થઈ, આસન આપી વિગેરે (પ્રકારથી) કિંમતી પૂજના દ્રવ્યોથી પણ પૂજ કરતાં (તેમનું) સ્વાગત કર્યું. ૩૫.

જો મોટા (પુરુષ)ને આવકાર આપવામાં ન આવે તો બલને લીધે જે ઈચ્છેલા ન હોય તેવાના સંબંધવાળી થએલી (કન્યા) મળતાવડી ન રહે તેથી રાજાએ કરેલા આવકારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તે લૌકિક નિયમ પ્રમાણે (આવકાર) કરતો હશે એવી શંકા ‘પ્રસન્ન થઈને’ વિશેષણ દૂર કરે છે. (આસન ઉપરથી) ઉભા થવું અને આસન (આપવું) જેના આરંભમાં થએલા છે (તેવા પ્રકારથી આવકાર આપ્યો). પોતે બેઠો નહિ^૧ (ઉભો રહ્યો). તેણે ‘કિંમતી પૂજના દ્રવ્યોથી’ એટલે અમૂલ્ય દ્રવ્યોથી પૂજ કરી, કારણ કે એમ કરનારને કન્યાનું દાન (કરવું) ઈચ્છેલું હોય છે. પછી ‘સ્વાગત કર્યું’ એટલે ભલે પધાર્યા એવો આવકાર આપ્યો; કારણ કે કોઈ સમયે (કદાચ) ભગવાન કૃપા કરે તો કન્યા કૃતાર્થ થાય. આથી એમ કહેલું છે કે આખલા ઓને (ભગવાને હજી) જીત્યા ન હતા છતાં પણ રાજાને (કદાચ આ જીતશે એવો) સંદેહ થયો. ૩૫.

કન્યા અને તેની માતા વિગેરે બીજાઓ તો (ભગવાને) પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરેલી ન હોવા છતાં પણ (તે પૂરી કરશે એ વિષયમાં) સંદેહ વિનાના જ હતા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

વરં વિલોક્યાભિમતં સમાગતં નરેન્દ્રકન્યા ચક્રમે રમાપતિમ્ ॥

ભૂયાદ્યં મે પતિરાશિષોઽમલાઃ કરોતુ સત્યા યદિ મે ધૃતો વ્રતૈઃ ॥૩૬॥

ઈચ્છેલા રમાપતિ વરને પધારેલા જોઈને રાજાની કન્યાએ કામના કરી. ‘આ મારા પતિ થાઓ. જો વ્રતોથી (મેં) ધારણ કરેલ હોય તો મારી પવિત્ર આશાઓ સત્ય કરો.’ ૩૬.

કન્યાએ જે વરવા યોગ્ય હતા (અને) બધાએ પણ (કન્યાના પતિ તરીકે) વરવા યોગ્ય હતા તે આ (ભગવાન) પોતે વરવા પધાર્યા, અને તે પણ પોતે ઈચ્છેલા (વર પધાર્યા). ‘રાજાની કન્યા’ પોતે પણ ચતુર હતી; અને ભગવાનને વરણ કરવાનો માર્ગ ચાલતો આવેલો^૧ છે એમ જણાવવા ‘રમાપતિ’ વિશેષણ યોજેલું છે.

૧. તેલીવાળાવાળી વ્રતમાં ‘સ્વયમુપવિષ્ટઃ’ પાઠ છે. દેવકીનંદન પ્રેસવાળી વ્રતમાં ‘સ્વયમનુપવિષ્ટઃ’ પાઠ છે. તેથી ‘સ્વયમનુપવિષ્ટઃ’ સાચો પાઠ હોવો જોઈએ એમ માની તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

(ભગવાનને) જોઈને ‘આ મારા પતિ થાઓ’ શબ્દોથી (તેમનાં) દર્શનનાં ફલ માટે પ્રાર્થના કરે છે.

‘ધર્મ વિગેરેનું ભગવાન્ વિષે સામર્થ્ય નહિ હોવાથી ભગવાન્ કેમ (તારા) પતિ થશે ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પવિત્ર આશાઓ સત્ય કરો’ એમ કહેલું છે. આ ભગવાન જ આ સર્વ પ્રાપ્ત કરાવો. (તે) પોતે જ પોતાના વિષે શક્તિવાળા છે.

‘આ (ભગવાન્) ફલરૂપ છે તે તારા માટે શા કારણે સાધન બને ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જો વ્રતોથી મેં ધારણ કરેલ હોય’ શબ્દો યોજેલા છે. વ્રતો એટલે જેમનાથી ભગવાન્ વશ થાય તેવા ભગવાન્ સંબંધી નિયમો, તેવા (નિયમો)થી (મેં ભગવાનને) ધારણ કરેલા હોય તો તે મને અધીન હોવાથી મારી પવિત્ર આશાઓ સત્ય કરો. આથી એમ સૂચવેલું છે કે લોકની માન્યતા પ્રમાણે (ભગવાને) ગોપીઓને વિષે બીજા પ્રકારની (અપવિત્ર) આશાઓ પણ સત્ય કરેલી છે. તેથી મારા વિષે તો કાંઈ સંદેહ જ નથી, એવો ભાવ છે. આથી એમ જણાવ્યું કે બધી (સ્ત્રીઓ) એ ભગવાનને (કન્યાના વર તરીકે) ઈચ્છેલા હતા, તેમ ન હોત તો વ્રત કરવામાં જ (તેઓ) વિરોધ કરત. ૩૬.

હવે જે શ્લોક આવે છે તે કન્યાની જ પ્રાર્થનારૂપ છે એમ કેટલાક કહે છે. કેટલાક તો (એ શ્લોક) રાજાની (પ્રાર્થનારૂપ છે) એમ માની તેનો (તેની પછીના શ્લોકની) પછી પાઠ કરે છે. તે પ્રસંગમાં (ભગવાન્) કન્યા ઉપર જ કૃપા (કરે તે) યોગ્ય છે. તેથી અહિં જ તેનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. પહેલાં પોતાનાં વ્રત ઉપરના વિશ્વાસને લીધે ભગવાન્ (પોતાની આશાઓ સત્ય) કરશે એમ કહીને, ઈશ્વરને વશ રાખનાર કોણ હોય ? (કોઈ ન હોય), તેથી નીચેના શ્લોકમાં તેમને પ્રસન્ન કરવાની ઈચ્છા પ્રકટ કરતી (તેમની) કૃપા માટે જ પ્રાર્થના કરે છે :

યત્પાદપદ્મજ્વરજઃ શિરસા બિભર્તિ શ્રીરબ્જજઃ સગિરિશઃ સહલોકપાલૈઃ ॥

લીલાતનૂઃ સ્વકૃતસેતુપરીપ્સયાસૌ કાલે દધત્ સ ભગવાન્ મમ કેન તુષ્યેત્ ॥૩૭॥

જેમનાં ચરણકમલની રજ લક્ષ્મીજી અને મહાદેવ સહિત અને લોકપાલો સહિત બ્રહ્મા માથા ઉપર ધારણ કરે છે તે પોતે બનાવેલી મર્યાદાનું પાલન કરવાની ઈચ્છાથી સમયે (સમયે) લીલા માટે શરીરો ધારણ કરનાર આ ભગવાન્ શાથી મારા ઉપર પ્રસન્ન થાય ? ૩૭.

૧. વૃંદાવન પ્રેસવાળી વ્રતમાં ‘પ્રહતશ્ચ’ પાઠ છે. તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે. તેનો જ આવો અર્થ થતો હોવાથી મી. તેલીવાળાએ ‘અપ્રહતશ્ચ’ પાઠ સૂચવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે તે લીધો નથી. રમાએ પણ ભગવાનનું વરણ કરેલું (જૂઓ ૮|૮|૨૩) તેથી એ માર્ગ ચાલતો આવેલો છે.

કારણ કે ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય ત્યારે જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય, અને તેવી જ કામના કરવામાં આવે છે. તે (ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય તે) ઘણું દુર્લભ છે, કારણ કે બધા તેમની રજની જ કામના કરે છે, એમ ‘જેમનાં ચરણકમલની રજ લક્ષ્મીજી માથા ઉપર ધારણ કરે છે’ શબ્દોથી કહે છે. ‘અબ્જઃ’ એટલે બ્રહ્મા. ‘ગિરિશઃ’ એટલે મહાદેવ. તેમની સાથે અને લોકપાલોની સાથે (બ્રહ્મા રજ માથા ઉપર ધારણ કરે છે), કારણ કે રજથી ભગવદીય શરીર (પ્રાપ્ત) થાય છે એમ પહેલાં કહેલું છે. તે સમયે (ભગવદીય શરીર થાય ત્યારે) સંદેહ વિના ભગવાન્ પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા સ્વતંત્ર ભક્તિ (પ્રાપ્ત) થાય છે. આ દેહનો વિયોગ થાય ત્યારે (નવા) દેહનો આરંભ કરનારા (રજકણો) પહેલાં તેની (ભગવાનનાં ચરણની રજની) જ સાથે સંબંધમાં આવે એવા હેતુથી તે (રજ)ને પણ માથા ઉપર ધારણ કરે છે. ભગવાનના અવતારો થાય ત્યારે લક્ષ્મીજીને પણ અવતાર (લેવા)ની જરૂર હોવાથી, જેમ કરવાથી બધાએ દેહોને ભગવાનનો સંબંધ થાય તે પ્રયોજનથી લક્ષ્મીજીને પણ (રજની) તપાસમાં જ રહેવું પડે છે. બ્રહ્મા વિગેરે પણ પોતાનો અધિકાર પૂરો થયા પછી ફરી અધિકારથી દૂર રહેવાય તે માટે, જે પ્રકારે તેમ (ભગવાનનો સંબંધ) થાય તેવા પ્રયોજનથી (રજને) ધારણ કરે છે.

‘અત્યારથી (શ્રીકૃષ્ણાવતારથી) પહેલાના તેઓ, (શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલની રજ) કેવી રીતે ધારણ કરે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સમયે સમયે લીલા માટે શરીરો (ધારણ કરનાર)’ શબ્દ યોજેલ છે. જે ભગવાન્ પોતે બનાવેલી ધર્મની મર્યાદાઓનું ‘પરીપ્સયા’ રક્ષણ કરવાની ઈચ્છાથી લીલા માટે શરીરો ધારણ કરનારા થાય છે, અને તેથી ચરણની રજના સંબંધની પ્રાર્થના યોગ્ય છે એવો ભાવ છે. એવી રીતે બધાએ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય આ (શ્રીકૃષ્ણ) જ છે એમ ‘આ’ શબ્દથી કહે છે. તે પાસે પ્રકાશે છે તેથી, (અને તેમની) કૃપા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ આ કાર્ય સિદ્ધ થાય તેવું હોવાથી સાધન (કરવા)નો વિલંબ સહન થઈ શકે તેમ નથી એવો (તે ‘આ’ શબ્દ)નો અર્થ છે). અથવા કયા ઉપાયથી તે પ્રસન્ન થાય, (મારે) જઈને તેમના ચરણોમાં પડી (કૃપા માટે) પ્રાર્થના કરવી જોઈએ અથવા કોઈ બીજો ઉપાય છે? એવી (ઉપાય) જાણવાની ઈચ્છા (જાણાવે છે). (શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન્ હોવાથી જ (તેમને) દાન (કરાય), વિગેરે મતનું ખંડન થાય છે. ૩૭.

‘(આપણે) નહિ વિચારેલો (ઉપાય) પણ (ભગવાન્) શોધી કાઢશે’ એવા વિચારથી (કન્યાનો આવો) મનોરથ (થયો). તેથી જ ભગવાને તે ઉપાય શોધી ૧. દેવકીનંદન પ્રેસવાળી પ્રતનો ‘યત્’ પાઠ લીધેલ છે. મી. તેલીવાળાવાળી પ્રતમાં ‘યત્ર’ પાઠ છે.

કાઢ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

અર્થિતં પુનરિત્યાહ નારાયણ જગત્પતે ॥

આત્માનન્દેન પૂર્ણસ્ય કરવાણિ કિમલ્પકઃ ॥૩૮॥

ફરી પૂજા કરેલા ભગવાનને રાજાએ એમ કહ્યું કે: ‘હે નારાયણ ! હે જગતના પતિ! સ્વરૂપરૂપ આનંદથી પૂર્ણ આપનું (હું) હલકું (પ્રાણી) શું (કાર્ય) કરું ?’ ૩૮.

ફરીથી પૂજા કરીને ભગવાનની પ્રેરણાને લીધે રાજાએ પોતે જ કાંઈક પ્રાર્થના કરી. ‘એમ’ એટલે જે પ્રકારે કન્યાનો મનોરથ ફળે તેવા (નીચે) કહેલા પ્રકારનું. અંદર અને બહારથી પૂર્ણ, (સર્વને) વશ રાખનારને શું કહેવું (અને તેમનું) શું (કાર્ય) કરવું એવા અભિપ્રાયથી (ઉત્તરાર્ધ) કહેલ છે.

‘નારાયણ’ એટલે પ્રેરણા કરનાર. ‘જગતના પતિ’ એટલે બહારથી વશ રાખનાર (આપ છો). તેથી જેમ આપ ઈચ્છો છો તેમ જ (કાર્ય) કરાવો છો. તેથી (આપને) કાંઈ કહેવું યોગ્ય નથી.

વળી અપૂર્ણ હોય તેને કોઈક ક્રિયાથી પૂર્ણ બનાવે. આ (ભગવાન) તો પૂર્ણ આનંદથી જ પૂર્ણ છે. (તેમનું) સ્વરૂપ જ આનંદ છે.

સર્વ સ્થલે રહેલ હોવાથી આછાપણું હોય, તેથી ‘પૂર્ણ’ શબ્દથી ભરપૂરપણું (ઘટપણું) જણાવનાર પૂર્ણપણું કહેલું છે. તેમાં પણ હું આનંદ વિનાનો હોવાથી ‘અલ્પકઃ’ ઘણો હલકો દ્રુષ્ટ અથવા હલકો છું. (તે આપ આનંદથી પૂર્ણનું શું કાર્ય કરી શકું ?) ૩૮.

કાર્યનો આરંભ થાય તે માટે જ ભગવાને તેને (એવી) પ્રેરણા કરી કે (કન્યા) માગવામાં આવે તો પણ તે ના પાડી શકે નહિ. પછી અવસર પ્રાપ્ત કરીને ભક્તોનું હિત કરનાર ભગવાને તેની પાસે માગણી કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

શ્રીશુક કહે છે:

તમાહ ભગવાન્ કૃષ્ણઃ^૧ કૃતાસનપરિગ્રહઃ ॥

મેઘગમ્ભીરયા વાયા સસ્મિતં કુરુનન્દન ॥૩૯॥

હે કુરૂના સંતાન ! આસન ગ્રહણ કરેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે મેઘના જેવી ગંભીર વાણીથી હસતાં હસતાં તેને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૯.

‘ભગવાન’ એટલે સર્વ (કરવા) શક્તિવાળા પૂર્ણ. પૂર્ણ માગણી કરે તે નિંદિત નથી; કારણ કે તે સામો ઉપકાર કરે એવું સંભવે છે. ‘શ્રીકૃષ્ણ’ એટલે

૧. ‘હ્રઃ’ પાઠ છે. ‘પ્રસન્ન થએલા’ એવો તેનો અર્થ છે. શ્રીસુબોધિનીજીમાં ‘કૃષ્ણઃ’ પાઠ લીધેલ હોવાથી તેવો પાઠ લીધો છે.

સ્ત્રીઓનું કલ્યાણ કરનારા. ‘આસન ગ્રહણ કરેલા’ એટલે જ્યારે તેનું આસન ગ્રહણ કર્યું ત્યારે બીજું (કન્યા) પણ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે એવા વિચારથી શાંત કારણ કે ભોજન કરવા બેઠેલ હોય તે ધરાતાં સુધી ઉઠતા નથી, તેમ જ તે સમયે માગવાથી દોષ થતો નથી.

ભગવાન્ તેના બધાએ દુઃખનો નાશ કરે છે એમ જણાવવા ‘મેઘ જેવી ગંભીર વાણીથી’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘હસતાં હસતાં’ એટલે કાંઈક મોલ ઉત્પન્ન કરતાં, જેટલું કરવાથી તે કન્યા જ આપે પણ પોતાને ન આપે (આત્મસમર્પણ ન કરે). કારણ કે તેમ કરે તો કન્યા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ન રહે. ‘હે કુરૂના સંતાન !’ એ સંબોધન રાજાને વિશ્વાસ રહે તે માટે કરેલું છે. ૩૯.

ભગવાન્ માગવામાં રહેલ દોષ દૂર કરતાં, માગણી કરે છે :

નરેન્દ્ર યાત્રા કવિભિર્વિગર્હિતા રાજન્યબન્ધોર્નિજઘર્મવર્તિનઃ ॥

તથાપિ યાચે તવ સૌહૃદ્દેશ્યા કન્યાં ત્વદીયાં ન હિ શુલ્કદા વયમ્ ॥૪૦॥

હે નરેન્દ્ર ! પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલનારા ક્ષત્રિયબંધુની ભિક્ષાવૃત્તિ કવિઓએ નિંદેલી છે. છતાં પણ તારી મૈત્રીની ઈચ્છાથી તારી કન્યાની હું માગણી કરું છું, કારણ કે અમે કન્યાનું મૂલ્ય આપનારા નથી. ૪૦.

સ્ત્રીઓનું હિત કરવા અવતરેલાએ હરકોઈ પ્રકારે પણ તેમનું હિત સાધવું જોઈએ, તેથી (માગવામાં પણ) મને દોષ નથી. છતાં પણ ક્ષત્રિયનો વેષ ભજવનારે તે (ક્ષત્રિયપણાં)થી વિરુદ્ધ કરવું જોઈએ નહિ, તેથી તેવા અર્થવાળો સામાન્ય નિયમ ‘ક્ષત્રિય બંધુની ભિક્ષાવૃત્તિ કવિઓએ નિંદેલી છે’ શબ્દોથી કહે છે. ભિક્ષાવૃત્તિ બ્રાહ્મણોનો જ ધંધો છે, ‘હે નરેન્દ્ર !’ એ સંબોધનથી આ વિષયમાં નબજતની સંમતિ દર્શાવેલી છે. એમ સૂચવેલું છે કે યજ્ઞ^૧ વિગેરેનો વિચાર કરતાં યજ્ઞ વિગેરેમાં ઈન્દ્રની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, તેથી (ભગવાન્) નરનો વેષ ભજવે છે ત્યારે (નરના ઈન્દ્ર નરેન્દ્રની) પ્રાર્થના નિંદાએલી નથી. આણે (નબજતે) સ્તુતિ^૨ પણ કરેલી છે.

‘કવિઓએ’ એટલે ચતુર પુરુષોએ; કારણ કે તેઓ એમ માને છે કે ભગવાને ક્ષત્રિયોને વીર્ય એવા હેતુથી આપેલું છે કે જે કાંઈ (તેઓને) જોઈતું હોય તે (તેઓએ) વીર્યથી જ પ્રાપ્ત કરવું. આથી એમ સૂચવેલું છે કે (તું કન્યા) નહિ આપ તો બલથી પણ હું લઈ લઈશ.

૧. ‘યાગ’ પાઠ લીધેલ છે. લેખકારે ‘યોગ’ પાઠ લીધેલ છે. ‘યોગ’ એટલે વ્યુત્પત્તિ. ‘નરેન્દ્ર’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિનો વિચાર કરતાં, એવો અર્થ થાય.

૨. પાછળ શ્લોક ૩૮માં.

દુઃખના પ્રસંગોમાં માગવાથી (ક્ષત્રિયોને) દોષ થતો નથી, તેથી ‘પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલનારા’ વિશેષણ યોજેલું છે. પોતાનો ધર્મ એટલે વીર્ય. (કન્યા ઉપર) પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હોય તો પ્રેમને જ અટકાવવો જોઈએ, અથવા ન અટકે તો પોતાનો ધર્મ^૩ આચરવો જોઈએ, તેથી (૧) મરણ અથવા (૨) (કન્યાની) પ્રાપ્તિ થાય છે. મરણ થાય તો પણ પરલોકમાં (કન્યા) પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી વીર્ય જ આચરવું જોઈએ. છતાં પણ હું માગણી કરું છું એમ શ્લોકનાં ત્રીજા ચરણથી કહે છે. એમ કરવાનું પ્રયોજન ‘મૈત્રીની ઈચ્છાથી’ શબ્દથી કહેલું છે. જેમ તારી કન્યાને હું ઈચ્છું છું તેમ (તારી) મૈત્રીને પણ (ઈચ્છુ છું) પછી વીર્ય આચરવાથી (કન્યા અને મૈત્રી) બે પ્રાપ્ત થતાં નથી. ઈશ્વર હોવાથી કપટથી જય પ્રાપ્ત કરે તે જય નથી (ન ગણાય), એમ કદાચ (ભગવાનથી આખલાઓ) વશ કરવામાં આવે તો પણ (નન્નજીત) ગણકારે નહિ એવા અભિપ્રાયથી માગણી (કરેલી છે), અને (નન્નજીતના) ધર્મની પરીક્ષા થાય તે માટે વચન કહેલ છે.

કન્યા આપવાની જ હોવાથી, (તેને આપવામાં) બહુ દુઃખ નથી. ‘માગણી કરનાર પૂર્ણ (હોવાથી) બદલો આપશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ચોથું ચરણ યોજેલું છે, કારણ કે મૂલ્ય આપવામાં આવે તો (તે) દાસી થાય છે. તેમાં પણ અમે (ભગવાન) ઉત્તમ કિંમત તરીકે વીર્ય જ આપીએ છીએ. (રાજાઓ કન્યાની માગણી કરનારને) વિદ્વાન બ્રાહ્મણ માનીને કદાચ કન્યાનું મૂલ્ય માગે, કારણ કે ‘કન્યાનું (મૂલ્ય આપો), અમે કુશિક છીએ’^૪ એમ નવમાસ્કંધમાં તે પ્રમાણે કહેલું છે, (તેથી આ ચોથું ચરણ કહેલું છે). ૪૦.

(ભગવાને) માગણી કરી તે પહેલાં રાજા તો (કન્યા આમને) આપવી જોઈએ એમ વિચારીને, ‘હું પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરીશ, અને ભગવાન પાસે કષ્ટ થાય તેવું (કાર્ય) કરાવવું જોઈએ નહિ’ એવા અભિપ્રાયથી શાંત રહેલો. ‘(કન્યા ઉપર) પ્રેમ હોય તો કષ્ટ થાય તેવું (કાર્ય) પણ કરે, નહિ તો ન (કરે)’ એવા પ્રયોજનથી હમણાં (ભગવાનનો કન્યા ઉપરનો) પ્રેમ જાણીને નીચેના શ્લોકથી આરંભી (ચાર શ્લોકોથી) આખલાઓને નાથવા પ્રાર્થના કરે છે :

રાજા કહે છે :

કોડન્યસ્તેડભ્યધિકો નાથ કન્યાવર ઈહેષ્ઠિતઃ ॥

૩. ક્ષત્રિયોનો ધર્મ વીર્ય આચરવો, એટલે યુદ્ધ કરી કન્યાનું હરણ કરવું.

૪. ઋષિક ઋષિએ ગાધિ રાજા પાસે તેની કન્યા સત્યવતી માગતાં ગાધિ રાજાએ આ પ્રમાણે કહેલું છે. જૂઓ ૯।૧૫।૬.

गुणैकधाम्नो यस्याङ्गे श्रीर्वसत्यनपायिनी ॥४१॥

હે નાથ ! ગુણોના એક જ ધામરૂપ આપ જેમના અંગમાં લક્ષ્મી નિરંતર વસે છે તેમનાથી અધિક બીજો કોણ કન્યાનો વર અમે અહિં ઈચ્છેલો હોય ? ૪૧.

(કન્યાનું) દાન કરવામાં આપનાથી એ અધિક કોઈપણ (દાન કરવા) યોગ્ય નથી, અને કન્યાએ બીજો વર ઈચ્છેલો નથી. તેથી જાણી શકાય તેવી બધીએ સંપત્તિ (કન્યાના પતિ થવાની યોગ્યતા) આપમાં સિદ્ધ થએલી છે. વળી બધી સ્ત્રીઓ આપની જ છે, કારણ કે ગુણોનું એક જ ધામ આપ જ છો. અનંત નિત્ય ગુણો આપમાં જ રહેલા છે. તેથી જ લક્ષ્મી નિરંતર આપની અંદર (પાસે) રહે છે, કારણ કે જ્યાં લક્ષ્મી હોય ત્યાં સર્વ હોય છે. ‘વસે છે’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) બીજે (લક્ષ્મી) માત્ર ભ્રમણ કરે છે. ૪૧.

પરંતુ અમારા ધર્મનું પણ (અમારે) પાલન કરવું જોઈએ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

કિન્ત્વસ્માભિઃ કૃતઃ પૂર્વ સમયઃ સાત્ત્વતર્ષભ ॥

પુંસાં વીર્યપરીક્ષાર્થ કન્યાવરપરીક્ષયા ॥૪૨॥

પરંતુ હે ઉત્તમ યાદવ ! કન્યાના વરની કસોટી (કરવા)ના હેતુથી પુરુષોના વીર્યની પરીક્ષા કરવા અમે પહેલાં નિયમ કરેલો છે. ૪૨.

હમણાં (નિયમ) કરવામાં આવે તો અપરાધ થાય, પરંતુ પહેલાં જ (અમે નિયમ) કરેલો છે. ‘સમયઃ’ એટલે નિયમ. ‘તુ’ ‘પરંતુ’ શબ્દ દૃઢતાપૂર્વક દાન આપતો નથી એમ જણાવે છે^૧. ‘હે ઉત્તમ યાદવ !’ એ સંબોધનથી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ, એ વિષયમાં ભગવાનની સંમતિ જણાવેલી છે, કારણ કે ઉત્તમ યાદવો તે જાણે છે, ભક્તોના સ્વામી^૨ (ભગવાન) ભક્ત(નમ્નજીત)ની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરાવશે એવા પ્રયોજનથી (તે કરેલું છે). ઉત્તરાર્ધથી પ્રતિજ્ઞા કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. ક્ષત્રિયોમાં વીર્યવાળો ઉત્તમ છે. ક્ષત્રિયના સાત^૩ અંગ છે. સર્વમાં ક્ષત્રિયનું સામર્થ્ય જોવામાં આવે ત્યારે તે ઉત્તમ થાય છે ગણાય છે. તેથી નાથવાના સાત

૧. આપમાં કન્યાના વર થવાની સંપૂર્ણ યોગ્યતા હોવા છતાં મારા નિયમ પ્રમાણે આપના વીર્યની કસોટી કર્યા વિના હું કન્યાનું દાન કરતો નથી, એમ આ શબ્દથી જણાવેલ છે.

૨. ‘સાત્ત્વતર્ષભ’ શબ્દનો આ બીજો અર્થ કરેલો છે.

૩. ‘સાત પ્રાણો’ એવો અર્થ છે (લે) યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ ૧.૧૩૫૩માં (૧) રાજા સ્વામી, (૨) અમાત્યો, (૩) બ્રાહ્મણ વિગેરે પ્રજા, (૪) કિલ્લો, (૫) ખજાનો, (૬) હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદલ સેના અને (૭) મિત્રો એ સાત રાજ્યના અંગ કહેલા છે, તે સાત અંગો અહિં જણાવેલ હોય તેમ લાગે છે.

આખલાઓ રાખેલા છે. ઉત્તમને જ કન્યા આપવાની છે. જમાઈ પ્રતિ નમ્રતા જણાવવી જોઈએ, અને અધમ પ્રતિ (નમ્રતા) જણાવવાની મના છે. કસોટી કરવામાં ન આવે તો વીર્ય (કેટલું છે તે) જણાય નહિ એવા હેતુથી નિયમ કરેલો છે. આ પણ કન્યાના વરની કસોટી થાય તે માટે જ કરેલ છે, પરંતુ આનો બીજો ઉપયોગ નથી. તેથી કન્યાદાનના પ્રસંગમાં તે (એવો નિયમ) અવશ્ય કરવો જોઈએ. ૪૨.

જે પ્રકારે કસોટી થાય તે માટે નીચેના શ્લોકમાં તે નિયમ કહે છે :

સમૈતે ગોવૃષા વીરદુર્દાન્તા દુરવગ્રહાઃ ॥

એતૈર્ભગ્નાઃ સુબલ્લવો ભિન્નાગાત્રા નૃપાત્મજાઃ ॥૪૩॥

હે વીર ! આ સાત નાથી ન શકાય તેવા, અને વશ કરી ન શકાય તેવા આખલાઓ છે. આમણે ભાંગી ગએલ અંગોવાળા ઘણા રાજપુત્રોને હણેલા છે. ૪૩.

એક સ્થલે ઘરમાં સાત આખલાઓ પૂરેલા. ત્યાં કોઈ પણ રખેવાળ ન હતો. તેમાં કોઈ ગાય પણ ન હતી. અને મરજીમાં આવે તેવો મદકારક ખોરાક હતો. તેથી તેઓ ઘણા મદવાળા થઈ એકબીજા સાથે લડતાં સદા ક્રોધવાળા રહેતા. તેમાં પણ તેઓ સાત એકી સંખ્યાવાળા હતા. તેમ ન હોત (એકી સંખ્યામાં હોત) તો બબે લડતા હોત.

‘ગોવૃષાઃ’ આખલાઓ હોવાથી (તેમને) હણવા ન જોઈએ. ‘ગો’ ‘બલદ’ ની જાતના સપાટ (ભૂમિ^૧)માં રહેનાર આખલાઓ હતા.

‘બીજા (આખલાઓ)ની સ્તુતિ સાંભળનાર (ભગવાન)ની નિંદા કરવા માટે (કરે) છે’ એવી શંકા દૂર કરવા ‘હે વીર !’ એવું સંબોધન કરેલું છે. વીરની પાસે (તેના) વીર્યને જાગ્રત કરવા કહેવામાં આવે છે.

‘ઘણાએ આખલાઓને એક (ગોપાલ) ચારે છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘નાથી ન શકાય તેવા’ વિશેષણ યોજેલું છે. નહિ નાથેલા (આખલા) કરતાં પણ ક્રૂર છે. (આ શબ્દમાંનો) ‘દુર્’ ઉપસર્ગ તેમને નાથવાનો સંભવ પણ નથી એમ જણાવવા નાથવાના (કાર્ય)થી વિરુદ્ધ અર્થ કહે છે. અથવા (‘વીરદુર્દાન્તાઃ’ સમાસ લઈને) ‘વીરોથી પણ નાથી ન શકાય તેવા’ એવો (અર્થ લેવો).

વળી કઠણ છે વશ કરવાનું જેમને તેવા (તે છે). તેઓની સાથેનું યુદ્ધ મરણ નીપજાવનારું છે, અથવા તેઓને પકડવાનું ઘણું કઠણ છે. (૧) જણાય તેવા અને જાણવામાં ન આવે તેવા ઉપાયોથી તેઓ મારી શકાય તેવા નથી અને (૨) બીજાઓને તેઓ હણે છે એમ (બે વિશેષણોથી) બે (ગુણો) કહેલા છે.

૧. ખરબચડા પ્રદેશમાં રહેનાર જંગલી પાડાઓ નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

વળી તેઓનું વીર્ય માત્ર કલ્પનાથી જ જણાએલું નથી, પરંતુ ઘણા પ્રકારે તેનો અમલ પણ થએલો છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે; કાકતાલીય (કાગડાનું બેસવું અને વૃક્ષનું પડવું એ) ન્યાય પ્રમાણે (અમલ થયો) નહોતો^૨ એમ જણાવવા ‘ઘણા’ વિશેષણ યોજેલું છે. ‘ભઙ્ગઃ’ ‘હણેલા’ શબ્દથી માત્ર પરાજય (કહેલ) નથી. તેમ હોય તો (આખલાઓને) જોઈને પણ ભય પામીને ભાગી જાય. (તેવા રાજપુત્રો નહિ) પરંતુ ‘ભાંગી ગએલ અંગોવાળા’ એટલે હાથ પગ વિગેરે ભાંગે ત્યાં સુધી પ્રયાસ કરનારાઓ(ને હણેલા છે).

‘તેઓનાં તાલીમ અને બીજ^૩ નમાલાં હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘રાજપુત્રો’ શબ્દ યોજેલ છે. તાલીમ અને બીજવાળા તેઓ હતા, પરંતુ માત્ર ક્ષત્રિય નહોતા. ૪૩.

આખલાઓના દોષો કહ્યા એટલે ‘આવાઓનો પણ હું ઉદ્ધાર કરીશ’ એવી જો તેઓના ઉપર આપની કૃપા હોય તો આપ જ કન્યાના વર છો. (કારણ કે તેમના ઉપર કૃપા હોય) તો (કન્યા) દુષ્ટ હોવા છતાં તેનો અને તેના (સગાં)ઓનો પણ આપ ઉદ્ધાર કરશો. કારણ કે તે (આખલા)ઓ કન્યાના કારણથી જ પૂરાએલા છે, તેથી તેઓનો ઉદ્ધાર થયા વિના કન્યાનો ઉદ્ધાર સંભવતો નથી. તેથી જો આપ તેઓનો ઉદ્ધાર કરશો તો (આપ જ) વર (થશો) એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

યદીમે નિગૃહીતાઃ સ્યુસ્ત્વયૈવ યદુનન્દન ॥

વરો ભવાનભિમતો દુહિતુર્મેશ્રિયઃ પતે ॥૪૪॥

હે યદુનંદન ! જો આપથી જ આ વશ થાય તો હે લક્ષ્મીના પતિ ! આપ મારી દીકરીના પસંદ કરેલા વર (થશો). ૪૪.

(આખલાઓને) વશ કરવામાં આવે તો તેમનો ઉદ્ધાર અવશ્ય થવાનો, તેથી તે (વશ કરવાનું) જ કહેલ છે. ‘હે યદુનંદન !’ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે લીલા માટે પધારેલા (ભગવાન્) કદાચ (તેમને વશ) ન કરે, કારણ કે યાદવો તેમ કરતા નથી; અને ગોવર્ધન (ઉપાડવો) વિગેરે (કાર્ય)ને લીધે (વશ કરશે એવો) સંદેહ રહે છે.

૨. અકસ્માતથી રાજપુત્રો આખલાઓથી હણાયા ન હતા, એમ ‘ઘણા’ વિશેષણથી જણાવેલ છે. અકસ્માત એક બે વાર થાય, વારંવાર ન થાય.

૩. ‘આખલાથી હણાએલા ક્ષત્રિઓએ યુદ્ધની તાલીમ લીધી નહિ હોય અને ઉંચા ક્ષત્રિય વંશના નહિ હોય’ એવી શંકા છે. ‘રાજપુત્રો’ શબ્દથી તે દૂર થાય છે. રાજાના પુત્રો હોવાથી તેમણે તાલીમ પણ લીધેલી અને ઉંચા કુલના પણ હતા. ‘ન તુ ક્ષત્રિયમાત્રમ્’ પહેલાં વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં ‘શિક્ષાવિજયિનઃ’ શબ્દ છે. ‘શિક્ષાવીજિનઃ’ હોવું જોઈએ. એમ માની તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

(વશ કરો) તો આપ પસંદ કરેલા વર (થશો.) ‘મારી* દીકરીના’ એ શબ્દથી પોતાની હલકાઈ જણાવે છે. (આપની વર થવાની) યોગ્યતા તો સર્વથી ઉત્તમ છે એમ ‘હે લક્ષ્મીના પતિ !’ એ સંબોધનથી કહેલ છે. ૪૪.

કન્યા પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી, પરંતુ (રાજાની) પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવી જોઈએ. તેથી રાજાને વિશ્વાસ રહે તે માટે અલૌકિક પ્રકાર નહિ કરતાં, કેડ બાંધવી વિગેરે કરીને (ભગવાને) તેમ કર્યું (રાજાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી), એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

એવં સમયમાકર્ણ્ય બદ્ધ્વા પરિકરં વિભુઃ ॥

આત્માનં સમધા કૃત્વા ન્યગૃહ્ણાઙ્ગીલયૈવ તાન્ ॥૪૫॥

એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને શક્તિવાળા (પ્રભુ)એ પોતાનાં સાત રૂપો કરીને તેમને રમતમાં જ નાથ્યા. ૪૫.

‘શક્તિવાળા’ એટલે સર્વ પ્રકારે કરવાની શક્તિવાળા. (ભગવાને આખલા પૂરેલા તે ઘરની) અંદર પ્રવેશ કરીને પોતાનાં સાત રૂપો કર્યાં. સાતે (રૂપ) ભગવાન જ હતા. અલૌકિક તો કરવાનું ન હતું. (લૌકિકમાં) રૂપો તો એકનાં ઘણાંએ થાય છે, જેમ કે પુત્રો, ચિત્રો. જુદા જુદા સમયે તે (લૌકિક રૂપો) રહેતાં નથી^૧, એટલે આટલો જ (ભગવાનનાં) રૂપમાં અને લૌકિક રૂપમાં ભેદ છે, અને તે ભગવાનની સરસાઈ જ જણાવે છે, પરંતુ તેમાં કાંઈ અલૌકિક નથી. પછી આખલાઓને રમતમાં જ નાથ્યા. રમત(માં નાથવું) જ સરસાઈ દેખાડનારું છે. બાંધવાનું તો સહેલું જ હતું. ૪૬.

નાથી, બાંધીને ભગવાન તેમને લઈ આવ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

બદ્ધ્વા તાન્ દામભિઃ શૌરિર્ભગ્નદર્પાન્ હતૌજસઃ ॥

વ્યકર્ષઙ્ગીલયા બદ્ધાન્ બાલો દારુમયાન્ યથા ॥૪૬॥

જેમ બાલક બાંધેલા લાકડાના (આખલાઓ)ને ખેંચે તેમ જેમનો મદ નાશ પામેલ છે અને બલ હણાએલું છે તેવા તેઓને દોરડાંથી બાંધીને શૂરના પુત્ર સહેલાઈથી ખેંચી લાવ્યા. ૪૬.

પહેલાં જુદા જુદા સાંકળોથી પણ જેઓ બાંધેલા રહેતા નહોતા તેમને

*. ‘મે’ ‘મારી’ શબ્દ એકવચનમાં યોજી પોતાની હલકાઈ દર્શાવેલી છે (લે) રાજાઓ સામાન્ય રીતે પોતાના માટે અહુવચનનો પ્રયોગ કરે છે. (જૂઓ પાછળ શ્લોક ૪૨).

૧. અહિં ‘ભગવાનનાં’ શબ્દ અધ્યાહાર છે (એટલે ભગવાનનાં રૂપો રહેતાં નથી) ભગવાન તેમનું કામ હોય ત્યાં સુધી તે રૂપોને રાખીને પછી પોતામાં તેમને સમાવી દે છે, તેથી તે રહેતા નથી. લોકમાં તો પુત્રો વિગેરે ઉત્પન્ન થએલ હોય તેમને પોતાની અંદર સમાવતા નથી. (લે) ભગવાનનાં નામ અને રૂપો નિત્ય હોવાથી આ અર્થ યોગ્ય લાગતો નથી. લૌકિક રૂપો અમુક સમય સુધી જ રહે છે, તેથી જૂદી રીતે અર્થ કરેલ છે.

‘દોરડાંઓથી’ બાંધ્યા, એવો અર્થ છે. ‘શૂરના પુત્ર’ શબ્દથી લૌકિક સરસાઈ જણાવી. (આખલાઓનો) મદ અને બલ નાશ પામ્યાં, પછી જેમ ભારથી પીડાએલા મરેલા જેવા બળદોને ખેંચવામાં આવે છે, તેમ (તેઓને) સહેલાઈથી ખેંચી લાવ્યા. ‘જેમ બાલક લાકડાના (આખલાઓ)ને ખેંચે’ એ દષ્ટાંતથી તેઓનું આખલાપણું પણ જતું રહ્યું હતું એમ કહેલું છે; કારણ કે બાલક આડા પડેલા પણ તેમને (લાકડાના આખલાઓને) ખેંચે છે, તે પ્રમાણે (ભગવાને) ભાંગી ગએલ અવયવોવાળા (તે આખલાઓ)ને ખેંચ્યા, એટલે તેઓનો ગર્વ પણ ઉતારી નાખ્યો અને રાજાનો પણ (ગર્વ ઉતારી નાખ્યો). ૪૬.

પછી રાજાએ (તેમને) કન્યા આપી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તતઃ પ્રીતઃ સુતાં રાજા દદૌ કૃષ્ણાય વિસ્મિતઃ ॥

તાં પ્રત્યગૃહ્ણાદ્ભગવાન્ વિધિવત્સદશીં પ્રભુઃ ॥૪૭॥

પછી વિસ્મય પામેલા અને પ્રસન્ન થએલા રાજાએ શ્રીકૃષ્ણને પુત્રી આપી. સમર્થ ભગવાને (પોતાને) યોગ્ય તેનો વિધિ પ્રમાણે સ્વીકાર કર્યો. ૪૭.

આરંભમાં રાજા વિસ્મય પામ્યો, પછી પ્રસન્ન થયો. (આખલાઓને) બાંધવા, વશ કરવા અને બલહીન કરવા એ ઘણાં આશ્ચર્યકારક (કાર્યો) હોવાથી વિસ્મય થયો. આ કાર્ય માટે જ પ્રતિજ્ઞા કરેલી, તેથી કાર્ય થતાં પ્રસન્ન થયો. ‘રાજા’ હોવાથી તેણે મોટી ધામધૂમથી કન્યા તેમને આપી. તે (કન્યા)ની માગણી, દાન અને સ્વીકાર થએલાં, એમ કહેવા માટે ભગવાને પણ તેનો સ્વીકાર કર્યો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ભક્તિ હોય તો જ ભગવાન્ એ પ્રમાણે સ્વીકાર કરે છે એમ જણાવવા ‘ભગવાન્’ એ શબ્દ કહેલ છે. આ ‘ભગવાન્’ શબ્દ ધર્મમાં આસક્તિ દર્શાવનાર છે, ‘વિધિ પ્રમાણે’ શબ્દ તે જ અર્થ જણાવે છે. ભગવાને વૈદિક ધર્મોનો તે કન્યાને સંબંધ કરાવ્યો. પછી લૌકિક અથવા અસુરોના ધર્મો તેનો સ્પર્શ કરશે નહિ, એમ સર્વ પ્રકારે (ભગવાન્) પોતાનું ઈચ્છેલું સિદ્ધ કરે છે. તેના વિષે તેમ કરવાનું પ્રયોજન ‘(પોતાને) યોગ્ય’ વિશેષણથી કહેલું છે. સ્વભાવથી (તે કન્યા પોતાને) યોગ્ય હતી, અકસ્માતથી આવી ચડતા દોષ ન લાગે તે માટે તેમ કર્યું (વૈદિક ધર્મોનો સંબંધ કરાવ્યો). દોષ દૂર કરવા માટે તેના વિષે તેમ કરવામાં આવે, તો ભગવાનમાં લૌકિકપણું પ્રાપ્ત થાય, તેથી ‘સમર્થ’ વિશેષણ યોજેલું છે, પોતે પોતાથી જ સમર્થ છે. ૪૭.

તે કન્યા દ્વારા ભગવાને બધીએ સ્ત્રીઓનું હિત કર્યું એમ કહે છે :

રાજપત્ન્યશ્ચ દુહિતુઃ કૃષ્ણાં લબ્ધ્વા પ્રિયં પતિમ્ ॥

લેભિરે પરમાનન્દં જાતશ્ચ પરમોત્સવઃ ॥૪૮॥

અને રાજાની પત્નીઓ પુત્રીના પ્રિય પતિ તરીકે શ્રીકૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરીને પરમ આનંદ પામી અને મોટો ઉત્સવ થયો. ૪૮.

પહેલાં તે (રાજાની પત્ની)ઓ રાજાને પણ માત્ર ધર્મના કારણરૂપ થએલી, તેથી પુત્રીના વિષે ઓરમાયાપણું ન હતું. તે (પુત્રી)ની મારફત પોતાને ભગવાન સાથે સંબંધ થયો, ભગવાનમાં ઉત્તમપણાની બુદ્ધિ અને સ્નેહ* થયાં, એમ ‘શ્રીકૃષ્ણ’ એટલે ઉદ્ધાર કરનાર, ‘પ્રિય’ એટલે અંદરથી ઈચ્છેલા (અને) ‘પતિ’ એટલે બહારના ઈચ્છેલા એટલે આ લોકમાં અંદરનું અને બહારનું સુખ આપનારા. (એ શબ્દોથી કહેલું છે). પછી પણ શ્રીકૃષ્ણ સાયુજ્ય મુક્તિ આપનારા છે. તેથી પોતાને (રાજાની પત્નીઓને) પણ તે (કન્યા)ની મારફત તે પ્રમાણે મુક્તિ પ્રાપ્ત થશે, એવા વિચારથી તેઓ પરમ આનંદ પામી. સંતોષ જ તેઓને મોક્ષ તરફ લઈ જનાર હતો.

અંદરનો (આનંદ) કહી, તેઓનો બહારનો આનંદ ‘અને મોટો ઉત્સવ થયો’ શબ્દોથી કહે છે. ઘણી જ ધામધૂમ તેઓએ કરી, એવો અર્થ છે. ૪૮.

બીજા પણ બધાની તે પ્રસંગને લીધે કૃતાર્થતા થઈ, એમ કહે છે :

શંખમેયાનકા નેદુર્ગીતવાદ્યદ્વિજશિષઃ ॥

નરાનાર્યશ્ચ મુદિતાઃ સુવાસઃ સગલહ્કૃતાઃ ॥૪૯॥

શંખ, નગારાં અને નોબતો વાગ્યાં. ગીતો, વાજાંત્રો અને બ્રાહ્મણોની આશિષોના (શબ્દ સંભળાયા); અને આનંદ પામેલા પુરુષો અને સ્ત્રીઓએ સુંદર વસ્ત્રો, માલાઓ અને અલંકારો ધારણ કર્યાં. ૪૯.

શંખ વિગેરે ત્રણ પ્રકારનાં વાજાંઓ (વાગ્યાં). ગીતો વિગેરે ત્રણ પ્રકારનાં શબ્દરૂપ (સંભળાયાં). આરંભમાં અને અંતે સત્ત્વ (ગુણ)વાળા આ છ (કલાં). ગીતો, અને નગારાં રાજસ^૧ છે. ‘પુરુષો અને સ્ત્રીઓ’ એમાં ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી નહિ કહેલાં બધાનો^૨ સમાવેશ કરેલો છે. ‘આનંદ પામેલા’ વિશેષણથી અંદરનો (ગુણ કહેલો છે). વસ્ત્રો વિગેરે ત્રણ બહારનાં (કહેલાં છે). અલંકારો વડિલોપાર્જીત હતા એમ ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી જાણવું. ૪૯.

રાજાએ સંતોષને લીધે ઘણે ભાગે પોતાના બધાં (ધન)નું દાન કર્યું એમ નીચેના બે શ્લોકમાં કહે છે :

* આ સર્વ ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી સૂચવેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧. આરંભમાં કહેલ ‘શંખ’ અને અંતે કહેલ ‘બ્રાહ્મણોની આશિષો’ સાત્ત્વિક છે. ગીતો અને નગારાં રાજસ છે. નોબત અને વાજાંત્રો તામસ રહ્યાં.

૨. ‘નહિ કહેલા બધા’ એટલે બાલકો, પઢો વિગેરે.

દશધેનુસહસ્રાણિ પારિબર્હમદાદ્વિભુઃ ॥

યુવતીનાં ત્રિસાહસ્રં નિષ્ક્રીવસુવાસસામ્ ॥૫૦॥

નવનાગસહસ્રાણિ નાગાચ્છતગુણાન્ રથાન્ ॥

રથાચ્છતગુણાન્શ્વાનશ્વાચ્છતગુણાન્નરાન્ ॥૫૧॥

શક્તિવાળા (નાબ્નજીત રાજા)એ દશ હજાર ગાયો, ગળામાં સુવર્ણની કંઠીઓ તથા સુંદર વસ્ત્રોવાળી ત્રણ હજાર યુવતીઓ, નવ હજાર હાથીઓ, હાથીઓ કરતાં સોગણા રથો, રથો કરતાં સોગણાં અશ્વો અને અશ્વો કરતાં સોગણા નરો (સૈનિકો) પહેરામણી તરીકે આપ્યા. ૫૦-૫૧.

(તે બે શ્લોકો પૈકી) એક (પહેલા)થી ધર્મ અને કામ પ્રાપ્ત કરાવનારા, અને બીજાથી ચાર અંગોવાળી સેનારૂપ અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા (પદાર્થો) કહેલા છે.

‘(આ પદાર્થો ભગવાનને) ઈચ્છેલા નહિ હોવાથી, તે લેશે નહિ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પહેરામણી તરીકે’ શબ્દ યોજેલ છે. કન્યાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે ત્યારે તે (પહેરામણી)નો સ્વીકાર જરૂરી છે. ‘શક્તિવાળા’ શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) જેમ તેમ કરીને પ્રતિષ્ઠા (થાય તે) માટે દાન આપેલું ન હતું.

જેમાં એક હજાર દક્ષિણા આપવામાં આવે તેવો ધર્મ (યજ્ઞ) પ્રાકૃત અને વૈકૃત એવા ભેદથી દશ પ્રકારનો^૧ છે (તેથી દશ હજાર ગાયો આપી). કામ ત્રણ પ્રકારનો છે, તેથી (તેટલા) હજારની સંખ્યામાં યુવતીઓ આપી, અને ૧.નિયતા, ૨.અલંકૃતા તથા ૩.રસાલંબના^૨ એવા નાયિકાના ભેદને લીધે તથા ગુણના ભેદને લીધે કામ ત્રણ પ્રકારનો છે. ૫૦.

સર્વ પેટા જાતિવાળા હાથીઓ એક હજારની સંખ્યામાં આપ્યા. ભદ્ર વિગેરે નવ જ જાતના હાથીઓ છે. રથ વિગેરે એક પછી એક સોગણા આપ્યા. તે નબ્નજીતના પહેલાના વિચાર કરતાં પછીનો વિચાર એકસો ગણું ગ્રહણ કરે છે. ૫૧.

પછી સ્નેહને લીધે (શ્રીકૃષ્ણ તથા કન્યાને) ત્યાં રાખ્યા નહોતા અમે જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં (તેમને) વળાવ્યાનું કહે છે :

દમ્પતીરથમારોપ્ય મહત્યા સેનયા વૃતૌ ॥

સ્નેહપ્રક્લિન્નહૃદયો યાપયામાસ કોસલઃ ॥૫૨॥

૧. (૧) અગ્નિહોત્ર (૨) દર્શપૂર્ણમાસ (૩) પશુ (૪) ચાતુર્માસ્ય અને (૫) સોમ એવા વેદાર્થરૂપ ભગવાન (કર્મ)નાં પાંચ રૂપો છે. તે દરેકના (૧) પ્રાકૃત કુદરતી, ફેરફાર થયા વિનાનું અને (૨) વૈકૃત ફેરફાર થએલું એવા બે ભેદ હોવાથી ધર્મના દશ રૂપો થયાં. જૂઓ તત્ત્વદીપ ૨૧(૧૨).

૨. આ નાયિકાના ત્રણ ભેદ ગુણ પ્રમાણે કરેલા જણાય છે, સાહિત્યદર્પણમાં (૧) સ્વીયા (૨) પરકીયા અને (૩) સાધારણી એવા ત્રણ ભેદો કહેલા છે.

સ્નેહને લીધે ભીંજાએલ હૃદયવાળા કોસલરાજે મોટી સેનાથી વીંટાએલા દંપતીને રથમાં બેસાડીને વળાવ્યા. ૫૨.

(ત્યાં) રાખવાથી દંપતી^૧ નિરૂઘમી થાય. રથમાં એટલે પોતાના (રાજાના) રથમાં (બેસાડીને વળાવ્યા). (દંપતીને તેના ઘેર) જવામાં પણ બધીએ રાજાની જ સાવચેતી સૂચવેલી છે. (રાજા) પોતે (સાથે) જાય તે અયોગ્ય હોવાથી તેણે જ (તેમને) મોટી સેનાથી વીંટળાએલા (કર્યા) (સાથે મોટી સેના મોકલી) વળી સ્નેહને લીધે હૃદયનું ભીંજાવું પણ (રાજાને સાથે) જવામાં વિઘ્ન કરનારું હતું. આથી એમ કહેલું છે કે ભક્તે કરવું જોઈએ તે સર્વ તેણે કર્યું. (તે) કોસલ દેશનો રાજા હતો, તેથી પોતે ત્યાં (કોસલ દેશમાં) ભક્તિ કરવા માટે જાતે રહ્યો એમ પણ કહેલું છે. ૫૨.

આખલાઓ ઉપર વિજય મેળવતાં ભગવાનનાં સામર્થ્યની લોકમાં પ્રસિદ્ધિ થઈ નહિ, તેથી તે લોકમાં જણાવવા તે (આખલાઓએ) જેમના અવયવો ભાંગેલા તેઓ ભેગા થઈને ભગવાનને પકડવા આવ્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

શ્રુત્વૈતદ્ગુરુધુર્ભૂપા નયન્તં પથિ કન્યકામ્ ॥

ભગ્નવીર્યાઃ સુદુર્મર્ષા યદ્દુભિર્ગોવૃષૈઃ પુરા ॥૫૩॥

પહેલાં યાદવોએ અને આખલાઓએ જેમનાં પરાક્રમનો નાશ કર્યો હતો તેવા ઘણા દ્રેષી રાજાઓ આ સાંભળીને કન્યા લઈ જતા ભગવાનને રસ્તામાં ઘેરી વળ્યાં. ૫૩.

આ ભગવાનનું ચરિત્ર છે. ‘ભૂપાઃ’ ‘રાજાઓ’ શબ્દથી તેઓનો પોતાનો દેશ (છે એમ) કહેલ છે. ભગવાનને તો પોતાનો દેશ પણ નથી તેમ જ સાસરાનો દેશ પણ નથી. સર્વ તરફથી રોકવામાં આવે ત્યારે ગુંચવણ થાય, એવો (અર્થ છે). (ભગવાન) કન્યાને જ લઈ જાય છે એવા ખોટા (સમાચાર) સાંભળીને થોડી ધર્મબુદ્ધિવાળા (રાજા)ઓ પણ આવ્યા. તેથી રાજાઓ (રોકનારા) ઘણા થયા. ‘રસ્તામાં’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે નબ્જીતે સાથે મોકલેલી) સેના ઘણી છૂટી પડી ગઈ હતી.

‘યાદવોએ જેમનાં પરાક્રમનો નાશ કર્યો હતો’ શબ્દોથી તેઓના આવવાનું કારણ વેર કહેલું છે. ‘પહેલાં આખલાઓએ જેમના પરાક્રમનો નાશ કર્યો હતો’ શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે કન્યા માટે પણ તેઓ હેરાન થએલા હતા. છતાં પણ આવવાનું પ્રયોજન ‘ઘણા દ્રેષી’ એ વિશેષણથી કહેલું છે. ‘સુષ્ટુ’ ઘણી ‘દુષ્ટઃ’ દુષ્ટ છે ‘મર્ષઃ’ સહનશક્તિ જેમની તેવા (તેઓ હતા) (‘સુદુર્મર્ષાઃ’ માંના) ‘દુર્’ ઉપસર્ગથી

૧. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. રા. તેલીવાલાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પ્રતમાં ‘ધર્મપત્ન્યૌ’ પાઠ છે.

(તેઓનો) ક્રોધ દુષ્ટ થાય છે. ૫૩.

તેઓએ માત્ર રોકાણ કર્યું એટલું જ નહિ, પરંતુ મારવા માટે પણ પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તાનસ્યતઃ શરવ્રાતાન્બન્ધુપ્રિયકૃદ્બુનઃ ॥

ગાણ્ડીવી કાલયામાસ સિંહશ્લુદ્રમૃગાનિવ ॥૫૪॥

જેમ સિંહ હલકા પ્રાણીઓને (નસાડે) તેમ બાણોના સમૂહ નાખતા તેઓને, ગાંડીવ ધારણ કરનાર બંધુઓનું પ્રિય કરનાર અર્જુને નસાડ્યા. ૫૪.

ભક્તિમાં ભગવાન અનુકૂલ હોય છતાં પણ ભક્ત અનુકૂલ હોવાની જરૂર છે એમ કહેવા, તે બધાને ભગવાનના સેવકે જ નસાડ્યા એમ ‘અર્જુને (નસાડ્યા)’ શબ્દથી કહે છે. ભગવાને અલૌકિક કરવાનું નહોતું, અને ભક્તિમાર્ગમાં એશ્વર્યનું સ્થાપન કરવાનું હતું (તેથી અર્જુને નસાડ્યા). અર્જુને પણ ભગવાનની પ્રેરણાથી યુદ્ધ કર્યું નહોતું, પરંતુ બંધુઓ એટલે ભગવાનના વસુદેવ વિગેરે ભક્તોનું પ્રિય કરનારો તે હતો. (તેથી) જે પ્રકારે ભક્તિમાં ભક્તની જરૂર રહે અને બંધુઓ પોતાનો ઉપકાર જાણે (તે પ્રમાણે તેણે રાજાઓને નસાડ્યા), ગાંડીવ વિગેરેના ઉદાસીન પ્રતિ ઉપકાર અને અપકાર^૧ વર્ણવેલા છે. અહિં બંધુઓ ઉપરના ઉપકારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ‘ગાંડીવ ધારણ કરનાર’ શબ્દ આ સૂચવે છે. ‘કાલયામાસ’ ‘નસાડ્યા’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે કાલની પેઠે (તેઓનો) નાશ કર્યો. તે (અર્જુન)ને બહુ મહેનત પણ પડી નહોતી એમ જણાવવા ‘જેમ સિંહ હલકાં પ્રાણીઓને (નસાડે)’ એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. ૫૪.

નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે :

પારિબર્હમુપાગૃહ્ય દ્વારકામેત્ય સત્યયા ॥

રેમે યદ્દનામૃષભો ભગવાન્ દેવકીસુતઃ ॥૫૫॥

દેવકીજીના પુત્ર ઉત્તમ યાદવ ભગવાને પહેરામણી લઈને દ્વારકા આવીને સત્યા સાથે રમણ કર્યું. ૫૫.

ઉપસ્કાર સહિત તે(સત્યા)નો સ્વીકાર કરીને, વિધિ પ્રમાણે પણ (તેને દ્વારકા) લાવીને, તેની અંદર ઘણો જ પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો. ભગવાન જેવા ભક્તિ વિષે રમણ કરે છે તેવા બીજે રમણ કરતા નથી, એવું સર્વ (રાણીઓથી) ઉત્તમપણું કહ્યું. દ્વારકા આવવાનું પ્રસંગને લીધે કહેલું છે.

૧. ‘ઉદાસીન’ (શત્રુ પણ નહિ અને મિત્ર પણ નહિ તેવા) મય ઉપર ઉપકાર કરેલ, અને અગ્નિનો અપકાર કરેલ. (આ અધ્યાયના શ્લોક ૨૫ તથા ૨૭ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની જૂઓ). (લે)

‘ઉત્તમ યાદવ’ શબ્દથી એમ સમજાય છે કે તે (સત્યા)થી ગૃહસ્થપણું સારી રીતે સિદ્ધ થયું. તે (ગૃહસ્થપણા)માં સર્વ યોગ્યતા સિદ્ધ થાય, તે માટે ‘ભગવાન’ શબ્દ યોગ્યેલો છે. ‘દેવકીજના પુત્ર’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે એ પ્રમાણે રમણ કરવામાં ભક્ત ઉપરની કૃપા જ કારણરૂપ હતી. ૫૫.

કીર્તિ અને શ્રીનો વિધિ પ્રમાણે સ્વીકાર કરીને, આઠ એશ્વર્યવાળા^૧ થઈને, બધીએ (સ્ત્રીઓ)નો સ્વીકાર કર્યો એમ નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે :

શ્રુતકીર્તે: સુતાં ભદ્રામુપયેમે પિતૃષ્વસુ: ॥

કૈકેયીં ભ્રાતૃભિદંતાં કૃષ્ણ: સંતર્દનાદિભિ: ॥૫૬॥

સંતર્દન વિગેરે ભાઈઓએ આપેલી, ફોઈ શ્રુતકીર્તિની પુત્રી કૈકેયી ભદ્રાને શ્રીકૃષ્ણ પરાય્યા. ૫૬.

શ્રુતકીર્તિ પણ શ્રીકૃષ્ણની ફોઈ હતી. (‘કૈકેયી’ એટલે) કૈકેય દેશના રાજાની પુત્રી.

‘જ્ઞાન (શક્તિ) પછીની શક્તિને^૨ ભાઈઓએ (શ્રીકૃષ્ણને પસંદ કરતાં) અટકાવી હતી, તેથી ભક્તિ પછી તરતની (શક્તિ) કીર્તિનું પણ તેમ જ હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી તેમ ન હતું એમ કહેવા ‘ભાઈઓએ આપેલી’ વિશેષણ યોગ્યેલ છે. ‘શ્રીકૃષ્ણ’ (શબ્દથી એમ કહેલું છે કે) સામગ્રી (પહેરામણી) વિનાની પણ આ (કન્યા)નો (ભગવાને) સ્વીકાર કર્યો. સંતર્દન ઘણો પ્રસિદ્ધ હતો, તેથી ‘શ્રુતેન’ વિદ્યાથી ‘કીર્તિ:’ કીર્તિ (હતી જેની), અથવા ‘શ્રુતા’ સાંભળવામાં આવેલી હતી કીર્તિ જેની, એમ કીર્તિ (પ્રસિદ્ધિનું) કારણ હોય તે યોગ્ય છે. ‘તર્દન’^૩ નામ હોવાથી કીર્તિ થાય જ. કૈકેય દેશ પશ્ચિમમાં^૪ આવેલો છે. ૫૬.

નીચેના શ્લોકમાં શ્રીરૂપ લક્ષ્મણાનો વિવાહ કહે છે :

૧. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ધર્મ, કીર્તિ, અને શ્રીરૂપ આ (પાંચ પટરાણીઓ) અનુક્રમે થઈ. ભૌમાસુર પાસેથી લાવેલી એશ્વર્યરૂપ હતી, એવા આશયથી ‘આઠ એશ્વર્યવાળા થઈને’ કહેલ છે. આથી એમ પણ સૂચવેલું છે કે રુક્મિણીથી આરંભી આઠ પટરાણીઓ આઠ એશ્વર્યરૂપ હતી. (લે) સત્યાને અહિં ધર્મરૂપ કહી છે, પરંતુ શ્રીસુબોધિનીમાં તેને ભક્તિરૂપ જ કહેલ છે. નિબંધમાં પણ ‘યાગરૂપ’ નહિ, પણ ‘યોગરૂપ’ કહેલ છે. એમ આ અધ્યાયના આરંભની કારિકાઓ ઉપરના લેખમાં જ કહેલું છે. ભૌમાસુર પાસેથી લાવેલી સ્ત્રીઓને એશ્વર્યરૂપ માનવા કરતાં આઠ પટરાણીઓથી જ આઠ એશ્વર્યવાળા થયા એમ માનવું વધારે યોગ્ય જણાય છે.

૨. મિત્રવિદાને. (લે)

૩. ‘તર્દન’ એટલે મારી નાખવું. ક્ષત્રિયોમાં હણનાર હોય તેની પ્રસિદ્ધિ થાય જ.

૪. સિંધુની પાસેનો પ્રદેશ કૈકય દેશ ગણાતો.

સુતાં ચ મદ્રાધિપતેર્લક્ષ્મણાં લક્ષણૈર્યુતામ્ ॥

સ્વયંવરે જહારૈકઃ સ સુપર્ણૈઃ સુધામિવ ॥૫૭॥

જેમ ગરુડે અમૃત હરી લીધું હતું તેમ તેમણે એકલાએ (શુભ) લક્ષણોવાળી મદ્રાના રાજાની પુત્રી લક્ષ્મણાનું સ્વયંવરમાં હરણ કર્યું હતું. ૫૭.

મદ્રદેશ પણ કેકયની પાસે હતો. (આ કન્યા) શ્રીવત્સરૂપ હોવાથી લક્ષ્મણા (નામ પડેલું). આનો (ભગવાન સાથે) વિવાહ થવામાં (શુભ) લક્ષણવાળી હોવાપણું કારણરૂપ હતું, તેથી 'લક્ષણોવાળી' વિશેષણ યોજેલ છે. રાધાવેધનું જેમાં નિશાન (પણ) હતું તેવા સ્વયંવરમાં (ભગવાને તેનું) હરણ કર્યું. (લક્ષ્મણાએ ભગવાનનું) વરણ કર્યા પછી, ત્યાર પછીનાં વાક્યોની^૧ અનુવૃત્તિથી (ભગવાને હરણ કર્યું હતું એમ) જણાય છે. 'એકલાએ' વિશેષણથી ભગવાનનો પ્રતાપ (જણાવેલો છે), કારણ કે 'સઃ' તે પ્રસિદ્ધ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ છે. 'જેમ ગરુડે અમૃત (હરી લીધું હતું)' શબ્દોથી સામા પ્રહાર વિના લઈ આવવા(ના વિષય)માં અને ઈન્દ્ર વિગેરે ઉપર વિજય મેળવવા(ના વિષય)માં દૃષ્ટાંત કહેલું છે. આ(નો વૃત્તાંત) આગળ^૨ વિસ્તારથી કહે છે. (બીજી) સર્વનો એક સ્થલે વિસ્તારથી વૃત્તાંત કહેલો છે. અને આનો બીજે સ્થલે (કહેલો છે) એમ જણાવવા વાણીથી વિવાહ(નું વર્ણન કરતી) વખતે (આનો વૃત્તાંત) વિસ્તારથી કહેલો છે. ૫૭.

સાધનરૂપ^૧ (પત્નીઓ)નું વર્ણન કરી, સાધ્ય^૨ સાધનને અધીન હોવાથી નીચેના શ્લોકમાં તેઓનું^૩ ટૂંકમાં નિરૂપણ કરે છે:

અન્યાશ્ચૈવંવિધાભાર્યાઃ કૃષ્ણસ્યાસન્ સહસ્રશઃ ॥

ભૌમં હત્વા તન્નિરોધાદાહતાશ્ચારુદર્શનાઃ ॥૫૮॥

અને ભૌમાસુરને હણીને તેના અંતઃપુરમાંથી આણેલી સુંદર દર્શનવાળી બીજી એવા પ્રકારની શ્રીકૃષ્ણની હજારો પત્નીઓ હતી. ૫૮.

'ચ' 'અને' શબ્દથી આમનાથી ઉત્તમ તથા હલકી પત્નીઓનો સમાવેશ

૧. જૂઓ ૧૦-૮૦-૩૧ થી ૩૫

૨. આ સ્કંધના અધ્યાય ૮૦ માં.

૧. 'સાધનરૂપ' એટલે વિદ્યારૂપ એવો અર્થ છે. (લે)

૨. 'સાધ્ય' એટલે સાધનથી જે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે. આઠ પટરાણીઓને ૧૦૧૮૦૧૬ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીજીની કારિકામાં પહેલા (શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય) આઠ પ્રકારની ભક્તિરૂપ કહેલ છે. આ આઠ પ્રકારની ભક્તિ સાધનરૂપ છે તેથી પ્રાપ્ત કરવાનું સાધ્ય 'આત્મ નિવેદન' છે.

૩. આ બધીએ સાધ્યરૂપ હતી. એવો અર્થ છે. (લે)

કરેલો છે. નરકાસુરને હણીને તેના અંતઃપુરમાંથી લાવવામાં આવેલી. તેણે જ એક સ્થલે ભેગી કરેલીને ભગવાન લઈ આવ્યા એ માત્ર દષ્ટાંત છે. “ ચારુ’ સુંદર ‘દર્શન’ જ્ઞાન અથવા સૌંદર્ય હતું જેઓનું” એ વિશેષણથી તેઓને લાવવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. જૂદી (ગોપના) જાતની ગોપીઓ વિગેરે (આમના) સરખી ન હતી, ઉત્તમ હતી. (આમનાથી) હલકી તો અપ્સરાઓ (હતી, તેઓ) પોતે આવેલી બધીએ પત્નીઓ હતી. બધીઓને ભગવાને મુક્તિ આપી એમ જણાવ્યું એ સ્પષ્ટ જ છે. એવી રીતે ભગવાને નિરોધ કર્યો. ૫૮.

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવાન ભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભ દીક્ષિતે રચેલી
શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમ સ્કંધના વિવરણમાં પંચાવનમો
ઉત્તરાર્ધનો નવમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

॥ अध्याय छप्पनमो ॥

ભૌમાસુરને મારી સોળ હજાર કન્યાઓને
ત્યાંથી લાવી ભગવાને એમની સાથે લગ્ન કર્યાં.

सर्वासामुद्धृतिः पूर्वं संक्षेपेण निरूपिता ॥

દશમે વિસ્તરેણાહતામેવાન્યવિભાષયા ॥૧॥

સર્વ (સ્ત્રીઓ)નો ઉદ્ધાર પહેલાં ટૂંકાણમાં કહ્યો. દશમા (અધ્યાય)માં તે (ઉદ્ધાર)ને જ બીજા વિકલ્પપદ્ધતી વિસ્તારથી કહે છે. કા. ૧.

यदर्थमवतीर्णोऽसौ नात्यन्तं तत्र मृत्यते ॥

હેતુર્થત્યત્ર નિર્ણીત અતસ્તા જગૃહે હરિઃ ॥૨॥

આ (ભગવાને) જે પ્રયોજનથી અવતાર લીધેલો છે તે વિષયમાં (તેમને) બહુ પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. એવા હેતુનો^૧ અહિં નિર્ણય કરવામાં આવે છે. તેથી હરિએ તેઓનો સ્વીકાર કર્યો. કા. ૨.

સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓના વિવાહનું વર્ણન કર્યું ત્યારે તેમાં (ભગવાનનું) પરાક્રમ સાંભળવામાં આવ્યું નહિ, તેથી તે (પરાક્રમ સાંભળવા) માટે, (રાજા) નીચેના શ્લોકમાં પ્રશ્ન કરે છે, કારણ કે જો બધાં કર્મો પરાક્રમવાળાં હોય તો તેઓ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે :

રાજા કહે છે :

यथा હતો ભગવતા ભૌમો યેન ચ તાઃ સ્ત્રિયઃ ॥

નિરુદ્ધા એતદાયક્ષ્વ વિક્રમં શાર્ગ્ગધન્વનઃ ॥૧॥

જે પ્રકારે ભગવાને ભૌમાસુર કે જેણે તે સ્ત્રીઓને પૂરી રાખેલી હતી તેને હણ્યો. આ શારંગ ધનુષ્યવાળાનું પરાક્રમ જણાવ્યું તેમ કહ્યો. ૧.

‘ભગવાન’ હોવાથી (ભૌમાસુરને) હણે તેમાં સંદેહ નથી, પરંતુ (હણવાના) પ્રકારમાં જ (સંદેહ છે). ‘ભૌમ’ એ ભગવાનનો જ પુત્ર હતો.

‘બધાઓને જેમ હણ્યા તેમ તેને પણ હણ્યો, એટલે વિશેષ શું હોય ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેણે (તે સ્ત્રીઓને પૂરી રાખી હતી)’ શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તે રાજાઓની કન્યાઓ સોળ હજારની સંખ્યામાં હતી. જો (ભૌમાસુર તેના રહેવાના)

૧. ‘હેતુ’ એટલે તર્ક, ભૌમાસુરને હણી આ સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર કરવામાં ભગવાનને બહુ પ્રયાસ કરવો પડ્યો નથી, કારણ કે તેને તો બીજા કારણે (ઈન્દ્રની ફરીયાદને લીધે) પણ હણવાનો જ હતો. આવા તર્કનો અહિં નિર્ણય કરેલો છે.

સ્થાનથી અથવા (તેનો પોતાના) દેહથી પાસે જઈ શકાય તેવો હોત, તો બધાએ રાજાઓ ભેગા થઈ તેને હણત, કારણ કે પુત્રીનું હરણ થાય તે લજ્જા કરાવનારું છે. તેથી જણાય છે કે સર્વ પ્રાણીઓથી ન હણાય તેવો અને પાસે જઈ ન શકાય તેવો તે હતો. એટલે તેવાનો વધ લૌકિક નિયમ પ્રમાણે કેમ થયો ? એવો વિચાર થાય છે. તે (કન્યા)ઓ પ્રસિદ્ધ હતી. વળી તેઓને પૂરી જ કેમ રાખી ? તેમને ભોગવી કેમ નહિ ? અથવા ભગવાન તેમને કેવી રીતે લઈ આવ્યા^૧ ?

જે પ્રકારે ભગવાનનું પરાક્રમ થાય^૨ (જણાય), તે પ્રમાણે કહો. આથી એમ જણાવેલું છે કે તેઓ(ની સાથે)ના વિવાહમાં (ભગવાનને) ક્લેશ થએલો એમ લોકમાં જણાય છે, અને યુક્તિથી એમ જણાય છે કે (ભગવાનને) ક્લેશ થયો નહોતો, કારણ કે આ શારંગ ધનુષ્યવાળા છે, (અને) શક્તિવાન ક્લેશ થાય તેમ કાર્ય કરતા નથી. ૧.

તે સંબંધમાં પ્રસંગને લીધે તેઓનો (ભગવાન સાથે) વિવાહ થયો હતો એમ કહેવા, ભગવાન દેવોના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

શ્રીશુક કહે છે :

ઈન્દ્રેણ હૃતચ્છત્રેણ હૃતકુણ્ડલબન્ધુના ॥

હતામરાદ્રિસ્થાનેન જ્ઞાપિતો ભૌમચેષ્ટિતમ્ ॥૨॥

જેનું છત્ર હરાએલું હતું, જેના બંધુના કુંડલ હરાએલાં હતાં, અને જેનું મેરુ પર્વત ઉપરનું સ્થાન હરાએલું હતું તેવા ઈન્દ્રે ભૌમાસુરનું કર્મ જણાવેલા (ભગવાન)..... ૨.

પહેલાં નરકાસુરે દિવિજયમાં ઈન્દ્રને હરાવીને પોતાનો વિજય જાહેર કરવા તેનાં ત્રણ પદાર્થો લઈ લીધા. (૧) રાજાપણું જણાવનારું છત્ર. તે (છત્ર લેવા)થી ઈન્દ્રપણું લીધું. (૨) અદિતિના પુત્ર હોવાપણું અને કશ્યપના પુત્ર હોવાપણું (એ) જેનું માહાત્મ્ય હરી ન શકાય તેવાં છે એમ માનીને, કશ્યપથી ભગવાન મોટા હોવાથી પિતાને લીધે પ્રાપ્ત થતી સરસાઈ (પોતાની) સિદ્ધ થતાં, પોતે ભૂમિનો પુત્ર હોવાથી ‘અથવા આ ભૂમિ અદિતિ છે’ વાક્ય પ્રમાણે પોતે પણ આદિત્ય^૧ સિદ્ધ થતાં, ઉત્તમ

૧. ‘જે ભગવાન તે સ્ત્રીઓને ભૌમાસુર પાસેથી લઈ આવ્યા’ એમ ‘નિરુદ્ધાઃ’ એટલે છોડાવી લાવ્યા, એવો બીજો અર્થ કરેલ છે.

૨. (‘જે પ્રકારે ભગવાને ભૌમાસુરને હણ્યો’) એમ જે પહેલાં પૂછ્યું તે ભગવાનના પરાક્રમ તરીકે કહો, એવો અર્થ છે. ‘એતત્’ શબ્દ ‘વિક્રમં’ નું વિશેષણ નથી; તેનું વિશેષણ હોય તો ‘એતમ્’ જોઈએ. (લે).

૧. ઈન્દ્રના પિતા કશ્યપ અને માતા અદિતિ હતાં. ભૌમાસુરના પિતા ભગવાન અને માતા ભૂમિ

રૂપ પ્રકટ કરનારાં તે(અદિતિ)નાં બે કુંડલો લઈને (ભૌમાસુરે) પોતાની માતા ભૂમિને આપ્યાં. (૩) તે જ પ્રમાણે ત્રણ લોકના અધિપતિપણાનો પણ નાશ કરવો જોઈએ. (ક) તે પૈકી જે જ્યાં રહેતો હોય, તેનાં અધિપતિપણાનો નાશ કરવો જોઈએ નહિ, કારણ કે તે સાધારણ થાય^૨. (ખ) તેથી (ઈન્દ્રનાં) ભૂમિના અધિપતિપણાનો નાશ કરવા ‘અમરાદ્રિસ્થાન’ મેરુ (પર્વત) ઉપર ઈન્દ્રનું જે સ્થાન હતું તેને પણ હરી લીધું. (ગ) આથી (એમ સૂચવ્યું કે) પોતાના (ભૌમાસુરના) સ્થાનનું અધિપતિપણું (ઈન્દ્રમાં) રહ્યું જ નહોતું, તેથી (તેનું) પાતાલનું અધિપતિપણું દૂર કરવા કાંઈપણ કર્યું નહિ. (ક) સ્વર્ગનું (ઈન્દ્રનું) સ્થાન પણ લેવું છે એવો (તેનો) નિશ્ચય હતો.

(ભગવાનના) બીજા અવતારો હોય, ત્યારે અવતારનું જે પ્રયોજન હોય તેટલું જ (તે) કરે છે, અધિક (કાંઈ) કરતા નથી. તેમ જ વામન (પોતાના) પુત્રને હણવા ઈચ્છતા ન હતા; પરંતુ ભાઈ કરતાં પુત્ર (તેમને) પ્રિય હતો. વળી અદિતિ કરતાં ભૂમિ (વધારે) ભક્ત હતી^૩ તેથી, અને પોતાના કરતાં પણ પુત્ર પ્રિય હતો તેથી, પુત્ર પોતાની માતાને કુંડલો આપતો હતો તેમાં તેને અટકાવ્યો નહિ. (ભગવાનનો) ઉત્તમ અવતાર થાય ત્યારે સર્વ (અવતારો)માં રહેલું તેજ તેમાં જ પ્રવેશ કરે છે. તેથી^૪ વામન ઉદારસીન (બેદરકાર) રહ્યા, એટલે ઈન્દ્રે શ્રીકૃષ્ણને જ વિજ્ઞાપ્તિ કરી.

હરાએલાં હતાં બે કુંડલો બંધુના એટલે માતાના જેની^૫, હરાએલું હતું મેરુ

હતાં. કશ્ચપ કરતાં ભગવાન ઉંચા હોવાથી તે વિષયમાં ભૌમાસુર વધારે ઉત્તમ હતો. ભૂમિ પણ અદિતિ હોવાથી (અદિતિ શબ્દનો અર્થ પણ ભૂમિ થાય છે) ઈન્દ્રની પેઠે ભૌમાસુર પણ અદિતિનો પુત્ર આદિત્ય હતો.

૨. નરકાસુર પોતે પાતાલમાં રહેતો, તેથી પાતાલનું અધિપતિપણું લેવામાં આઝા પ્રયાસની તેને જરૂર ન હતી, તેથી તેણે (ઈન્દ્રનું) ભૂમિનું અધિપતિપણું લઈ લીધું એવો અર્થ છે. તે (આસામની સરહદ પાસે) કામરૂપ દેશમાં રહેતો હોવા છતાં, અસુર હોવાથી તેને રહેવાનું સ્થલ પાતાલ જ હતું (લે). અહિં પાતાલના અધિપતિપણાંની ચર્ચા જણાતી નથી. નીચે (ગ) વાળા ભાગમાં તેની ચર્ચા છે. અહિં સ્વર્ગના અધિપતિપણાની વાત કરતા હોય તેમ જણાય છે. ઈન્દ્ર સ્વર્ગમાં રહેતો એટલે સ્વર્ગનું અધિપતિપણું તેની પાસેથી લઈ લેવામાં આવે તો પણ તે ત્યાં રહેતો હોવાથી સ્વર્ગ ભૌમાસુર અને ઈન્દ્રની સામાન્ય મિલકત ગણાય, એવો ભાવ જણાય છે.
૩. ભૂમિ અને અદિતિ બંને ભક્ત હતા. તેથી બંને વામનને સરખા હોવાથી (અદિતિના કુંડલ લઈ ભૌમાસુરે ભૂમિને આપ્યાં તેમાં) તેમણે તેને અટકાવ્યો નહિ. વળી પોતાનો પુત્ર (તેની માતાને આપતો) હતો તેથી અટકાવ્યો નહિ એવો અર્થ છે (લે). વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં ‘અદિતેભૂમિશ્ચ ભક્તેતિ સ્વાપેક્ષયા...’ પાઠ છે તે પ્રમાણે અનુવાદ કરેલો છે.
૪. ‘તેથી’ એટલે (વામનનું) તેજ ભગવાનમાં પ્રવેશેલું હોવાથી (લે).
૫. ‘હરાએલાં કુંડલોવાળો હતો બંધુ જેનો’ એમ સમાસ છોડવો. (લે) બે બહુવ્રીહિ સમાસનો આ

પર્વતનું સ્થાન જેનું તેવો (ઈન્દ્ર થએલો).

(ભૌમાસુરનું) કર્મ વધારે લઈ લેવારૂપ (ઈન્દ્રે) ભગવાનને જણાવ્યું; કારણ કે તેમનો પુત્ર બીજાથી હણી શકાય તેવો ન હતો, કારણ કે પહેલાં ભગવાન ચાર મૂર્તિ (આકાર)વાળા હતા. તે પૈકી (૧) એક તપ કરતી. (૨) બીજી જગતનું રક્ષણ કરતી (૩) ત્રીજી ભોગ કરતી (અને ૪) ચોથી તો નિદ્રા કરતી. તેઓનું કર્મ રેંટની ડોલની પેઠે વારાફરતી એવી રીતે થતું કે જે (પહેલાં) તપ કરતી તે (પછી) રક્ષણ કરતી. જે રક્ષણ કરતી તે (પછી) ભોગ કરતી. જે ભોગ કરતી તે (પછી) નિદ્રા કરતી (અને) જે નિદ્રા કરતી તે (પછી) તપ કરતી; અને (દરેક) ક્રિયાનો સમય એક હજાર વર્ષનો હતો. તેમાં આ (એવી) વ્યવસ્થા હતી કે જે તપ કરતી તે ઉઠતી, અને જે કોઈ પોતાના માટે તપ કરતા તેમના ઉપર પ્રસન્ન થતી. એવા સંજોગોમાં એકવાર ભૂમિ તપ કરતી રહેલી, અને સંધ્યા સમયે ભગવાને ઉઠીને તેને વર માગવા પ્રેરણા કરી. પછી સંધ્યા સમયે ભૂમિએ પુત્ર માગ્યો. પછી આ નરકાસુર ઉત્પન્ન થયો. કાલ (સંધ્યા)ને લીધે (તે) અસુર થયો. પછી ભૂમિએ ભગવાનને ફરી પ્રાર્થના કરી કે આને હણવો નહિ. પછી ભગવાને કહ્યું કે ‘તારી સંમતિ વિના હું (તેને) હણીશ નહિ,’ અને પોતાનું નારાયણ નામનું શસ્ત્ર એવા હેતુથી આપ્યું કે જ્યાં સુધી આની પાસે (તે) શસ્ત્ર હોય ત્યાં સુધી (તેનું) મૃત્યુ થાય નહિ. પણ તે અસુર હોવાથી મહાદેવનો ભક્ત થયો અને નારાયણ અસ્ત્રના સરખું ત્રિશૂલ (તેણે) પ્રાપ્ત કર્યું. પછી પોતે શિવનો ભક્ત હોવાથી પોતાના માટે ત્રિશૂલ રાખ્યું, (અને પોતાના) પુત્ર ભગદત્તને નારાયણ અસ્ત્ર આપ્યું. તેથી તેને હણવામાં ભૂમિની સંમતિ જ લેવી રહી, અને સત્યભામા ભૂમિ (હતાં). ૨.

તેથી નરકાસુરનો વધ કરવા સત્યભામા સાથે ભગવાન ગરુડ ઉપર બેસીને પધાર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

સભાર્યો ગરુડાઙ્ઠઃ પ્રાજ્ઞ્યોતિષપુરં યયૌ ॥

ગિરિદુર્ગેઃ શસ્ત્રદુર્ગૈર્જલાગ્ન્યનિલદુર્ગમમ્ ॥

મુરપાશાયુતૈર્ઘૌરૈદૈઃ સર્વત આવૃતમ્ ॥૩॥

પત્ની સાથે ગરુડ ઉપર બેસીને પર્વતોને લીધે શસ્ત્રોને લીધે જલ અગ્નિ અને વાયુને લીધે જઈ ન શકાય તેવા (અને) મુરના ઘોર મજબૂત હજારો બંધનોથી સર્વ તરફ વીંટાએલા પ્રાજ્ઞ્યોતિષ નગર પધાર્યા. ૩.

શબ્દ બનેલ છે.

‘પ્રાજ્ઞ્યોતિષપુર’ એ તે (ભૌમાસુર)ના નગરનું નામ હતું. જે સમયે તેજ જલ અને અન્નરૂપ સૃષ્ટિ થઈ તે પહેલાં આ સ્થાન બનાવેલું એમ જણાવવા તેવું નામ (રાખેલું). પછી છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં તેના છ કિલ્લાઓ વર્ણવે છે. (૧) (તેની) સર્વ બાજુએ ઘોડેસ્વાર જઈ ન શકે તેવા ‘ગિરયઃ’ પર્વતો હતા. હમણાં ‘કામરૂપદેશ’ એ નામથી તે (સ્થલ) પ્રસિદ્ધ છે. (૨) બીજાં શસ્ત્રોના કિલ્લાઓ ‘કિલ્લો’ એટલે ફરતા બધી બાજુએ રહીને (અંદર) જવામાં અટકાવ કરનાર. ખડ્ગ વિગેરે શસ્ત્રો હતાં. અસિપત્રવેનના^૧ જેવું (તે થયું) (૩) પછી વચમાં બધી બાજુએ ફરતું જલ હતું. (૪) પછી અંદર અગ્નિ હતો, (૫) તેથી અંદર વાયુ હતો એવો (અર્થ છે). (૬) મુર એ પંચપર્વવાળી અવિદ્યાની સંભાળ રાખનાર દેવ હતો. તેનાં બંધનો સર્વથી અંદરના કિલ્લા બનેલા હતા, અને પહેલાનાં (બધા) કરતાં પણ મજબૂત હતા. આથી એમ સૂચવેલું છે કે (કિલ્લાઓ) અનુક્રમે એક પછી એક વધારે મજબૂત હતા. ‘સર્વ તરફ વીંટાએલા’નો એવો (અર્થ છે કે) બધાએ (કિલ્લાઓએ) માર્ગ પણ રાખેલો નહિ. (ભૌમાસુર) પોતે તો આકાશમાં ઉડનારો હતો. તેજથી આરંભી (છેલ્લા) ત્રણ કિલ્લાઓ તો ઉપર (આકાશમાં) પણ હતા એવી દંતકથા છે. તેથી (તે સ્થાન) સર્વથી (કોઈથી) જઈ ન શકાય તેવું હતું. ૩.

તેવા (ભૌમાસુર)ના પણ લૌકિક પ્રકારથી (કરેલા) વધનું વર્ણન કરવા માટે, નીચેના શ્લોકમાં અનુક્રમે (ભગવાને કરેલ) કિલ્લાઓનો નાશ જણાવે છે :

ગદયા નિર્ભિભેદાદ્રીન્ શસ્ત્રદુર્ગાણિ સાયકૈઃ ॥

ચકેણાશ્ચિં જલં વાયું મુરપાશાંસ્તથાસિના ॥૪॥

(ભગવાને) ગદાથી પર્વતોના ચૂરા કર્યા, બાણોથી શસ્ત્રોના કિલ્લાઓને કાપી નાખ્યા, અગ્નિ જલ અને વાયુનાનો ચક્રથી વિનાશ કર્યો અને મુરના બંધનોને તલવારથી કાપી નાખ્યા. ૪.

ગદાના પ્રહારથી પર્વતોના ચૂરા કર્યા. તેથી પહેલા કિલ્લામાં માણસોને પણ જવાનું સહેલું થયું, અને હમણાં તે જ માર્ગ છે. બાણોથી શસ્ત્રોના કિલ્લાઓને કાપી નાખ્યા. સુદર્શનથી જલ, અગ્નિ અને વાયુના કિલ્લાઓનો વિનાશ કર્યો એમ ‘(અગ્નિ, જલ અને વાયુનાનો) ચક્રથી’ શબ્દથી કહે છે. આરંભમાં સુદર્શને પોતાની જાતના (અગ્નિ)નો વિનાશ કરવા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. તે (અગ્નિ) (જલ અને વાયુ) બંનેના આધારરૂપ છે અને તેનું કાર્ય જલ છે. (તેમાં અને) પછી (તેના) કારણ

૧. આ એક નરકનું નામ છે. આ નરકમાં વૃક્ષોને પણ તલવારની ધાર જેવાં પાંદડાંઓ છે. (જૂઓ પા૨૬।૧૫).

વાયુમાં એમ તેના છેડા ઉપર રહેલામાં પ્રવેશ કર્યો, અને મુરના અંધનોને તો ભગવાને નંદક નામની તલવારથી કાપી નાખ્યા. ૪.

એ પ્રમાણે કિલ્લાઓનો નાશ કરી દૂરથી હણવાનાં સાધનરૂપ યંત્રો જેવાં કે પથરા ફેંકવાના વિગેરે (ભગવાને) કાપી નાખ્યાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

શંખનાદેન યન્ત્રાણિ હૃદયાનિ મનસ્વિનામ્ ॥

પ્રાકારં ગદયા ગુર્યાં નિર્બિભેદ ગદાધરઃ ॥૫॥

શંખના નાદથી યંત્રોનો (અને) બહાદુરોનાં હૃદયોનો (વિનાશ કર્યો પછી) ગદાધરે મોટી ગદાથી કિલ્લાની દિવાલના ચૂરેચૂરા કર્યા. ૫.

અને બહાદુર (અસુરો)નાં હૃદયો એટલે ઉત્સાહ શક્તિઓનો વિનાશ કર્યો. પછી કિલ્લાની દિવાલનાં ચૂરા કર્યા એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ‘મોટી’ વિશેષણથી ત્યાં (કિલ્લાની દિવાલ ઉપર) રહેલા દેવોનો નાશ કરવાની શક્તિ જણાવેલી છે. તે દેવો આવીને ભગવાનને અટકાવે તેમ ન હતા એમ જણાવવા (‘નિર્બિભેદ’માં) ‘નિર્’ ઉપસર્ગ મૂકેલો છે. ‘ગદાધર’ એટલે ‘ભવિષ્યમાં યુદ્ધ કરવા માટે સાવધાન’ એવો અર્થ છે. ૫.

પાઞ્ચજન્યધ્વનિં શ્રુત્વા યુગાન્તાશનિભીષણમ્ ॥

મુરઃ શયાન ઉત્તસ્થૌ દૈત્યઃ પઞ્ચશિરા જલાત્ ॥૬॥

યુગના અંતે થતા અગ્નિથી પણ ભયંકર પાંચજન્યનો અવાજ સાંભળીને પાંચ માથાવાળો સૂતેલો દૈત્ય મુર જલમાંથી ઉઠ્યો. ૬.

એ પ્રમાણે તે સ્થાનમાં જવાને કરેલી બધી અડચણો દૂર કરીને ભગવાન સાવધાન થયા. ‘વિષ્ણુના મુખમાંથી નીકળતા પવનથી પૂરેલાનો જેનો અવાજ દાનવોના મદનો નાશ કરનારો છે’ એમ પાંચજન્ય શંખના અવાજનું માહાત્મ્ય જણાવેલું છે.

પછી (કિલ્લાની) ખાઈના જલમાં મદને લીધે સૂતેલો (મુર) તે (શંખ)ના અવાજથી પોતાના મદનો નાશ થતો માનીને ‘(આ) કેમ થયું?’ એમ (તેનું) કારણ શોધવાને ઉઠ્યો. (શંખનો) અવાજ માત્ર (પોતાના) માહાત્મ્યથી જ મદનો નાશ કરતો ન હતો, પરંતુ સ્વરૂપથી પણ તેવો હતો એમ ‘યુગના અંતે થતા અગ્નિથી પણ ભયંકર’ વિશેષણથી કહેલું છે ‘યુગના અંતે’ એટલે પ્રલયના સમયે, તેમાં (તે સમયે) પણ હણનાર તરીકે જ પ્રસિદ્ધ થએલો (જે) અગ્નિ, તેનાથી પણ ભયંકર (અવાજ) મદનો નાશ કરે જ, પ્રલય સમયે દૈત્યોનો મદ રહે છે એમ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી મદથી નિશ્ચિંત (થઈને) સૂતેલો પણ ઉઠ્યો, અને તે દૈત્ય હતો, તેથી હણવા યોગ્ય જ

હોવાથી, ભગવાન્ તરફ મુખવાળો* હોવા છતાં શત્રુ જ બન્યો. તે અવિદ્યા સાથે સંબંધ ધરાવનારો હતો એમ જણાવવા ‘પાંચ માથાવાળો’ વિશેષણ યોજેલું છે. ‘પાંચ હતાં માથાં જેનાં’ એવો સમાસ છે. ‘મુર’ એવું જ તેનું નામ હતું. ‘જલમાંથી’ એટલે ખાઈના સંબંધવાળાં ખાઈમાં રહેલા જલમાંથી ઉઠ્યો. ૬.

ઉઠ્યો કે તરત જ તે યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

ત્રિશૂલમુદ્યમ્બ્યઃ સુદૃર્નિરીક્ષણો યુગાન્તસૂર્યાનલરોચિરુલ્બણઃ ॥

ગ્રસંશ્ચિલોકીમિવ પચ્ચભિર્મુખૈરભ્યદ્રવત્તાર્થ્યસુતં યથોરગઃ ॥૭॥

સામે જોઈ ન શકાય તેવો, યુગાંતના સૂર્ય અને અગ્નિ જેવી કાંતિવાળો, ઘોર, પાંચ મુખોથી ત્રણ લોકોને જાણે કે ગળી જતો હોય તેવો (મુર) ત્રિશૂલ ઉગામીને જેમ સર્પ ગરુડ તરફ દોડે તેમ સામો દોડી આવ્યો. ૭.

આથી એમ કહેલું છે કે (બીજો કોઈ) મદદ કરનાર ન હોવા છતાં વીર હતો. ‘સામે જોઈ ન શકાય તેવો’નો (અર્થ એવો છે કે,) તે તેવો હોય તે યોગ્ય જ હતું, કારણ કે જેને જોઈ જ શકાય નહિ, તેની સાથે યુદ્ધ કોણ જ કરે ? અને વળી તે ‘યુગાંતના સૂર્ય અને અગ્નિ જેવી કાંતિવાળો ઘોર’ હતો. પાંચજન્યનો અવાજ તો પ્રલયના અગ્નિ જેવો જ હતો. આની તો દેહની કાંતિ પણ યુગાંત (પ્રલય)ના સૂર્ય અને અગ્નિ જેવી હતી, અને (તે પોતે) તેથી પણ ઘોર હતો. તેથી જ યુદ્ધમાં તે ભયરહિત હતો. જે મહાભૂતોનું પણ ભક્ષણ કરવાને શક્તિવાળો છે, તેને કેમ જીતાય ? એમ ‘(પાંચ મુખોથી) ત્રણ લોકોને જાણે કે ગળી જતો હોય તેવો’ વિશેષણથી કહેલું છે. પાંચ મુખોથી ચાર દિશાઓમાં અને ઉપર (આકાશમાં) બધાએ લોકોનું તે ભક્ષણ કરતો હતો.

તે રાક્ષસ હોવાથી^૧ તેનો માત્ર દેખાવ જ ભયંકર હતો પરંતુ તે યુદ્ધ કરવા શક્તિવાળો ન હતો, એમ જણાવવા ‘જેમ સર્પ ગરુડ તરફ (દોડે)’ એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ (ગરુડનો) ખોરાક સર્પ ગરુડ તરફ દોડે તેમ (તે સામો દોડી આવ્યો). ૭.

નીચેના શ્લોકમાં તેના પરાક્રમનું વર્ણન કરે છે :

આવિધ્ય શૂલં તરસા ગરુત્મતે નિરસ્ય વક્રૈર્વ્યનદત્સ પચ્ચભિઃ ॥

* એવો અવાજ થવાનું કારણ શોધવા ઉઠ્યો એટલે જે બાજુથી અવાજ આવતો હતો તે બાજુએ જૂએ, એટલે ભગવાન્ તરફ મુખવાળો થાય.

૧. શ્રીતેલીવાળાએ પ્રસિદ્ધ કરેલી પ્રતમાં ‘ન સમાયેતિ’ પાઠ છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં ‘ન સમયેતિ’ પાઠ છે. મી. તેલીવાળાએ આ પાઠ સંદિગ્ધ હોવાથી બીજા પાઠો સૂચવ્યા છે. મને લાગે છે કે ‘સ માય ઈતિ’ પાઠ હોવો જોઈએ. આ પાઠથી અર્થ બરાબર ઘટે છે. તેથી આ પાઠ લઈ અર્થ કરેલો છે.

ખં રોદસી સર્વદિશોડન્તરં મહાનાપૂરયન્નણ્ડકટાહમાવૃણોત્ ॥૮॥

ત્રિશૂલને ફેરવીને ઝડપથી ગરુડ ઉપર ફેંકીને તેણે પાંચ મુખોથી ગર્જના કરી. (તે) મોટા (નાદે) આકાશ, પૃથ્વી અને સ્વર્ગ બધી દિશાઓ અને મધ્ય પ્રદેશ પૂરી દઈને બ્રહ્માંડના પડને ભરી દીધું. ૮.

(‘આવિધ્ય’ એટલે) ઉંચું કરીને અથવા ફેરવીને. ‘ઝડપથી’ બીજો (લડનાર પક્ષ) સાવધાન થાય નહિ તેટલા સમયમાં (ફેંક્યું). તે ભગવાનનાં દર્શન કરવા શક્તિમાન ન હતો, કારણ કે ભગવાન અવિદ્યાથી જાણાતા નથી, તેથી તેણે ગરુડને (ત્રિશૂલ) માર્યું. કાલ પછી જ (તેને) ભગવાનની પ્રાપ્તિ થવાની હોવાથી, તેણે કાલરૂપ ગરુડમાં ખળભળાટ કર્યો. ‘નિરસ્ય’ એટલે ફેંકીને. ફેંકવાથી (તેનો) તિરસ્કાર સૂચવેલો છે, કારણ કે ‘મારા બલને ત્રિશૂલથી પુષ્ટિ મળતી નથી’ એવા અભિપ્રાયથી તણખલાંની પેઠે (તેને) ફેંકી દીધું. પછી અવિદ્યાથી તે (ગરુડ)ને મોહ ઉત્પન્ન કરવા પાંચ મુખોથી તેણે ગર્જના કરી. બીજા (ભગવાન) તો એક પ્રકારે ગર્જના કરે છે, હું પાંચ પ્રકારે ગર્જના કરું છું એમ જણાવવા ઉત્તમ પ્રકારે શંખનાદ કર્યો. તે નાદનું માહાત્મ્ય ઉત્તરાર્ધમાં કહેલું છે. બધાંએ પોલાણનાં સ્થાનો ભરી દઈને તેણે બ્રહ્માંડના પડને પૂરી દીધું. એટલે બ્રહ્માંડને ફોડી નાખી (તેની) ઉપર પણ ગયો એવો અર્થ છે. તત્ત્વોને પણ અવિદ્યાથી મોહ થાય છે. તેથી શબ્દ અલૌકિક હોવાથી (બ્રહ્માંડની) બહાર ગયો. બ્રહ્માંડ પણ ઈંડુ હોવાથી, રૂવાંડાંના છિદ્રો પેઠે છિદ્ર(વાળું) છે. વચમાં સર્વ સ્થલો (અવાજથી) પૂરાએલાં નહિ હોય એવી શંકા થાય, તેથી દરેકને ગણાવે છે. ‘ખમ્’ એટલે (સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની) વચ્ચે રહેલું આકાશ; અથવા બધા (પ્રાણીઓ)નાં હૃદયરૂપ આકાશ ‘રોદસી’ એટલે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી. ‘બધી’ એટલે આઠ દિશાઓ. ‘અન્તરં’ એટલે (બધાની) વચલો પ્રદેશ. ‘અવાજના અચડાવાથી ઉત્પન્ન થએલો બીજો અવાજ તેવો (સર્વ પ્રદેશ પૂરનારો) હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મોટા’ વિશેષણ યોજેલું છે. વધતા જવાના નિયમ પ્રમાણે ‘આ’ સર્વ તરફથી (બધા પ્રદેશોને) ભરી દીધાં. ૮.

એ પ્રમાણે તેના પરાક્રમનું વર્ણન કરીને, તેનું નિવારણ (કરવા)માટે ભગવાને (કરેલ) ચરિત્ર નીચેના શ્લોકથી કહે છે :

તદાપતદ્વૈ ત્રિશિખં ગરુત્મતે હરિઃ શરાભ્યામચ્છિન્નત્રિધૌજસા ॥

મુખેષુ તં ચાપિ શરૈરતાડયત્તસ્મૈ ગદાં સોડપિ રુષા વ્યમુચ્ચત ॥૯॥

ગરુડ ઉપર પડતા તે ત્રિશૂલના (તેના) તેજ સહિત હરિએ બે બાણોથી ત્રણ કટકા કર્યા, અને તેને પણ મુખો ઉપર બાણો માર્યા. તેણે પણ ક્રોધથી તેમના ઉપર

ગદા ફેંકી. ૯.

તે ત્રિશૂલ ઉડતું ગરુડ ઉપર પડવાની^૧ સ્થિતિમાં જ હતું. ‘ત્રિશૂલ’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (તે) ત્રણ કટકા કરતું એટલે તે ત્રણ (લોક)માં સત્ય દેવોને પણ હણનારું હતું. ‘ગરુડ’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે તે) પાંખવાળું ઘણું કોમલ (પક્ષી) હતું, અને પોતાની મેળે (ત્રિશૂલનું) નિવારણ કરવાની (તેનામાં) શક્તિ ન હતી^૨; અને ભગવાન હરિ (દુઃખ હરનાર) હતા, તેથી (તેમણે ત્રિશૂલનું) નિવારણ અવશ્ય કરવું જોઈએ. તેથી બે બાણોથી (તેના) (ત્રણ) કટકા કર્યા, કારણ કે ત્રણ કટકા થાય ત્યારે તે ફરીથી કાર્ય (બલ) કરતું નથી. આથી એમ જણાવેલું છે કે તે ત્રિશૂલ દૈત્ય હતું. ‘તેજ સહિત’ એટલે ‘જે પ્રકારે તેમાં રહેલ દેવતાનો પણ છેદ થાય તેમ’ અથવા ‘તેના તેજ સહિત’ (તેના) તેજના પણ ત્રણ કટકા કર્યા, એવો અર્થ છે. માત્ર ત્રિશૂલના કટકા કર્યા એટલું જ નહિ, પરંતુ તેને પણ માર્યો એમ ‘(તેને પણ) મુખો ઉપર (બાણો માર્યા)’ શબ્દથી કહેલું છે. (તેના) આકારથી જેટલો લોકોને ભય થતો ન હતો, તેટલો તેની ગર્જનાથી થતો હતો, તેથી મુખો ઉપર પ્રહાર કર્યા, એટલે પાંચ^૩ (બાણો)થી (પ્રહાર કર્યા), અથવા (મુખો) પૂરી દીધાં^૪. તેવો અર્થ કરીએ ત્યારે જેટલા (બાણો)થી (મુખો) પૂરાય તેટલાથી^૫ (પ્રહાર કર્યા), કારણ કે (તેની) ગર્જના જ બંધ કરવાની હતી. અથવા ‘અને તેને પણ’ શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) તેના ઉપર પણ જૂદી રીતે હૃદય ઉપર અથવા લલાટ ઉપર પ્રહાર કર્યા. તે સમયે (ભગવાનનો દેવો પ્રતિ) પક્ષપાત જાણીને, (ભગવાનને) ‘હું પહોંચીશ’ એવા વિચારથી માર ખાધેલા ‘સોડપિ’ તેણે પણ ‘તસ્મૈ’ ભગવાન ઉપર, ‘અપમાન કરેલો બહુ ક્રોધ કરે છે’ એ નિયમ પ્રમાણે ક્રોધથી દૂરથી જ ગદા ફેંકી. ૯.

તે ગદામાં પણ દેવતા રહેતી હોવાથી, ભગવાને પોતાની ગદાથી જ તેનું નિવારણ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તામાપતન્તીં ગદયા ગદાં મૃદે ગદાગ્રજો નિર્ભિભિદે સહસ્રધા ॥

ઉદ્યમ્ય બાહૂનભિધાવતોડજિતઃ શિરાંસિ ચક્રેણ જહાર લીલયા ॥૧૦॥

સંગ્રામમાં (પોતા તરફ) આવતી તે ગદાના ગદાગ્રજે ગદાથી હજારો કટકા

૧. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો ‘પતદેવ સ્થિતમ્’ પાઠ લીધેલો છે.

૨. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો ‘નિવારણાસામર્થ્ય’ પાઠ લીધેલો છે.

૩. કારણ કે જેમના ઉપર પ્રહાર કરવાનો હતો તે મુખો પાંચ હતા. (લે)

૪. કારણ કે પૂરી દેવાથી જ તે ગર્જના કરતો અટકે, એવો ભાવ છે. (લે)

૫. આ અર્થ પ્રમાણે બાણો પાંચ જ હતા એમ કહી ન શકાય. (લે)

કર્તા. અજીતે બાહુઓ ઉંચા કરીને દોડી આવતા (તે દૈત્ય)ના માથાંઓ ચક્ર વડે રમતમાં ઉડાડી દીધાં. ૧૦.

કૌમદકી (ગદા)થી ઘણા જ કટકા કર્યા. ‘હજારો’ શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે તેમને) જોડવાનું (પાછી ગદા બનાવવાનું) અશક્ય કર્યું.

‘એક જાતના (આયુધે) પોતાની સમાન જાતવાળાનો ઘાત કરવો અયોગ્ય છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સંગ્રામમાં’ શબ્દ યોજેલ છે. સંગ્રામમાં (એ પ્રમાણે ઘાત કરવો એ) દોષ નથી. ‘ગદાગ્રજે’ શબ્દ અનુપ્રાસ માટે યોજેલો છે, અથવા ભગવાન સ્ત્રીઓનું હિત કરનાર હતા એમ (જણાવવા યોજેલો છે). ‘બાહુઓ ઉંચા કરીને’ શબ્દોથી (ભગવાનને તે) પકડવા આવતો હતો એમ કહેલું છે, અને ભગવાનથી તે સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નહિ હોવાથી, ભગવાને કાલ વડે જ તેને મારી નાખ્યો એમ ‘માથાંઓ ચક્ર વડે ઉડાડી દીધાં’ શબ્દોથી કહેલું છે. જેમ ખાતરીપૂર્વક જ સંસાર ન રહે તે પ્રકારે (અવિદ્યારૂપ દૈત્યના માથાંરૂપ) પાંચે અવયવોને છેદી નાખ્યા. ‘રમતમાં’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે માથાં ઉડાડવામાં) સુદર્શનનું સામર્થ્ય ન હતું. ભગવાનના પોતાના જ પુરુષાતનનો ઉપયોગ થએલો, પરંતુ શ્રમ વિના થએલો, કારણ કે શ્રમ થયા પછી જ તે ઉતારવામાં આવે છે. અથવા તે સ્થલે ભગવાનની લીલા જ કામમાં રોકાએલી રહે, એટલે તે (લીલા રોકાએલી રહેવાને) લીધે હવે નિરોધરૂપ સંસાર જ પ્રવર્તે, પરંતુ બીજો (અવિદ્યાથી થતો) પ્રવર્તે નહિ, એવા અભિપ્રાયથી ‘લીલયા’ ‘રમતમાં’ એમ કહેલું છે. ૧૦.

માથાંઓ કપાઈ ગએલાં હોવા છતાં, તે દૈત્ય હોવાથી કદાચ તેના પ્રાણો હૃદય વિગેરેમાં રહે, તેથી કપાએલાં માથાવાળાની તેની પછીની સ્થિતિ કહે છે :

વ્યસુઃ પપાતામ્ભસિ નિકૃત્તશીર્ષો નિકૃત્તશ્રુઙ્ગોડદ્રિરિવેન્દ્રતેજસા ॥

તસ્યાત્મજાઃ સમ પિતુર્વધાતુરાઃ પ્રતિક્રિયામર્ષજુષઃ સમુદ્યતાઃ ॥૧૧॥

પ્રાણ રહિત થએલો ઈન્દ્રના તેજથી કપાએલા શિખરવાળા પર્વતની પેઠે ઘણું કપાએલાં માથાંવાળો (તે) જલમાં પડ્યો. પિતાના વધથી દુઃખી થએલા તેના સાત પુત્રોએ વેર વાળવા ક્રોધ ધારણ કરી (લડવા) તૈયારી કરી. ૧૧.

‘જતા રહેલા છે પ્રાણો જેનાં’ તેવો (તે થયો). (તે) ભૂમિ ઉપર પડે તો દૈત્ય હોવાથી પાછો ઉભો (જીવતો) થાય, તેથી ‘જલો રાક્ષસોને હણનારાં છે’ તેથી (તે) જલમાં પડ્યો એમ કહેલું છે. અવિદ્યા ઉપર પણ ભગવાનનું સામર્થ્ય (ચાલે) છે, ૧. ભગવાને પોતાનાં પુરુષાતનનો શ્રમ વિના જ ઉપયોગ કરી મુરનાં માથાંઓ ઉડાડી દીધાં, શ્રમ થયો હોય તો તે ઉતારવાનું રહે, પરંતુ ભગવાને તો ‘લીલયા’ રમતમાં જ, શ્રમ વિના જ તેમને ઉડાડી દીધાં, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

અને ભવિષ્યમાં પણ (તેને) (ભગવાન્) ઉત્પન્ન કરવાના^૧ છે તેથી ‘અજીત’^૧ એમ કહેલું છે. કોઈથી પણ, માયા વિગેરેથી પણ ભગવાનનો પરાજય થએલ નથી. ‘ઘણું કપાએલાં માથાંવાળો’ એટલે ઘણું કપાએલ છે માથું જેનું (માથાં જેનાં) તેવો. (માથાં) ફરી જોડી શકાય તેમ ન હતું એમ જણાવવા, અથવા (તેઓનું) કપાવું આધિદૈવિક હતું એમ જણાવવા ‘ઘણું કપાએલ’ હોવાનું (કહેલું) છે. બીજા યુગમાં પણ (તેનો) પ્રાદુર્ભાવિ થાય તેમ ન હતું એમ જણાવવા ‘કપાએલા શિખરવાળા પર્વતની પેઠે (પડ્યો)’ એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. ‘ઈન્દ્રના તેજથી’ એટલે વજ્રથી. તેવો શબ્દ (એમ) સૂચવે છે કે જો ફરી (પર્વત) ઉભા થાય તો (તેઓને) ઈન્દ્રનો ભય છે. તે પ્રમાણે અહિં (મુર) પણ ભયને લીધે (ફરી) ઉભો થતો નથી.

(અવિદ્યાથી થતા) સાત વ્યસનરૂપ તેના પુત્રોને (તેઓની સેનાના) અધિપતિઓ સહિત હણ્યા એમ કહેવા, ઉત્તરાર્ધથી તેઓ આવ્યા એમ કહે છે. મૂલ કપાતાં શાખાઓની પેઠે તેઓ નમાલા થવાથી, પિતાના વધથી દુઃખી થએલા તેઓએ વેર વાળવા માટે ‘અમર્ષજુષઃ’ ક્રોધ ધારણ કર્યો. વેર વાળવું એટલે હણનાર ને હણવું. (તે કાર્ય કરવા તેઓ) પોતે શક્તિવાળા નહિ હોવાથી, ‘ક્રોધથી પણ કટાય (તે કાર્ય) થશે’ એવા વિચારથી તેઓએ ક્રોધનો ઉપયોગ કર્યો. ‘તૈયારી કરી’ શબ્દથી (તેઓની યુદ્ધ માટેની) બહારની સામગ્રી કહી, અંદર(ની સામગ્રી) ક્રોધ હતો. ૧૧.

તેઓ પ્રસિદ્ધ હતા એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકમાં તેઓનાં નામો ગણાવે છે :

તામ્નોઽન્તરિક્ષઃ શ્રવણો વિભાવસુર્વસુર્નભસ્વાનરુણશ્ચ સમમઃ ॥

પીઠં પુરસ્કૃત્ય ચમૂપતિં મૃદે ભૌમપ્રયુક્તા નિરગુર્ધૃતાયુધાઃ ॥૧૨॥

ભૌમાસુરે આજ્ઞા કરેલા તામ્ર અંતરિક્ષ શ્રવણ, વિભાવસુ, વસુ નભસ્વાન અને સાતમો અરુણ સેનાના અધિપતિ પીઠને સંગ્રામમાં આગળ કરીને હથીઆર ધારણ કરી નીકળ્યા. ૧૨.

‘તામ્ર’ એટલે રંગ (લાલ)ને લીધે ક્રોધરૂપ. ‘અંતરિક્ષ’ એટલે બધી ક્રિયાઓ માં કામમાં લઈ ન શકાય તેવો. ‘શ્રવણ’ એટલે આકાશરૂપ. ‘વિભાવસુ’ સૂર્ય અને અગ્નિની સમાન હતો. ‘વસુ’ ભીષ્મ વિગેરેથી પણ અધિક (બલવાન્) હતો.

૧-૧. ‘અગ્રેઽપ્યુત્પાદનાર્થ’ એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લઈ અર્થ કરેલ છે. મી. તેલીવાલાવાળી પ્રતમાં ‘અગ્રેઽપ્યુત્પાદનાભાવાર્થ’ પાઠ છે. આનો અર્થ ‘ભવિષ્યમાં પણ તે ઉત્પન્ન થાય નહિ તે માટે’ એવો થાય છે, પણ મુરના વધ પછી પણ ભગવાને અવિદ્યાને ઉત્પન્ન કરેલી હોવાથી વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે ભગવાન્ ‘અજીત’ હોવાથી ફરી અવિદ્યા ઉત્પન્ન કરવામાં તેમની કાંઈ ક્ષતિ થતી નથી, એવો અર્થ લઈ શકાય.

‘નભસ્વાન’ એટલે વાયુ. તે વાયુની સમાન હતો. ‘અરુણ’ એટલે સર્વને જગાડનારો, અથવા રંગ (લાલ)ને લીધે ભય પમાડનારો. ‘સાતમો’ વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે અહિં અનુક્રમ ઈચ્છેલો છે, ‘પીઠ’ તેઓનો આધાર બનેલો હતો. તે પીઠ નરકાસુરની સેનાનો અધિપતિ હતો. સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરવા માટે નરકાસુરે પોતાના સ્થાનમાં તેઓને આજ્ઞા કરી; કારણ કે પિતાના વધને લીધે તેઓ પોતાના (નરકાસુરના) કરતાં પણ વધારે યુદ્ધ કરશે, એવા અભિપ્રાયથી નરકાસુરે તેઓને યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા. પહેલાં યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા, અને પછી તેઓએ લથીઆર ધારણ કર્યાં. આ (લથીઆર ધારણ કર્યાં તે)થી યુદ્ધ (કરવા)નો નિશ્ચય જણાવેલો છે. ૧૨.

પછી તેઓએ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

પ્રાયુજ્ઞતાસાઘ શરાનસીન્ ગદાઃ શક્ત્યદ્વિશૂલાન્યજિતેરુષોલ્બાણાઃ ॥

તચ્છસ્ત્રકૂટં ભગવાન્ સ્વમાર્ગણૈરમોઘવીર્યસ્તિલશશ્ચર્ત્ત્વ ૯ ॥૧૩॥

તાન્ પીઠમુખ્યાનનયદ્યમક્ષયં નિકૃત્તશીર્ષોરુભુજાઙ્ઘિવર્મણઃ ॥

ક્રોધથી ઉગ્ર થઈ, નજીક જઈને તેઓએ અજીત ઉપર બાણો, તલવારો, ગદાઓ, શક્તિઓ, અર્ષ્ટિઓ અને ત્રિશૂલો ફેંક્યા. અહો ! સદા સફલ વીર્યવાળા ભગવાને પોતાનાં બાણોથી તેઓનાં શસ્ત્રોના સમૂહના તલ તલ જેટલા કટકા કર્યા, (અને) જેઓનાં માથાં, સાથળો, ભુજાઓ, પગો અને કવચો કપાઈ ગએલાં છે તેવા પીઠ વિગેરે તેઓને યમને ઘેર મોકલ્યા. ૧૩.

‘આસાઘ’ નજીક જઈને, છ પ્રકારના શસ્ત્રો ભગવાન્ ઉપર નાખવામાં આવ્યાં તે ‘બાણો’ વિગેરે શબ્દોથી કહે છે. અર્ષ્ટિ અમુક પ્રકારનું લથીઆર છે. સાતે (મુરના પુત્રો) એ દરેકે છ પ્રકારના શસ્ત્રો ફેંક્યા. જો કે ભગવાન્ ‘અજીત’ છે એમ તેઓ જાણતા હતા, છતાં પણ ‘રુષા’ ક્રોધથી ઉગ્ર થઈ તેઓએ તેમ કર્યું. ભગવાને સામું કાર્ય કર્યું તે તેરમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ‘પોતાના બાણોથી’ એટલે અસાધારણ બાણોથી (તેઓના શસ્ત્રોના કટકા કર્યા). તેમ (અસાધારણ બાણોનો પ્રયોગ) ન હોય તો, બાણો અગ્નિના છે, તલવાર દુર્ગાની છે, ગદા વાયુની છે, અર્ષ્ટિ પણ વરુણ વિગેરેની છે, શક્તિ માયાની છે અને ત્રિશૂલ શિવનું છે. તેથી પોતપોતાના દેવતાઓ જેમની અંદર રહેલા છે તેવા આટલા (લથીઆરો) નાશ ન પામે.

‘તેઓને પણ ભગવાને જ પોતાનું સામર્થ્ય આપેલું. તેથી ભગવાને (તેઓને) કેમ કાપી નાખ્યાં?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સદા સફલ વીર્યવાળા’ વિશેષણ યોજેલું છે. તેઓને (ભગવાને) આપેલું સામર્થ્ય બીજાની પાસે જતાં નિષ્ફલ થયું, (અને) તે જ (સામર્થ્ય) પોતાના સ્થાનમાં (ભગવાન્ પાસે) સદા સફલ

રહ્યું. તેથી સફલ (વીર્ય)થી નિષ્ફલ વીર્યવાળાઓનો નાશ થયો, એવો અર્થ છે. તલ તલ જેટલા કટકા કરવાથી એમ જણાવેલું છે કે લોઢાના કટકાઓને પણ પાછા લાવીને (હથીઆરો) બનાવવાનું અશક્ય હતું.

‘હ’ ‘અહો’ શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. પ્રયોજન ન હોવાથી તેટલું બધું (તલ તલ જેટલા કટકા કરવાનું) કરવું ન જોઈએ, છતાં પણ પોતે ક્લેશ વિના કર્મ કરનારા છે એમ જણાવવા (ભગવાને) તેટલું પરાક્રમ દેખાડ્યું.

શસ્ત્રોની વ્યવસ્થા જણાવીને, (તેમનો) ઉપયોગ કરનારાઓની વ્યવસ્થા ચૌદમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી કહે છે. (તેઓને) ‘યમને ઘેર’ એટલે દંડ ભોગવવા જ, અથવા મુરની પેઠે, (તેઓ) ફરી (ઉભા થઈ) આવે નહિ તે માટે (મોકલ્યા). તેઓ પીઠને આગળ કરીને આવેલા, તેથી પીઠ ઉપર તેઓનો આધાર હોવાથી તેઓનો ઉત્સાહ નાશ પામે તે માટે આરંભમાં તેને જ હણ્યો. મૂર્છા વિગેરે અલૌકિક પ્રકારથી હણ્યા ન હતા એમ જણાવવા ‘(જેઓનાં માથાં સાથળો ભુજાઓ પગો અને કવચો) કપાઈ ગએલાં છે’ એ વિશેષણ યોજેલું છે. ચારે અંગો અને કવચ કપાઈ ગએલાં હતાં જેઓના તેવા (તેઓ હતા). પિતા (અવિદ્યારૂપ મુર)ના પાંચ અંશો તેઓમાં રહેલા હોવાથી, કાર્યમાં તેના અંશો ન રહે તે માટે માથું વિગેરે કાપી નાખ્યાં. (૧) માથાં (૨) સાથળો (૩) ભુજાઓ અને (૪) પગો (ચાર અંગો કાપેલાં). પહેલું અને છેલ્લું અનુક્રમે જ્ઞાન અને ગતિ આપનારાં છે અને વચમાં (સાથળો) ઉત્પત્તિ અને (ભુજાઓ) કર્મ (કરાવનારાં) છે. તેથી એવો ક્રમ કરેલો છે. ૧૩૩.

પછી મુર અને તેના પુત્રો બંનેના^૧ ફલરૂપ^૨ નરકાસુરની (ભગવાનની) સામે થવાની પ્રવૃત્તિ નીચેના શ્લોકમાં વર્ણવે છે :

સ્વાનીકપાનચ્યુતચક્રસાયકૈસ્તથા નિરસ્તાન્નરકો ધરાસુતઃ ॥૧૪॥

નિરીક્ષ્ય દુર્મર્ષણ આસ્રવન્મદૈર્ગજૈઃ પયોધિપ્રભવૈર્નિરાક્રમત્ ॥

પૃથ્વીનો પુત્ર નરકાસુર પોતાની સેનાના રક્ષકોને તે પ્રમાણે અચ્યુતના ચક્ર અને બાણોથી હણાએલા જોઈને, ઘણા ક્રોધવાળો થઈ સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલા મદ ઝરતા હાથીઓ સાથે (યુદ્ધ કરવા) બહાર આવ્યો. ૧૪૩.

તેનો જય કરાવનારી સેનાઓ હતી, તે (સેનાઓ)ના સમૂહોના રક્ષકો (હણાયા). અજ્ઞાન અને વ્યસનોથી નરક પ્રાપ્ત થાય^૩ છે, તેથી તેઓનું નિવારણ

૧. ‘બંનેના’ એટલે મુર અને તેના પુત્રોના. (લે)

૨. ‘ફલરૂપ’ એટલે ‘યુદ્ધના ફલ તરીકે દ્રવ્ય આપનાર.’ (લે)

૩. અવિદ્યારૂપ અજ્ઞાન (મુર), અને તેના પુત્ર સાત વ્યસનો (મુરના પુત્રો)થી નરક પ્રાપ્ત થાય છે.

થતાં, (નરકાસુર) પોતે હારેલો હોવા છતાં લૌકિક સાધનોથી પોતાનો વિજય થશે એમ માની મદ ઝરતા હાથીઓ સાથે (લઈ), યુદ્ધ કરવા બહાર નીકળ્યો. (ભગવાન્) ‘અચ્યુત’ હોવાથી તેમની કોઈ પણ અંશથી હાનિ થઈ ન હતી. મુર ચક્રથી હણાયો, બીજાઓ બાણોથી (હણાયા), એમ સાધન સાથે સાધ્ય^૪ કહેલાં છે. ‘તે પ્રમાણે’ શબ્દથી (હણાવાનો) પ્રકાર પણ (કહેલો છે). પછી તેઓના કરતાં હાથીઓ વધારે બલવાન હતા એમ સૂચવવા પહેલાં (હણેલા)ને કહેલાં છે.

‘ભગવાન્ અગ્નિની પેઠે મોટાને તથા ઝીણાંને પણ બાળે છે, તેથી તેમનાથી ઘણા બલવાળા હાથીઓને પણ હણાશે. તેથી તેણે (એવી) પ્રવૃત્તિ કેમ કરી?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઘણા ક્રોધવાળો’ વિશેષણ યોજેલ છે. તે દુષ્ટ ક્રોધવાળો હતો. જ્ઞાનને ઢાંકી દેનાર (ક્રોધ તેનામાં) હતો, તેથી (તેની) તેવી પ્રવૃત્તિ થઈ. ‘મદ ઝરતા, સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલા’ વિશેષણોથી હાથીઓનું ઉત્તમપણું વર્ણવેલું છે. અનુક્રમે કાર્યથી અને કારણને^૫ લીધે ઉત્તમપણું વર્ણવેલ છે. જીવોમાં હાથીઓ સ્વભાવથી ઉત્તમ અને સારી રીતે ફરનારા^૬ છે. તેથી ત્રણે પ્રકારનું ઉત્તમપણું જણાવ્યું. હાથીઓ માં ઉત્તમ બલનું કારણ મદનું ઝરવું જ છે. ઐરાવત (હાથી) સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલો, તેથી પિતા એક હોવાથી તેનું બલ સર્વમાં હોવાનું કહેલું^૭ છે. ૧૪.

નરકાસુરને માતા પિતા અને કાલનાં દર્શન થયાં એમ કહેવા નીચેના શ્લોકમાં તેને થએલ ભગવાનના દર્શનનું વર્ણન કરે છે :

દટ્વા સભાર્ય ગરુડોપરિસ્થિતં સૂર્યોપરિષ્ઠાત્સતડિહ્દનંયથા ॥

કૃષ્ણં સતસ્મૈ વ્યસૃજચ્છતર્ધ્નાંયોધાશ્ચ સર્વેયુગપત્સ્મ વિવ્યધુઃ ॥૧૫॥

જેમ સૂર્યની ઉપર વિજળી સહિત મેઘ હોય તેમ પત્ની સહિત ગરુડ ઉપર રહેલા શ્રીકૃષ્ણને જોઈને, તેણે તેમના ઉપર શતઘ્ની ક્રૈંકી, અને બધા સૈનિકોએ એક સાથે જ પ્રહાર કર્યા. ૧૫.

ભગવાનનાં દર્શનથી તે યુદ્ધ કરવા આવ્યા છે એવી શંકા જ દૂર થઈ, કારણ

તેથી નરક પ્રાપ્ત કરાવનાર અજ્ઞાન અને વ્યસનોનું નિવારણ થતાં, નરકાસુર (નરક) હારી જ ગયો, એવો ભાવાર્થ છે.

૪. ચક્ર અને બાણો સાધન છે, અને તે સાધનોથી પ્રાપ્ત કરવાનું કાર્ય (સાધ્ય) મુર અને તેના પુત્રો તથા પીઠનો વધ છે.

૫-૫. મદનું ઝરવું એ કાર્ય છે. કારણ સમુદ્ર છે, કારણ કે આ હાથીઓ સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલા છે. ઐરાવત સાથે સરખામણી કરી આ કારણને લીધે પ્રાપ્ત થએલ ઉત્તમપણું નીચે દર્શાવેલ છે.

૬. ‘સમ્પ્રચરાઃ’ પાઠ લીધો છે.

કે જો તે (નરકાસુર)ને તેમના ઉપર પ્રેમ થયો હોત, તો તે કૃતાર્થ જ થાત. અલૌકિક ભગવાન્ લૌકિક સાધનોથી જીતી શકાય તેવા નથી એમ જણાવવા ‘સૂર્યની ઉપર (વિજળી સહિત મેઘ હોય તેમ)’ શબ્દથી (કોઈ સમયે) ન બનેલ હોય તેવી ઉપમા કહેલી છે. (ભગવાનનાં દર્શન) અદ્ભુત હોવાથી (તેમના ઉપર) પ્રેમ અને દ્વેષ રાખવાથી અનુક્રમે શુભ અને અશુભ સૂચવનારાં છે. જો સૂર્યના ઉપર આધિદૈવિક મેઘ આધિદૈવિક વિજળીની રેખા સાથે રહે, એટલે સૂર્યની અંદર મેઘ રહેલ હોય તેમ થાય, તેના જેવું તેમનું (ભગવાનનું) આધિદૈવિક રૂપ હતું, એમ (આ ઉપમાના) શબ્દની યોગ્યતા છે. છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણ નરકાસુરના કાલરૂપ અને સ્ત્રીઓનું હિત કરનારા હોવાથી તેને સારી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન ન થઈ, પરંતુ ઉંઘી જ બુદ્ધિ થઈ, એમ જણાવનારું તેનું કર્મ ‘તેમના ઉપર શતઘની ક્ષેત્રી’ શબ્દોથી કહેલું છે. ‘શતં’ એકસોને ‘હન્તિ’ હણે તે શતઘની’ એવી વ્યુત્પત્તિ પણ તેણે ઈચ્છેલી હતી. તેવી શતઘનીને ‘વિશેષેણ’ સારી રીતે ક્ષેત્રી, અને સૈનિકોએ શતઘનીઓ વડે અથવા બાણોથી એક સાથે જ ‘સ્મ’ એટલે પ્રસિદ્ધ (ભગવાન્) ઉપર પ્રહાર કર્યા. ભગવાન્ ક્લેશ વિના (કર્મ કરનારા) છે એમ જણાવવા આરંભમાં તેઓનો અપરાધ કહ્યો. ૧૫.

તદ્ભૌમસૈન્યં ભગવાન્ ગદાગ્રજો વિચિત્રવાજૈર્નિશિતૈઃ શિલીમુખૈઃ ॥

નિકૃત્તબાહુશિરોઙ્ઘ્રિવિગ્રહં ચકાર તર્હ્યેવ હતાશ્વકુઞ્જરમ્ ॥૧૬॥

તે જ સમયે ગદાગ્રજ ભગવાને વિચિત્ર પીંછાંવાળાં તીક્ષ્ણ બાણોથી ભૌમાસુરના તે સૈન્યને જેના વિગ્રહમાં બાહુઓ સાથળો માથાંઓ અને પગો કપાઈ ગએલાં છે (અને) જેનાં અશ્વો અને હાથીઓ હણાએલા છે તેવું કહ્યું. ૧૬.

જેટલા સમયમાં તેઓએ યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્તિ કરી તેથી પહેલાં અથવા તે સમયે ભગવાને પોતાના બાણોથી પ્રથમ સૈનિકોને કાપી નાખ્યા, (અને) પછી તેમણે ક્ષેત્રેલા શસ્ત્રોને કાપી નાખ્યાં. (સૈનિકોને કાપી નાખ્યા તે) પહેલાં શસ્ત્રો (ભગવાન્) પાસે પહોંચેલા નહિ હોવાથી અહિં (કહેલ) ક્રમથી દોષ થતો નથી.

ભૌમાસુરના ‘તે’ પ્રસિદ્ધ સૈન્યને (ભગવાને કાપી નાખ્યું). (શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન્ હોવાથી પુત્ર વિગેરે ઉપરનો પ્રેમ તેમને (યુદ્ધ કરવામાં) અડચણ કરનારો ન

૧. શતઘની એક પ્રકારનું શસ્ત્ર છે. ચાર તાડ જેટલી લાંબી લોઢાના ખીલા જડેલી લાકડી શતઘની કહેવાતી. (જૂઓ રઘુવંશ ૧૨-૯૫) પર મહિનાથની ટીકા.

૧. શ્લોક ૧૫માં ભૌમાસુરે અને તેના સૈન્યે ભગવાન્ ઉપર શસ્ત્રો નાખ્યાનું કહેલું છે. આ શસ્ત્રો ભગવાન્ પાસે પહોંચે તે પહેલાં ભગવાને ભૌમાસુરના સૈનિકોને પ્રથમ હણ્યા અને પછી તે શસ્ત્રોનો નાશ કર્યો (જૂઓ શ્લોક ૧૭), એવો અર્થ છે.

હતો, તેથી યુદ્ધ માટે ભગવાનની પ્રવૃત્તિ થઈ. તે નરકાસુર પણ પોતાની માતાનો પુત્ર^૨ હોવાથી, તે (પોતાના) પિતાની સાથે પણ યુદ્ધ કરે તે અયોગ્ય ન હતું. ભગવાન 'ગદાગ્રજ' એટલે ગદના મોટા ભાઈ હોવાથી ભક્ત ઉત્પન્ન કરવા તે પ્રમાણે કરે તે યોગ્ય જ છે.

ભગવાને લૌકિક પ્રકારથી જ તેઓને હણ્યા એમ જણાવવા, 'વિચિત્ર પીંછાવાળાં' એવું ભગવાનના બાણોનું વિશેષણ કહે છે. પીંછાંઓ (બાણને) દૂર લઈ જનારા અને નિશાન ઉપર જ લઈ જનારાં છે. 'વિચિત્ર છે પીંછાંઓ જેમનાં' તેવાં, (ભગવાનનાં બાણો હતાં). 'વાયુ^૩ ઉત્પન્ન થાય છે જેમનાથી' અથવા 'ગતિ^૩ ઉત્પન્ન થાય છે જેમનાથી' તે ('વાજ્ઞઃ' પીંછાંઓ). તીક્ષ્ણ બાણો શત્રુઓને હણવાનું કાર્ય સાધનારા છે.

કપાએલાં છે બાહુઓ વિગેરે જેનાં તેવું (સૈન્ય) થયું. બાહુઓ (શસ્ત્રો) ફેંકનારા હતા. (ભગવાન પાસે) આવવાનું સાધનારી જાંગરૂપી લતા હતી; અથવા પહેલાંની પેઠે^૪ કર્મ અને જન્મ કરાવનાર તે બે હતાં. પછી જ્ઞાન અને ગતિ (કરાવનારાં માથું અને પગ કપાયાં). બાહુઓ, સાથળો, માથું અને પગો જેના વિગ્રહમાં^૫ (કપાએલાં) હતાં, તેવું (સૈન્ય કર્યું).

'તે જ સમયે' એટલે જે ક્ષણે તે સૈન્યે યુદ્ધ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી તે જ ક્ષણે પહેલાં શસ્ત્રો ફેંક્યા પછી બીજું જે પ્રકારે ફેંકે નહિ, તે માટે (પોતાની) બાજુના બધાએ (સૈનિકો)ને મારી નાખ્યા. 'હણાએલા છે અશ્વો અને હાથીઓ જેના' એ વિશેષણથી વાહનોનો નાશ કહેલો છે. સેનાના ચાર વિભાગમાં રથો જડ છે. માણસો (સૈનિકો)નું સ્વરૂપ (પહેલાં) કહેલું જ છે. અશ્વો અને હાથીઓ બાકી રહ્યા તેથી (આ વિશેષણ યોજેલું છે). ૧૬.

પછી (ભગવાને) શસ્ત્રો કાપી નાખ્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

યાનિ યોદ્ધૈઃ પ્રયુક્તાનિ શસ્ત્રાણિ કુરૂહલ ॥

હરિસ્તાન્યચ્છિનન્તીક્ષ્ણૈઃ શરૈરકૈકશસ્ત્રિભિઃ ॥૧૭॥

૨. ભૂમિ તેની માતા હતી. ભૂમિનો પુત્ર તે ભૌમ.

૩-૩. 'વા' ધાતુના અર્થ (પવનનું) વાવું, અને જવું થાય છે. એ બે અર્થ અનુક્રમે લક્ષ્યમાં રાખી 'વાયુ' અને 'ગતિ' અર્થ કરેલા છે એમ જણાય છે.

૪. જૂઓ શ્લોક ૧૪ના પૂર્વાર્ધના શ્રીસુબોધિની.

૫. 'વિગ્રહ' એટલે વિસ્તાર. સૈન્યના બધા વિસ્તારમાં આ અંગો કપાએલાં હતાં. 'વિગ્રહ' એટલે શરીર. આ અંગો કપાએલાં હતાં જેમનાં શરીરમાં. આ સમાસ સૈન્યનું વિશેષણ હોવાથી 'વિસ્તાર' અર્થ લેવો વધારે યોગ્ય જણાય છે. 'શરીર' અર્થ લેતાં તે સૈનિકોનું વિશેષણ થાય.

ઉત્થમાનઃ સુપર્ણેન પક્ષાભ્યાં નિઘ્નતા ગજાન્ ॥

હે કુરૂઓના વંશને ચાલુ રાખનાર ! બે પાંખોથી હાથીઓને પ્રહાર કરતા ગરુડથી ઘૂમાવાતા હરિએ, સૈનિકોએ જે શસ્ત્રો તથા અસ્ત્રો ફેંકેલા તે એકે એકને ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણોથી કાપી નાખ્યા. ૧૭.

તે જ સૈનિકોએ જે શસ્ત્રો વિગેરે ફેંકેલા તે કાપી નાખ્યા. હાથમાં પકડી રાખીને મારવાનાં સાધનો 'શસ્ત્રો' કહેવાય છે. અસ્ત્રો તો બ્રહ્માસ્ત્ર વિગેરેરૂપ ફેંકવાના આયુધો છે. (ભગવાને કરેલ આ કાર્ય પરિક્ષિત માટે કરેલ કાર્યથી) ઉલટા પ્રકારનું હોવાથી, (તેને) વિશ્વાસ રહે તે માટે 'હે કુરૂઓના વંશને ચાલુ રાખનાર !' એવું સંબોધન કરેલું છે. તે (સૈનિકોએ ફેંકેલા શસ્ત્રો વિગેરે) રહ્યાં હોય તો (વધ કરવાના) સાધનરૂપ હોવાથી ભવિષ્યમાં પણ લોકોને દુઃખ કરનારાં થાય, તેથી ભગવાને (તેમને) કાપી નાખ્યાં, એવા અભિપ્રાયથી 'હરિએ...(કાપી નાખ્યાં)' એમ કહેલું છે. 'તીક્ષ્ણ બાણોથી' કાપ્યાં, અને એકે એકને ત્રણ બાણોથી કાપ્યાં, તેથી તેમાં કાંઈ અલૌકિક કરેલું નથી. છતાં પણ જે હાથીઓ પોતાને માટે શોભા કરે તેવા હતા, તેઓને ભગવાને હાણ્યા નહિ એમ કહેવા, તેવા (બે પાંખોથી હાથીઓને પ્રહાર કરતા) ગરુડથી ઘૂમાવાતા ભગવાનનું વર્ણન કરેલું છે, જે ગરુડે હાથીઓને ભગવાનની અંદર પ્રવેશ કરાવવા માટે બે પાંખોથી જ પ્રહાર કર્યો. આ હાથીઓનો બે હાથ પાંખથી જાણે કે ભગવાનમાં પ્રવેશ કરાવ્યો એવું વર્ણન કરેલું છે. (ભૌમાસુરની) સેનારૂપ દૈત્યના અંશવાળા હાથીઓને (ગરુડે) મારી નાખ્યા, (અને) સાધારણ દેવના અંશવાળા (હાથીઓ)નું રક્ષણ કર્યું એવો વિભાગ (કર્યો). ૧૭.

પછી ગરુડે પ્રહાર કરેલા (હાથીઓએ) શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

ગરુત્મતા હન્યમાનાસ્તુણ્ડપક્ષનખૈર્ગજાઃ ॥

પુરમેવાવિશન્નાર્તા નરકો યુધ્ધયુધ્ધત ॥૧૮॥

ચાંચ, પાંખો અને નખો વડે ગરુડથી પ્રહાર કરાતા હાથીઓએ દુઃખી થઈ શહેરમાં જ પ્રવેશ કર્યો. સંગ્રામમાં નરકાસુરે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. ૧૮.

ચાંચ, પાંખો અને નખો (અનુક્રમે) તામસ, સાત્વિક અને રાજસ છે. (હાથીઓએ) દુઃખી થઈને શહેરમાં જ પ્રવેશ કર્યો, પરંતુ તેઓને યુદ્ધ કરવાની બુદ્ધિ થઈ નહિ, એવો અર્થ છે. પછી તેઓ (સંગ્રામમાંથી) જતાં રહેતાં, નરકાસુરે પોતે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. 'સંગ્રામમાં' હોવાથી (તેને તેમ કરવાની) જરૂર હતી. આ યુદ્ધ માત્ર 'હું યુદ્ધ કરીશ' એવા ઉત્સાહના નિશ્ચયરૂપ જ હતું. ૧૮.

શસ્ત્રોનો પ્રહાર કરવારૂપ (યુદ્ધ) તો નીચેના શ્લોકમાં વર્ણવે છે :

દૃષ્ટ્વા વિદ્રાવિતં સૈન્યં ગરુડેનાદિતં સ્વકમ્ ॥

તં ભૌમઃ પ્રાહરચ્છક્ત્યા વજ્રઃ પ્રતિહતો યતઃ ॥૧૯॥

પોતાનાં સૈન્યને ગરુડે દુઃખી કરીને નસાડેલું જોઈને, ભૌમાસુરે વજ્ર જેના ઉપર નિષ્ફલ થએલું તેવા તે(ગરુડ)ના ઉપર શક્તિના પ્રહાર કર્યો. ૧૯.

ગરુડે નસાડેલા, અને માત્ર ભયને લીધે જ નાઠેલા નહિ પરંતુ (ગરુડે) દુઃખી કરેલા પોતાનાં સૈન્યને જોઈને, જો કે પોતે ભગવાન સાથે યુદ્ધ કરવા આવેલો હતો અને બીજાની દરકાર કરતો નહોતો, છતાં પણ તેવા (ભૌમાસુરે) પણ પોતે જ તે ગરુડ ઉપર શક્તિનો પ્રહાર કર્યો.

‘છતાં પણ નજીવા (ગરુડ) ઉપર તેણે પોતાના પરાક્રમનો કેમ ઉપયોગ કર્યો?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘વજ્ર જેના ઉપર નિષ્ફલ થએલું’ શબ્દો યોજેલ છે. ગરુડ ઉપર વજ્ર પણ નિષ્ફલ થએલું. ગરુડનું તે (માલાત્મ્ય) અમૃતહરણના^૧ પ્રસંગમાં પ્રસિદ્ધ છે તેથી બલવાન (પ્રાણી) ઉપર પુરુષાતનનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય હોવાથી, (ગરુડ ઉપર શક્તિનો પ્રહાર તેણે કર્યો તેમાં) કાંઈ પણ અયોગ્યતા નથી. આ (ગરુડના) માલાત્મ્યનો ભવિષ્યમાં પણ^૨ ઉપયોગ થશે. ૧૯.

ભગવાનનું એક જ વાહન (ગરુડ) હતું, તેથી તેને પીડા થાય તો ભગવાનને કાંઈક ભય થાય. તેથી તેને પીડા થઈ નહોતી એમ કહેવું જોઈએ. તેથી (શક્તિના પ્રહારથી ગરુડને) કાંઈ થયું નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

નાકમ્પત તથા વિદ્ધો માલાહત ઈવ દ્વિપઃ ॥

શૂલં ભૌમોડ્યુતં હન્તુમાદદે વિતથોદ્યમઃ ॥૨૦॥

માલાથી પ્રહાર કરેલા હાથીની પેઠે તેનાથી પ્રહાર કરેલો (ગરુડ) થરથર્યો નહિ. નિષ્ફલ પ્રયત્નવાળા ભૌમાસુરે અચ્યુતને હણવા ત્રિશૂલ લીધું. ૨૦.

તે શક્તિથી પ્રહાર કરેલો (ગરુડ થરથર્યો નહિ). ‘તે (શક્તિ)થી થોડું પણ શરીર ઘવાયું હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘માલાથી પ્રહાર કરેલા’ એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. (‘માલાહતઃ’ એટલે) માલાથી પ્રહાર કરેલો. ઘવાયો હોય તો પણ પીડા થઈ ન હતી એમ જણાવવા ‘હાથીની પેઠે’ શબ્દ યોજેલ છે. જેમ અંકુશથી ઘવાયેલો હાથી જાગ્રત થાય છે અને કાર્ય કરવા યોગ્ય થાય છે, તે પ્રમાણે ગરુડ (શક્તિના પ્રહારથી)

૧. પોતાની માતા વિનતાને કદ્દૂની ગુલામીમાંથી મુક્ત કરાવવા ગરુડ ઈન્દ્ર પાસેથી અમૃત લઈ આવેલ. તે સમયે થએલ યુદ્ધમાં ઈન્દ્રે વજ્રનો પ્રહાર ગરુડ ઉપર કરેલ.

૨. પારિજાતનું વૃક્ષ ભગવાનનું સ્વર્ગમાંથી લાવશે તે સમયે.

ઘણા પરાક્રમવાળો થયો, એવો અર્થ છે. પછી શરમાએલા નરકાસુરે તે (ગરુડ) જીવતો હોવા છતાં, મહાદેવ પાસેથી પ્રાપ્ત થએલ સદા સફલ ત્રિશૂલનો અચ્યુત ઉપર પ્રહાર કરવાનો વિચાર કર્યો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે, કારણ કે ‘ભૌમઃ’ માતા (ભૂમિ) નો પુત્ર હતો. તેમ કરવાનું પ્રયોજન ‘નિષ્ફલ પ્રયત્નવાળા’ વિશેષણથી કહેલું છે. ગરુડ ઉપર (તેનું) પરાક્રમ નકામું ગયું, તેથી (તે) નિષ્ફલ (પ્રયત્નવાળો) હતો. ૨૦.

ભગવાને વળી ત્રિશૂલનું માહાત્મ્ય પણ રાખવું જોઈએ, તેથી જે ક્ષણે તે ત્રિશૂલ ફેંકવાનો હતો, તે પહેલાંની જ ક્ષણે (ભગવાને) સુદર્શનથી તેનું માથું કાપી નાખ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તદ્વિસર્ગાત્ પૂર્વમેવ નરકસ્ય શિરો હરિઃ ॥

અપાહરદ્ગજસ્થસ્ય ચક્રેણ ક્ષુરનેમિના ॥૨૧॥

તે ફેંકાય તે પહેલા જ હરિએ હાથી ઉપર બેઠેલા નરકાસુરનું માથું અસ્ત્રાના જેવી ધારવાળા ચક્રથી કાપી નાખ્યું. ૨૧.

‘પહેલાં જ (કરેલા ત્રિશૂલ ફેંકવાના) પ્રયત્નને લીધે (માથું) કપાયું તે જ સમયે (ત્રિશૂલ) ફેંકવાનું પણ બન્યું. તેમ થયું ન હોત તો ત્રિશૂલ તેની પાસે રહે ત્યાં સુધી તે વધ કરી શકાય તેવો નહોતો’ એમ કેટલાક કહે છે. બીજાઓ એમ કહે છે કે આ (તેને) મહાદેવે આપેલું ત્રિશૂલ ન હતું. વળી તે હાથી ઉપર બેઠેલો હતો. (તેણે) આચમન વિગેરે કરેલ નહિ હોવાથી તે ત્રિશૂલ ઉપર મહાદેવ આવેલ નહોતા, એમ ‘હાથી ઉપર બેઠેલા’ વિશેષણથી કહેલું છે. ચક્રનું (તેનું માથું કાપવાનું) સામર્થ્ય નહોતું એમ ‘અસ્ત્રા જેવી ધારવાળા’ વિશેષણથી કહેલું છે^૧. ૨૧.

પછી તે માથું ફરીથી (ઘડ સાથે) જોડાય નહિ તે માટે નીચેના શ્લોકમાં (તેનો) બીજો ઉપયોગ કહેતાં (તેનું) વર્ણન કરે છે :

સકુણ્ડલં ચારુકિરીટભૂષણં બભૌ પૃથિવ્યાં પતિતં સમુજ્જ્વલત્ ॥

હાલેતિ સાધ્વિત્યૃષયઃ સુરેશ્વરા માલ્યૈર્મુકુન્દં વિકિરન્ત ઈકિરે ॥૨૨॥

કુંડલવાળું સુંદર મુકુટરૂપી ભૂષણવાળું પ્રકાશતું (માથું) પૃથ્વી ઉપર પડેલું શોભવા લાગ્યું ઋષિઓ અને મોટા દેવોએ ‘અરેરે ! અરેરે ! સારું થયું ! સારું થયું !’ એમ કહેતાં મુકુટ ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતાં (તેમની) પ્રશંસા કરી. ૨૨.

જેમ ભૂમિમાંથી માથું જ પ્રકટ થયું હોય તે પ્રમાણે તે વિકાર વિનાનું શોભતું

૧. (ચક્રની) ધારોનું જ તેજરૂપ સામર્થ્ય ચક્રના સામર્થ્ય તરીકે પ્રકટ કર્યું, એવો અર્થ છે (લે) ચક્રનાં સામર્થ્યથી નહિ, પણ ભગવાનના જ પુરુષાતનથી તેનું માથું કપાયું, એમ કહેલું જણાય છે. પાછળ શ્લોક ૧૦માં પણ આવો જ અર્થ કહેલ છે.

હતું એમ જણાવવા કુંડલ અને મુકુટનું વર્ણન કરેલું છે. સારી રીતે પ્રકાશનું માથું (ભૂમિ ઉપર) પડ્યું એવો અર્થ છે. પછી (તે) શોભવા લાગ્યું. ભૂમિ (તેનો) તિરસ્કાર કરતી નહોતી, તેથી (તેણે તેને) સારી રીતે રાખેલું હોવાથી (તેની) શોભા થઈ. જેમ તે (ભૂમિ)નો પુત્ર તેને આપવામાં આવે (તેમ ભગવાને તેને પાડ્યું). આ ભૂમિ (ભૂમિના) અભિમાનવાળી દેવતા હતી, પરંતુ ભગવાનની શક્તિ ઈલા નહોતી. તે (ઈલા) આધિદૈવિકી હતી. સત્યભામા આધિદૈવિકી જ હતી^૧. તેને (સાથે) લાવવાનાં પાંચ પ્રયોજન હતાં. (૧) બલભદ્ર સાથે શક્તિનો વિભાગ થતાં (ભગવાને) યોનિનો અંશ (પોતાથી) જૂદો કરેલો હોવાથી શક્તિ (સત્યભામા) સાથે (ભગવાન) પૂર્ણ થાય. (૨) અને (સત્યભામાને) માહાત્મ્ય દેખાડવાનું હતું. (૩) તે (સત્યભામા)ના કહેવાથી નરકાસુરને પણ હણવાનો હતો. (૪) (સત્યભામા) શોક હોવાનું સહન કરે તે માટે બીજા પ્રકારે તે બીજી પત્નીનું અસ્તિત્વ (શોકની હાજરી) સહન કરે નહિ, પણ (ભગવાન) બલથી હરણ કરે ત્યારે તો (ભગવાનનું) સામર્થ્ય જોએલું હોવાથી (તે) માન્ય રાખે, અને (૫) પારિજાતનું હરણ કરવા.

પછી લોકો ‘અરેરે ! અરેરે !’ એમ બોલ્યા, અને ઋષિઓ પણ પોતાનો પુત્ર હતો, અને પોતે જ (તેને) હણ્યો, તેથી (એમ બોલ્યા). વળી બીજા ઋષિઓ પાછા ‘સારું થયું’ એમ બોલ્યા અને દેવો ‘સારું જ કર્યું’ એમ બોલ્યા. (ભગવાનના કૃત્યનું) અનુમોદન જ કરતાં, (ભગવાને) નરકાસુરને પણ મોક્ષ આપ્યો તેથી પુષ્પની વૃષ્ટિ કરતા, તેઓએ મુકુંદની પ્રશંસા કરી. ‘અરેરે ! અરેરે !’ કહીને પ્રશંસા કરી, અને ‘સારું થયું ! સારું થયું !’ કહીને પ્રશંસા કરી. ‘આ પુત્રને આવી રીતે કેમ હણ્યો ?’ એમ (અરેરે ! કહી) ભગવાનનું પરાક્રમ વર્ણવી પ્રશંસા કરી. બીજાઓએ તો ‘સારું જ કર્યું’ એમ કહેતાં પ્રશંસા કરી, એવો (અર્થ છે). પુષ્પોની વૃષ્ટિ એમ સૂચવે છે કે (ભગવાને) દેવોને માટે તેનો વધ (કરેલો). ૨૨.

જે (કાર્ય)ને માટે આ (નરકાસુર)ને હણ્યો, તે તે હણાતાં થયું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તતશ્ચ ભૂઃ કૃષ્ણામુપેત્ય કુણ્ડલે પ્રતપ્તજામ્બૂનદરત્નભાસ્વરે ॥

સવૈજયન્ત્યા વનમાલયાર્પયત્ પ્રાયેતસં છત્રમથો મહામણિમ્ ॥૨૩॥

અને પછી ભૂમિએ શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવીને ઘણાં જ તપેલાં સુવર્ણ અને રત્ન

૧. અહિં ભૂમિ અને સત્યભામાનો ભેદ કહેલો છે. ‘શ્રી પુષ્ટિ..’ વિગેરે ૧૦૧૩૬।૫૫માં ગણાવેલી ‘ઈલા’ આધિદૈવિક છે, તે નરકાસુરની માતા ન હતી. ત્યારે એ ઈલા કોણ ? એ જણાવવા સત્યભામા આધિદૈવિક ઈલા૩૫ હતી એમ કહેલું છે. (લે)

જેવાં પ્રકાશતાં બે કુંડલો, વરુણનું છત્ર અને મહામણિ વૈજ્યંતી વનમાલા સાથે (તેમને) અર્પણ કર્યાં. ૨૩.

(ભૂમિએ શ્રીકૃષ્ણની) ‘ઉપેત્ય’ સમીપ આવીને (કુંડલો વિગેરે અર્પણ કર્યાં) (ભગવાન્) શ્રીકૃષ્ણ (સદાનંદ) હોવાથી તેને ભય ન લાગ્યો. અદિતિના બે કુંડલો સદાએ ઘણું જ તપેલાં સુવર્ણની પેઠે અને રત્નની પેઠે પ્રકાશતાં હતાં. (ઉત્તમ સુવર્ણ અને રત્ન) બંને પણ તે (કુંડલો)ના ઉપાદાન કારણ^૧ હોવાથી (તે) બે કહેલાં છે. વળી ભગવાને આપેલી વૈજ્યંતી વનમાલા સમર્પણ કરી, અથવા ભગવાનની પૂજા કરવા માટે વૈજ્યંતી (સમર્પણ કરી).

(ભૂમિએ આપેલ) આ છત્ર વરુણે બનાવેલું સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલું ઈન્દ્રનું જ હતું, અથવા ભગવાન્ માટે આપેલું બીજું (છત્ર) હતું. અને કૌસ્તુભના જેવો મહામણિ (આપ્યો). ‘અથો’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ સૂચવેલું છે કે આની) પહેલાં (કહેલા પદાર્થો) ભગવાનના જ ભગવાનને આપેલા, આ (મણિ) તો જૂદો હતો, એટલે પુત્રે પ્રાપ્ત કરેલો આપ્યો.

અથવા વૈજ્યંતી સાથે કુંડલો ભૂમિ ઉપરનાં હતાં, છત્ર સ્વર્ગ ઉપરનું હતું (અને) મણિ પાતાલનો હતો, તેથી (એ પદાર્થો પોતાના જેવા બીજાઓનાં) ચિહ્ન તરીકે (આપેલાં) હોવાથી, ત્રણ લોકમાં જે કાંઈ ઉત્તમ હતું તે સર્વ (ભગવાનને) નિવેદન કર્યું. આ (સર્વ પદાર્થોનું સમર્પણ) ખાલી હાથે (ભગવાન્ પાસે) ન (જવાય) તે માટે જ. વાસ્તવિક રીતે તો બધું ભગવાનનું જ હતું, કારણ કે તે (ભૂમિ) સ્ત્રી હતી (અને) તે (નરકાસુર) પુત્ર હતો. તેથી જ પુત્રથી (પિતાની) જૂદાઈ ન હોવાથી, (ભૌમાસુરે) ભગવાન્ માટે જ સ્ત્રીઓનો સંગ્રહ કરેલો હોવાથી, બીજાના જનાનામાં રહેલી સ્ત્રીઓ સાથેના વિવાહથી દોષ થતો નથી. ૨૩.

હવે (ભૂમિ) પોતાના અપરાધની શાંતિ કરાવવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી જૂદા આરંભથી (ભગવાનની) સ્તુતિ કરે છે :

અસ્તૌષીદ્યથ વિશ્વેશં દેવી દેવવરાર્ચિતમ્ ॥

પ્રાજ્ઞલિઃ પ્રણતા રાજન્ ભક્તિપ્રવણયા ધિયા ॥૨૪॥

હે રાજા ! પછી હાથ જોડીને પ્રણામ કરતી દેવીએ ઉત્તમ દેવોએ પૂજેલા વિશ્વના પ્રભુની ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારી બુદ્ધિથી સ્તુતિ કરી. ૨૪.

‘(પુત્રને) હણનારની કેમ સ્તુતિ કરે છે ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘વિશ્વના

૧. જે પદાર્થની અમુક ચીજ બનેલી હોય, તે પદાર્થ તે ચીજની પ્રકૃતિ અથવા ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે. ઉત્તમ સુવર્ણ અને રત્નોના આ કુંડલો બનેલાં હતાં, એવો અર્થ છે.

પ્રભુની' શબ્દ યોજેલ છે. પુત્રપાણું વિગેરે સંબંધ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર નહિ હોવાથી 'વિશ્વના' પદ યોજેલું છે. (ભૂમિને) સ્તુતિ (કરવા)નું જ્ઞાન હતું એમ જણાવવા 'દેવી' શબ્દ યોજેલ છે.

‘છતાં હમણાં (ભગવાને) કાંઈ અલૌકિક^૧ (કાર્ય) કર્યું નથી’, તેથી સ્તુતિ શા માટે (કરે છે) ?’ એવી શંકા થાય, તેથી હમણાં જ ‘ઉત્તમ દેવોએ પૂજેલા’ એમ કહેલું છે. ‘બે હાથ જોડીને’ શબ્દથી નમ્રપાણું અને દીનતા સૂચવેલાં છે. ‘પ્રણામ કરતી’ વિશેષણથી શરીરથી નમ્ર (કહેલી) છે. સ્ત્રીના સ્વભાવને લીધે દુઃખનો ભય (થાય તે) રહેલ નહોતો એમ જણાવવા ‘ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારી બુદ્ધિથી’ શબ્દો યોજેલ છે. ‘ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારી’ એટલે જેમ જલ નીચાણના પ્રદેશમાં જનારું છે તેમ વિઘ્નોની પણ દરકાર કર્યા વિના ભક્તિ તરફ જનારી. જે બુદ્ધિ તે (ભક્તિ)ની તરફ જનારી હોય, તો તે મનને પણ વશ રાખનારી હોવાથી, બધુંએ (બધીએ ઈન્દ્રિયો) ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર (થાય) છે. ૨૪.

ષડ્ભિઃ સ્તુત્વા પ્રાર્થયતે પૌત્રજીવિતમુત્તમમ્ ॥

ચતુર્ભિર્નમનં પ્રોક્તં સર્વભાવપ્રસિદ્ધયે ॥૩૧॥

માહાત્મ્યં ચ સ્વરૂપં ચ તતો દ્વાભ્યામુદીરિતમ્ ॥૩૧॥

(પચીસમા શ્લોકથી આરંભી) છ શ્લોકોથી સ્તુતિ કરીને (સાતમાથી) પૌત્રના ઉત્તમ જીવન માટે પ્રાર્થના કરે છે (છ પૈકીના) ચાર શ્લોકોથી (ભગવાનનું) સર્વ ગૌરવ પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે નમન કહેલું છે અને પછી બે શ્લોકોથી (તેમનાં) માહાત્મ્ય અને સ્વરૂપ કહેલાં છે. કા. ૩૧.

‘પહેલાં જેમનો આવિર્ભાવ થયેલો તે (આથી) કોઈ બીજા હશે. તેમ ન હોય તો (આમનો જ પહેલાં આવિર્ભાવ થયો હોય તે પોતાના) પુત્રને કેમ હણે ?’ એવી શંકાને નીચેના શ્લોકમાં ખોટી ઠરાવતાં (ભગવાનનું) લક્ષણ કહે છે :

॥ ભૂમિરુવાચ ॥ ભૂમિ કહે છે :

નમસ્તે દેવદેવેશ શઙ્ખચક્રગદાધર ॥

ભક્તેચ્છોપાત્તરૂપાય પરમાત્મત્રમોડસ્તુ તે ॥૨૫॥

હે દેવોના દેવોના ઈશ્વર ! શંખ ચક્ર અને ગદા ધારણ કરનાર ! આપને નમસ્કાર છે. હે પરમાત્મનું ! ભક્તોની ઈચ્છાથી જેમણે આકાર ગ્રહણ કરેલ છે તેવા

૧-૧. શ્રીતેલીવાળાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પ્રતમાં ‘ન’ નથી. તેમણે ‘અલૌકિક’નો અર્થ ‘લોકથી વિરુદ્ધ’ કરેલ છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં ‘ન’ છે. એ પાઠ લીધો છે તેથી ‘અલૌકિક’ શબ્દનો એવો અર્થ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

આપને નમસ્કાર હો. ૨૫.

‘તે’ ‘આપને’ નમસ્કાર છે.

‘દેવતા (ભૂમિદેવી) બીજાને કેમ નમસ્કાર કરે ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે દેવોના દેવોના (ઈશ્વર) !’ સંબોધન કરેલું છે. (ભગવાન્) ઈશ્વર હોવાથી બોધ જ (આપે છે), પરંતુ હણતા નથી. તેથી પુત્રને હણવા છતાં પણ જૂદા પ્રકારના થતા નથી. (ઈશ્વર મટતા નથી). બ્રહ્મા વિગેરે દેવોના દેવોના પણ તે ઈશ્વર હોવાથી આ વિષયમાં બીજો કોઈ કહેવા (ફરીઆદ કરવા) યોગ્ય નથી. (ભગવાન્) તેવા હોવાનું કારણ કહે છે કે તે શંખ ચક્ર અને ગદા ધારણ કરે છે. ભાવાર્થ પ્રમાણે કમલ (ધારણ કરે છે); (શંખ, ચક્ર અને ગદા એ) ત્રણનું કાર્ય ‘ગદાથી પર્વતોના ચૂરા કર્યા’ (શ્લોક ૪) વિગેરેથી કહેલું જ છે. હજી સુધી ભગવાને શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો; (પરંતુ) ચાર ભુજાવાળા પ્રકટ ગરુડ ઉપર જ રહેલા હતા, તેથી તે પ્રમાણે (ભૂમિ) કહે છે.

‘તેવા (ભગવાન્) માણસની આકૃતિવાળા કેમ હોય ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ભક્તોની ઈચ્છાથી જેમણે આકાર ગ્રહણ કરેલ છે’ એમ કહે છે. ભક્તોની જેવી ઈચ્છા, તેવો ગ્રહણ કરેલ છે આકાર જેમણે, (તેવા ભગવાન્ છે).

‘આકાર ગ્રહણ કરવાથી જ (સ્વરૂપમાં) ફેરફાર થતો હોવાથી (અને) તેમાં પણ બીજાના જેવો આકાર ગ્રહણ કરેલો હોવાથી (ભગવાન્) જીવની સમાન થવાથી તે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય કેમ હોય ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે પરમાત્મન! એવું સંબોધન કરેલું છે. બીજો આકાર ગ્રહણ કરવામાં આવે ત્યારે જીવાત્મા જ તેવો (સ્વરૂપમાં ફેરફારવાળો) થાય છે, પરંતુ પરમાત્મા (તેવા) થતાં નથી, એવો (અર્થ છે). તેથી જ (ભગવાન્) ભક્તને અધીન (રહેલ) હોવાથી, ‘આપને નમસ્કાર હો !’ શબ્દોથી ફરી (તેમને) નમસ્કાર કરે છે. ૨૫.

કુંતીએ ચાર પ્રકારે સ્તુતિ કરેલા ભગવાન્ (તેના ઉપર) પ્રસન્ન થએલા, તેથી પોતે પણ નીચેના શ્લોકમાં (એ ચાર પ્રકારે) નમસ્કાર કરે છે :

નમઃ પડ્કજનાભાય નમઃ પડ્કજમાલિને ॥

નમઃ પડ્કજનેત્રાય નમસ્તે પડ્કજાડ્ધયે ॥૨૬॥

આપ નાભિમાં કમલવાળાને નમસ્કાર, કમલની માલાવાળાને નમસ્કાર, કમલ જેવા નેત્રવાળાને નમસ્કાર, કમલ જેવા ચરણવાળાને નમસ્કાર. ૨૬.

કારણ કે તેણે (કુંતીએ) (ભગવાન્) બ્રહ્માંડમાં સર્વ છે અને સર્વથી ઉત્તમ છે (એમ) કહેલું. (૧) ‘કમલ છે નાભિમાં જેમની’ વિશેષણથી (ભગવાનનું) નારાયણ તરીકે પુરુષપણું કહેલું છે તેથી (ભગવાન્) બ્રહ્માંડરૂપ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

તે(બ્રહ્માંડ)માં (૨) લક્ષ્મીના પતિ તરીકે, (૩) સર્વના સેવ્ય તરીકે અને (૪) સર્વ સહેલાઈથી સેવા કરી શકે તેવા હોવા તરીકે એવા ત્રણ પ્રકારે ઉત્તમપણું છે, કારણ કે જેમની સહેલાઈથી સેવા થઈ શકે તે જો ઉદાર હોય તો તે બધા પુરુષાર્થોનું સહેલાઈથી દાન કરે છે.

(૨) ‘કમલોની માલા છે આમને’ એટલે કમલની માલાવાળી લક્ષ્મીએ (પતિ તરીકે) પસંદ કરેલા. ‘તે (લક્ષ્મી) વિના દેવપણું ક્યાં છે?’ વિગેરે વાક્યો પ્રમાણે તે (લક્ષ્મી) સર્વ પુરુષાર્થરૂપ છે. (૩) ‘કમલ જેવા નેત્રવાળા’ વિશેષણથી ‘દૃષ્ટિથી જ સર્વ દુઃખ હરનારા અને વશ કરનારા’ કહેલા છે. (૪) ‘કમલ જેવા ચરણવાળા’ વિશેષણથી સહેલાઈથી સેવા કરી શકાય તેવા કહેલા છે. ૨૬.

એ પ્રમાણે બ્રહ્માંડ (ભગવાનનું) સ્વરૂપ છે અને તેમાં (તેમનું) ઉત્તમપણું છે એમ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તત્ત્વોમાં (ભગવાન) તેવા હોવાનું જણાવે છે :

નમો ભગવતે તુલ્યં વાસુદેવાય વિષ્ણુવે ॥

પુરુષાયાદિબીજાય પૂર્ણબોધાય તે નમઃ ॥૨૭॥

વાસુદેવ વિષ્ણુ આપ ભગવાનને નમસ્કાર છે. પુરુષરૂપ, બીજના કારણરૂપ, પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા આપને નમસ્કાર છે. ૨૭.

‘ભગવાન સર્વ તત્ત્વોનું કારણ બનેલ છે, અને તત્ત્વો ભગરૂપ છે’ એવી શાસ્ત્રની દૃષ્ટિ પ્રમાણે (આ) સ્તુતિ કરતી નથી એમ જણાવવા ‘આપ’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘વાસુદેવ’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે ભગવાન) તત્ત્વો બનાવવાના પ્રયોજનને લીધે આકારવાળા મોક્ષ આપનાર છે. આ (નામ)થી (ભગવાનની) ઉપાસનામાર્ગ પ્રમાણે સેવા કરવા યોગ્ય હોવાને લીધે (થતી) શ્રેષ્ઠતા કહેલી છે. ‘વિષ્ણુ’ શબ્દથી કર્મમાર્ગ પ્રમાણે પણ સેવા કરવા યોગ્ય કહેલા છે. ‘વિષ્ણુ સ્વતંત્ર યજ્ઞ છે’ એમ જણાવવા યજ્ઞ માટે ‘વિષ્ણુ’ શબ્દ યોજેલ છે. તત્ત્વોમાં પુરુષ ઉત્તમ હોવાથી ‘પુરુષરૂપ’ શબ્દથી તેવા (પુરુષ) રૂપવાળા હોવાનું કહેલું છે. તે (પુરુષરૂપ)માં ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ ઉત્તમ છે એમ ‘બીજના કારણરૂપ, પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા’ શબ્દોથી કહે છે. (‘બીજના કારણરૂપ’ એટલે) કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળા બીજોને પણ ઉત્પન્ન કરનાર. (આ શબ્દથી ભગવાનની) પૂરેપૂરી ક્રિયાશક્તિ કહેલી છે. ‘પૂર્ણ છે જ્ઞાન જેમનું’ એ વિશેષણથી જ્ઞાનશક્તિ સ્પષ્ટ (કહેલી છે). ૨૭.

એ પ્રમાણે તત્ત્વોમાં ઉત્તમપણું કહી, નીચેના શ્લોકમાં પુરુષોત્તમપણું જણાવે છે :

અજાય જનયિત્રેડસ્ય બ્રહ્મણોડનન્તશક્તયે ॥

પરાવરાત્મન્ ભૂતાત્મન્ પરમાત્મન્નમોઽસ્તુ તે ॥૨૮॥

હે ઉત્તમ (અને) અધમના આત્મારૂપ! હે ભૂતોના આત્મારૂપ! હે પરમાત્મન્! જન્મરહિત, આની ઉત્પત્તિ કરનાર, બ્રહ્મરૂપ, અનંત શક્તિઓવાળા આપને નમસ્કાર હો. ૨૮.

ઉત્તમ તત્ત્વ સર્વ વિકાર વિનાનું હોય છે, એવા સિદ્ધાંતને લીધે ‘જન્મ રહિત’ કહેલા છે. જન્મ ન હોવાને લીધે તે (જન્મ)ની અંદરની રહેલ સ્થિતિઓ (ફેરફારો) નથી એમ તે (શબ્દ)થીજ કહેલું છે. જગતના કર્તા હોય તે તેવા ભગવાન્ છે એમ જેઓ માને છે, તેઓના મતને લીધે ‘આની ઉત્પત્તિ કરનાર’ કહેલા છે. પોતે જન્મ વિનાના હોઈ, બીજાઓની ઉત્પત્તિ કરે છે, તેથી સર્વથી ઉત્તમ હોવાપણું પણ સિદ્ધ થાય છે. દિવ્ય જ્ઞાનથી (ભગવાન્) તેવા હોવાનું કહે છે, તેથી અહિં પ્રમાણ કહેવાની જરૂર નથી. બ્રહ્મવાદમાં બ્રહ્મ જ વસ્તુ છે. તે સંબંધમાં પણ ભગવાનને ‘બ્રહ્મરૂપ’ કહે છે. બૃહત્(શક્તિવાળા) અને બૃહણ(પોષણ કરનાર) હોવાથી ભગવાન્ બ્રહ્મ છે. સર્વ થવાની શક્તિવાળું હોય તે વસ્તુ છે (ગણાય), એવા મતને લીધે ‘અનંત શક્તિઓવાળા’ શબ્દ યોજેલ છે. (ભગવાન્ સર્વના) આત્મા છે એવા વાદને લીધે કહે છે કે બ્રહ્મા વિગેરે ‘ઉત્તમ’ અને આપણે વિગેરે અધમ છીએ, તેઓના આત્મા ભગવાન્ છે. ‘ભૂતો’ એટલે જડ પદાર્થો, તેઓના પણ આત્મા છે. જીવ અને જડના આત્મા હોવાનું સિદ્ધ કરી, ‘પરમાત્મન્’ શબ્દથી અંતર્યામી હોવાનું કહે છે, બધા સ્થલે (બધા શબ્દો સાથે નમનનો) સંબંધ લેવાય તે માટે અંતે નમન કરેલું છે. ૨૮.

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય કહે છે :

ત્વં વૈ સિસુક્ષ્મ રજ ઉત્કટં પ્રભો તમો નિરોધાય બિભર્થ્યપાવૃતઃ ॥

સ્થાનાય સત્ત્વં જગતો જગત્પતે કાલઃ પ્રધાનં પુરુષો ભવાન્પરઃ ॥૨૯॥

હે પ્રભો ! આવરણ વિનાના આપ જગતને રચવાની ઈચ્છાવાળા થતાં કાર્ય કરવા તત્પર રજોગુણને, નાશ કરવા તમોગુણને અને સ્થિતિ માટે સત્ત્વગુણને ધારણ કરો છો. હે જગતના પતિ ! આપ કાલ પ્રકૃતિ પુરુષ છો. (તેમનાથી) પર છો. ૨૯.

રચવાની ઈચ્છાવાળા આપ ‘ઉત્કટં’ કાર્ય કરવા તત્પર રજોગુણને ધારણ કરો છો, નાશ કરવા તમોગુણને (ધારણ કરો છો).

‘તેમ હોય તો તે(ગુણ)થી ભરપૂર હોય’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘આવરણ વિનાના’ વિશેષણ યોજેલું છે. આપ ગુણોના આવરણ વિનાના છો. સ્થિતિ માટે આપ સત્ત્વગુણને ધારણ કરો છો. ‘કાર્ય કરવા તત્પર’ વિશેષણ બધે (બધા ગુણોને) લાગુ પડે છે. તેમાં વિઘ્ન કરનાર બીજો કોઈ નથી એમ કહેવા ‘હે જગતના પતિ!’

એવું સંબોધન કરેલું છે. ગુણોને વશ રાખનાર ત્રણ છે ૧.તેઓમાં ખળભળાટ કરનાર કાલ. ૨.તેઓનાં સ્વરૂપરૂપ પ્રકૃતિ અને ૩.તેઓનો અધિષ્ઠાતા પુરુષ આ ત્રણે પણ આપ જ છો. આપ તેટલા જ છો એવું નથી, પરંતુ તેમનાથી પણ પર છો. ૨૯.

એ પ્રમાણે (ભગવાન્) સર્વથી ઉત્તમ છે એમ કહી, નીચેના શ્લોકમાં (તે) સર્વરૂપ છે એમ કહે છે :

અહં પયો જ્યોતિરથાનિલો નભો માત્રાણિ દેવા મન ઈન્દ્રિયાણિ ચ ॥

કર્તા મહાનિત્યખિલં ચરાચરં ત્વચ્ચદ્વિતીયે ભગવન્નયં ભ્રમઃ ॥૩૦॥

હે ભગવાન્ ! હું જલ, તેજ તથા વાયુ, આકાશ, તન્માત્રાઓ દેવો મન અને ઈન્દ્રિયો, અહંકાર, મહત્ત્વ એવું બધું સ્થાવરજંગમ જેમનાથી બીજું કાંઈ નથી તેવા આપમાં (દેખાય છે) આ ભ્રમ છે. ૩૦.

તત્ત્વો અને (તેઓનું) કાર્ય આપ જ છો, એવો અર્થ છે. ‘હું’ એટલે પૃથ્વી. ‘અથ’ ‘તથા’ શબ્દથી ત્રણને એકત્ર કરવાના મતથી જૂદા હોવાનું જણાવે^૧ છે. ‘માત્રાણિ’ એટલે રૂપ વિગેરે તન્માત્રાઓ. દિશાઓ, પવન વિગેરે દેવો, તેમ જ દશ ઈન્દ્રિયો. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી બુદ્ધિ અને પ્રાણ (કહેલા છે). ‘કર્તા’ એટલે અહંકાર. ‘મહાન્’ એટલે મહત્ત્વ. ‘ઈતિ’ ‘એવું’ શબ્દ પ્રકાર જણાવનારો, અથવા સમાપ્તિ જણાવનારો છે. ‘સ્થાવરજંગમ’ શબ્દ ‘બધું’ શબ્દનો અર્થ ફરી જણાવનાર છે. (આ બધાનું ભગવાનથી) જૂદા દેખાવું એ ભૂલભરેલું હોવાથી, અને કાર્યમાં જૂદાપણું અવશ્ય કહેવું જોઈએ તેથી, ઓછું અથવા વધારે (જણાવ્યાનો) દોષ ન રહે તે માટે ‘બધું’ શબ્દનો બંને બાજુએ સંબંધ લેવાનો છે. ‘એક હોઈ બહુ પ્રકારે વિચર્યા’ એ શ્રુતિથી ભગવાન જ સર્વ રૂપથી વિચરે છે એમ કહેલું હોવાથી, જેમનાથી બીજું કાંઈ નથી એવા આપમાં ભેદ (જણાય છે). (આપથી) જૂદો બીજો હોવાનું સંભવતું નથી. તત્ત્વ વિગેરેનો નિર્ણય કરનારા સ્માર્ત વિચારકોના હૃદયમાં પણ ભેદ ભાસે છે, તેથી આ બધોએ ભ્રમ એ પ્રમાણે ગણત્રી કરવારૂપ છે, કારણ કે આપને જ ઘણા પ્રકારે ગણતાં, તેઓ જેમને ગણે છે તેમનો પરસ્પર ભેદ માને છે. જૂદી વસ્તુ હોવી એ જ ભેદ છે. ૩૦.

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે :

તસ્યાત્મજોડયં તવ પાદપડ્કજં ભીતઃ પ્રપન્નાર્તિહરોપસાદિતઃ ॥

તત્પાલયૈનં કુરુ હસ્તપડ્કજં શિરસ્યમુખ્યાખિલક્લ્મષાપહમ્ ॥૩૧॥

૧. પૃથ્વી, જલ અને તેજ એ ત્રણને ભેગાં કરવાં તે ‘ત્રિવૃત્કરણમ્’. આ ત્રણથી જૂદા બીજા પદાર્થ છે એમ દર્શાવવા ‘અથ’ શબ્દ યોજેલો છે, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

હે શરણો આવેલાના દુઃખને હરનાર ! તેનો ભય પામેલો આ પુત્ર આપના ચરણકમલમાં આવેલ છે તેથી આનું પાલન કરો આના માથા ઉપર સર્વ પાપોને હરનારું આપનું હસ્તકમલ મૂકો. ૩૧.

(સર્વ લોક) ભ્રાંત છે એવી, અને આપ જ સર્વ (થએલા) છો એવી સ્તુતિથી સર્વના અપરાધો દૂર કરેલા છે. ‘પુત્ર’ શબ્દથી (ભગવાન્ તેને) રાજ્ય આપે તે માટે તે (ભૌમાસુર)નો પુત્ર હોવાનું કહેલું છે. (ભગવાન્) તેના ઉપર સ્નેહ કરે તે માટે ‘આપના ચરણકમલમાં આવેલ છે’ શબ્દો યોજેલા છે. (તેના ઉપર) દયા કરે તે માટે ‘ભય પામેલો’ વિશેષણ યોજેલું છે.

‘છતાં પણ શત્રુ હણવા યોગ્ય છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘શરણો આવેલાના દુઃખને હરનાર !’ એવું સંબોધન કરેલું છે. ‘(ચરણકમલમાં) આવેલો છે’ એટલે ચરણ પાસે આવી ચરણમાં પડેલો છે, પરંતુ આપને વિરોધી માનતો નથી. આથી એમ કહેલું છે કે ‘જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે’ (ભગવદ્ગીતા ૪।૧૧) એ વિચાર પ્રમાણે પણ તેના ઉપર કૃપા કરવી જોઈએ. ‘તેથી પાલન કરો’ એવી પ્રાર્થના (કરેલી) છે. (તેને) દેખાડીને ‘આનું (પાલન કરો)’ એમ કહેલું છે. (પોતે ભગવાનની) પત્ની હોવાથી અને તે (ભૌમનો પુત્ર) પણ પૌત્ર હોવાથી ઉદ્વેગથી એવી ફરીથી બીજી વિજ્ઞપ્તિ કરે છે, કે ‘આના માથા ઉપર આપનું હસ્તકમલ મૂકો’ કે જે પ્રકારે (આ) પોતાથી (ભગવાનથી) રક્ષાએલો છે એમ જાણવામાં આવે.

‘વાણીથી પણ (તે કાર્ય) થાય, હસ્તથી સ્પર્શ (કરવા)માં શું વધારે છે ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સર્વ પાપોને હરનારું’ વિશેષણ યોજેલું છે. ત્રણ કાલમાં ત્રણે (કોઈ પણ) પ્રકારના પાપો તે (હસ્તકમલ)માં રહેતાં નથી, તેથી તે હસ્તકમલ સર્વ પાપોને હરનારું છે, કારણ કે પોતાની વસ્તુને તે તેવી (પાપ રહિત) બનાવે છે. જો કે તે (ભૌમાસુર)નો પુત્ર પણ દુષ્ટ હોઈ હણવા યોગ્ય જ હતો, છતાં પણ ભૂમિની પ્રાર્થનાને લીધે (ભગવાને) તે સમયે તેને હણ્યો નહિ. ૩૧.

બધા બધુંએ માગે છે, છતાં પણ જે અહિં યોગ્ય હોય તે જ ભગવાન્ કરે છે, (તેથી) વિસ્ત્રદ્ધ જરા પણ કરતા નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

શ્રીશુક કહે છે :

ઈતિ ભૂમ્યાર્થિતો વાગ્ભિર્ભગવાન્ ભક્તિનમ્રયા ॥

દત્વાડભયં ભૌમગૃહં પ્રાવિશત્ સકલદિર્ઘમત્ ॥૩૨॥

એ પ્રમાણે ભક્તિને લીધે નમ્ર ભૂમિએ વાણીથી પૂજાએલા ભગવાને અભય આપીને સર્વ સમૃદ્ધિવાળા ભૌમાસુરના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૨.

(ભૂમિએ ભગવાનની) પૂજા કરવાનાં દ્રવ્યો સાથે વાણીથી પૂજા કરી; અથવા વાણીથી જ પૂજા કરી, કારણ કે બાકીનું બધું તેમનું (ભગવાનનું) જ છે^૧. બુદ્ધિ તો ભગવાને સ્ત્રી પેઠે બધાને આપેલી છે. તે પુરંજનના ઉપાખ્યાનમાં કહેલું છે. તે બધા જીવોમાં જુદી જુદી છે^૨. તેમ ન હોય તો પ્રમાણો વ્યર્થ થાય. તેથી (ભગવાન જીવની) બુદ્ધિના ગુણો અને દોષોને આગળ કરીને (ધ્યાનમાં લઈને) જેમ યોગ્ય હોય તેમ કરે છે તેથી સર્વ યોગ્ય છે. અમુક સમયે લીલા થઈ શકે તે માટે (ભગવાને જીવોની) બુદ્ધિ તેવી (જુદી જુદી) કરેલી છે, તે ‘ભગવાને’ શબ્દથી કહેલું છે. છતાં પણ (પૃથ્વીએ) ભક્તિને લીધે નમ્ર થઈને સ્તુતિ કરેલી, તેથી (ભૌમના પુત્રને) અભય આપીને ભૌમ (પુત્ર)નું ઘર પોતાનું જ ઘર હોવાથી તેમાં પ્રવેશ કર્યો; તે (પ્રવેશ કરવા)નું કારણ ‘સર્વ સમૃદ્ધિવાળા’ વિશેષણથી કહેલું છે. તે સમયે તેના પુત્રના પ્રાણોનું જ રક્ષણ કરવાનું હોવાથી (ભગવાને) તેમ^૩ કર્યું. તેમ ન હોય તો તેટલી કન્યાઓ નિષ્ફલ^૪ થાય, કારણ કે તેણે પ્રાપ્ત કરેલું સર્વ (ભગવાન) ગ્રહણ કરે ત્યારે જ તેનો લૂંટનો દોષ દૂર થાય. ૩૨.

છતાં પણ^૧ કન્યાઓ (ભગવાનને) પોતાની મેળે વરી^૨ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તત્ર રાજન્યકન્યાનાં ષટ્સહસ્રાધિકાયુતમ્ ॥

સમાહતાનાં વિક્રમ્ય રાજભ્યો દદ્દશે હરિઃ ॥૩૩॥

ત્યાં હરિએ રાજાઓ પાસેથી પરાક્રમ કરીને આણેલી દશ લગ્નરથી અધિક છ લગ્નર રાજાની કન્યા જોઈ. ૩૩.

તે રાજાની કન્યાઓ હતી, તેથી (પતિમાં) પોતાની જાતના રૂપ તથા

૧. (બીજું બધું ભગવાનનું છે પણ) વાણી પોતાની છે એમ અહિંથી સિદ્ધ કરે છે. સ્તુતિના આરંભમાં ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારી બુદ્ધિથી નમ્ર થઈ સ્તુતિ કર્યાનું કહેલું છે (શ્લોક ૨૪) તેથી બુદ્ધિનું કાર્ય સ્તુતિરૂપ વાણી પણ પોતાની છે એવો ભાવ છે. (લે)

૨. (ભગવાને જીવોને) જુદા જુદા પ્રકારની બુદ્ધિ આપેલી છે એવો અર્થ છે. (લે)

૩. ‘તેમ કર્યું’ એટલે તેના માત્ર પ્રાણનું રક્ષણ કરવા અભયદાન આપ્યું, એવો અર્થ છે. (લે)

૪. ‘તેમ ન હોય તો’ એટલે (તેના પ્રાણ સિવાયના) કન્યાઓ વિગેરેનાં પણ રક્ષણ માટે (અભયદાન આપ્યું હોય તો) (લે)

૫. તેણે લૂંટ કરીને લાવેલી કન્યાઓનું ભગવાન ગ્રહણ ન કરે તો તેના લૂંટના દોષનું નિવારણ થાય નહિ, કારણ કે ભગવાન તેમને ગ્રહણ કરે તો જ તેનો એ દોષ દૂર થાય. તેથી કન્યાઓને ત્યાં જ રહેવા દેવાનું અભયદાન આપ્યું ન હતું. તેમ કરવાથી કન્યાઓનાં જીવન પણ નિષ્ફલ થાય તેમ હતું, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

વીર્યની (તેઓને) જરૂર હતી. દશ હજાર અને છ હજાર-એમ સોળ કળાઓની હજાર પ્રકારે જુદીજુદી અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓ ભૂમિ ઉપર રહેલી, (તેમને) ભગવાનની પ્રેરણાથી ભ્રમને લીધે ભૂમિના પુત્રે હરેલી, અને ત્યારે જ (તેઓ) તેટલી થઈ^૧. આ દ્વિસ્વભાવવાળી હતી એમ જણાવવા ‘છ હજાર અને દશ હજાર’ એવી બે સંખ્યાઓથી જણાવેલી છે. છ હજારનું ઉત્તમપણું જણાવવા ત્યાં ‘અધિક’ શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે તે અપ્સરાઓ દેવતા હોવાથી, ક્રીડા કરવા માટે તે (રાજાની કન્યાના) રૂપથી જન્મેલી હતી. તેઓએ પ્રથમ અષ્ટાવકની સ્તુતિ કરેલી અને પછી મજ્જરી કરી, એમ જણાવવા દ્વિસ્વભાવપણું કહેલું છે. તેથી જ ઋષિના કોપને લીધે આરંભમાં અને અંતે (તેમને) દુઃખ પ્રાપ્ત થયેલું; અને (ઋષિને) પ્રસન્ન કર્યા તેથી (ભગવાનને) વરવાની બુદ્ધિ થઈ. ‘બધા બલથી કરેલા પદાર્થો ન કરેલા છે એમ મનુએ કહેલું છે’ એમ જણાવવા ‘રાજાઓ પાસેથી પરાક્રમ કરીને આણેલી’ શબ્દોથી બલથી આણવાનું કહેલું છે. ‘હરિ’ તેઓનું દુઃખ હરનારા છે, તેમણે તેવા (દુઃખ હરનારા) થવા માટે (તેઓને) જોઈ. ૩૩.

નીચેના શ્લોકમાં (રાજાની કન્યાઓએ કરેલું ભગવાનનું) વરણ કહે છે :

તં પ્રવિટ્તં સ્ત્રિયો વીશ્ય નરવર્યં વિમોહિતાઃ ॥

મનસા વવ્રિરેડભીટં પતિં દૈવોપસાદિતમ્ ॥૩૪॥

પ્રવેશ કરેલા તે ઉત્તમ પુરુષને જોઈને, મોહ પામેલી સ્ત્રીઓ દૈવે આણેલા (પોતાના) ઈચ્છેલા પતિને મનથી વરી. ૩૪.

(‘પ્રવેશ કરેલા’ એટલે) ઉત્તમ પ્રકારે પોતાની સમીપ પધારતા (ભગવાનને જોઈ વરી), કારણ કે (તે) સ્ત્રીઓ હતી (અને) સ્ત્રીઓએ અવશ્ય પતિનું વરણ કરવું જોઈએ.

‘છતાં પણ તેઓ ભગવાન પુરુષોત્તમને કેમ વરી?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઉત્તમ પુરુષને’ શબ્દ યોજેલ છે. (તેમને વરી); કારણ કે તેમણે પુરુષની આકૃતિ અને સ્ત્રીઓને પ્રિય હોય તેવી આકૃતિ ધારણ કરી હતી, જેને લીધે તેઓ મોહ પામી હતી. તેઓ (ઘરમાં) પૂરાએલી હોવાથી હૃદયથી^૧ (ભગવાનને) વરી, કાપાથી વરી

૧. લૂંટનો દોષ દૂર કરવા ભગવાન વરણ કરવાના જ હતા છતાં પણ, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. આ પછીના બે શ્લોકોથી મનથી અને વાણીથી વરણ કર્યું અને આ શ્લોકથી વરણનું કારણ કહ્યું. એમ ત્રણ શ્લોકોથી વરણ કહે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૩. જુદાજુદા રાજાઓ પાસેથી લાવી ભેગી કરી ત્યારે સોળ હજાર ભેગી થઈ, એવો અર્થ જણાય છે.

૧. દેવકીનંદન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. ૨ા. તેલીવાળાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પ્રતમાં ‘ભયેન’ પાઠ છે. તે કરતાં આ પાઠ વધારે સારો છે.

(શકી) નહિ. ‘ઈચ્છેલા’ એ વિશેષણથી (એમ જણાવેલું છે કે) પહેલાં પણ (ભગવાન પતિ થાય) તેવા જ પ્રકારના વિચારથી (ત્યાં) રહેલી હતી. (ભગવાનને) પતિ તરીકે જ વરી. ‘દૈવે આણેલા’ વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે (વરવા યોગ્ય) સમયે પ્રાપ્ત થએલા આવા (વર)ને અવશ્ય કરવું જોઈએ. તેથી યોગ્ય જ થાય છે. જેમ પિતા વરણ કરાય તે માટે વરને (કન્યાની) સમીપ લાવે છે, એવી રીતે દૈવ (ભગવાનને સમીપ) લાવ્યું. ૩૪.

નીચેના શ્લોકમાં તેઓનો મનોરથ જણાવે છે :

ભૂયાત્ પતિરયં મહ્યં ધાતા તદનુમોદતામ્ ॥

ઈતિ સર્વાઃ પૃથક્ કૃષ્ણે ભાવેન હૃદયં દધુઃ ॥૩૫॥

‘આ મારા પતિ થાઓ. પ્રજાપતિ તેનું અનુમોદન કરો’ એવા ભાવથી જુદાં જુદાં બધીઓએ શ્રીકૃષ્ણમાં (પોતાનું) હૃદય સ્થાપ્યું. ૩૫.

‘મારા’ એમ દરેકનો (વિચાર કહેલો છે). બ્રહ્માંડમાં સંવત્સરરૂપ પ્રજાપતિને અધિકાર આપેલો હોવાથી, તે સંમતિ ન આપે તો પિતાની આજ્ઞા ન મળી હોય તેની પેઠે વરણ (કરવાનું) સંભવતું નથી, તેથી ‘પ્રજાપતિ તેનું અનુમોદન કરો’ શબ્દોથી તેમની સંમતિની પ્રાર્થના કરે છે. બધીઓનો ભાવ એક જ હતો, પરંતુ તે જુદો જુદો દરેકમાં^૧ પરિણામેલો (રહેલો) હતો. ‘શ્રીકૃષ્ણ’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે તે ભગવાન) તેઓને પ્રિય હતા. ‘ભાવથી’ એટલે ‘આ પતિ થાઓ’ એવી ઈચ્છાથી, અથવા શ્રદ્ધાથી, અથવા રસનો આધાર બનેલ (ભાવ)થી, (તેઓએ પોતાનું) હૃદય (શ્રીકૃષ્ણમાં) સ્થાપ્યું એટલે તેમનામાં જ સ્થિર કર્યું. ૩૫.

૧. મી. તેલીવાળાએ પ્રસિદ્ધ કરેલી પ્રતમાં ‘ન તુ’ શબ્દો અહિં અધિક છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લઈ અનુવાદ કરેલો છે.

હવે પછી જેમાં ભાવ રહેલ તે શરીર ભગવાનનું કરવાની તેમનામાં શક્તિ નહિ હોવાથી, ભગવાને તે (કાર્ય) કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તાઃ પ્રાહિણોદ્દ્વારવર્તીં સુમૃષ્ટવિરજોમ્બરૈઃ ॥

નરયાનેર્મહાકોશં સ્થાશ્ચ દ્રવિણં મહત્ ॥૩૬॥

સારી રીતે ધોએલાં સ્વચ્છ વસ્ત્રોવાળી તેઓને પાલખીઓમાં દ્વારકા મોકલી (અને) મોટો ખજાનો, રથો અશ્વો અને દ્રવ્યરૂપી ઘણું (ધન) (દ્વારકા મોકલ્યાં). ૩૬.

‘દ્વારકા’ એટલે તે (કન્યાઓ)નાં ઈચ્છેલા ફલ(રૂપ ભગવાન)નું સ્થાન, કારણ કે ભગવાનના સ્થાનમાં જવાનું તે (દ્વારકા) દ્વાર છે. સારી રીતે ધોએલાં સ્વચ્છ

વસ્ત્રોવાળી કરીને ‘નરયાને:’ પાલખીઓમાં તેઓને મોકલી. માત્ર સ્ત્રીરૂપી રત્નોને મોકલ્યાં એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજાં પણ રત્નો મોકલ્યાં એમ કહેવા ‘મોટો ખજાનો (મોકલ્યો)’ એમ કહેલું છે. રત્ન વિગેરેનો મોટો ખજાનો મોકલ્યો. રથો, અશ્વો અને દ્રવ્ય એવા ત્રણ પ્રકારનું ઉત્તમ ધન મોકલ્યું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. તેમને પણ મોકલવાનું કારણ ‘ઘણું’ શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે ઘણું (ધન) બીજા સ્થલે (હલકા પુરુષને ત્યાં) રાખેલું હોય તે હલકા (પુરુષ)ને દુ:ખ (ઉત્પન્ન) કરે છે. ૩૬.

ખાસ કરીને પોતાને માટે જ હાથીઓ મોકલ્યા એમ નીચે કહે છે :

ઐરાવતકુલેભાંશ્ચ ચતુર્દન્તાંસ્તરસ્વિનઃ ॥

પાણુરાંશ્ચ ચતુઃષ્ટિં પ્રેષયામાસ કેશવઃ ॥૩૭॥

અને કેશવે ચાર દાંતવાળા ઝડપવાળા ઐરાવતના કુલમાં ઉત્પન્ન થએલા હાથીઓ અને સફેદ ચોસઠ મોકલ્યા. ૩૭.

જે કુલમાં ઐરાવત ઉત્પન્ન થએલો તે કુલમાં ઉત્પન્ન થએલા (હાથીઓ મોકલ્યા). તેઓનો બીજાઓથી ભેદ કહે છે. ‘ચાર દાંતવાળા’ વિશેષણથી સ્વરૂપનો ભેદ કહેલો છે, અને ‘ઝડપવાળા’ વિશેષણથી સ્વભાવનો ભેદ કહેલો છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી એમ (કહેલું છે કે) ઉચ્ચૈઃશ્રવાના કુલમાં જન્મેલા સફેદ અને બીજા અશ્વોને પણ મોકલ્યા. ચાર દાંતવાળા અને ઝડપવાળા (પ્રાણીઓ) હરણ વિગેરેના કુલોમાં પણ હોય છે, તેથી (આ) તેવા ન હતા એમ જણાવવા ‘સફેદ’ વિશેષણ યોજેલું છે. બીજાં પણ આવા જ હતા, કારણ કે તેમની સાથે કહેલા છે. ઘણી જૂદી જાતના હોવું એ ભેદ કરનારું છે. તેઓમાં દાંત વિગેરેમાં ભેદ વિચારી લેવો.

‘ચોસઠ’ વિશેષણથી તેઓને કલારૂપ જણાવેલા છે. ‘કેશવ’ શબ્દનો (એવો અર્થ છે કે ભૌમાસુર) મહાદેવનો ભક્ત હોવાથી તેમના વરદાનને લીધે તે આટલો (આટલા બધા વૈભવવાળો) થએલો, તેથી (તેનો વૈભવ દ્વારકા મોકલવાથી) કદાચ મહાદેવ અપ્રસન્ન (ગુસ્સે) થાય, એવી શંકા કરીને ‘કેશવ’ એમ કહેલું છે. (ભગવાન) (ક) બ્રહ્મા અને (ઈશ) મહાદેવે પણ સેવા કરવા યોગ્ય છે. ૩૭.

૧. ‘બીજા’ એટલે સફેદથી જૂદા સામ હાથીઓ પણ ઝડપવાળા હતા, એવો અર્થ છે. (લે) આ વિશેષણ અશ્વો માટે યોજેલ હોવાનું પણ સંભવે છે.

૨. ‘તેઓમાં’ હરણો વિગેરેમાં ચાર દાંતવાળા હોય, છતાં પણ તેઓના દાંત હાથીઓના દાંતથી જૂદા પ્રકારના હોય છે, એવો અર્થ છે (લે) આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ‘બીજા પણ આવા જ હતા’ એ વાક્યનો વિરોધ થતો હોય તેમ જણાય છે. બીજા પણ આવા જ હતા, ઘણી જૂદી જાતના ન હતા. દાંત તેઓના જૂદા પ્રકારના હતા એવો ભેદ વિચારી લેવો, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

પછી ત્યાં (પ્રાજ્ઞોતિષપુર)નું કાર્ય કરીને, જે (કાર્ય) માટે ઈન્દ્રની પ્રેરણાથી (ભગવાન્) પધારેલા, તે તેમણે કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

ગત્વા સુરેન્દ્રભવનં દત્ત્વાદિત્યૈ ચ કુણ્ડલે ॥

પૂજિતસ્ત્રિદશેન્દ્રેણ સહેન્દ્રાણ્યા ચ સપ્રિયઃ ॥૩૮॥

સુરેન્દ્રના ભવને જઈ અને અદિતિને કુંડલો આપીને વળી પ્રિયા સહિત (ભગવાન્) ઈન્દ્રાણી સાથે ત્રિદશોના ઈન્દ્રથી પૂજાયા. ૩૮.

‘સુરેન્દ્ર ભવન’ એટલે સ્વર્ગરૂપી સ્થાન. ત્યાં જ રહેલી અદિતિને બે કુંડલો (ભગવાને) આપ્યાં. ભોગરૂપ (ભોગ કરનારી) અદિતિ ત્યાં રહે છે. ક્રિયારૂપ (અદિતિ) તો અંશથી દેવકી બનેલી. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ઈન્દ્રને પણ છત્ર વિગેરે આપ્યાં. પછી ત્રિદશોના ઈન્દ્રથી (ભગવાન્) પૂજાયા. ‘ત્રિદશો(ના ઈન્દ્રથી)’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ઘડપણ અને મૃત્યુ જેઓને નથી તેવા (દેવો)ના ઈન્દ્રે એટલે તે (દેવો)ને પણ ઘણાં જ ઐશ્વર્યનું દાન કરવાની શક્તિવાળાએ સ્વામી તરીકે (ભગવાનની) પૂજા કરી, એવી ભગવાનની સરસાઈ સત્યભામાને દર્શાવી. ભગવાન્ પત્ની સાથે પધારેલા, તેથી પત્ની સાથેના ઈન્દ્રે જ (તેમની) પૂજા કરી. તેમ કરવામાં ન આવે (એકલો ઈન્દ્ર પૂજા કરે) તો લોકમાં વિરુદ્ધ જેવું (એ પૂજાનું કાર્ય) થાય, અથવા પૂજામાં સત્યભામાનો પ્રવેશ ન થાત. ‘ચ’ ‘વળી’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) દેવોએ અને તેમની સ્ત્રીઓએ (પૂજા કરી).

ભગવાન્ સર્વના ઈશ્વર હોવાથી ઈન્દ્ર વિગેરે તેમની પૂજા કરે, સત્યભામાની પૂજા કેમ કરી ? એવી શંકા થાય, તેથી ‘પ્રિયા સહિત’ શબ્દ યોજેલ છે. પ્રિયાની સાથે (ભગવાન્ પધારેલા). (સત્યભામા) ભગવાનનાં પ્રિયા હોવાથી, તેમની પણ પૂજા કરી, કારણ કે તેમ કરવામાં ન આવે તો ભગવાન્ પ્રસન્ન ન થાય. ૩૮.

પછી સ્ત્રીઓની વાતચિતમાં શચી સાથેની વાતમાં (સત્યભામાએ) પારિજાત પુષ્પની ઈચ્છા દર્શાવતાં, મનુષ્ય તરીકે શચીએ (તેમની) હલકાઈ જણાવતાં, બહિર્મુખ (શચી)નું મેણું નહિ સહન કરનારી (સત્યભામા)એ પ્રાર્થના કરેલા ભગવાન્ પારિજાત (વૃક્ષ)ને લઈ ગયા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

નોદિતો ભાર્યયોત્પાટ્ય પારિજાતં ગરુત્મતિ ॥

આરોપ્ય સેન્દ્રાન્ વિબુધાન્નિર્જિત્યોપાનયત્પુરમ્ ॥૩૯॥

પત્નીએ પ્રેરેલા (ભગવાન્) પારિજાતને ઉખાડી, ગરુડ ઉપર મૂકીને, ઈન્દ્ર સહિત દેવો ઉપર વિજય મેળવી, (તેને પોતાના) નગર લઈ ગયા. ૩૯.

પછી ભગવાન્ પારિજાત વૃક્ષની સમીપ જઈ, પત્ની સહિત ગરુડ ઉપર

બેસીને, જ્યારે ભગવાન્ ભૂતલ ઉપર વિરાજતા હોય ત્યારે નરકાસુરના ઘરની પેઠે સ્વર્ગમાં પણ સર્વથી ઉત્તમ પદાર્થ રહે તે અયોગ્ય હોવાથી તે પારિજાતને ઉખાડી, પાછું ગરુડ ઉપર મૂકીને સોમની પેઠે ભૂમિ ઉપર લઈ આવ્યા. તે ભગવાનનું કાર્ય ઈન્દ્ર વિગેરેને ગમતું નહિ હોવાથી, ‘સેવકોએ સ્વામીની લીલાને અનુસરીને જ પોતાનું કાર્ય કરવું યોગ્ય છે’ એવો સિદ્ધાંત જાણ્યા વિના, અમને આપેલું પારિજાત કેમ લઈ જાય છે ? એવા અભિપ્રાયથી ભગવાન્ સામે યુદ્ધ કરવા તેઓ આવ્યા. ત્યારે ઈન્દ્ર સહિત દેવો ઉપર વિજય મેળવી પારિજાત લઈ જવામાં તેઓએ કરેલ અડચણ દૂર કરી ભગવાન્ તેને ‘પુરં’ દ્વારકાનગર લઈ ગયા, પરંતુ તેને રસ્તામાં તજી દઈ દ્વારકા પધાર્યા નહિ. જો (તેઓએ) પ્રાર્થના કરી હોત, તો કદાચ (તે તેમને) આપીને (દ્વારકા) લાવ્યા ન હોત. આ મતાંતર ભાષા છે, એમ પહેલાં જ અમે કહેલું છે. ૩૯.

પછી સ્ત્રીના વચનને લીધે સ્ત્રી માટે જ તે આણેલું હતું એમ જણાવવા, તેને સત્યભામાના ઘરમાં રોપ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

સ્થાપિતઃ સત્યભામાયા ગૃહોદ્યાનોપશોભનઃ ॥

અન્વગુર્ભ્રમરાઃ સ્વર્ગાત્તદ્વન્ધાસવલમ્પટાઃ ॥૪૦॥

સત્યભામાના ઘર અને ઉદ્યાનને શોભાવનાર (તેને) રોપ્યું. તેની ગંધ અને રસમાં લંપટ ભ્રમરો સ્વર્ગમાંથી (તેની) પાછળ આવ્યા હતા. ૪૦.

ઘર અને ઉદ્યાનને ‘ઉપ’ સમીપમાં રહી શોભાવે તે, અથવા બંનેની શોભા થતી હતી જેનાથી તે ઘર અને ઉદ્યાનને શોભાવનાર. ઘર અને ઉદ્યાનની વચ્ચે (તેને) રોપ્યું હતું. તે પારિજાતનું સર્વથી ઉત્તમપણું ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. સ્વર્ગનો પણ ત્યાગ કરીને, તેની જે ગંધ અને આસવ એટલે રસ, અથવા ગંધ એ જ મદ કરનાર હોવાથી આસવ, તેમાં લંપટ થએલા એટલે વિવેક (સારું અથવા ખરાબ પારખવાની શક્તિ) ને લીધે પણ તેનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ વિનાના (ભ્રમરો તેની પાછળ આવ્યા). વળી નામથી પણ તેઓ ભ્રમવાળા અને મરણવાળા* છે. સ્વર્ગમાં તો તે બંને નથી, છતાં પણ સ્વર્ગ તજી તેની પાછળ આવ્યા એમ પારિજાતનું ઉત્તમપણું કહેલું છે. ૪૦.

આ મત^૧ પ્રમાણે પણ ભગવાને કરેલું જ યોગ્ય છે, પરંતુ ઈન્દ્રે કરેલું યોગ્ય

*. ‘ભ્રમર’ = ભ્રમ + મર (‘મ’ બંને બાજુએ લીધેલ છે) એટલે ભ્રમ અને મરણ તેઓને ભ્રમ અને મરણ હોય જ. સ્વર્ગમાં તે બંને નથી તેથી તેમણે ત્યાં રહેવું જ ઉત્તમ હતું. છતાં પારિજાતની ગંધમાં લંપટ હોવાથી તેઓ આ વિવેકને લીધે પણ સ્વર્ગમાં રહી શક્યા નહિ અને ભ્રમ અને મરણ થાય તેવી ભૂમિ ઉપર તેની પાછળ આવ્યા.

૧. ‘આ મત પ્રમાણે’ એટલે ‘મતાંતરની ભાષામાં પણ’ (લે)

નથી, તેથી નીચેના શ્લોકમાં તેના કાર્યની નિંદા કરે છે :

यया य आनम्य किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन्नभ्युत्तमर्थसाधनम् ॥

सिद्धार्थं अतेन विगृह्यते महानहो सुराणां य तमो धिगाढ्यताम् ॥४१॥

મુકુટની ટોચોથી ચરણનો સ્પર્શ કરતાં પ્રણામ કરીને, (ઈન્દ્રે) કાર્ય કરી આપનાર અચ્યુતની યાચના કરેલી. કાર્ય પાર પડતાં (તે) મોટાએ આમની સાથે વિગ્રહ કર્યો. અહો ! દેવોને પણ અજ્ઞાન છે ! ધનવાનપણાને ધિક્કાર હો ! ૪૧.

જે ઈન્દ્રે કાર્ય કરી આપનાર અચ્યુતની યાચના કરેલી તેણે કાર્ય પાર પાડતાં પાછળથી કાર્ય કરી આપનાર સાથે જ વિગ્રહ કર્યો, પ્રસંગને લીધે (અકસ્માતથી) યાચના કરી ન હતી એમ ‘પ્રણામ કરીને’ શબ્દથી જણાવેલું છે. (યાચના) પ્રાર્થનારૂપ હતી.

‘પ્રસંગે માન આપવા યોગ્ય (પુરુષ) પાસે નમસ્કાર કરીને યાચના કરવામાં આવે છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મુકુટની ટોચોથી ચરણનો સ્પર્શ કરતાં’ શબ્દો યોજેલા છે. પોતાની હલકાઈ દર્શાવતાં પણ યાચના કરેલી. વળી (ઈન્દ્ર) પોતે નરકાસુરને હણવા શક્તિવાળો ન હતો અને ભગવાન્ શક્તિવાળા હતા, એમ જાણીને તેણે તે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરેલી, એવો અભિપ્રાય ‘અચ્યુત’ શબ્દથી દર્શાવેલો છે. કાર્ય પાર પડે જેનાથી, એવા (ભગવાન્ પાસે યાચના કરેલી), તેમનાથી જ કાર્ય પાર પડ્યું. (કાર્ય કરવા) શક્તિવાળો હોય તો પણ બીજો કાર્ય કરતો ન હતો. એ પ્રમાણે બહાદૂર તરીકે ભગવાનને જાણવા છતાં, (તેમનું) પરાક્રમ જોઈને પણ, પોતે મોટો હોવા છતાં (ઈન્દ્રે તેમની સાથે) વિગ્રહ કર્યો.

‘કારણથી વિરુદ્ધ કાર્ય કેમ થયું ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘અહો!’ શબ્દ(થી) આશ્ચર્ય દર્શાવેલ) છે. ‘છતાં પણ (કારણ વિના કાર્ય થવાની) યોગ્યતા કહેવી જોઈએ’ એવો વિચાર થાય, તેથી ‘દેવોને પણ અજ્ઞાન છે’ શબ્દો યોજેલા છે, જ્ઞાન જેઓમાં મુખ્ય છે તેવા સાત્ત્વિકોને પણ કેવલ તમોરૂપ અજ્ઞાન હોય છે, એવો (તેનો અર્થ છે). વિગ્રહ કહીને વાસ્તવિક રીતે ધનવાનપણાને કારણ તરીકે કહેલું છે. તેથી જ ‘ધનવાનપણાને ધિક્કાર હો’ શબ્દોથી તેની નિંદા કરે છે. લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ જ ન હકાવી શકાય તેવું અજ્ઞાનનું મૂલ છે પરંતુ બીજું કંઈ (તેવું) નથી. તે પ્રસંગે દેવ હોવાપણું વિગેરે દુઃખ કરનારાં છે, એવો અર્થ છે. ૪૧.

शौर्यना आवेशनो त्याग करीने कामना आवेशवाणा (ભગવાને) કામના

૨. અદિતિના કુંડલો અને ઈન્દ્રના છત્ર વિગેરે લાવી આપી ઈન્દ્રનું કાર્ય કરી આપનાર ભગવાન્ સાથે યુદ્ધ કરાય નહિ, છતાં તેણે યુદ્ધ કેમ કર્યું ? એવો અર્થ જણાય છે.

અનંતરૂપો હોવાથી જુદા જુદા (કામ)ને પૂર્ણ કરનાર રૂપથી તે(સ્ત્રી)ઓને વિવાહ, રતિ અને માન પ્રાપ્ત કરાવ્યાં, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે :

અથો મુલૂર્ત એકસ્મિન્નાનાગારેષુ તાઃ સ્ત્રિયઃ ॥

યથોપયેમે ભગવાંસ્તાવદૂપધરોડ્યયઃ ॥૪૨॥

પછી એક મુલૂર્તમાં જુદા જુદા ઘરોમાં તે સ્ત્રીઓને તેટલા રૂપો ધારણ કરનાર વિકાર વિનાના ભગવાન્ શાસ્ત્રવિધિથી પરાણ્યા. ૪૨.

સર્વ (સ્ત્રીઓ)ની કામના સરખી હોવાથી (સર્વને) સર્વ પ્રકારે સરખું ફલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે એક જ મુલૂર્તમાં જુદા જુદા ઘરોમાં તે સ્ત્રીઓને રાખીને શાસ્ત્રવિધિથી પરાણ્યા. દષ્ટિના ભ્રમને લીધે એમ જણાયું નહોતું એમ 'તેટલાં રૂપો ધારણ કરનાર' વિશેષણથી કહે છે. 'ભગવાન્' શબ્દથી તે વિષયનું (તેમ કરવાનું) સામર્થ્ય કહેલું છે. (ભગવાનનાં તે) રૂપો પણ વિકાર વિનાના હતા એમ જણાવવા 'વિકાર વિનાના' શબ્દ યોજેલ છે. 'યથા' એટલે ગૃહ્યસૂત્રમાં કહેલા પ્રકારથી. ૪૨.

વિવાહનું વર્ણન કરી નીચેના શ્લોકમાં રમણનું વર્ણન કરે છે :

ગૃહેષુ તાસામનપાયતર્ક્યકૃત્તિરસ્તસામ્યાતિશયેષ્વવસ્થિતઃ ॥

રેમે રમાભિર્નિજકામસંપ્લુતો યથેતરો ગાર્હકમેધિકાંશ્ચરન્ ॥૪૩॥

જેમની સમાન અથવા જેમનાથી અધિક બીજા કોઈ નથી તેવાં તેઓનાં ઘરોમાં નિરંતર સ્થિર રહેતાં, ન વિચારી શકાય તેવાં (કાર્ય) કરનાર, નિજ કામથી ભરપૂર (ભગવાન્), જેમ બીજો (જીવ) ગૃહસ્થના (ઘર્મો)નું આચરણ કરતાં રમણ કરે તેમ (તે) લક્ષ્મીઓ સાથે રમણ કરતા હતા. ૪૩.

તેઓના ઘરોમાં (ભગવાન્) 'અનપાયી' નિરંતર રહેતા હતા, કારણ કે પ્રમાણને અનુસરનારા કામ પ્રમાણે તેઓની સાથે વિવાહ કરેલ નહોતા, પરંતુ પ્રમેયને અનુસરનારા કામ પ્રમાણે (કર્યા હતા), (અને) તે (પ્રમેયને અનુસરનારો કામ) પુષ્ટ અને સદા ચાલુ રહેનાર નિત્ય રમણરૂપ છે. તેથી વિવાહની ક્ષણથી આરંભી જ્યાં સુધી (તેઓની) સ્થિતિ રહી, ત્યાં સુધી તેઓની સાથે નિત્ય રમણ જ કર્યું. વિધિ (શાસ્ત્રની આજ્ઞા)નું પાલન કરવા માટે જ દશ પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાના હોય છે, તે અહિં કામનું પ્રધાનપણું હોવાથી કહેવા યોગ્ય નથી, કારણ કે (પુત્રો) ઉત્પન્ન

૧. શાસ્ત્રમાં પ્રજા માટે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાના અંગ તરીકે કામ રાખવાનું કહેલું છે. આ પ્રમાણને અનુસરનારો કામ છે. ભોગ માટે રાખવામાં આવેલ કામ પ્રમેયને અનુસરનારો છે. આ મહારાણીઓ સાથે ભગવાને પ્રજા માટે વિવાહ કરેલા નહોતા, કારણ કે આઠ પટરાણીઓથી જ પ્રજા થાય તેમ હતું. આમની સાથે તો જુદા જુદા પ્રકારના વિવાસ માટે વિવાહ કરેલા, એવો અર્થ છે. (લે)

કરવામાં આવે ત્યારે કામ ઓછો થાય છે.

‘નિરંતર રમણમાં ઘણા દોષો છે. ૧. બીજા કાર્યમાં વિદ્ન થાય. ૨. લોકોને સંદેહ થાય. ૩. તે (પત્ની)ઓને એક બીજી સાથેની વાતચિતમાં પરસ્પર સંદેહ થાય’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ન વિચારી શકાય તેવા કાર્ય કરનાર’ શબ્દ યોજેલ છે. જેમ કોઈને પણ કોઈ પણ સંદેહ ઉત્પન્ન ન થાય તેમ ભગવાન કરે છે. વિરોધ થતો હોય ત્યાં લોકનું જ્ઞાન જ જૂદા પ્રકારનું ઉત્પન્ન કરે છે. ભગવાનનાં ઘણાંએ રૂપો હોવાથી, કોઈક રૂપથી બીજા સ્થલે પણ પધારે છે, પરંતુ અહિં (આમના ઘરોમાં) રમણથી અધિક કાર્ય કરતા નથી. તેથી ભગવાન દ્વારકામાં હોવા છતાં શાલ્વ વિગેરે સાથે તેમણે યુદ્ધ કર્યું નહિ^૨.

ભગવાન ત્યાં કામ માટે જ રહેલા હોવાથી કામની સારી રીતે વૃદ્ધિ થાય તે માટે, ‘જેમની સમાન અથવા જેમનાથી અધિક બીજાં કોઈ નથી’ વિશેષણથી તે ઘરોનું વર્ણન કરે છે. સ્વર્ગ વિગેરેમાં પણ આ મહારાણીઓના ઘરની સમાનતા અથવા તેથી ઉત્તમપણું કોઈ પણ સ્થલે નથી. ત્યાં ભગવાન પોતે પણ ‘અવસ્થિત:’ સ્થિર રહેલા છે. વ્યગ્રપણું (ઉંચું મન) અથવા અસ્થિરપણું હોય તો વધેલા કામમાં અડચણ થાય, એ પ્રમાણે સર્વ સાધનો પ્રાપ્ત થતાં તેઓની સાથે રમણ કર્યું.

‘ભગવાન ઈન્દ્રિય વિનાના છે અને બ્રહ્માનંદરૂપ લક્ષ્મી સાથે જ રમણ કરે છે, પરંતુ બીજે સ્થલે (બીજી સ્ત્રી સાથે) રમણ કરતા નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘લક્ષ્મીઓ સાથે’ શબ્દ યોજેલ છે. જેટલાં ભગવાનનાં સ્વરૂપ છે તેટલી જ લક્ષ્મીઓ કરે છે, એટલે તે (સ્ત્રીઓ)માં લક્ષ્મીનાં તેટલાં રૂપોનો આવેશ થાય છે. એમ કરવાનું કારણ ‘નિજ કામથી ભરપુર’ વિશેષણથી કહેલું છે. કામની સેના(સ્ત્રી) આવતાં કામનો પણ આવિર્ભાવ થાય છે. આ જીવનો કામ નથી એમ જણાવવા ‘નિજ’ પદ યોજેલું છે.

‘એમ હોય તો તેઓનો સંકલ્પ સિદ્ધ થાય નહિ^૩’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમ બીજો (જીવ) (ગૃહસ્થના ધર્મોનું આચરણ કરતાં રમણ કરે તેમ)’ એવું દષ્ટાંત આપેલું છે. ‘ગૃહસ્થના ધર્મોનું આચરણ કરતાં’ શબ્દોથી કેવલ નીચ (કામ) નથી એમ

૨. શાલ્વે દ્વારકા ઉપર ચઢાઈ કરી, ત્યારે આ મહારાણીઓના ઘરમાં ભગવાન નિરંતર રમણ કરતા હોવાથી હતા જ, પરંતુ એ સ્વરૂપથી ભગવાન બીજું કાર્ય કરતા નહિ હોવાથી, તે સમયે તે સ્વરૂપે શાલ્વ સાથે યુદ્ધ કર્યું નહિ, એવો અર્થ જણાય છે.

૩. લક્ષ્મીનો આવેશ થતાં લક્ષ્મી સાથે જ રમણ કરતા હોય તો આ મહારાણીઓનો રમણનો મનોરથ સિદ્ધ ન થાય, એવો અર્થ જણાય છે.

કહેલું છે. ગૃહસ્થના શ્રૌત અને સ્માર્ત ધર્મોનું આચરણ કરતાં (જેમ જીવ રમણ કરે), એવો અર્થ છે. ૪૩.

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાને) તેઓનું માન વધાર્યું એમ કહે છે. અથવા (ગયા) બે (શ્લોકો)થી ભગવાનનું ચરિત્ર કહ્યું. (ભગવાને) તેમ કર્યા પછી, તેઓએ પણ એક (ચરિત્ર) કામરસથી કર્યું અને એક (બીજું) તો ભક્તિથી કર્યું એમ (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) બે (શ્લોકો)થી કહે છે :

ઈત્યં રમાપતિમવાપ્ય પતિં સ્ત્રિયસ્તાઃ બ્રહ્માદયોઽપિ ન વિદુઃ પદવીં યદીયામ્ ॥

ભેજુર્મુદાઽવિરતમેધિતયાનુરાગહાસાવલોકનવસડ્ગમજલ્પલજ્જ્ઞઃ ॥૪૪॥

જેમના માર્ગનું બ્રહ્મા વિગેરેને પણ જ્ઞાન થયું નથી તેવા લક્ષ્મીપતિને આવી રીતે પતિ તરીકે પ્રાપ્ત કરીને પ્રેમ, હાસ્ય, અવલોકન, નવો સંગ, વાતચિત અને લજ્જાવાળી તે સ્ત્રીઓએ નિરંતર વધતા જતા આનંદથી (તેમની) સેવા કરી. ૪૪.

ભગવાન્ લક્ષ્મીના જ પતિ છે પરંતુ બીજી (સ્ત્રી)ઓના (પતિ) નથી. તેમના દાસો જીવો જ બીજીઓના (પતિ છે). તે (લક્ષ્મીના) પતિને પોતે પ્રાપ્ત કરીને (તેમની સેવા કરી). પહેલાં તેઓ કેદી તરીકે પકડાએલી હતી. કેદી તરીકે પકડાવાનું તેઓના ઉપકાર માટે જ થયું એવો (અર્થ છે).

‘નિરંતર વધતા જતા આનંદથી ભગવાનની સેવા કરી’ એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. તેઓએ નિરંતર સેવા કરી.

‘(એમાં) આશ્ચર્ય શું ? કારણ કે સ્ત્રીઓ પતિની સેવા કરે છે જ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમના માર્ગનું બ્રહ્મા વિગેરેને પણ જ્ઞાન થયું નથી’ શબ્દો યોજેલ છે. (બ્રહ્મા વિગેરે) ભગવાનના માર્ગને જ જાણતા નથી, (તો પછી તેમની) સેવા ક્યાંથી કરશે ? કારણ કે (ભગવાને) ઈચ્છેલી સેવા કરવી જોઈએ, પરંતુ (તેમની) ઈચ્છા જાણવી દુર્લભ છે. તે (તેમની ઈચ્છા)ને પણ જાણીને (આ સ્ત્રીઓએ તેમની) સેવા કરી, એવું (તેઓનું) અલૌકિક (કાર્ય) જણાવેલું છે. તેમાં પણ વિધિ (શાસ્ત્રની આજ્ઞા)ના કિંકર તરીકે (સેવા કરી) નહિ, પરંતુ આનંદથી કરી. ‘નિરંતર વધતા જતા (આનંદથી)’ શબ્દોથી ઉત્સુકપણાને લીધે આનંદ થતો નહોતો એમ કહેલું છે. ‘પ્રેમ..’ વિગેરેથી ભગવાન્ તરફના તેઓના છ ભાવો કહે છે. તેમ (તેવા ભાવો) ન હોય તો ભક્તિરસ જ થાય, કામરસ ન થાય. (૧) આરંભમાં ચિત્તમાં પ્રેમ થતો. (૨) પછી હાસ્ય એટલે (પ્રેમના) ભાવનું પ્રકટ થવું. (૩) પછી અવલોકન એટલે દૃષ્ટિથી સંગ થતો. (૪) પછી નિત્ય નવો સંગ થતો, કારણ કે ભગવાન્ નિત્ય નવા છે. (૫) પછી ‘જલ્પાઃ’ ભાતભાતની વાતચિત. (૬) પછી ઉભી થએલીને લજ્જા એટલે

ઉંચા કુલની વહૂનો ભાવ પ્રકટ કરવાનું થતું. તેમ (લજ્જા) થતી ન હોય તો છૂપો નહિ રાખેલ રસ રસાભાસ થાય. ‘જાતલજ્જાઃ’ ‘લજ્જા થએલી છે જેઓને’ એવો પાઠ સહેલાઈથી (અર્થ) જણાય તેવો જાણવો. ૪૪.

કામને લીધે કરેલું (ચરિત્ર) કહીને નીચેના શ્લોકમાં ભક્તિથી કરેલું (ચરિત્ર) કહે છે :

પ્રત્યુદ્ગમાસનવરાહૅણપાદશૌચતામ્બૂલવિશ્રમણવીજનગન્ધમાલ્યૈઃ ॥

કેશપ્રસારશયનસ્નપનોપહાર્યૈર્દાસીશતા અપિ વિભોર્વિદ્ધુઃ સ્મ દાસ્યમ્ ॥૪૫॥

તેઓને સેંકડો દાસીઓ હોવા છતાં, સામા આપવું, આસન આપવું, વરને યોગ્ય (ઉપચારો કરવા), ચરણ ઘોવા, તાંબૂલ આપવું, થાક ઉતરાવવો, પંખો કરવો, સુગંધી પદાર્થો અને માલાઓ આપવી, કેશ ઓળવા, શયન કરાવવું, નવરાવવું અને જમવાનું આપવું એ (ક્રિયાઓ)થી સમર્થ (પ્રભુ)નું તેઓએ દાસ્ય કર્યું. ૪૫.

(૧) દૂરથી પધારતા (ભગવાન)ને જોઈને જેવી તેવી સ્થિતિમાં રહેલી હોવા છતાં ઉભી થઈ જતી (અને) સામે જતી. (૨) પછી ભગવાનને આસન આપતી. (૩) પછી વરને યોગ્ય જેની તેઓ આજ્ઞા કરે તેવા ઉપચારો કરતી, અથવા વિવાહ સમયે વર આવેલ હોય તેના મધુપર્ક આપવું, પાણિગ્રહણ કરવો વિગેરે જેવા ઉપચારો કરવામાં આવે છે તેવા કરતી. (૪) પછી ચરણ ઘોતી. (૫) પછી તાંબૂલ આપતી. (૬) પછી થાક ઉતરાવતી એટલે ચરણ ચાંપતી. (૭) પછી પંખો વિગેરેથી પવન નાખતી. (૮) પછી સુગંધી પદાર્થો માલાઓ વિગેરે આપતી. (૯) પછી પોતાની ઈચ્છાથી ભગવાન બેસે ત્યારે માલાઓ વિગેરે ગૂંથવા માટે કેશ ઓળતી. (૧૦) પછી શયન કરાવતી. (૧૧) પછી કામ તૃપ્ત થતાં નવરાવતી. (૧૨) પછી જમવાનું એટલે ભક્ષણ કરવાના અને ભોજન કરવાના વિગેરે પદાર્થો આપતી; કારણ કે સ્ત્રીના ઘેર કામ માટે જ જવાનું હોય છે, પરંતુ ભોજન માટે જવાનું હોતું નથી. તેથી કામ (તૃપ્ત થયા) પછી જ ભોજન (આપવું) યોગ્ય છે. તેમ કરવામાં ન આવે તો (કામ અને ભોજન) બંને રસ વિનાના થાય. એવી રીતે મનની બાર પ્રકારની વૃત્તિ (ઈચ્છા)ને પૂર્ણ કરવા માટે બાર પ્રકારના ઉપચારો દરરોજ કરવાના હતા.

‘એમ કરવામાં આવે તો તેઓને ક્લેશ થતો હોવાથી તેઓ રસ ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સેંકડો દાસીઓ હોવા છતાં’ શબ્દો યોજેલા છે. તેથી તે (દાસી)ઓથી કેળવણી પ્રાપ્ત કરી ભગવાનનું દાસ્ય કરતી.

‘ક્લેશ પામેલા ભગવાનની આ (સ્ત્રીઓ) એ પ્રમાણે સેવા કરતી એટલે સેવા (ભગવાનને) જરૂરની હતી’ એમ કોઈક કહે, તેથી તેમ નહોતું એમ જણાવવા

‘સમર્થ’ વિશેષણ યોજેલું છે. (ભગવાન્) સર્વ પ્રકારે સમર્થ હતા. એ પ્રમાણે બધી (સ્ત્રીઓ)ની વિવાહથી આરંભી સેવા સુધીની ક્રિયાઓ જણાવી. માન (અભિમાન) દૂર કરવું વિગેરે તો (પણ) કહેવું જોઈએ, તે (આ) પછીના અધ્યાયમાં સ્ક્રિમ્ણીના સંબંધમાં કહીને, (તે) સર્વને લાગુ પડે છે એમ કહેશે. જ્યારે ભગવાન્ જે અંશથી તિરોહિત જેવા થાય, તે જ સમયે ભગવાને કરેલા (આપેલા) માનને લીધે^૧ (તેઓને) અભિમાન થતું એવી સ્થિતિ હતી. ૪૫.

ઇતિશ્રી મહાશ્વેતાસમીપ્તના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી
શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના વિવરણમાં છપ્પનમો
ઉત્તરાર્ધનો દશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

---

૧. પાછળ બેતાલીસમા શ્લોકના આભાસમાં આ અધ્યાયના છેલ્લા બે શ્લોકનો અર્થ ‘માન’ છે એમ કહેલું છે, તે આ વાક્યથી સિદ્ધ કરે છે. (લે)

॥ अध्याय सत्तावनमो ॥

रुक्मिणीञ्चनी साथे ભગવાને કરેલો પરિહાસ

વાચિકસ્તુ તિરોભાવો રુક્મિણ્યામુચ્યતે સ્ફુટઃ ॥

એકાદશે નિરોધાર્થમન્યથા લૌકિકં ભવેત્ ॥૧॥

અગીઆરમા (અધ્યાય)માં રુક્મિણીના સંબંધમાં નિરોધ (સિદ્ધ થાય તે) માટે વાણીનો તિરોભાવ^૧ તો સ્પષ્ટ કહેલો છે તેમ ન હોય તો લૌકિક^૨ થાય. કા. ૧.

સર્વથા કૃતસેવાયાઃ પરીક્ષાપિ નિરૂપ્યતે ॥

યથા પ્રાણે શરીરસ્ય સ્થિતિસ્તદ્વદ્યથા ભવેત્ ॥૨॥

જેમ પ્રાણ હોય ત્યારે જ શરીરની સ્થિતિ હોય છે તે પ્રમાણે (સેવા હોય ત્યારે જ રુક્મિણીના શરીરની સ્થિતિ રહે તેવું જ્ઞાન) જે પ્રકારે થાય તેવી રીતે જેણે સર્વ પ્રકારે સેવા કરેલી છે તેવી રુક્મિણીની પરીક્ષા પણ જણાવવામાં આવે છે. કા. ૨.

સાન્ત્વનં કાયિકં ત્વત્ર નિઃસમ્બન્ધાદ્યતો ભયમ્ ॥

દોષાભાવાય વાક્યં તુ ઈર્ષ્યામાત્સર્યદોષનુત્ ॥૩॥

અહિં દોષ ન રહે તે માટે સાંત્વન તો કાયાથી કરેલું^૩ છે, કારણ કે (તેને ભગવાનના) સંબંધ વિનાની થવાનો ભય થએલ હતો. વાક્ય^૪ તો અદેખાઈ અને દ્વેષના દોષ મટાડનારું છે. કા. ૩.

નિર્દુષ્ટાયાઃ પરિજ્ઞાનમવિરોધસ્ય વર્ણનાત્ ॥

નિરૂપ્યતે યતઃ સા હિ ન કુતશ્ચિદ્ભ્રમં ભજેત્ ॥૪॥

(ભગવાનના વાક્યમાં) વિરોધ નથી એવું તેણે વર્ણન કર્યું તેથી તે દોષ રહિત

૧. ભગવાન્ રુક્મિણીને પોતાને તજી બીજે જવાનું કહે છે. તે ભગવાનનો વાણીથી કરેલ તિરોભાવ થયો.
૨. રુક્મિણીની સેવા લૌકિક થઈ જાય કારણ કે લૌકિકમાં પણ પત્ની પતિની એવી સેવા કરે છે, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.
૩. ‘વાણીનો તિરોભાવ થયો (તેથી રુક્મિણીને દુઃખ થયું તો તેનું) સાંત્વન વાણીથી જ ભગવાને કરવું જોઈતું હતું, છતાં શ્લોક ૨૬, ૨૭માં કહ્યા પ્રમાણે કાયાથી સાંત્વન કેમ કર્યું?’ એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. ભગવાનનો કાયાનો સંબંધ રહેશે નહિ એવો ભય રુક્મિણીને થયો, તેથી કાયાથી સાંત્વન કર્યું. ત્રણ પ્રકારના રુક્મિણી સાથેના વિવાલ વર્ણવેલા છે તેથી કાયાનો સંબંધ થએલ. કાયાનો સંબંધ નહિ રહે એવા ભયથી તેને મૂર્ચ્છા થઈ. તે ન રહે તે માટે કાયાથી સાંત્વન કરવાની જરૂર હતી. (લે)
૪. ‘વાક્ય’ એટલે ભગવાને કહેલ ૧૦ થી ૨૦ સુધીના શ્લોકો. (લે)

જણાએલી હોવાનું વર્ણવેલ છે. કારણ^૧ કે તે ક્યાંયથી ભ્રમવાળી થતી નથી. કા. ૪.

શબ્દાર્થયોર્વિરોધે સ્યાત્ પ્રામાણ્યે સર્વથૈવ હિ ॥

લક્ષણાયમપિ તથા મુખ્યાર્થોઽબાધિતો યતઃ ॥૫૫॥

(ભગવાનનું વાક્ય) સર્વ રીતે જ પ્રમાણ લેવામાં આવે તો શબ્દ અને અર્થમાં વિરોધ થાય^૨. લક્ષણા^૩ લેવામાં આવે તો પણ તેમ જ (થાય). કારણ કે મુખ્ય અર્થ બાધ^૪ (વિરોધ) વિનાનો છે. કા. ૫.

અતો હિ ભગવદ્વાક્યં દુર્જ્ઞેયં સર્વથા મતમ્ ॥

યસ્ત્વેતસ્ય પરિજ્ઞાતા સ ન મુહ્યતિ કર્હિચિત્ ॥૬॥

તેથી ભગવાનનું વાક્ય સર્વ રીતે જાણી ન શકાય તેવું મનાએલું છે જે આ (વાક્ય)નો જાણનાર હોય તે તો ક્યાંય પણ મોહ પામતો નથી. કા. ૬.

ગયા અધ્યાયના અંતે સ્ત્રીઓની સર્વ ભાવોથી સેવા વર્ણવી. તે (સ્ત્રી)ની પરીક્ષા માટે આનો આરંભ કરવામાં આવે છે. તે સંબંધમાં પહેલાં^૫ પહેલી છ (સેવા) થઈ જતાં, પછીની (સેવા)રૂપ પંખો કરવાનું નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

શ્રીશુક કહે છે:

કર્હિચિત્સુખમાસીનં સ્વતલ્પસ્થં જગદુરુમ્ ॥

પતિં પર્યચરદ્વૈષ્મી વ્યજનેન સખીજનૈઃ ॥૧૧॥

કોઈક સમયે પોતાના પલંગમાં સુખથી વિરાજેલા જગતના ગુરુ પતિની ભૈષ્મી સખીજનો સહિત પંખાથી સેવા કરતી હતી. ૧.

૫. દોષવાળી ન હોય તેને જ ભ્રમ ન થાય તે યોગ્ય છે, એમ જણાવવા ‘હિ’ ‘કારણ કે’ શબ્દ યોજેલ છે. (લે)

૬. આ વાક્યથી ભ્રમનું સ્વરૂપ કહેલું છે. (લે)

૭-૭.૧. મુખ્ય અર્થનો બાધ થતો હોય એટલે તે બંધ બેસતો ન હોય. ૨. તેની સાથે સંબંધવાળો બીજો અર્થ હોય, ૩. ત્યારે રૂઢિ અથવા પ્રયોજનને લીધે એ બીજો અર્થ લેવામાં આવે તેને ‘લક્ષણા’ કહે છે. જેમ કે ‘ગંગામાં ઝૂપડું છે’ એ વાક્યમાં મુખ્ય અર્થ બંધ બેસતો નથી, કારણ કે ગંગામાં એટલે ગંગાના પ્રવાહની અંદર ઝૂપડું હોઈ શકે નહિ. તેની સાથે સંબંધવાળો ગંગાનો કિનારો છે. તેના ઉપર ઝૂપડું હોઈ શકે. તે ઝૂપડામાં શીતલતા પવિત્રપણું વિગેરે છે એવા પ્રયોજનથી લક્ષણાથી ગંગાનો અર્થ ગંગાનો પ્રવાહ નહિ, પણ ગંગાનો કિનારો લેવાય. અહિં ભગવાનના વાક્યો અર્થહીન નથી, કે એવી રીતે લક્ષણાથી બીજો અર્થ લેવાની જરૂર પડે.

૧. પંખો કહ્યો, તેથી (ગયા અધ્યાયના શ્લોક ૪૫માં તેની પહેલાં કહેલી) સામું આવવું વિગેરે છ સેવાઓ કહેવાઈ જ ‘સુખથી વિરાજેલા’ વિશેષણથી તે જ સેવા ફરી કહેલ છે, એવો ભાવ છે. (લે)

‘સુખથી વિરાજેલા’ વિશેષણથી થાક ઉતરાવવા સુધીની સેવા જણાવી. ‘પોતાના પલંગમાં વિરાજેલાં’ વિશેષણથી ભવિષ્યમાં થવાની (સેવા^૨) માટે જરૂરી સામગ્રી જણાવી. કોઈક સમયે રાત્રિએ ભગવાન્ સભામાંથી ઉઠીને રુક્મિણીના ઘેર પધાર્યા. પછી ‘સામા આવવું’ વિગેરે સેવાના પ્રકારથી રુક્મિણીએ તેમને પોતાના પલંગ પર જ આસન આપ્યું; અને તે રુક્મિણીનું ઘર કામની કલાઓથી ભરપૂર હતું. ઘણું કરીને તેના પિતા વિગેરેએ તેના સુખ માટે સામગ્રી મોકલેલી એમ જણાય છે, કારણ કે તેમ ન હોય તો, સામગ્રી પોતે આપેલી હોય તો ભગવાન્ એ પ્રમાણે^૩ બોલે નહિ અને તે (રુક્મિણી) પણ ભાવને^૪ જાણનારી હતી. તે એ પ્રમાણે અભિમાનથી સેવા કરવા પ્રવૃત્ત થાય નહિ; તેથી (રુક્મિણીને પોતાને) નહિ જ ગમતું દીનપણું કર્યા (દર્શાવ્યા) વિના તેણે ભગવાનને પોતાના પલંગ ઉપર આસન આપ્યું.

અને ભગવાન્ એ પ્રમાણે^૩ કેમ કહે છે. એ જાણવાની ઈચ્છા થાય તેથી ‘જગતના ગુરુ’ શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તે સર્વને ઉપદેશ કરનારા છે. ભ્રમથી ઉલટી બુદ્ધિ થાય તો તેને રોકવી જોઈએ, એવું જગતના ગુરુનું તે કાર્ય જ છે. ભગવાન્ પતિ હોવાથી રુક્મિણી નિર્ભયતાથી તેમની સેવા કરતી હતી. તે ‘ભૈષ્મી’ હોવાથી અભિમાનવાળી હતી. ‘પંખાથી’ એટલે પોતે પંખો લઈને, સખીજનોની સાથે (સેવા કરતી હતી), પોતાના ઉત્તમપણાની બુદ્ધિને લીધે તે સખીઓને પણ પાસે રાખેલી. ૧.

છતાં પણ (રુક્મિણીની સેવાથી ભગવાનને) સંતોષ થતાં, (તેમણે તેને) દુઃખ ઉત્પન્ન કરવું યોગ્ય ન હતું, એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :

યસ્ત્વેતદ્દ્વીલયા વિશ્વં સૃજત્યત્યવતીશ્વરઃ ॥

સ હિ જાતઃ સ્વસેતૂનાં ગોપીથાય યદ્દુષ્વજઃ ॥૨॥

જે આ વિશ્વનાં ઉત્પત્તિ લય અને સ્થિતિ લીલાથી કરે છે તે જન્મરહિત ઈશ્વર પોતે કરેલી મર્યાદાઓનું રક્ષણ કરવા યદુઓમાં જન્મેલા હતા. ૨.

ભગવાન્ એ પ્રમાણે (રુક્મિણીને દુઃખ ઉત્પન્ન) કરે તેમાં બંને પ્રકારે તેમને કાંઈ દોષ નથી. આરંભમાં તે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય કરનારા છે. જેમ હર્ષ વિગેરેની ઉત્પત્તિ કરે છે અથવા સ્થિતિ કરે છે (નભાવે છે), તેમ પ્રલય પણ કરે છે. તેથી હર્ષ વિગેરેનો નાશ પણ ભગવાનનું જ કાર્ય છે. વળી ભગવાન્ ‘સ્વસેતૂનાં’ પોતે કરેલી મર્યાદા એટલે ધર્મ વિગેરેના ‘ગોપીથાય’ રક્ષણ (કરવા) માટે જ અવતરેલા હતા. તેમ ન હોય તો ‘જન્મરહિત’ (ભગવાન્)નો યાદવોમાં અવતાર ઘટે નહિ.

૨. શયનની સેવા.

૩-૩. ‘એ પ્રમાણે’ એટલે આગળ શ્લોક ૧૦ થી ૨૦ સુધીમાં કહેશે તેવું.

‘પ્રલયમાં ભગવાનનો કાંઈક ઉદ્યોગ જોવામાં આવે છે અને સમય પણ તેવો (પ્રલય કરવા યોગ્ય) હોય છે. આ સમય તો તેવો નહોતો’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘લીલાથી’ શબ્દ યોજેલ છે. ઉત્પત્તિ વિગેરે કરવામાં તેમને કાંઈ પણ સાધન માટે પ્રયાસ કરવો પડતો નથી, પરંતુ લીલાથી જ કરે છે; તેમ જ પુષ્ટિમાં રહેલા યદુ (યાદવમાં જન્મેલા ભગવાન)ને શાસ્ત્રે મુકરર કરેલા કાલ વિગેરેની પણ જરૂર નથી; તેમ જ સ્વભાવને પણ ફેરવી નાખીને જે (ભગવાન) પધારેલા છે તે જે (કાર્ય) માટે પધારેલા છે તે કરે તે અયોગ્ય પણ નથી. ૨.

‘ત્યારે દેશને લીધે^૧ અથવા કાલને લીધે^૨ ભગવાને તે પ્રમાણે કહેલું હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ઘરનું અને રસનું ધામ બનેલી તે (રુક્મિણી)નું વર્ણન નીચેના શ્લોકથી આરંભી (અનુક્રમે) ચાર અને બે (એમ) છ શ્લોકોથી કરે છે :

તસ્મિન્નન્તર્ગૃહે ભ્રાજન્મુક્તાદામવિલમ્બિના ॥

વિરાજિતે વિતાનેન દીપૈર્મણિમયૈરપિ ॥૩॥

મલ્લિકાદામભિઃ પુષ્પૈર્દિરેકકુલનાદિતે ॥

જાલરન્દ્રપ્રવિષ્ટૈશ્ચ ગોભિશ્ચન્દ્રમસોડમલૈઃ ॥૪॥

પારિજાતવનામોદવાયુનોદ્યાનશાલિના ॥

ધૂપૈરગરુજૈરાજન્ જાલરન્દ્રવિનિર્ગતૈઃ ॥૫॥

પયઃકેનનિભે શુભ્રે પર્યઙ્કે કશિપૂત્તમે ॥

ઉપતસ્થે સુખાસીનં જગતામીશ્વરં પતિમ્ ॥૬॥

હે રાજન્ ! પ્રકાશતી મોતીની માલાઓ જેમાં લટકાવેલી છે તેવા ચંદરવાથી, અને મણિમય દીપકોથી, મોગરાની માલાઓથી, પુષ્પોથી, ભમરાઓના સમૂહોના ગુંજારથી અને જાળીઆનાં છિદ્રોમાંથી પ્રવેશેલા ચંદ્રમાના સ્વચ્છ કિરણોથી, બગીચામાંથી આવતા પારિજાતના વનની સુગંધીવાળા વાયુથી, અને જાળીઆનાં છિદ્રોમાંથી બહાર નીકળતા અગરમાંથી થએલા ધૂપોથી શોભતા તે ઘરની અંદર દૂધના ફીણ જેવા સફેદ અને ચાદરને લીધે ઉત્તમ પલંગ ઉપર સુખથી વિરાજેલા જગતના ઈશ્વર પતિની તે સેવા કરતી હતી. ૩-૪-૫-૬.

‘ઘરની અંદર’ શબ્દોથી એકાંતપણું (જણાવેલું છે.) તેમાં પણ ‘તે’ શબ્દથી

૪. રુક્મિણી પણ ભગવાનની સ્થિતિ (એશ્વર્ય વિગેરે) જાણનારી હોવાથી ભગવાને સાધનો આપેલ હોત તો તેને અભિમાન થાત નહિ એવો ભાવ જણાય છે.

૧. ઘર (રસ ઉત્પન્ન કરે તેવું) ઉત્તમ નહિ હોય, એવી શંકા દૂર કરવા તેનું વર્ણન કરે છે. (લે)

૨. રુક્મિણીનું વય ભોગ કરવાની યોગ્યતાવાળું થયું નહિ હોય, એવી શંકા દૂર કરવા તેનું વર્ણન (સાતમા) તથા આઠમા શ્લોકથી કરે છે એવો અર્થ છે. (લે)

પ્રસિદ્ધિ (જણાવેલી છે). તેથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તે કામનું જ સ્થાન હતું પરંતુ ક્રોધ વિગેરેનું સ્થાન નહોતું.

આરંભમાં તેની ઉપરની શોભાનું વર્ણન કરે છે. પ્રકાશતી મોતીની માલાઓના લટકણાવાળા 'વિતાનેન' ચંદરવાથી (તે) શોભતું હતું. ચારે તરફ લટકતી હતી મોતીની માલાઓ જે ચંદરવામાં, તેનાથી શોભતું કામનું સ્થાન જ હોય. વળી મણિમય દીપકોથી ચારે તરફ શોભતું હતું. મોગરાની માલાઓથી અને છૂટાં પુષ્પોથી ચારે તરફ (શોભતું હતું).

'ભમરાઓનાં સમૂહોનો ગુંજાર છે જેમાં' એમ શૃંગારરસનો અનુભવ કરાવનાર (ગુણ) કહેલો છે. અથવા ભમરાઓનો 'કલં' મધુર ગુંજાર છે જેમાં (તેવું તે હતું). ચંદ્ર પણ ઘણો જ (કામને) જાગ્રત કરનારો હોવાથી, 'જાળીઆનાં છિદ્રોમાંથી પ્રવેશેલા વિશેષણથી તેનાં કિરણોનો (ઘરની) અંદર પ્રવેશ કહેલો છે. ચંદ્રના ઉદય સમયના રાગવાળાં અરુણ કિરણોએ જાળીઆનાં માર્ગથી અંદર પ્રવેશ કરી (તેને) શાભાવેલું હતું.

હવે કામને જાગ્રત કરનાર અલૌકિક સામગ્રી કહે છે. પારિજાતક વૃક્ષોના એટલે પહેલાં મોકલેલું જે પારિજાત કલ્પવૃક્ષ હતું તેનાં ફણગાઓ સર્વ સ્થલે રોપેલા તે વન જેવા થએલા. તે તે ઘરની ચારે તરફ હતા. તેથી જાળીઆં વિગેરેના માર્ગથી તેમની સુગંધવાળા વાયુએ પણ તેમાં પ્રવેશ કરેલો, તે (વાયુ)થી પણ (તે) શોભતું હતું. તે (વાયુ)ના શીતલપણાનું અને મંદપણાનું વર્ણન કરવા માટે 'બગીચામાંથી આવતા' વિશેષણ યોજેલું છે. બગીચામાં વાવો અને ઝરાઓ હોય છે. તેમાં પણ બગીચો છે રહેઠાણ જેનું તેવો (આ વાયુ હતો). તેથી મંદપણું પણ આવ્યું. (સિદ્ધ થયું).

(કામને) જાગ્રત કરનારાં કુદરતી (સાધનો) કહીને પાંચમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કૃત્રિમ (સાધન) કહે છે. 'અગરમાંથી થએલા' એટલે અગરવાળા જુદાજુદા પ્રકારના દ્રવ્યોમાંથી નીકળેલા. 'હે રાજન્!' એ સંબોધન (પરિક્ષિતને) વિશ્વાસ રહે તે માટે કરેલું છે તે (અગરનો) ધૂપ અંદર રાખેલો હતો, પરંતુ બહાર રહેલો (ધૂપ) અંદર આવેલ નહોતો એમ જણાવવા 'જાળીઓના છિદ્રોમાંથી બહાર

૩. 'દ્વિરેકકલનાદિતે' પાઠ લઈ આવો અર્થ કરેલો છે.

૪. 'રાગ' એટલે (૧) પ્રેમ. (૨) રતાશ. બંને અર્થ અર્હિ ઈચ્છેલા છે.

૫. ઉત્તરાર્ધના પહેલા અધ્યાયના શ્લોક પપમાં જણાવેલું પહેલાં મોકલેલું પારિજાતક વૃક્ષ. (લે)

૬. આ બહુવ્રીહિ સમાસ નથી, પણ માલિકી જણાવનાર 'ઈન્' પ્રત્યય 'શાલા' શબ્દને લગાડવાથી થએલો શબ્દ છે. (લે)

નીકળતા' એવું (તેનું) વિશેષણ કહેલું છે. ૩-૪-૫.

છઠ્ઠા શ્લોકમાં તે ઘરની નીચેની શોભા કહે છે. દૂધનું ફીણ સદા ઉંચું ચઢેલું, વિચિત્ર અને સફેદ હોય છે. (પલંગ) સૂત્ર (પાટી)થી ભરેલો, મધ્યમાં અને ચારે તરફ હાથીદાંત અને હીરાઓથી જડેલો હતો. તેથી સફેદ અને ચાદરને લીધે ઉત્તમ હતો.

એ પ્રમાણે (કામની) સામગ્રીનું વર્ણન કરીને ત્યાં રહેલા, રસનું દાન કરનાર ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. તે સમયે સુખ જે પ્રકારે થાય તેવી રીતે (ભગવાન) વિરાજેલા હતા. 'જગતના ઈશ્વર' અને 'પતિ' એ બે વિશેષણો લોક અને વેદનો ભય ન રહે તે માટે કહેલાં છે. ૬.

રુક્મિણી કુલવધૂ હોવાથી અને પતિ ઈશ્વર હોવાથી, રસ માટે રુક્મિણીએ પોતે પ્રવૃત્તિ કરવી અયોગ્ય હોવાથી, તે પોતે સમીપમાં ઉભી રહી એમ કહે છે :

વાલવ્યજનમાદાય રત્નદણ્ડં સખીકરાત્ ॥

તેન વીજયતી દેવી ઉપાસાંચક ઈશ્વરમ્ ॥૭॥

સખીના હાથમાંથી રત્નના હાથાવાળી ચમરી લઈને તેનાથી પંખો કરતાં દેવી ઈશ્વરની સેવા કરવા મંડી. ૭.

ચમરી વાલનો પંખો છે. રત્નો છે હાથમાં જેના તેવી (તે હતી). આ (ચમરી લેવાથી) (રુક્મિણીએ) પોતાનું દાસીપણું પ્રકટ કર્યું, પરંતુ નાયિકાપણું દર્શાવ્યું નહિ, કારણ કે તેમ કરે તો ઉદ્ભ્રતાઈ થાય. પેલાં તે (ચમરી) સખીના હાથમાં હતી. તે પણ હલકાઈ કરાવનારી નહોતી એમ જણાવવા તેનું વર્ણન કરેલું છે. ભગવાને વિલંબ કરતાં, તેણે સખીના હાથમાંથી (ચમરી) પોતે લીધી, (અને) તેનાથી પંખો કરવા મંડી. (પંખો કરવો) તે પણ (કામને) જાગ્રત કરનાર છે. સેવાથી ઈશ્વર પ્રસન્ન થાય, તેથી તે પણ કરવા મંડી એમ 'સેવા કરવા મંડી' શબ્દથી કહેલું છે. સેવારૂપ સમીપમાં ઉભા રહેવું તે સેવા. ૭.

આલંબન^૧ વિભાવ મુખ્ય હોવાથી રુક્મિણીનું વર્ણન કરે છે :

સોપાય્યુતં ક્વણયતી કલનપુરાભ્યાં રેજેડ્ડુગુલીયવલયવ્યજનાગ્રહસ્તા ॥

વસ્ત્રાન્તગૂઢકુચકુડ્કુમશોણહારભાસા નિતમ્બધૃતયા ચ પારાર્ધ્યકાગ્ચ્યા ॥૮॥

મધુર અવાજવાળાં નૃપુરોથી અચ્યુત પાસે ઝંકાર કરતી, હાથમાં વીંટીઓ, બંગડીઓ અને પંખાના હાથાવાળી તે વસ્ત્રના છેડાથી ઢંકાએલાં સ્તનો ઉપરનાં કંકુને લીધે લાલ થએલા હારની કાંતિથી અને નિતંબ ઉપર પહેરેલા ઘણા કિંમતી કંદોરાથી શોભતી હતી. ૮.

૧. 'આલંબન વિભાવ' એટલે રસનો જેના ઉપર આધાર છે તે (અહિં રુક્મિણી).

સહેજ હાલવાથી મધુર અવાજવાળાં નૂપુરોથી અંકાર કરતી હતી. જઘન વિગેરેના ભારને લીધે સ્થિરપણાથી ઉભી રહેવાની શક્તિ વિનાની હોવાથી થોડુંક હાલવાથી નૂપુરનો અવાજ કરતી. આવી (અક્ષિણી) આગ્રહપૂર્વક સેવા કરતી હોવા છતાં પણ શોભતી હતી. ભગવાનની સમીપ જતાં તેના હાથનું વર્ણન ‘(હાથમાં) વીંટીઓ (બંગડીઓ અને પંખાના હાથાવાળી)’ શબ્દથી કરે છે. વીંટીઓ બંગડીઓ અને પંખાનો હાથો હતા જેના હાથમાં તેવી (તે હતી). (૧) વસ્ત્રના છેડાથી ઢંકાએલાં બે સ્તનો ઉપરના કંકુને લીધે લાલ થએલો જે હાર, તેની કાંતિથી, અને (૨) નિતંબ ઉપર પહેરેલા ઘણા કિંમતી કંદોરાથી તે શોભતી હતી. રસ ઉત્પન્ન કરાવનારા સ્થાન (અવયવ) જણાવવા માટે બે સ્થાનનું વર્ણન કરેલું છે. હસ્ત અને ચરણ તો પૂર્વાર્ધમાં વર્ણવેલા છે. એવી રીતે આરંભ મધ્ય અને અંતમાં રસસ્થાનનું વર્ણન કર્યું. ભગવાન આનંદમાં નહિ હોવાથી, તે પણ આનંદમાં ન હતી તેથી (તેના) મુખનું અને અંદરના ભાવનું વર્ણન કરેલું નથી. ૮.

એવી રીતે રસને (ઉત્પન્ન કરવા) માટે દેશ અને કાલ અનુકૂલ હોવા છતાં પણ ભગવાનમાં તે રસ ઉત્પન્ન થયો નહિ, કારણ કે ભગવાન રસનો અનુભવ કરવા (ભૂતલ ઉપર) પધારેલા નથી, પરંતુ ધર્મનું રક્ષણ કરવા અને (જીવોનો) નિરોધ કરવા પધારેલા છે. અહિં રસનો અનુભવ કરવામાં આવે તો તે (ભગવાનને અહિં પધારવાનાં પ્રયોજન)નો વિરોધ થાય, તેથી તે દોષ દૂર કરવા (ભગવાને) કાંઈક કહ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તાં રૂપિણીં શ્રિયમનન્યગતિં ચ દટ્ટ્વા યા લીલયા ધૃતતનોરનુરૂપરૂપા ॥

પ્રીતઃ સ્મયન્નલકકુણ્ડલનિષ્કકણ્ડવક્રોહસન્સ્મિતસુધાં હરિરાબભાષે ॥૯॥

લીલાથી જેમણે શરીર ધારણ કરેલું હતું તેમને યોગ્ય રૂપવાળી અને જેને બીજો આશ્રય ન હતો તેવી તે રૂપવાળી લક્ષ્મીને જોઈને, પ્રસન્ન થએલા હરિએ મંદ હસતાં કેશ કુંડલો અને પદકવાળાં કંઠને લીધે સુંદર મુખ ઉપર ઉછળી આવતાં હાસ્યરૂપી અમૃતવાળીને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૯.

લક્ષ્મી ભગવાનમાં સ્થાયી છે અને (ભગવાને) તજવા યોગ્ય નથી. તેવીની પણ (ભગવાન) દરકાર કરતા નથી એમ કહેવા માટે તેનું વર્ણન કરે છે. (૧) ‘તે’ એટલે ગુણોથી પ્રસિદ્ધ. (૨) ‘રૂપવાળી લક્ષ્મી’ શબ્દોથી સ્વરૂપથી પણ ઉત્તમ (કહેલી છે). (૩) ‘જેને બીજો આશ્રય ન હતો’ એટલે ભક્ત. આ (શબ્દ)થી તેની ભગવાન(ના પત્ની) માટેની યોગ્યતા જણાવેલી છે. તેના ત્રણે ગુણોને જાણીને (ભગવાને તેને) તે પ્રમાણે કહ્યું એમ કહેવા ‘જોઈને’ કહેલું છે.

‘આકૃતિ (ભગવાનની) સમાન નહિ હોય’ એવી શંકા થાય તેને ખોટી ઠરાવે છે. ‘લીલાથી જેમણે શરીર ધારણ કરેલું હતું તેમને યોગ્ય રૂપ હતું જેનું’ તેવી તે (હતી). તેના ગુણ વિગેરેથી (ભગવાન) પ્રસન્ન થએલા હતા. તેમ ન હોય તો ગુણોએ પોતાનું કામ કરેલ ન હોવાથી તે ગુણ જ ન થાય (ગણાય). તેથી તે ગુણોથી પ્રસન્ન થએલા હોવા છતાં ‘આવા ગુણવાળી હોય તેણ ગર્વ (કરવો) યોગ્ય નથી’ એમ, અથવા ‘ગુણો ગર્વમાં જ સમાઈ ગયા’ એમ ભગવાન મંદ હસ્યા. તેથી જ પ્રસન્ન થએલા હોવા છતાં પણ હસ્યા. જ્યારે ભગવાને (તેના સામે) જોયું અને મુખ ઉપર હાસ્ય પણ આવ્યું ત્યારે (તેમને) આનંદ પામેલા જાણીને રુક્મિણી પોતે પણ તેવી થઈ, એમ ‘કેશ કુંડલો અને પદકવાળા કંઠને લીધે સુંદર મુખ ઉપર ઉછળી આવતાં હાસ્યરૂપી અમૃતવાળી’ એ વિશેષણથી કહેલું છે. શરીરની પેઠે મુખનું સર્વ તરફથી વર્ણન કરે છે. ઉપર કેશ છે, બંને બાજુએ કુંડલો છે. નીચે પદક (માલા)વાળો ત્રણ કરચલીઓરૂપ સ્વરૂપથી પણ સુંદર કંઠ છે. તેમ ન હોય તો ‘કંઠ’ શબ્દ અર્થ વગરનો થાય. એ પ્રમાણે (કેશ, કુંડલો અને કંઠ) ત્રણને લીધે સુંદર જે મુખ, તેના ઉપર ભરપૂર રસ જેવું ઉછળી આવતું હાસ્ય, (તે) હાસ્ય જ અમૃત છે; કારણ કે મહાદેવે બાળી નાખેલા પણ કામને તે સજીવન કરે છે. તેવી (રુક્મિણી)ને ભગવાને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. તે (તેમ કહેવા)નું કારણ ‘હરિ’ શબ્દથી જણાવેલું છે, કારણ કે તે (હરિ) તેના પણ દોષ દૂર કરવા પ્રયાસ કરે છે. ૯.

અગીઆર શ્લોકોથી ભગવાનનાં વાક્યો કહે છે :

શ્રીભગવાન્ કહે છે :

રાજપુત્રીખ્સિતાભૂષૈલોકપાલવિભૂતિભિઃ॥

મહાનુભાવૈઃ શ્રીમદ્વીરૂપૌદાર્યબલોર્જિતૈઃ ॥૧૦॥

હે રાજપુત્રિ ! લોકપાલના જેવી પદવીવાળા, ઘણા પ્રભાવવાળા શ્રીમંત, અને રૂપ ઉદારતા અને બલમાં ઉત્તમ રાજાઓ (તને) ઈચ્છતા હતા. ૧૦.

(તે અગીઆર શ્લોકો પૈકી) સાતથી પોતાનાં સ્વરૂપ અને ધર્મો ઉલટા દર્શાવીને, જેનાથી શ્રીકૃષ્ણ પોતે ભગવાન છે એમ સિદ્ધ થાય તે પડતું મૂકીને પોતાથી રુક્મિણીનું ઉત્તમપણું જણાવે છે, અને ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય તે માટે તે પછીના ચાર શ્લોક ઉલટી રીતે કહે છે.

તે પૈકી પહેલાં તેનાં (ભગવાનને વરવાના) કાર્ય માટે અભિનંદન નહિ આપતાં, શ્રી અને કીર્તિનું ઉલટી રીતે નિરૂપણ કરે છે, (અને) તેમાં પણ પહેલાં શ્રીનું (ઉલટી રીતે નિરૂપણ કરે છે). ‘હે રાજપુત્રિ !’ એ સંબોધન (તેની) જાતિ અને કુલનું

ઉત્તમપણું સૂચવનારું છે. ‘રાજાઓ (તેને) ઈચ્છતા હતા’ શબ્દોથી (તેનું) સૌંદર્ય સૂચવેલું છે અને ‘લોકપાલના જેવી પદવીવાળા’ શબ્દથી (તેનું) માહાત્મ્ય અને ગુણો (સૂચવેલા છે) તે (રાજા)ઓ કરતાં પણ આ (રુક્મિણી)ની સરસાઈ વધારે (હતી એમ) કહેવા માટે, ઉત્તરાર્ધમાં કહેલા ત્રણ વિશેષણોથી તેઓની સરસાઈ વર્ણવે છે. સરસાઈ બે પ્રકારની છે (૧) બહારની અને (૨) અંદરની. બહારની બે પ્રકારની છે (૧) અલૌકિક અને (૨) લૌકિક. તે બે ‘ઘણો છે પ્રભાવ જેઓનો’ અને ‘શ્રીમંત’ તે બે (વિશેષણો)થી કહેલી છે. ‘રૂપ (ઉદારતા અને બલમાં ઉત્તમ)’ વિશેષણથી અંદરની (સરસાઈ) કહેલી છે. રૂપ એટલે શરીરનું સૌંદર્ય ઉદારતા જરૂરી અને સર્વ દોષોને મટાડનારો ગુણ છે. બલ ક્ષત્રિયોને જરૂરી છે. તે ગુણોમાં ઉત્તમ હોય તેઓ ઘણા પુષ્ટ હોય છે. એ પ્રમાણે એક (શ્લોક)થી તે (રુક્મિણી)ની પ્રશંસા કહી. ૧૦.

(બીજો) ઉપાય નહિ હોવાથી, તેમ (શ્રીકૃષ્ણને વરવાનું) કર્યું, એવી શંકાનું નીચેના શ્લોકમાં નિવારણ કરે છે :

તાન્ પ્રાપ્તાનર્થિનો હિત્વા ચૈદ્યાદીન્સ્મરદુર્મદાન્ ॥

દત્તાભ્રાત્રા સ્વપિત્રા ચ કસ્માન્નો વવૃષેડસમાન્ ॥૧૧॥

ભાઈએ અને પોતાના પિતાએ આપેલી (તું) કામને લીધે ગાંડાતુર બનેલા (તારી) ઈચ્છા રાખીને આવેલા તે ચૈદ્ય વિગેરેને તજીને (તારી) સમાન નહિ તેવા અમને શા માટે વરી ? ૧૧.

વિચારીને (વર) પસંદ કરવાનો હતો એમ જણાવવા ઘણા (રાજાઓ)નું નિરૂપણ કરેલું છે, કારણ કે બધા (રુક્મિણીની) ઈચ્છા રાખનારા હતા. તારી ઈચ્છા હોવાની જ જરૂર હતી, એવો ભાવ છે. ‘આવેલા’ એટલે શરીરથી સંબંધવાળા. એ પ્રમાણે બહારથી અને અંદરથી સંબંધવાળાને^૧ તજીને (અમને શા માટે વરી ?) તેમાં વળી કામ વિગેરેથી અને શરીરથી સંબંધવાળી^૨ તું પણ અંદરથી અને બહારથી તેઓની સમાન હતી, અને સમાન હોય તે બેનો જ વિવાહ થાય એમ આગળ કહેશે. વળી તેઓ પ્રસિદ્ધ ન હતા એમ ન હતું, એમ ‘ચૈદ્ય વિગેરેને’ શબ્દથી કહે છે. દેશ પ્રદર્શાવનાર શબ્દથી ઘણી પ્રસિદ્ધિ (જણાવેલી છે). ‘કામને લીધે ગાંડાતુર’

૧. રાજાઓને રુક્મિણીને પરણવાની ઈચ્છા હતી, એ તેમનો અંદરનો સંબંધ તે માટે તેઓ કુંડિનપુર આવેલા. એ તેઓનો બહારનો સંબંધ એવો અર્થ જણાય છે.

૨. ‘સંબદ્ધા’ એવો વિસર્ગ વિનાનો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે. રુક્મિણી પોતાનું દાન કરવા સ્વતંત્ર ન હતી. તેના માટે તેના ભાઈ અને પિતાએ વર પસંદ કરેલ, તેને તેણે પરણવું જોઈએ, એ તેનો અંદરનો સંબંધ. તે વર કુંડિનપુર તે માટે આવેલ, એ તેનો બહારનો સંબંધ, એવો ભાવ જણાય છે.

વિશેષણનો એવો અર્થ છે કે દેશ અને કાલની પણ ગણનાનો ત્યાગ કરીને તેઓ સ્ત્રીનું હિત કરે (કરનારા) છે. ‘ભાઈએ અને પોતાના પિતાએ આપેલી’ વિશેષણથી (એમ કહેવું છે કે) તેની સાથેના વિવાહમાં લોક અથવા શાસ્ત્રનો વિરોધ ન હતો. વાણીથી તે આપેલી હતી (સગપણ થએલું). મુખ્ય રીતે ભાઈએ જ આપેલી, તેથી પહેલાં તેનું નામ કહેવું છે. ‘પોતાના પિતાએ’ શબ્દથી (એમ કહેવું છે કે) તે તેની જ કન્યા હોવાથી, પોતાની મેળે (પોતાનું) દાન કરવા તે સ્વતંત્ર ન હતી. વિવાહ તો આ લોકના (હિત) માટે થાય છે. તે આ લોકનું હિત યુક્તિ પ્રમાણે શાસ્ત્ર પ્રમાણે અને લોક પ્રમાણે તે (રાજા)ઓમાં જ રહેલું હતું, તેથી તેનો ત્યાગ કરીને, ક્યા પ્રયોજનથી જ તેં અમને ‘વવૃષે’ પસંદ કર્યા ?

‘(આપનામાં અને તે રાજાઓમાં) ભેદ નહિ હોવાને લીધે (આપને પસંદ કર્યા)’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સમાન નહિ તેવા’ વિશેષણ યોજેલું છે. સંબંધીઓ અને કુલના અર્થમાં યોજેલું છે. જેમ રાજાઓ તારી સમાન છે તેવો હું નથી, વળી હું રાજાઓની સમાન નથી (અને) મારા સંબંધીઓ પણ (તારી અથવા રાજાઓની સમાન) નથી. તેથી લૌકિક હિત માટે લગ્ન (કરવાનાં) છે એ મત પ્રમાણે (અમારામાં) લૌકિક ઉત્તમપણું નહિ હોવાથી અને (મારી તારામાં) આસક્તિ નહિ હોવાથી (તને લૌકિક) સુખ (પ્રાપ્ત થાય તેમ) નહિ હોવાથી, આ (લગ્નના) વિષયમાં અલૌકિકનો સંભવ નહિ હોવાથી, તેં (અમને) કેમ પસંદ કર્યા ? (પસંદ કરવાનું) કાંઈ કારણ હોય તો કહેવું જોઈએ એવો ભાવ છે. ૧૧.

‘ઈચ્છા જ (આપને પસંદ કરવાનું) કારણ હતું. બધાએ પોતાનું ઈચ્છેલું જ પસંદ કરે છે. તેથી (તે વિષયમાં જેની પસંદગી કરવામાં આવે તે) વસ્તુ સંબંધી વિચાર કરવો નકામો છે’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચે તે વસ્તુના દોષો કહે છે :

રાજલ્યો બિલ્યતઃ સુભ્રુઃ સમુદ્રં શરણં ગતાન્ ॥

બલવદ્ભિઃ કૃતદ્રેષાન્ પ્રાયસ્ત્યક્તનૃપાસનાન્ ॥૧૨॥

હે સુંદર ભૃકુટિવાણી ! રાજાઓથી ભય પામતા, સમુદ્રને શરણે ગએલા, બલવાનો સાથે વેર કરેલા, ઘણે ભાગે નૃપાસનનો ત્યાગ કરેલા (અમને તેં કેમ પસંદ કર્યા. શ્લોક ૧૧) ૧૨.

રૂપતઃ ફલતશ્ચૈવ સમ્મત્યા યુક્તિભિસ્તથા ।

ચતુર્ભિદૃષણં પ્રાહ ચતુર્વિધમિહાચ્યુતઃ ॥૭॥

(૧) સ્વરૂપથી તેમજ (૨) ફલથી (૩) સંમતિથી અને (૪) યુક્તિથી (એમ) ચાર પ્રકારનું (પોતાની સાથેના વિવાહમાં) દૂષણ (અનુક્રમે) ચાર (શ્લોકો)થી

અચ્યુત અહિં કહે છે. કા. ૭.

તે પૈકી આરંભમાં (આ શ્લોકમાં) સ્વરૂપનો દોષ કહે છે કે (૧) જરાસંઘ વિગેરે રાજાઓ છે તેમનાથી (અમે) ભય પામીએ છીએ. (આ દોષ છે) કારણ કે ભયાનક રસે જેમનામાં પ્રવેશ કરેલ હોય તે (બીજાઓને) સુખ ઉત્પન્ન કરી (આપી) શકતા નથી. (૨) ‘સમુદ્રને શરણે ગએલા’ શબ્દોથી (બીજો દોષ કહે છે), કારણ કે બીજાને શરણે ગએલ હોય તેનામાં સ્વતંત્રપણું હોતું નથી અને સ્વતંત્ર ન હોય તે સુખ આપી શકતો નથી. બધા યાદવોને ધ્યાનમાં રાખીને બહુવચન યોજેલું છે. કપટથી મનુષ્ય તરીકે લીલાની પેઠે યાદવ તરીકેની લીલાનો પણ આશ્રય કરેલો હોવાથી, (ભગવાન) તે (યાદવો)ની સમાન (પોતાના) ગુણો હોવાનું લીલામાં કહે તે યોગ્ય જ છે. (સ્ક્રિમ્હણીએ) લૌકિક દષ્ટિથી જ (ભગવાનનો પતિ તરીકે) સ્વીકાર કરેલો હોવાથી, તે (લૌકિક દષ્ટિ)માં ઉપયોગી (થાય તેવા) પ્રકારથી પદાર્થનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તેમાં શાસ્ત્રીય દોષ પણ નથી. (૩) ‘બલવાનો સાથે વેર કરેલા’ વિશેષણથી ત્રીજો દોષ કહે છે. વેર માત્ર કરવાં અયોગ્ય છે, પરંતુ જો તે ફલ (પ્રાપ્ત કરાવવા)માં પરિણામ પામે^૧ તો દોષ નથી. ‘બલવાનો’ શબ્દથી ફલમાં પરિણામ પામવાનું નથી^૨ એમ સૂચવેલું છે, અને ઘણાઓ સાથે કજીઓ (કરવો) યોગ્ય નથી. (ઘણા સાથે કજીઓ કરે તેને) સર્વ તરફથી ભય હોવાથી, સુખ હોતું નથી. (૪) ‘ઘણા ભાગે નૃપાસનનો ત્યાગ કરેલા’ વિશેષણથી લોકની દષ્ટિ પ્રમાણે (પોતાની હલકાઈ) જણાવે છે, અને બધા બલવાનો સાથે કજીઓ થતાં, તેથી થએલું ફલ પણ સૂચવે છે. યયાતિના શાપને લીધે તજેલું છે નૃપાસન જે યાદવોએ (તેવા અમે છીએ). અર્જુન^૩ વિગેરે (યાદવો)એ તજ્યું નથી, એમ જણાવવા ‘ઘણા ભાગે’ શબ્દ યોજેલ છે.

તેથી રાજાની કન્યાએ (૧) મુખ્ય રાજા સાથે વિવાહ કરવો જોઈએ અથવા (૨) રાજાના મિત્ર સાથે (વિવાહ કરવો જોઈએ) કારણ કે તે રાજાની સમાન હોય છે અથવા (૩) પોતાના દેશમાં રહેનાર નાના (ખંડીઆ) રાજા સાથે (વિવાહ કરવો જોઈએ), અથવા (૪) હલકામાં હલકા મત પ્રમાણે ભય વિનાના (પુરુષ) સાથે (વિવાહ કરવો જોઈએ), પરંતુ ચાર પ્રકારના દોષવાળા કોઈની પણ સાથે વિવાહ કરવો જોઈએ નહિ. ૧૨.

વિચાર કર્યા વિના મોહને લીધે નીતિનો ત્યાગ કરીને વિવાહ કરવામાં જે

૧. વેરનું ફલ શત્રુને હણવાનું જો બની શકે તો વેર (કરવા)માં દોષ નથી. (લે)

૨. પરંતુ (શત્રુઓ બલવાન હોવાથી) તેમને હણવાનું બની શકે તેમ નથી. (લે)

૩. ‘અર્જુન’ એટલે યદુના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલ સહસ્રાર્જુન. જૂઓ શ્રીમદ્ભાગવત ૯।૨૩।૨૪.

દુઃખ થાય છે તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

અસ્પષ્ટવર્ત્મનાં પુંસામલોકપથમીયુષામ્ ॥

આશ્રિતાઃ પદવીં સુભૂઃ પ્રાયઃ સીદન્તિ યોષિતઃ ॥૧૩॥

હે સુંદર ભૂકૃટિવાળી ! જેઓનો માર્ગ સ્પષ્ટ નથી અને જેઓ અલૌકિક માર્ગે જનારા છે તેવા પુરુષોની પદવીનો આશ્રય કરેલી સ્ત્રીઓ ઘણા ભાગે દુઃખ પામે છે. ૧૩.

હવે જો અલૌકિક દષ્ટિથી દૂષણોનો પરિહાર કરીને (લૌકિક દોષવાળા સાથે) વિવાહ કરે, તો તે (સ્ત્રી)થી અલૌકિક વ્યવહાર જાણી શકાય તેવો નહિ હોવાથી, લૌકિક પક્ષનો આશ્રય કરવામાં આવતાં, (લૌકિક અને અલૌકિક) બંનેથી ભ્રષ્ટ થએલી સ્ત્રીઓ દુઃખ પામે છે. ‘નથી સ્પષ્ટ માર્ગ જેઓનો’ એ વિશેષણથી અલૌકિક (પુરુષો)નું લક્ષણ કહે છે, કારણ કે જેઓની રીત (આચાર) જાણવામાં આવે, તેમને અનુસરીને વ્યવહાર કરી શકાય.

‘કોઈ પ્રસંગે તે (અલૌકિક પુરુષો) લોકની પ્રમાણે પણ વ્યવહાર કરે છે, તેથી તેઓનો ચોક્કસ માર્ગ જાણવામાં ન આવે તો પણ તેઓએ આશ્રય કરેલો લૌકિકમાર્ગ જાણવામાં આવે તેથી દુઃખ કેમ થાય ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેઓ અલૌકિક માર્ગે જનારા છે’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘અલોકાઃ’ એટલે લોકથી જૂદા. લોકમાં રહેવા છતાં પણ તેઓ અલૌકિકનો જ^૧ માર્ગનો આશ્રય કરે છે. તેઓનો લૌકિક વ્યવહાર પણ અલૌકિક જ છે, એવો અર્થ છે, તેથી જ જેઓનો માર્ગ ચોક્કસ નથી તેવા ક્ષણિકો (ક્ષણે ક્ષણે જૂદો માર્ગ ગ્રહણ કરનારા)ની પદવીનો આશ્રય કરેલી (સ્ત્રીઓ) દુઃખ પામે છે. ‘ઘણા ભાગે’ શબ્દનો (અર્થ એવો છે કે) જો તે (સ્ત્રી)ઓ પણ તેઓમાં આસક્તિવાળી હોઈ તેમના જેવી જ થાય તો તેઓ દુઃખ પામતી નથી, એમ જણાવવા ‘ઘણા ભાગે’ શબ્દ લખેલો છે. ૧૩.

વળી જેમને કોઈએ ભજતું નથી તેમને જે ભજે છે તે દુઃખ પામે છે એમ કહેવા, ‘મને કોઈ પણ ભજતું નથી’ એમ ભગવાન નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

નિષ્કિંચના વયં શશ્વન્નિષ્કિંચનજનપ્રિયાઃ ॥

તસ્માત્ પ્રાયેણ ન દ્યાઢ્યા માં ભજન્તિ સુમધ્યમે ॥૧૪॥

અમે નિષ્કિંચન છીએ. નિષ્કિંચન પુરુષો સદા અમને પ્રિય છે. તેથી હે સુંદર કૃટિવાળી ! ધનવાનો ઘણા ભાગે મને ભજતા નથી. ૧૪.

સ્ત્રીઓને ધનવાનો જ પ્રિય હોય છે, અમે તો નિષ્કિંચન (ગરીબ) છીએ.

૧. ‘અલોક’ એટલે લોકથી જૂદા; તેઓનો માર્ગ તે અલૌકિકોનો માર્ગ.

મારા (ભક્તો) પણ સર્કિયન (જેમની પાસે કાંઈક છે તેવા) નથી, એમ 'નિષ્કિંચન પુરુષો સદા અમને પ્રિય છે' શબ્દથી કહે છે. નિષ્કિંચન જ પુરુષો પ્રિય છે જેમને એવા, અને પોતે પણ નિષ્કિંચન પુરુષોને પ્રિય છે જે તેવા (અમે છીએ) તેથી સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી પણ (અમારી પાસે) ધન નથી એમ કહેલું છે.

‘આ સામાન્ય રીતે (સત્ય) હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી આ પ્રસિદ્ધ અને ચોક્કસ છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ‘આઢ્યાઃ’ ધનવાનો ઘણા ભાગે મને ભજતા નથી, કારણ કે બંને રીતે ધનનો નાશ થવાનો સંભવ છે. જો મારામાં રનેહ કરે તો મારા માટે (તેમના) સર્વ ધનનો વિનિયોગ કરે, તો પણ નિર્ધન થાય. જો મારું માહાત્મ્ય જાણીને અંદરથી (હૃદયથી)જ ભજન કરે, તો પણ તે મારો પ્રિય હોવાથી, તે મારા પ્રિય થાય તે માટે હું જ તેને નિર્ધન કરું છું. તેથી બંને રીતે પણ લોકમાં પ્રતિષ્ઠા કરનાર ધનવાનપણાનો નાશ થાય છે, તેથી (ધનવાનો મને) ભજતા નથી તારું તો ધનવાનપણું જ સ્વરૂપ છે, તેથી (તું મને ભજ તો તારા તો) સ્વરૂપનો નાશ જ સંભવે છે, એવો ભાવ છે. અંબરીષ વિગેરે (ધનવાનો) તેવા (મને ન ભજનારા) નથી એમ જણાવવા ‘ઘણા ભાગે’ શબ્દ યોજેલો છે. ‘હે સુંદર કટિવાળી!’ એ સંબોધન (રુક્મિણીની) નિર્ધનના ઘરમાં રહેવાની અશક્તિ જણાવે છે, કારણ કે તેનામાં કામ કરવાની શક્તિ નથી અને (નિર્ધનના ઘરમાં) ભોગ (પ્રાપ્ત થતો) નથી. તેથી જ સમાનની સાથે જ વિવાહ કરવો યોગ્ય છે, સમાન ન હોય તેની સાથે (વિવાહ કરવો) યોગ્ય નથી, એવો લૌકિક (મત) કહે છે. ૧૪.

નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનને વરવામાં હલાપણનો વિરોધ છે એમ કહે છે :

યયોરાત્મસમં પિત્તં જન્મૈશ્વર્યાકૃતિર્ભવઃ ॥

તયોર્વિવાહો મૈત્રી ચ નોત્તમાધમયોઃ ક્વચિત્ ॥૧૫॥

જેમનાં પોતાની સમાન ધન, જન્મ, ઐશ્વર્ય આકૃતિ અને ભવ હોય, તે બેના વિવાહ અને મૈત્રી યોગ્ય છે (પણ) ઉત્તમ અને અધમના (વિવાહ અને મૈત્રી યોગ્ય) કોઈ પ્રસંગે નથી. ૧૫.

લૌકિક^૧ સમાનપણું જેમનાથી સિદ્ધ થાય તે ગુણો કહે છે. જે બે સ્ત્રી અને પુરુષનું અથવા મિત્રોનું (૧) ધન સરખું હોય, અને (૨) સરખા કુલમાં જન્મ અથવા વય (સરખું હોય), અને (૩) ઐશ્વર્ય સરખું હોય, અને (૪) આકૃતિ એટલે વય

૧. ‘લૌકિક સમાન ઈતિ’ શબ્દો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં રા. તેવીવાલાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પ્રત કરતાં વધારે છે તે લઈ અર્થ કરેલો છે. ચૌદમા શ્લોકના ‘સુમધ્યમે’ શબ્દ ઉપરની ટીકા પંદરમા શ્લોકની ટીકામાં ભળેલી છે તે ચૌદમા શ્લોકમાં જ લીધી છે.

અને જુવાની (સરખાં હોય) અથવા (૫) ભવ એટલે ઉત્પત્તિ સરખા હોય (તેઓનો વિવાહ અને મૈત્રી યોગ્ય છે). જન્મ અને ભવમાં કાલથી અને દેશને લીધે થએલા ભેદોનું અનુસંધાન કરવું. સર્વ પ્રકારે સમાનપણું યોગ્ય નથી અને અશક્ય છે, તેથી ‘આત્મ’ ‘પોતાની’ શબ્દ યોજેલો છે. ‘પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણેનું સમાનપણું’ એવો અર્થ છે, જેમ કે ચોવીસ વર્ષનો પતિ (હોય તો) સોળ વર્ષની કન્યા (જોઈએ). પાંચ ગુણો સરખા (જોઈએ). ઐશ્વર્ય સાથે આકૃતિ (સમાન જોઈએ). ‘કન્યા રૂપને પસંદ કરે છે’ એ શ્લોકમાં પણ પાંચ ઈચ્છેલા ગુણો (સરખા જોવાના) કહેલા છે. (૧) (એ શ્લોકમાં કહેલું) રૂપ. અહિં ‘આકૃતિ’ (શબ્દથી જણાવેલ) છે. (૨) ધન (બંનેમાં) સ્પષ્ટ છે. (૩) ઐશ્વર્યને બદલે (ત્યાં) ‘શ્રુત’ કહેલું છે. (૪) (ત્યાં) કુલ (છે તેને અહિં) જન્મ (કહેલ છે). (૫) ‘ભવ’ એટલે સમૃદ્ધિ. (તે શ્લોકમાંના) પકવાત્રને બદલે છે. તે જ (અર્થ) અહિં પણ લેવો.

તે (પાંચ ગુણોના) સંબંધમાં લૌકિક દષ્ટિ પ્રમાણે (૧) રાજાની સમાન બીજાનું ધન હોતું નથી, તેથી (ધન વિષયમાં) રાજકન્યા રુક્મિણી અને યાદવ (ભગવાનનું) સમાનપણું નથી એ સિદ્ધ છે. (૨) જન્મના સંબંધમાં યાદો તેવા કુલીન નથી એવી લોકમાં પ્રસિદ્ધિ છે. (૩) આકૃતિ પણ (ભગવાનની) ગૌર ન હોવાથી (સમાન નથી). (૪) (ભગવાનને) રાજ્ય નહિ હોવાથી જ ઐશ્વર્ય નથી. (૫) ઉદ્ભવ (ભવ) પણ તેથી (ભગવાનને રાજ્ય નહિ હોવાથી) જ (સમાનપણા-માંથી) નીકળી જાય છે.

દૈવને લીધે વિવાહ થાય, તો પણ મૈત્રી ટકતી નથી એમ ચાલુ વિષયમાં મૈત્રીનો પણ ઉપયોગ હોવાથી, (તે) કહેલી છે. ‘ઉત્તમ અને અધમના’ તો વિવાહ અને મૈત્રી કોઈ પ્રસંગે યોગ્ય નથી, કોઈ પણ પ્રસંગે થતા નથી, એવો અર્થ છે, અથવા કોઈ વાર થએલ હોય તો સુખ આપનાર થતાં નથી, એવો ભેદ કહેલો છે. ૧૫.

‘ત્યારે હવે પછી મારે શું કરવું યોગ્ય છે?’ એવો પ્રશ્ન ઉઠે, તે સંબંધમાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકો કહે છે :

વૈદર્ભ્યેનદવિજ્ઞાય ત્વયાઽટીર્ઘસમીક્ષયા ॥

વૃતા વયં ગુણૈર્હીના ભિક્ષુભિઃ શ્વાધિતા મુધા ॥૧૬॥

હે વૈદર્ભિ, આ જાણ્યા વિના, તેં ટૂંકી બુદ્ધિથી, ગુણ વિનાના, (અને) ભિખારીઓએ વૃથા વખાણેલા અમને પસંદ કરેલા છે. ૧૬.

(આ) એક (શ્લોક)થી (રુક્મિણીનું) અજ્ઞાન સિદ્ધ કરે છે. ‘અજ્ઞાનથી કરેલું ન કરેલું જ’ હોવાથી જ્યારે હોમવાના પદાર્થ (અજ્ઞાનને લીધે) બદલાઈ જાય ત્યારે

ફરીથી સરખા કરવા એ ઉપાય છે. તેથી પ્રથમ (તેનું) અજ્ઞાન કહે છે. ‘વેદભિ’ એટલે વિદર્ભના રાજાની પુત્રિ ! આ (સંબોધન)થી સારા કુલમાં જન્મેલી કહેલી છે. ‘જ્ઞાણ્યા વિના અમને પસંદ કરેલા છે’ શબ્દોથી આ તે (સ્ક્રિમ્ણી)નું અજ્ઞાન (તે) બીજું કાર્ય કરે તે માટે સિદ્ધ કરે છે, પરંતુ (તેને) દોષ દેવા સિદ્ધ કરતા નથી.

‘સ્તુતિ દ્વારા અને વિજ્ઞપ્તિથી તેણે પદાર્થો જાણેલા જ હતા એમ સિદ્ધ થાય છે તેથી તેનું અજ્ઞાન કેમ (હોઈ શકે) ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ટૂંકી બુદ્ધિથી’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘દીર્ઘ ન હતી સારી દષ્ટિ જેની’ તેવી (તે હતી). ઉપર ઉપરથી (ભગવાનની) સરસાઈ જોઈ, (તેમને) અલૌકિક જ્ઞાણ્યા વિના, (તેમનાથી) લૌકિક સુખ થશે (મળશે) એવા પ્રયોજનથી તે વરેલી હોવાથી ટૂંકી બુદ્ધિવાળી હતી વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન સર્વ સંસારનું નિવારણ કરનારા છે, પરંતુ સંસાર આપનારા નથી. તેથી વાસ્તવિક રીતે પણ (તે) ટૂંકી બુદ્ધિવાળી હતી.

‘ગુણ વિનાના’ શબ્દથી તેનું કારણ કહે છે. ગુણવાળાથી જ સંસાર (પ્રાપ્ત) થાય છે.

‘પહેલાં આપના (ભક્તો) નારદ વિગેરેએ અનંત ગુણોથી ભરેલા તરીકે આપની સ્તુતિ કરેલી છે, તેથી આપ ગુણ વિનાના કેમ (હોઈ શકો) ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ભિખારીઓએ વખાણેલા વિશેષણ યોજેલું છે, કારણ કે ભિખારીઓ બીજા (ભીખ આપનાર)નું ઈચ્છેલું અથવા નહિ ઈચ્છેલું કયા પ્રકારે થાય, એમ વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણતા નથી, પરંતુ માત્ર પોતાનાં કામનો જ વિચાર કરે છે. તેમ ન હોત (બીજા સંબંધી વિચાર કરતા હોત) તો ભીખ ન માગત તે ભિખારીનું દૂષણ સામાન્ય રીતે પહેલાં ‘ખરે લોક સ્વાર્થમાં આસક્તિવાળો છે, બીજાનું સંકટ જાણતો નથી. જો જાણતો હોત તો માગત નહિ’ એમ (શ્રીમદ્ભાગવત ૬।૧૦।૬માં) કહેલું છે. તેથી (ભગવાન) પોતે ગુણોથી પર હોવાથી, માત્ર મોક્ષને ઈચ્છનારાઓ સ્તુતિ કરે છે કે ‘સંસારને ઈચ્છનારાઓ પણ સ્તુતિ કરે છે તે યોગ્ય છે’ (તેથી) ‘ભિખારીઓએ વખાણેલા’ એ દૂષણ છે. તેમાં પણ (તેઓએ) વ્યર્થ (વખાણેલ છે). તેઓને પોતાના આચરણથી જ પુરુષાર્થ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે મોક્ષ માટે પણ મારા દાનની જરૂર નથી. મોટા ભક્તોને તો જરાએ મારી (મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે) જરૂર નથી. તેથી પોતાને આનંદ (થાય તે) માટે તેઓ વૃથા જ સ્તુતિ કરે છે. પરંતુ જેઓ સંસારની ઈચ્છા રાખે છે તેઓએ તે માનવું ન જોઈએ. તેથી પોતાથી અથવા બીજાની દ્વારા (સ્તુતિનો) અભિપ્રાય નહિ જાણવાથી તને ભ્રમ થએલો, તેથી તેં અજ્ઞાનને લીધે જ (મને) પસંદ કરેલો એવો અર્થ છે. ૧૬.

‘ત્યારે હવે પછી (મારે) શું કરવું?’ એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :

અથાત્મનોડનુરૂપંવૈભજસ્વક્ષત્રિયર્ષભમ્ ॥

યેનત્વમાશિષઃસત્યાઈહામુત્રચલખ્યસે ॥૧૭॥

હવે તું પોતાને યોગ્ય ઉત્તમ ક્ષત્રિયનો સ્વીકાર કર, જેથી આ લોકમાં અને પરલોકમાં તું સત્ય આશિષો પ્રાપ્ત કરીશ. ૧૭.

‘અથ’ ‘હવે’ શબ્દથી જૂદા આરંભથી (જૂદું કાર્ય કરવાનું) કહે છે. (તું) પિતાને ઘેર જઈ, પહેલાંની પેઠે (સ્વયંવર) કરી, પોતાને યોગ્ય માત્ર સંસારમાં જ આસક્તિવાળા (ક્ષત્રિયનો સ્વીકાર કર). સ્ત્રીઓ માત્ર સંસારમાં જ પ્રેમવાળી હોવાથી, સ્ત્રીઓની મુક્તિ થતી નથી એવી મર્યાદા છે, અને સ્ત્રી પતિ સાથે ગાઢ સંબંધ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી પતિ (પોતાની) સમાન હોય ત્યારે આ સર્વ ઘટે છે, સમાન ન હોય ત્યારે ઘટતું નથી, એટલે તેમ (સમાન પતિ) ન હોય તો સ્ત્રીનો અથવા પતિનો નાશ થાય છે.

‘તે કયો (પતિ) વરવા યોગ્ય છે?’ એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી ‘ઉત્તમ ક્ષત્રિય’ શબ્દથી બહિર્મુખ જણાવે છે, કારણ કે તે (ક્ષત્રિયો) બહિર્મુખ જ હોય છે. તેમ ન હોય તો નિર્દય થઈ બીજાની હત્યા ન કરે. (તે) ઉત્તમ ક્ષત્રિય હોવાથી (બીજાની હત્યા કરે તેમાં) કોઈપણ (તેનો) દોષ માનતું નથી. તેઓનો જય થતાં, (તેઓ પોતાના) બીજા સગાંઓને પણ બોલાવે છે એટલે દોષ પણ નથી. (તને પરણવાની) ઈચ્છા તો તેઓને છે, એમ કહેવું જ છે.

‘તેથી (એમ કરવાથી) શું થાય?’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. ‘સત્ય આશિષો’ એટલે પ્રવાહમાં નિત્ય રહેલા વિષયો તે (ક્ષત્રિયો)થી જ પ્રાપ્ત થાય, બીજાઓથી તો પ્રાપ્ત ન થાય. આ લોકના અને પરલોકના ફલમાં પ્રીતિ વિનાનો તો મારામાં આસક્તિવાળો હોવાથી, મારી સેવાથી બધા જન્મોમાં આ લોકનું અને પરલોકનું ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી માત્ર સંસારમાં જ જેની પ્રીતિ હોય તેવા ઉત્તમ ક્ષત્રિયને વરવાથી જ (આ લોક અને પરલોકનું) ફલ પ્રાપ્ત થાય એ યોગ્ય છે. ‘તુ’ શબ્દથી (રુક્મિણીનું) માયાસ્વરૂપ કહેવું છે. કપટ તે (ક્ષત્રિયો)માં જ સફલ થશે, પરંતુ (હું) બ્રહ્મમાં (સફલ થશે) નહિ, એવો અર્થ છે. ૧૭.

‘(મારે) એમ કરવાનું હતું તો સર્વ જાણનારા આપ મને એ પ્રમાણે (રાજાઓને હરાવીને) કેમ લઈ ગયા?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના બે શ્લોકો કહે છે :

ચૈદ્યશાલ્વજરાસંઘદન્તવક્રાદયો નૃપાઃ ॥

મમ દ્વિષન્તિ વામોરુ રુક્મી ચાપિ તવાગ્રજઃ ॥૧૮॥

તેષાં વીર્યમદાન્ધાનાં દમ્નાનાં સ્મયનુત્તયે ॥

આનીતાસિ મયા ભદ્રે તેજોઽપહૃતયેઽસતામ્ ॥૧૯॥

હે સુંદર સાથળોવાળી ! શિશુપાલ, શાલ્વ, જરાસંઘ, દંતવક્ર વિગેરે રાજાઓ અને વળી તારો મોટોભાઈ રુક્મી મારી સાથે વેર રાખે છે. ૧૮.

હે ભલી સ્ત્રી ! વીર્યના મદને લીધે આંધળા થએલા તે અહંકારીઓનો અહંકાર દૂર કરવા, દુષ્ટોના તેજને હરવા હું તને લાવેલો. ૧૯.

તે (બલિર્મુખો)ને અને તેઓના દોષોને જણાવે છે. પહેલો અને છેલ્લો (શિશુપાલ અને દંતવક્ર) શાપને^૧ લીધે વેર રાખનારા છે. વચલા બે બીજા દેવના ઉપાસકો હોઈ બલિર્મુખ છે, એમ ચાર (બલિર્મુખો) કહેલા છે. તેથી શાપને લીધે અથવા સ્વભાવને લીધે જેઓ બીજા (દેવ)માં આસક્તિવાળા છે તેઓ (મારી સાથે) વેર રાખે છે, એવો અર્થ છે. જે બીજાઓ પણ આવા ગુણવાળા છે તેઓનો પણ ‘વિગેરે’ શબ્દથી સમાવેશ કરે છે. ‘રાજાઓ’ શબ્દથી તેઓને સર્વથા નહિ હણવાનું કારણ કહેલું છે. વળી તારા સગાઓ પણ (તેવા છે) એમ ‘અને વળી રુક્મી’ શબ્દોથી કહે છે. તારો મુખ્ય સગો મોટો ભાઈ, અને ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી તેના સગાઓ કહેલા છે. નજીકનો સંબંધ કહેલો હોવાથી, તું તેઓને તજી શકે તેમ પણ નથી, એમ સૂચવેલું છે. તેથી શિશુપાલ અને દંતવક્ર મારા સગા અને તારા સગાઓ બલિર્મુખ હોવાથી, તેઓના અહંકારરૂપી સંનિપાતને દૂર કરવા હું તને લાવેલો છું, એમ કહેલું છે. ‘હે સુંદર સાથળોવાળી !’ સંબોધનથી (રુક્મિણી) દુષ્ટ નથી, એમ સૂચવેલું છે.

ઓગણીસમા શ્લોકથી (તેઓનો) દૂર થઈ શકે તેવો દોષ કહે છે (તેઓ) વીર્યના મદને લીધે આંધળા થએલા છે. જેમ આંધળો (પોતાની) પાસે રહેલા ખાડાને પણ જાણતો નથી, પરંતુ (તેમાં) પડે જ છે, તે પ્રમાણે વૈષ્ણવ અગ્નિમાં પડતાં તેઓને મેં અટકાવેલા છે, એવો ભાવ છે. વળી તેઓ ‘દમ્નાઃ’ (અહંકારી) હૃદય વિનાના પણ છે. તેઓને નથી (કાંઈ) પ્રમાણ તેમ જ નથી (કાંઈ) વિચાર, એવો અર્થ છે. તે બેથી^૨ ઉત્પન્ન થએલો છે જે અહંકાર તેને દૂર કરવા (તને) લાવેલો છું એમ લાવવાનું બીજું કારણ છે એવો (અર્થ છે). (રુક્મિણી બીજાને વરે તેમાં) દોષ નથી એમ પહેલાં (શ્લોક ૧૬માં) સિદ્ધ કરેલું છે, તેથી બીજાને વરવાનું સિદ્ધ થાય છે.

૧. સનક વિગેરેના શાપને લીધે જૂઓ શ્રીમદ્ભાગવત ૩૧૧૬, અને ૭૧૧૩૫ થી ૪૬.

૨. (૧) વીર્યના મદને લીધે થએલ અંધાપો અને (૨) દપ્તપણું એ બેથી.

‘તેઓનો અહંકાર તેઓના પરાજયથી જ દૂર થાય, તેથી મને લાવવાનું શું પ્રયોજન?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘તેજને હરવા’ શબ્દ યોજેલ છે. તેઓનું તેજ પણ હરવું જોઈએ, અથવા (તેઓના તેજનો) ‘ઉપહતયે’ નાશ કરવા (તને લાવેલો). ‘જય અથવા પરાજય નક્કી (હોતા) નથી’ એ શાસ્ત્ર પ્રમાણે કોઈ વાર પરાજય થાય તો પણ જીવતાં સુધી (તેનું) દુઃખ રાખે નહિ અને હિંમતવાળા થતાં ફરીથી (લડવા) આવે. આમ કરવામાં (તને લઈ આવવામાં) આવે ત્યારે તો તેઓ તેજ વિનાના થાય, એટલે તેઓ ફરી (લડવા) ઉભા ન થાય.

‘(તેઓનું) તેજ હરવાથી દોષ થશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘દૃષ્ટોના’ શબ્દ યોજેલ છે. દૃષ્ટોના તેજનો નાશ કરવો યોગ્ય જ છે. ૧૮-૧૯.

એ પ્રમાણે રુક્મિણી(ને લાવવા)નો ઉપયોગ કહીને પોતાને માટે (ભગવાને) તેને રાખવી એવા મતનો નીચેના શ્લોકમાં નિરાસ કરે છે:

ઉદાસીના વયં નૂનં ન સ્ત્ર્યપત્યાર્થકામુકા ॥

આત્મલબ્ધ્યાસ્મહે પૂર્ણા ગેહયોજ્યોતિરક્રિયા: ॥૨૦॥

અમે ખરેખર ઉદાસીન છીએ, સ્ત્રી છોકરાં અથવા ધનની ઈચ્છા રાખતા નથી. આત્માના લાભને લીધે અમે પૂર્ણ છીએ (દેહ અને) ઘરમાં (પ્રકાશતા) તેજ પેઠે ક્રિયા વિનાના છીએ. ૨૦.

‘નૂનમ્’ ‘ખરેખર!’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) આ વિષયમાં તર્કથી સંદેહ કરવો નહિ. સ્ત્રી પુત્ર અને ધનરૂપ ત્રણ કામનાઓમાં (કામના માત્ર) પરિણામે છે. (અંતઃકરણની) અંદર તેઓથી હટે તેવો રોગ હોય ત્યારે તેમની ઈચ્છા થતાં તેમની જરૂર પડે છે. પૂર્ણ આનંદવાળાને પોતાની અંદર દોષ^૧ નહિ હોવાથી, (તેમને વિષે) ઉદાસીનપણું જ હોય છે. (તેમ જ તેમને માટે) દ્રેષ નહિ હોવાથી, તેમને તજવાની જરૂર પણ નથી. તેથી (તેઓથી પોતાની) વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય થતાં નહિ હોવાથી, સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનની કામના હોતી નથી. આ વિષયમાં ભગવાન્ સાથે સંબંધ (ભગવાન્ અને રુક્મિણી) બંનેની ઈચ્છાથી થએલો નહોતો, પરંતુ એક (રુક્મિણી)ની જ ઈચ્છાથી થએલો હતો. (સંબંધનું) કાર્ય બંનેની ઈચ્છાને અધીન હોવાથી, ભગવાન્ તે ઈચ્છા પૂરી પાડે ત્યારે તે કાર્ય થાય છે, પરંતુ પૂરી ન પાડે તો થતું નથી, તેથી કાર્ય આવશ્યક નથી. ભિખારીઓના (સંબંધમાં બને છે) તેમ^૨ ઈચ્છા

૧. ‘દોષ નહિ હોવાથી’ એટલે ‘કામ વિગેરે નહિ હોવાથી.’ (લે)

૨. ભિખારીને કોઈ કોઈ વાર કાંઈ આપે છે અને કોઈવાર આપતું નથી તે પ્રમાણે ભગવાન્ જીવની માગેલી વસ્તુ કોઈ વાર ન પણ આપે, એવો ભાવાર્થ છે.

પૂરી પાડવાનું સદા બનતું નથી. તેથી નિત્ય (સંસારની) ઈચ્છા રાખનારે (ભગવાન્ સિવાય) બીજે જવું યોગ્ય છે. ‘જે ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષરૂપી પદાર્થ ઈચ્છતો હોય (તેને હરિના ચરણની સેવાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે) (શ્રીમદ્ભાગવત ૪।૮।૪૧)’ વિગેરે વાક્ય પણ (ભગવાન્) જૂદાં રહીને જ દાન (આપે છે) એવો બોધ કરે છે, પરંતુ (તે) ક્રિયામાં ભગવાનનો સંબંધ જણાવતું નથી. જો તેમ ન હોય (ક્રિયામાં ભગવાનનો સંબંધ હોય) તો ભગવાન્ તે (ફલ) આપનાર ન જ થાય, કારણ કે (તેમાં ભગવાનનો) પોતાનો પણ આગ્રહ હોવાનું સંભવે.

ઈચ્છા ન રાખનાર હોવાનું કારણ ‘આત્માના લાભને લીધે’ શબ્દથી કહેલું છે. જો કે ભગવાન્ આત્મા હોવાથી, અને તેમને અજ્ઞાન વિગેરેનું નડતર નહિ હોવાથી આ (આત્માનો લાભ) ભગવાનના સંબંધમાં (ઈચ્છા ન રાખનાર હોવાનું) કારણ (થતું) નથી, અને ‘આત્માના લાભથી ઉત્તમ (કાંઈ) નથી’ એ શ્રુતિ પણ ફલ (રૂપ ભગવાન્)ને ફલનો સંબંધ થવાનું જણાવતી નથી, છતાં પણ લૌકિક કથન પ્રમાણે સંમતિ દર્શાવવા તે પ્રમાણે કહેલું છે, કે જેમ જેઓએ આત્માની પ્રાપ્તિ કરેલી છે તેઓ જેમ સ્ત્રી વિગેરેની ઈચ્છા રાખનારા હોતા નથી, તેમ અમે (ભગવાન્) પણ (તેમની ઈચ્છા રાખતા નથી). કહેવા યોગ્ય તો ‘પૂર્ણ છીએ’ એટલું જ છે. અમે સદાએ પૂર્ણ જ રહીએ છીએ એવો અર્થ છે; કારણ કે (અમને) જે નિત્ય પ્રાપ્ત થએલ છે તે જ આત્મા (પૂર્ણ હોવાના) કારણરૂપ કહેવામાં આવે છે.

‘છતાં પણ ક્રીડા (કરવા) માટે પધારેલા (ભગવાન્)ને ક્રીડાનો નિર્વાહ કરવા માટે જ કામના (જુદા જુદા પદાર્થની ઈચ્છા) થાય જ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઘરમાં (પ્રકાશતા) તેજ પેઠે ક્રિયા વિનાના છીએ’ એમ કહેલું છે. પ્રકાશતું અથવા ન પ્રકાશતું તેજ પોતે કાર્ય કરવામાં ઉદ્યમ કરતું નથી, પરંતુ પ્રકાશતું (તેજ) કોઈક નિમિત્તથી પોતે જેના સંબંધમાં આવે તેનો પ્રકાશ કરે છે, અને તેના જ દોષનો નાશ કરે છે. પરંતુ (તેને) પોતાને કોઈ (પદાર્થ)ની જરૂર નથી. ‘ગેહયો:’^૩ એટલે દેહ અને ઘરમાં પ્રકાશતું. આ બંને (સ્થલે પ્રકાશતું તેજ) સરખાં છે એમ જણાવવા એકસરખા (દેહ અને ગેહ) શબ્દથી (તેમને) જણાવેલ છે. ‘જ્યોતિરક્રિયા:’ એટલે જ્યોતિ (તેજ)ની પેઠે ક્રિયા વિનાના. આથી એમ કહેલું છે તેજની પેઠે ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. તેથી (અમારામાં) વિકારરૂપ ક્રિયા નહિ હોવાથી અમારે કોઈની જરૂર નથી, અને (અમારી પાસેથી) ફલ ચોક્કસ (મળે તેમ) નહિ હોવાથી (તારે) ફલની જરૂર હોય તો

૩. આ સાતમી વિભક્તિ(નું દ્વિવચન) છે. દેહમાં અને ઘરમાં રહેલાં તેજની પેઠે અમે ક્રિયા વિનાના છીએ, એવો અર્થ છે. (લે)

બીજાને અનુસરવું એમ સિદ્ધ થયું. ૨૦.

(પોતે) સંબંધ વિનાના છે એમ જણાવીને ભગવાન્ (બોલતા) બંધ થયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે :

એતાવદ્દુક્ત્વા ભગવાનાત્માનં વદ્વભામિવ ॥

મન્યમાનામવિશ્લેષાત્તદર્પઘ્ન ઉપારમત્ ॥૨૧॥

જૂદાં નહિ પડવાને લીધે, (પોતે) વહાલી હોય તેવી પોતાને માનતીને તેના મદનો નાશ કરનાર ભગવાન્ આટલું કહીને (બોલતા) અટક્યા. ૨૧.

આ (બોલતા અટકવું)જ વાણીથી ભગવાન્નું તિરોધાન થવું છે. ‘વહાલી હોય તેવી પોતાને માનતી’ શબ્દોથી તિરોધાન (થવા)નું કારણ કહેલું છે. તે (એ પ્રમાણે માનતી હોવા)નું કારણ પણ ‘જૂદાં નહિ પડવાને લીધે’ શબ્દથી કહેલું છે. જેમ શિશુપાલ વિગેરેના મદનો નાશ કરવા આને લઈ આવ્યા, એ પ્રમાણે આનો પણ મદ દૂર કરવા (આની સાથે) સંબંધ ન હોવાનું કહ્યું, તે એમ જણાવે છે કે મદના કારણરૂપ^૧ સાથે સંબંધ^૧ હોય ત્યાં સુધી મદ દૂર થતો નથી, તેથી આથી જ^૨ તે (દૂર) થશે એમ જાણીને, (ભગવાને તેમ) કર્યું^૩. ‘વહાલી’ એટલે ભગવાનને ઘણી જ પ્રિય, તેનામાં પ્રેમ હોવાને લીધે ભગવાનને તેની જરૂર હોય તેવી. ભગવાનને ઘણી સ્ત્રીઓ હોવાથી, કાર્યની^૪ બીજી રીતે પણ સિદ્ધિ થતી હોવાથી, એક પત્નીવાળાને જેમ પત્ની પ્રિય હોય છે, તેમ હું ભગવાનને પ્રિય છું એવું તે માનતી હતી. તેમ માનતી ન હોત તો જૂદા ન પડવું તે (પોતે પ્રિય હોવાનું માનવાના) કારણરૂપ પણ ન હોત.

અથવા (રુક્મિણી) અજ્ઞાનને લીધે ભગવાનને ભજે છે તેથી તેને જ્ઞાન આપવા ભગવાને એ પ્રમાણે કહ્યું, એમ જણાવવા ‘પોતાને (ભગવાનને) વહાલી (વલ્લભામ્) (માનતીને)’ એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. ભગવાનને તે સ્ત્રી જેવા માનતી હતી. ‘જેમ સ્ત્રીથી સારી રીતે આલિંગન પામેલો બહારનું કાંઈ પણ જાણતો નથી’

૧-૧. શિશુપાલ વિગેરેને મદ થવાનું કારણ રુક્મિણી પોતે જ હતી કારણ કે તે માયા હતી. તેથી તેઓને મદ થવાનાં કારણરૂપ રુક્મિણી સાથે ભગવાનને સંબંધ હોય ત્યાં સુધી તેઓનો મદ દૂર થાય નહિ, પરંતુ વધે એવો અર્થ છે. મદ થવાનું કારણ (રુક્મિણી) સાથે ભગવાનનો સંબંધ પ્રબળ થાય તેમ તે અધિક મદ ઉત્પન્ન કરે, એવો ભાવ છે. (લે)

૨. ‘આથી’ એટલે ‘સંબંધ ન હોવાનું જણાવવાથી.’ (લે)

૩. ‘તેમ કર્યું’ એટલે ‘સંબંધ ન હોવાનું જણાવ્યું’ જે ભગવાનને રુક્મિણી સાથે લૌકિક સંબંધ હોત તો પત્નીને બીજા સાથે સંબંધ કરવાનો તેને ઉપદેશ જ ન કરત, એવો ભાવ છે.

૪. ‘કાર્ય’ એટલે ‘પુત્રોની ઉત્પત્તિ’ એવો અર્થ જણાય છે.

એવા સુષુપ્તિના ઉપાખ્યાનમાં 'શારીર આત્મા (જીવ) ઘણા જ્ઞાનવાળા આત્માથી સારી રીતે આલિંગન પામેલો છે' એમ જણાવેલું છે. બ્રહ્મસૂત્ર ૧।૩।૪૨માં આનું વિવેચન કરેલું છે. તે (જીવ)ને જેમ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે, તેમ આ (રુક્મિણી)ને પણ (ભગવાન્ જ્ઞાન આપે છે), એવો (અર્થ છે).

અથવા પોતે લગભગ પ્રિય હોય તેવી પોતાને માનતીને, આટલું કહીને ભગવાન્ અટક્યા, વાક્યથી(બોલતા અટક્યા), અને કાયા અને મનની ક્રિયા કરતાં અટક્યા. ૨૧.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી, ત્યાર પછી જે થયું તે કહે છે :

ઈતિ ત્રિલોકેશપતેસ્તદાત્મનઃ પ્રિયસ્ય દેવ્યશ્રુતપૂર્વમપ્રિયમ્ ॥

આશ્રુત્ય ભીતા દ્વિ જાતવેપશુશ્ચિન્તાં દુરન્તાં રુદતી જગામ હ ॥૨૨॥

અહો! ત્રણ લોકના ઈશ્વર અને પતિ, પોતાના પ્રિયનું પહેલાં નહિ સાંભળેલું, અપ્રિય એવું તે (વાક્ય) સાંભળીને દેવી ભય પામી. (તેના) હૃદયમાં કંપ થયો, (અને) રડતી તે ઘણી ચિંતા પામી. ૨૨.

(એ ત્રણ શ્લોકોમાં) સારી રીતે જ્ઞાનવાળીની, કાંઈક જ્ઞાનવાળીની અને મૂરછા પામેલીની અવસ્થાઓ અનુક્રમે કહેલી છે, કારણ કે તે ત્રણ ગુણવાળી હતી. તેથી સત્વથી આરંભી તમોગુણ સુધીની અવસ્થાઓ વર્ણવેલી છે. દરેક ગુણ ત્રણ પ્રકારનો હોવાથી (દરેકનાં) ત્રણ ત્રણ (કાર્ય) કહેવામાં આવે છે.

તે પૈકી પહેલાં (આ શ્લોકમાં) સત્ત્વગુણના ત્રણ કાર્યો કહે છે. 'એવું' એટલે પહેલાં કહેલા પ્રકારથી સંબંધનો અભાવ જણાવનારું વાક્ય સાંભળીને (૧) આરંભ માં (ભગવાન્ મારો) ત્યાગ કરશે એમ માની ભય પામી. (૨) પછી હૃદયમાં 'વેપથુઃ' કંપ પણ થયો, અને (૩) ઘણી ચિંતા પણ થઈ. ચિંતા સાત્ત્વિક છે, ભય તામસ છે. ભગવાન્ ત્રણ લોકનાં ઈશ્વર અને પતિ છે, અને પોતાના પણ પતિ છે, (ભગવાન્ સાથે રુક્મિણીના) ઉત્તમ લૌકિક અને વૈદિક સંબંધો કહ્યા. 'તદા' એટલે તે સ્થિતિમાં, અથવા 'તદ્' એટલે પ્રખ્યાત, સર્વને જણાએલું (ભગવાનનું વાક્ય...) તેથી (ભગવાન્ તેને) સત્ય પણ કરે (રુક્મિણીનો ત્યાગ પણ કરે).

માત્ર લોક પ્રમાણે અને વેદ પ્રમાણે જ (તેને ભગવાન્ સાથે) સંબંધ હતો એમ ન હતું, પરંતુ (ભગવાન્ તેને) પોતાને પણ પ્રિય હતા.

આ મજ્જરીનું વાક્ય હશે, તેથી ભય કેમ પામી? એવી શંકા થાય, તેથી 'દેવી' શબ્દ યોજેલ છે. તે દેવતારૂપ હતી. તેથી ભગવાન્ સત્ય જ કહે છે એમ તેણે જાણ્યું.

૧. 'તદાત્મનઃ = તદા + આત્મનઃ એવો પાઠ લઈ આ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

‘ત્યારે (ભગવાનનો) અભિપ્રાય જાણીને, મદનો ત્યાગ કરી, (તેમને) શરણ કેમ ન ગઈ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પહેલાં નહિ સાંભળેલું’ વિશેષણ યોજેલું છે. મદ તો (તેને) સદાએ થતો, પરંતુ વાક્ય કોઈ પણ સમયે એવા પ્રકારનું સાંભળેલું નહોતું. તે પણ ‘આ’ સારી રીતે અભિપ્રાયથી અને અર્થથી સાંભળ્યું (જાણ્યું). તેથી (૧) આરંભમાં મનમાં ભય થયો. (૨) હૃદયના સ્થાનમાં કંપ પણ થયો. આ કાયાના (કાર્ય) જેવું થયું. (૩) બુદ્ધિનો અહંકાર તો દૂર કરવો જ જોઈએ, ચિત્તમાં ચિંતા થઈ એટલે અહંકાર જતો રહ્યો. રડતી હતી એ ઈન્દ્રિયોનું રૂદનરૂપ (કાર્ય) એમ જણાવવા માટે થયું કે અહંકાર તે (આંસુઓના) રૂપથી નીકળી ગયો. (ભગવાનના) માત્ર વાક્યથી જ (તેની) આવી અવસ્થા કેમ થઈ, એવું આશ્ચર્ય જણાવવા ‘હ’ ‘અહો!’ શબ્દ યોજેલ છે. આ (દેહની) અંદરનું (કાર્ય) જણાવ્યું. ૨૨.

નીચેના શ્લોકમાં (દેહની) બહારનું (કાર્ય) જણાવે છે :

પદા સુજાતેન નખારુણશ્રિયા ભુવં લિખન્ત્યશ્રુભિરજ્ઞનાસિતૈઃ ॥

આસિચ્ચતી કુકુમરૂષિતૌ સ્તનૌ તસ્થાવધોમુખ્યતિદ્ઃખરુદ્ધવાક્ ॥૨૩॥

નખોને લીધે લાલ કાંતિવાળા ઘણા કોમલ ચરણથી ભોંય ખોતરતી કેસરના લેપવાળા સ્તનોને કાજલને લીધે કાળા થએલા આંસુઓથી સિંચન કરતી, ઘણા દુઃખને લીધે રૂંધાએલી વાણીવાળી નીચું મુખ રાખી ઉભી રહી. ૨૩.

(૧) ‘સુજાતેન’ એટલે ‘ઘણા કોમલ અથવા ભાગ્યના ચિહ્નવાળી’ તેથી ભાગ્યના ચિહ્નોને અથવા (તેમને) ઉત્પન્ન કરનારને દોષ દેતી (રુક્મિણી) તે પ્રમાણે કરતી (ભોંય ખોતરતી) હતી; અથવા ચરણ ઉત્તમ હોવાથી, (રુક્મિણીનું) એવું અનિષ્ટ થશે નહિ એમ જણાવવા તે પ્રમાણે (શુકે) કહેલું છે. ‘નખારુણશ્રિયા’ એટલે નખોની અંદર અથવા નખોને લીધે લાલ હતી કાંતિ જેની તેવો (ચરણ હતો). આ (વિશેષણ)થી નખોને મણિરૂપ કહેવા છે. આ સાત્ત્વિક ઉત્તમપણું છે, કુદરતી અને આકસ્મિક સરસાઈવાળા ચરણથી ભોંય ખોતરતી હતી. ચિંતાથી પીડાએલી તેવું જ કાર્ય કરે છે તેથી તે ભોંય ખોતરતી હતી એમ (કહેલું છે). ભૂમિમાં કાંઈ પણ ખોતરવાની (શાસ્ત્રની) મના છે. ‘હું ભૂમિને તોડી (તેની) અંદર પ્રવેશ કરીશ’ એવા ભાવથી (તે) તે પ્રમાણે ખોતરતી હતી. આ લૌકિકી ભાષા છે. લૌકિક ભાવ દૂર કરવા માટે જ ભગવાને તે પ્રમાણે કહેલું, તેથી (ભગવાનમાં રાખેલો) હરકોઈ ભાવ ભરપૂર થાય ત્યારે ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારો થાય છે એમ જણાવવા તે પ્રમાણે કહેલું છે. તેથી આ (વિશેષણ)થી તેની કાયાનું કાર્ય જણાવ્યું.

(૨) ‘કેસરના લેપવાળા સ્તનોને આંસુઓથી સિંચન કરતી’ (વિશેષણથી)

મનનું કાર્ય કહે છે. મનમાં ઘણો શોક હોવાને લીધે સદા ઉત્પન્ન થતાં આંસુઓ કાજલને પણ ઘોઈ નાખીને બહાર નીકળતાં હતાં, એટલે તેનો બધોએ ઉત્તમ રંગ આંસુઓ ઘોઈ નાખતા હતા એમ સૂચવેલું છે, કારણ કે તેમણે કેસર અને કાજલ બંનેને ઘોઈ નાખ્યાં. ‘મુખ નીચે રાખી’ એથી પણ મનનું જ કાર્ય કહેલું છે. (૩) ઘણા દુઃખને લીધે તેની વાણી રૂંધાએલી હતી, એમ વાણી બંધ થયાનું (કહેલું છે). (કાયા અને મન) બંનેની થોડી ક્રિયા (રહેલી). વાણી તો બંધ જ થઈ એવો (અર્થ છે). ૨૩.

તેની બહારની અને અંદરની સ્થિતિ કહીને તેનો દેહ પડ્યો, એમ અને પહેલા વિશેષણથી મનનો પાત થયો (બુદ્ધિ નાશ પામી), એમ નીચે કહે છે :

તસ્યાઃ સુદુઃખભયશોકવિનષ્ટબુદ્ધેર્હસ્તાચ્છલથદ્વલયતો વ્યજનં પપાત ॥

દેહશ્ચ વિક્લવવધિયઃ સહસૈવ મુહ્યન્ રમ્ભેવ વાયુવિહતા પ્રવિકીર્યં કેશાન્ ॥૨૪॥

ઘણું દુઃખ ભય અને શોકને લીધે નાશ પામેલી બુદ્ધિવાળીના તેના સરી જતા બંગડીવાળા હાથમાંથી પંખો પડી ગયો અને મંદ થતી બુદ્ધિવાળીનો દેહ એકાએક મૂર્છા આવતાં વાયુએ ઉખેડી નાખેલી કેળની પેઠે કેશ વિખરાઈને પડ્યો. ૨૪.

તેનો દેહ પડ્યો. (૧) બુદ્ધિ પ્રયત્ન દ્વારા દેહને ધારણ કરનારી છે. તેનો તો ત્રણ પ્રકારે (ત્રણ કારણથી) નાશ થયો, એમ (તેનો નાશ કરનારાં) ઘણું દુઃખ, ભય અને શોક કહેલાં છે. પુરુષોત્તમ નામના પદાર્થ (પોતાની પાસે) નહિ હોવાને લીધે, અથવા આનંદરૂપ ભગવાનનો તિરોભાવ થવાથી (તેને) ઘણું દુઃખ થયું. ‘ભગવાન્ બીજાઓને (મને) આપી દેશે’ એવા (વિચારથી) ભય થયો. પોતાનું સર્વસ્વ જતું રહેવાથી શોક થયો. (એ) ત્રણ દોષને લીધે બુદ્ધિનો નાશ થયો. (૨) તે (બુદ્ધિના નાશ) પોતાનું (કાર્ય) પ્રયત્ન ન થવા દેવાનું પણ કર્યું, એમ ‘સરી જતી બંગડીવાળા હાથમાંથી પંખો પડી ગયો’ શબ્દોથી કહેલું છે. (રુક્મિણી) દૂબળી થવાથી બંગડી સરી જવા લાગી. પહેલાં ગુણનો ક્ષય થયો, પછી ગુણવાળા પદાર્થનો (ક્ષય થયો) એમ નિયમ પ્રમાણે ક્ષય થયો, એટલે અલૌકિક પ્રકારથી તે (તેનો દેહ) પડી ન હતી. જેનાથી તે વાયુ ઢોળતી હતી તે પંખો, (પોતાને) ધારણ કરી રાખવાનો પ્રયત્ન જતો રહેતાં પડી ગયો. આથી એમ કહેલ છે કે (રુક્મિણીનો) સ્થૂલ પ્રયત્ન જતો રહ્યો. (૩) સૂક્ષ્મ (પ્રયત્ન) જેનાથી પ્રાણ ધારણ થાય છે તે પણ જતો રહ્યો. એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ‘અને દેહ પડ્યો’. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તે (દેહ)ના સંબંધવાળા આભૂષણો વિગેરે પણ (પડ્યાં). આથી પણ સૂક્ષ્મ (પ્રયત્ન) જે મૂલતત્ત્વરૂપ પ્રાણને ધારણ કરનારો છે તે બાકી રહ્યો. તે જતો રહે તો સર્વ

(પ્રાણ)નો નાશ થાય, તેથી ભગવાને ત્યાં સુધી દૂર પરીક્ષા કરી. લૌકિક (રુક્મિણી)ને અલૌકિક પુનઃજીવન આપવું^૧ (પ્રાણ તદ્દન ગયા પછી ફરી જીવતી કરવી) એ યોગ્ય નહિ હોવાથી, (પ્રાણ તદ્દન જાય) તે પહેલાં જ (ભગવાન્) ઉપાય કરશે.

દેહ ધારણ કરનારી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ સ્વપ્નમાં પણ રહે છે, તેથી (તે હોવા છતાં રુક્મિણીનો) દેહ કેમ પડ્યો? એવી શંકા થાય, તેથી ‘મંદ થતી બુદ્ધિવાળાનો’ શબ્દ યોગ્ય છે. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ પણ મંદ થઈ ગઈ હતી. વિચાર કરવાથી મંદપણું દૂર થાય તેમ ન હતું એમ ‘એકાએક મૂર્છા આવતાં’ શબ્દોથી કહેલું છે. (તે) અડધી મરણ પામી હતી. માત્ર આસન્ય (પ્રાણ) રહેલો. તેથી જ તે પડી (ગઈ) મરણ પામી નહિ.

‘પડવાનો પણ ભય હોય છે, તેથી ભયને લીધે તેણે (પડતાં બચવાનો) પ્રયત્ન કર્યો હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી તેમ (થયું) ન હતું એમ જણાવવા ‘વાયુએ ઉખાડી નાખેલી કેળની પેઠે’ એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ વાયુના ઝપાટાથી કેળ ભાંગીને પડે છે, તેમ (કેળની પેઠે) પોતે પણ કોમલ (રુક્મિણી) સર્વ (હરકોઈ) પ્રકારના પ્રયત્ન વિના (પડી ગઈ). ‘કેશ વીખરાઈને’ શબ્દથી કેળની સમાનતા કહેલી છે અથવા મૂર્છા (થઈ તે) સમયે (તેનું) માથું ભમ્યું, એટલે કેશની ગાંઠ છૂટી જતાં કેશ વીખરાઈ ગયા. (તેણે) કેશ વેણીના આકારથી બાંધેલા (ગૂંથેલા) ન હતા. ૨૪.

પછી (એક) ક્ષણનો વિલંબ થશે તો (રુક્મિણીના મનની) શાંતિ થઈ શકશે નહિ, એમ (જાણીને), ભગવાને અનાદર (કરવા)ના વિચારનો ત્યાગ કરી, તેનો આદર (કરવા)નો વિચાર કરીને, તરત જ (તેનું સાંત્વન કરવાના) ઉપાય કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તદ્દૃશ્વા ભગવાન્ કૃષ્ણઃ પ્રિયાયાઃ પ્રેમબન્ધનમ્ ॥

હાસ્યપ્રૌઢિમજ્ઞાનન્ત્યાઃ કરુણઃ સોડન્વકમ્પત ॥૨૫॥

હાસ્યનું માહાત્મ્ય ન જાણનારી પ્રિયાનું તે પ્રેમનું બંધન જોઈને તે દયાળુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે (તેના પર) દયા કરી. ૨૫.

તેને પડી ગએલી જોઈને, (ભગવાને) દયાળુ થઈને (તેના પર) દયા કરી, તેનું દુઃખ દૂર કરવાની* ઈચ્છા કરી.

૧. ઉત્તરાર્ધમાં ભગવાન્ લોકના ધર્મ પ્રમાણે લીલા કરે છે. તેથી તેવી લીલાના સંબંધવાળી (રુક્મિણી)ને અલૌકિક પ્રકારે ફરી જીવતી કરવી, એ યોગ્ય નથી. પૂર્વાર્ધમાં ભગવાને અલૌકિક પ્રકારે લીલા કરેલી, તેથી ત્યાં વ્રજવાસીઓને અલૌકિક પ્રકારે ફરી જીવતા કરેલા એમ ત્યાં જ બારમા અધ્યાયમાં કહેલું છે એવો ભાવ છે. (લે)

*. આ ‘દયા’ શબ્દનો અર્થ કહેલ છે, કારણ કે ‘દયા’ શબ્દનો અર્થ ‘બીજાના દુઃખનો નાશ કરવાની ઈચ્છા’ છે. (લે)

(ભગવાનના) અભિપ્રાય પ્રમાણે જે (વાક્યો) તે આગળ કહેશે તેટલું તેણે કહેવું જોઈએ, અને પછી (તેને) અભિમાન નથી એમ જાણવામાં આવતાં ભગવાન કૃપા કરત; પરંતુ વચમાં મૂર્છા (આવવા)થી જે તેનું પતન થયું, તે તેમનો (ભગવાનનો) અભિપ્રાય ન જાણવાથી થયું. ઈશ્વરના વાક્યના સંબંધમાં તો જ્યાં સુધી તે જ પોતાનો અભિપ્રાય પ્રકટ ન કરે ત્યાં સુધી બીજો અર્થ જણાવવો ન જોઈએ. તેથી (રુક્મિણી) લૌકિક હોવાથી તે (ભગવાનના વાક્યનો) અભિપ્રાય જાણતી નહિ હોવાથી, (પોતાનો) ત્યાગ થવાના ભયને લીધે (તેની) તેવી અવસ્થા (થાય તે) યોગ્ય જ છે. તે સમયે (રુક્મિણીએ) ઉત્તર ન આપેલ હોવા છતાં, (તેને) અભિમાન નથી એમ ન જાણવામાં આવેલ હોવા છતાં, ભગવાને (તેના પર) કૃપા જ કરી, તેનું કારણ ‘દયાળુ’ વિશેષણથી કહેલું છે. (‘દયાળુ’ એટલે) દયાવાળા. દયા (કરવા)નું પણ કારણ આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી કહેલું છે. ‘ભગવાન’ શબ્દથી સર્વ અર્થનું જ્ઞાન (તેમને હતું એમ કહેલું છે). ‘શ્રીકૃષ્ણ’ એટલે સ્ત્રીઓને પ્રિય, તેઓનો ઉદ્ધાર કરવા પધારેલા, તે (રુક્મિણી)ને કેમ હણે ?

‘વચનથી દુઃખ પામીને ઘણાંએ મૂર્છા પામે છે. આમાં આશ્ચર્ય શું છે ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પ્રિયાનું પ્રેમનું બંધન (જોઈને)’ શબ્દો યોજેલ છે. તે પણ ભગવાનની ભક્ત હોવાથી તેમને પ્રિય હતી; (અને) ભગવાનનો સંબંધ નહિ રહે એમ જાણતાં જ પ્રાણનો ત્યાગ કરવારૂપ તેનો પણ ઘણો પ્રેમ હતો. પ્રેમ જ બંધનરૂપ હોવાથી, તે ભગવાનના પ્રેમથી જ બંધાઈને ઉભી હતી. તે (પ્રેમ) નહિ રહે એમ જાણવામાં આવતાં જ પડી ગઈ, એવો (તેનો પ્રેમ હતો).

રુક્મિણી પડી જાય તે યોગ્ય જ હતું, ભગવાન કયા અંશથી સંતોષ પામ્યા, કારણ કે સંતોષના કારણરૂપ આશ્ચર્ય(કારક કાર્ય) ન હતું’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હાસ્યનું માહાત્મ્ય ન જાણનારી’ શબ્દો યોજેલ છે. હાસ્યરસની અંદર પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાંતના નિયમ પ્રમાણે પદ (શબ્દ)ના અર્થ કહેવા તે (તેનું) માહાત્મ્ય છે તે પૈકી પૂર્વપક્ષ ભગવાને કર્યો, કારણ કે રુક્મિણી (તેમાં જણાવ્યું તેમ) લૌકિક ન હતી, તેમજ તેને લૌકિક વિષયની દરકાર પણ ન હતી. તેથી (રુક્મિણીએ) સિદ્ધાંત અવશ્ય કહેવો જોઈએ. તે કહેવાનું તે જાણતી ન હતી એટલે બાલકોની પેઠે અજ્ઞાનવાળી સ્થિતિમાં અભિમાન હોય તે દોષરૂપ નહિ હોવાથી, (તેની) મૂર્છા જોઈને સ્વભાવથી પણ ઘણા દયાળુ (ભગવાને તેના પર) દયા કરી. ૨૫.

પછી (ભગવાને) જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કહે છે :

પર્યઙ્કાદવરુદ્ધાશુતામુત્થાપ્ય ચતુર્ભુજઃ ॥

કેશાન્ સમૂહ્ય તદ્દકત્રં પ્રામૃજત્ પદ્મપાણિના ॥૨૬॥

પલંગ ઉપરથી એકદમ ઉતરીને, તેને ઉઠાડીને, ચાર ભુજાવાળાએ (તેના) કેશો ભેગા કરીને કમલ જેવા હસ્તથી તેનું મુખ સ્વચ્છ કર્યું. ૨૬.

(ભગવાને) પોતે પલંગ ઉપરથી એકદમ ઉતરીને, બે હસ્તથી તને ઉઠાડીને, બે હસ્તથી (તેના) કેશો ભેગા કરીને એક હાથથી કેશના બંધનને પકડી રાખી. જમણા (બીજા હાથ)થી તેનું મુખ સ્વચ્છ કર્યું. ‘કમલ જેવા હસ્તથી’ એટલે અમૃત સવતા ઠંડા હસ્તથી (મુખ સ્વચ્છ કર્યું). તેથી (તેનું) દુઃખ દૂર થયું અને (તે) જીવતી રહી. (ભગવાનના) સ્પર્શથી જ પ્રાણ આવ્યા. ૨૬.

પછી ભગવાને સ્વસ્થ થએલી રુક્મિણીને દિલાસો આપ્યો, એમ કહે છે :

પ્રમૃજ્યાશ્રુકલે નેત્રે સ્તનૌ ચોપહતૌ શુચા ॥

આશ્લિષ્ય બાહુના રાજન્નન્યવિષયાં સતીમ્ ॥૨૭॥

સાન્ત્વયામાસ સાન્ત્વણઃ કૃપયા કૃપણાં પ્રભુઃ ॥

હાસ્યપ્રૌઢિભ્રમચ્ચિતામતદર્હાં સતાં ગતિઃ ॥૨૮॥

હે રાજન્ ! જેમાં આંસુઓનો ભાગ હતો તેવાં બે નેત્રોને અને શોકને લીધે અસ્વચ્છ થએલાં બે સ્તનોને સ્વચ્છ કરી. જેને (પોતાના સિવાય) બીજો આશ્રય ન હતો તેવી સતીને બાહુથી આલિંગન કરી, દિલાસો આપવાનું જાણનાર સત્પુરુષોના ફલરૂપ પ્રભુએ કૃપાથી હાસ્યના માહાત્મ્યને લીધે ભમતાં ચિત્તવાળી, તેને યોગ્ય નહિ તેવી દીન (રુક્મિણી)ને દિલાસો આપ્યો. ૨૭-૨૮.

આંસુઓનો ભાગ જેમાં હતો તેવાં (નેત્ર)નાં આંસુઓ તે જ હાથથી સ્વચ્છ કરી, પછી (તેને) ઉઠાડીને જ, બે હાથે પકડી રાખીને, વચ્ચે એક (હસ્ત)થી (તેના) કેશને બાંધ્યા, (ગયા શ્લોકમાં) કહેલું કાર્ય કર્યું. તેથી (તેને) દિલાસો આપ્યો ત્યાં સુધી (ભગવાન્) ચાર ભુજાઓવાળા જ રહ્યા. ‘(નેત્રને) સ્વચ્છ કરવું’ એટલે આંસુઓ લૂછી નાખીને, આસપાસ રહેલા કાજલને સર્વત્ર (આખા નેત્રમાં) મૂકવું. તે જ પ્રમાણે બીજે^૧ પણ કર્યું. (પોતાનો) પ્રેમ પ્રકટ કરવા અને (હું તારો) ત્યાગ કરીશ નહિ એવો વિશ્વાસ આવે તે માટે બાહુથી આલિંગન કરીને (તે પ્રમાણે કર્યું).

‘(અમે) સ્ત્રી, પુત્ર અથવા ધનની ઈચ્છા રાખતા નથી’ એમ કહીને (ભગવાને) પાછું તે પ્રમાણે (સ્ત્રીનું સાંત્વન) કેમ કર્યું એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેને (પોતાના સિવાય) બીજો આશ્રય ન હતો’ એવું વિશેષણ યોજેલું છે, ‘ન હતો બીજો આશ્રય જેને’ તેવી (તે હતી) એટલે જો આ (ભગવાન્) પણ આશ્રય ન રહેત તો (તેના) દેહનો નાશ થાત. તેને તેવી જાણીને, ‘જેઓએ મારા માટે લોકના ધર્મોનો

ત્યાગ કરેલો છે તેઓનું હું રક્ષણ કરું છું’ એવી પોતાની પ્રતિજ્ઞા સાચવવા માટે જ ભગવાને તેમ કર્યું, એવો અર્થ છે, અને તેથી (ભગવાને) સ્ત્રી તરીકે (તેની) ઈચ્છા રાખી નથી, પરંતુ જેને બીજો કોઈ આશ્રય નથી તેવી તરીકે (કામના) રાખી છે. વળી (તે) સતી એટલે પતિવ્રતા હતી. તેનો અનાદર કરવાથી મર્યાદાનો પણ વિરોધ થાય. પરિક્ષિતને ભ્રમ ન રહે તે માટે ‘હે રાજન્!’ એવું સંબોધન કરેલું છે, કારણ કે રાજા (લૌકિક) વિષયોથી ભરપૂર હોય છે. ૨૭.

વળી (ભગવાને) દિવાસો આપ્યો એમ અઠાવીસમા શ્લોકમાં કહે છે. પછી ભગવાને વાક્યોથી (તેને) દિવાસો આપ્યો. ‘(મારે તારી સાથે) સંબંધ નથી એમ (ભગવાને) પોતે જ જણાવીને (તેને) દિવાસો કેમ આપ્યો?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘દિવાસો આપવાનું જાણનાર’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘કૃપાથી’ શબ્દથી દિવાસો આપવાનું કારણ (કહેલ છે). કોઈ પણ પ્રકારના ભયથી તો (દિવાસો આપ્યો) ન હતો. ‘દીન’ શબ્દથી દયા કરવાનું કારણ કહેલું છે. પત્ની હોવાથી તો (દયા કરી) ન હતી.

‘દીનપણું અને પત્નીપણું બંને ગુણો સ્ત્રીમાં હોવાથી દીનપણું જ દયા કરવાનું કારણ કેમ ગણાય?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પ્રભુએ’ શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે ભગવાન પોતાથી જ શક્તિવાળા હતા, પત્ની વિગેરેની તેમને દરકાર ન હતી.

‘હાસ્યના માહાત્મ્યવાળાં વાક્યોને લીધે ભમતાં ચિત્તવાળી’ શબ્દથી વાક્યથી દિવાસો આપવાનું કારણ કહેલું છે. તેવી તે ન હોત તો કાયાથી દિવાસો આપવાથી જ કાર્ય પતી જાત. તે તેવી હોવાથી ચિત્તના ભ્રમને પણ દૂર કરવાનો હતો.

‘ચિત્તમાં ભ્રમ ભલે રહે. તેથી શું થાય?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘તેને યોગ્ય નહિ તેવી’ વિશેષણ યોજેલું છે. ‘તે’ એટલે ‘(૧) શરીરથી કૃપા અને (૨) વાણીથી કૃપા નહિ, અથવા (૧) શરીરમાં સ્વસ્થપણું અને (૨) ચિત્તમાં અસ્વસ્થપણું એવા બે પ્રકારની સ્થિતિમાં રહેવા’ ને તે યોગ્ય ન હતી, કારણ કે ભગવાન સત્પુરુષોના ફલરૂપ છે કેમ કે સત્પુરુષો સદેહ વિનાના હોય છે (અને) ‘બે વાર બાણ ચડાવતા નથી, શરણે આવેલાનું બે વાર (બે પ્રકારે) સ્થાપન કરતા નથી’ ‘હે કૌંતેય! મારા ભક્તનો નાશ થતો નથી એવી (મારી) પ્રતિજ્ઞા જાણ’ એવાં ભગવાનનાં વાક્યમાં વિશ્વાસ રાખીને પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી (તેનાં) ચિત્તના ભ્રમને દૂર કરવા વાણીથી (તેને) દિવાસો આપવો જોઈએ. ૨૮.

તે જ (વાણી) નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી કહે છે :

૧. ‘બીજે પણ’ એટલે સ્તનોના સંબંધમાં.

૨. આ ‘પ્રભુ’ શબ્દનો અર્થ છે.

શ્રીભગવાન્ કહે છે :

માં મા વૈદર્ભિસૂયેથા જાને ત્વાં મત્પરાયણામ્ ॥

ત્વદ્વચ: શ્રોતુકામેન ક્ષ્વેલ્યાચરિતમ્જગને ॥૨૯॥

હે વૈદર્ભિ ! મને તું દોષ ન દે. તને મારામાં આસક્તિવાળી હું જાણું છું. હે અંગના ! તારું વચન સાંભળવાની ઈચ્છાવાળાએ (મેં) મજ્જરી કરેલી. ૨૯.

કાયા, વાણી અને મન મધ્યે પહેલાનું તેની પછીનાના કરતાં ઘણું બલવાનું હોવાથી, કાયાથી દિવાસો આપવામાં આવ્યો ત્યારે તે દિવાસો ફલરૂપ હોવાથી, અને વાણીનો દિવાસો દુર્બલ હોવાથી, દિવાસો થઈ જ ગયો, પરંતુ વાણીથી દિવાસો આપવામાં ન આવે તો કાયા અને વાણીમાં પરસ્પર વિરોધ હોવાને લીધે ભગવાન વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી એવું રુક્મિણીના મનમાં થાય, તેથી તેવું નથી એમ ‘હે વૈદર્ભિ ! મને તું દોષ ન દે’ શબ્દોથી ભગવાન તેને કહે છે. તું મને દોષવાળો ન જાણ; અથવા ‘ભગવાને મને વિના કારણ આટલું દુઃખ દીધું’ એવા વિચારથી કદાચ રુક્મિણી ક્રોધ કરે. બીજું^૧ તો સ્વાભાવિક જ હતું. તેનાથી^૨ કોઈ ઉપકાર માનતું નથી.

‘ત્યારે આચરણથી વિરુદ્ધ (ભગવાનના) એવા વચનનો શું અભિપ્રાય હતો ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘તને (મારામાં આસક્તિવાળી) જાણું છું’ શબ્દો કહેલા છે. જૂદા પ્રકારની જાણીને જૂદા પ્રકારનું કહેવું (એ) અભિપ્રાય સૂચવનારું છે.

‘જો રુક્મિણી સર્વ પ્રકારે દોષ વિનાની હોય તો ગર્વવાળી હોવા છતાં ભગવાન તેનો દોષ ગણે^૩ નહિ તેથી દોષ દૂર કરવાનું શું પ્રયોજન ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે વૈદર્ભિ !’ એવું સંબોધન કરેલું છે. જન્મભૂમિના સંબંધને લીધે કોઈ સમયે રુક્મિણી ‘હું જ ભગવાનને પ્રિય છું’ એમ^૪ પણ માને, કારણ કે ભગવાને ચિત્તની

૧. ‘બીજું’ એટલે ‘લૌકિક વિષયોનો અભાવ વિગેરે’ એવો અર્થ છે. (લે)

૨. ‘તેનાથી’ એટલે ‘લૌકિક વિષયો વિગેરેથી’. આવા લૌકિક વિષયો પ્રાપ્ત થાય, તેથી કોઈ પણ ભક્ત ઉપકાર માનતું નથી. તેથી ‘તેવા વિષય નથી’ એમ કહેવાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થતું નથી, કારણ કે વિષયો ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ત્યાગના વચન (ભગવાને) કહ્યાં તે દુઃખ આપનારાં છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૩. ‘દોષ ગણે નહિ’ એટલે ભગવાન આવાં વચનો કહે તો પણ રુક્મિણી લૌકિક વિષયો (પ્રાપ્ત કરવા)ના વિચાર નહિ કરે, એવો અર્થ છે. (લે) અહિં ભગવાને પોતે જે વાક્યો કહેલાં તેને લીધે રુક્મિણી પોતાને દોષ ન આપે તે માટે, પોતાના ઉપર દોષ ન મૂકવા તેને કહે છે. રુક્મિણીને દોષ વિનાની કહે છે. તેથી રુક્મિણી સર્વ પ્રકારે દોષ વિનાની હોય તો ગર્વને દોષ ગણી તે દૂર કરવા પ્રયાસ કરવાનું શું પ્રયોજન ? એવો અર્થ હોવાનું જણાતાં લેખથી જૂદા પ્રકારે અર્થ કરેલો છે.

૪. ‘એમ’ એટલે ‘વિષયોના ભોગને’ (લે) ઉપર નોટ ૩ માં જણાવેલ કારણથી લેખથી જૂદા પ્રકારે

વૃત્તિ જૂદા પ્રકારની (ચંચલ) કરેલી છે, તેથી તેના ગર્વને હણવો અને મજરી કરવા માટે વચન કહેવું એ બેમાં પરસ્પર વિરોધ નથી. ૧. મુખ્યા ૨. ગૌણી અને ૩. તાત્પર્ય જણાવનારી એવી શબ્દની અર્થ જણાવનારી ત્રણ શક્તિઓ છે. લક્ષણા અને ગૌણી તો ભેદ વિનાની (એક જ) છે, અથવા તાત્પર્ય જણાવવામાં તેમનો સમાવેશ થાય છે તે પૈકી ભગવાનના વચનના ૧. મુખ્ય અર્થનો ભંગ (બંધ ન બેસવું) ગર્વનો નાશ કરવાના મતમાં અને મજરી કરવાના મતમાં સમાન છે. ૨. પછી પ્રસંગને લીધે લેવાતો ગૌણ અર્થ મજરી કરવામાં પરિણમે છે, અને ૩. તેમ કરવાનું તાત્પર્ય તો ગર્વનો નાશ કરવામાં (પરિણમે છે) એમ (નાં. ૨ અને ૩) બંનેમાં વિરોધ નથી. ‘સ્ત્રીઓ પાસે, મજરીમાં, વિવાહમાં... (અસત્ય બોલવું નિંદ્ય નથી)’ શ્રીમદ્ભાગવત ૮|૧૯|૪૩ એ વાક્ય પ્રમાણે મુખ્ય અર્થ વિનાના શબ્દના ઉપયોગથી (આ પ્રસંગે) દોષ થતો નથી. તેમ ન હોય તો તાત્પર્ય વિગેરે (શબ્દના અર્થ જણાવનારી શક્તિઓ) વ્યર્થ થાય. વળી ‘ઋષિઓ ન સમજાય તેવાં વચન કહેનારા છે અને ન સમજાય તેવું વચન મને પણ પ્રિય છે’ એ ભગવાનના વચનને લીધે પણ (અહિં એવા શબ્દના ઉપયોગથી દોષ થતો નથી). પૂર્વ પક્ષના નિયમ પ્રમાણે તે (રુક્મિણી)માં બહિર્મુખપણું અને લૌકિકપણું છે એમ જણાવીને’ (ભગવાને) વાક્યો યોજેલાં એમ એમ કહેલું છે. (તેને) દિલાસો આપવા ભગવાન (હવે આવા) પ્રસંગોથી થતાં ફલ^૫ જણાવે છે. મુખ્ય અર્થ^૬ (ભગવાને) ઈચ્છેલો નથી, તે વિષયનું કારણ ‘તેને મારામાં આસક્તિ વાળી હું જાણું છું’ શબ્દોથી કહેલું છે. હું જ છું ઉત્તમ ગતિ જેની, તેવી (તું છો).

‘ત્યારે (મને આવાં વચનો) કહેવાનો શો અભિપ્રાય હતો?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મજરી કરેલી’ શબ્દો યોજેલ છે. ‘શ્વેલી’ એટલે મજરી. મજરી (કરવા) માટે જ ગાળો^૭ ઉત્પન્ન થએલી છે તેથી તેવાં વચન કહેલાં (એ) મજરી જ કરેલી, એવો અર્થ છે. ‘હે અંગના!’ સંબોધનથી તેમ કરવામાં દોષ નથી એમ કહેલું છે. ‘અહ્ગં’ દેહ ‘નયતિ’ પ્રાપ્ત કરાવે તે (અંગના) તેથી તેવી (સ્ત્રી) સાથે રસ ઉત્પન્ન

અર્થ કરેલો છે.

૫. મજરી, કોપ, વિગેરે પ્રાસંગિક ફલ છે. (લે)

૬. ‘મુખ્ય અર્થ’ એટલે ‘ત્યાગ’ (લે)

૭. વિવાહ વિગેરેમાં બોલાય છે તેવી. (લે)

૮. ‘આત્મા વૈ પુત્ર ઉત્પન્નઃ’ ‘પોતે જ પુત્ર (તરીકે) ઉત્પન્ન થાય છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે પતિ જ પોતાની સ્ત્રીમાં પાછો પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પત્ની પતિને નવો (પુત્રનો) દેહ પ્રાપ્ત કરાવે છે એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

થાય તે માટે (એવું વચન) બોલવું જ જોઈએ. (આવું બોલવાનું) કોઈ સમયે જ થતું હોવાથી, તે જ સમયે આ (રસની ઉત્પત્તિ) ન થાય તો પણ દોષ નથી, પરંતુ ભવિષ્યમાં (રસની ઉત્પત્તિ ન થાય તો દોષ) થાય. ભગવદ્વીય તરીકેનો ગર્વ તો થોડો રાખવો જ જોઈએ, નહિ તો જ્ઞાનમાર્ગથી (ભક્તિમાર્ગમાં) શું ભેદ રહે ? પરંતુ બહુ (ગર્વ) ન રાખવો. તે (ગર્વ) ઉતારવાનો હતો ત્યારે (ઉતારવાનાં વચનના) બોલનાર ઈશ્વર હોવાથી બધોએ (ગર્વ) જતો રહ્યો, અને તેનો જેમને આધાર હતો તેવા પ્રાણ પણ (અટકી) ગયા (જતા હતા). તે (ભગવાને) ઈચ્છેલ નહિ હોવાથી ‘તને (મારામાં આસક્તિવાળી) હું જાણું છું’ શબ્દોથી (તેમનો) પાછો સંચાર (થયાનું) કહે છે; પરંતુ ‘હું જ (ભગવાનને) પ્રિય છું’ એમ (તારે) ન માનવું, એવો ભાવ છે. ‘તારું વચન સાંભળવાની ઈચ્છાવાળાએ’ વિશેષણથી મજ્જરી (કરવા)નું પ્રયોજન કહેલું છે. ગૂઢ (અર્થ તરત ન સમજાય તેવું) વાક્ય પણ સાંભળવું જોઈએ, એવો ભાવ છે. ૨૯.

નીચેના શ્લોકમાં (એવાં વચન કહેવાનું) બીજું પ્રયોજન કહે છે :

મુખં ચ પ્રેમસંરભ્ભસ્ફુરિતાધરમીક્ષિતુમ્ ॥

કટાક્ષપારુણાપાડ્ગં સુન્દરભ્રુકુટીતટમ્ ॥૩૦॥

અને પ્રેમના સંવાદને લીધે ફડફડતા અધરવાળું, કટાક્ષ ફેંકવાથી લાલ થએલા આંખના ખૂણાવાળું, સુંદર ભ્રમરના ઢોળાવવાળું મુખ જોવાને (મજ્જરી કરેલી....શ્લોક ૨૯). ૩૦.

અને મુખ જોવાને (મજ્જરી કરેલી), કારણ કે ગાળ દેવામાં આવે ત્યારે લોકો કોપ કરે છે, તેમ તું પણ કોપ કરીશ એવા વિચારથી, (તારામાં) કોપ ઉત્પન્ન કરવા તે પ્રમાણે (મને) કહેલું. (૧) સાત્ત્વિક (૨) રાજસ અને (૩) તામસ એવા ત્રણ પ્રકારનો પ્રેમ હોય છે. તે પૈકી (૧) સાત્ત્વિક (પ્રેમ) પુત્રો વિગેરેમાં સમાન હોય છે. (૨) ધર્મ સહિત રાજસ (પ્રેમ) સ્ત્રીમાં જ હોય છે (૩) તામસ (પ્રેમ) તો જ્ઞાનમાં જ હોય છે. કુદરતી તે (રાજસ) પ્રેમ કોઈ વાર અહિં જોવો જોઈએ, એવા હેતુથી તે ઉત્પન્ન કરાવવા (એવું) વચન (કહેલું). પ્રેમને લીધે જે કોધવાળો સંવાદ થાય, તેને લીધે ફડફડતો હોય અધર જેની અંદર તેવું, કટાક્ષ ફેંકવા એટલે ત્રાંસી દષ્ટિઓ (કરવી), તે સહિત લાલ ‘અપાડ્ગં’ આંખનો ખૂણો છે જેનો તેવું, અને સુંદર છે ભ્રમરનો ઢોળાવ (જેમાં તેવું મુખ જોવા મજ્જરી કરેલી). (જ્યારે ફડફડતો અધર હોય) ત્યારે જ રસાલ મુખ તામસ થાય. અને (આંખનો ખૂણો લાલ હોય) ત્યારે જ સાત્ત્વિક દષ્ટિ રસાલ થાય; અને ત્યારે જ ભ્રમરનો ભંગ (ડોળા કાઢીને વઢવાનું) રસાલ થાય. ૩૦.

‘વાણી અને કાયાના એવી રીતે શ્રવણ વિગેરે^૧ (કરવા)થી શું લાભ ?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :

અયં હિ પરમો લાભો ગૃહેષુ ગૃહમેધિનામ્ ॥

યત્રર્મેનીયતે યામઃ પ્રિયયા ભીરુ ભામિનિ ॥૩૧॥

હે ભીરુ ભામિનિ ! ગૃહસ્થોના ઘરોમાં આજ ઉત્તમ લાભ છે કે પ્રિયાની સાથે એક પહોર મજરીમાં ગાળવામાં આવે. ૩૧.

માત્ર કામ જ જેમાં મુખ્ય છે તેવાં ગૃહસ્થોના ઘરોમાં આજ ઉત્તમ લાભ છે, કે જેની (શાસ્ત્રમાં) મના થએલી નથી તેવો હોવા છતાં પૂરેપૂરો કામરસ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી (ઘરમાં) જ્યાં રસાભાસ જ હોય ત્યાં જો રસની પ્રાપ્તિ થાય, તો તે ઉત્તમ લાભ કેમ ન હોય ? ‘ગૃહસ્થોના’ શબ્દથી એમ કહેવું છે કે સ્વભાવને લીધે (તેઓમાં) રસ હોતો નથી. ‘નમઃ’ એટલે મજરીનાં વચનોથી ‘યામઃ’ સમય અથવા એક પહોર (ગાળવામાં આવે). રાત ત્રણ પહોરની હોય છે તે પૈકી બે પહોર નિદ્રા માટે હોય છે, પછી એક પહોર જ બાકી રહે છે. ‘પ્રિયાની સાથે’ શબ્દનો એવો અર્થ છે કે પ્રેમ તો હૃદયની અંદરનો છે, કાયાનો સંબંધ સામાન્ય^૨ છે, તેથી જો વાણીનો આનંદ ન હોય તો એક અંગ ખોટવાળું રહે, તેથી અવશ્ય મજરી કરવી જોઈએ.

‘વાણીનો આનંદ કરતાં જો કચવાટ થાય, તો લાભ કરતાં વધારે આનંદનો નાશ થાય’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ભીરુ’ એવું સંબોધન કરેલું છે. ઉત્તમ સ્ત્રીઓ ‘અંગના, ભીરુ, કામિની, વામલોચના’ કહેવાય છે તેથી ‘ભીરુ’ શબ્દ ઉત્તમ સ્ત્રીના અર્થવાળો હોવાથી, રુક્મિણી એ પ્રમાણે કચવાટ કરશે નહિ. ‘ભામિનિ’ સંબોધનથી તેની લૌકિક ચતુરાઈ જણાવેલી છે. તેથી^૩ સ્વભાવથી અને ગુણથી રુક્મિણી ઉત્તમ હોવાથી, તે એ પ્રમાણે કચવાટ કરશે નહિ, એવો ભાવ છે. ૩૧.

પછી સ્વસ્થ થઈને તેણે ભગવાનનું ઈચ્છેલું કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી કહે છે :

શ્રીશુક કહે છે :

સૈવં ભગવતા રાજન્ વૈદર્ભી પરિસાન્ત્વિતા ॥

જ્ઞાત્વા તત્પરિહાસોક્તિં પ્રિયત્યાગભયં જહૌ ॥૩૨॥

૧. શ્રવણ અને ત્યાર પછીનું દર્શન, એ બંનેનો સમાહાર કહેલો છે. ‘તારું વચન સાંભળવાની ઈચ્છાવાળા’ એમ કહેલું હોવાથી વાણીના શ્રવણથી અને ‘મુખ જોવાને’ કહેલું હોવાથી કાયાના દર્શનથી (શું લાભ થશે ?) એવો અર્થ છે. (લે).

૨. ચતુરાઈ અથવા શ્રેષ્ઠતા ન હોય તેવાં સ્ત્રી પુરુષોમાં પણ સમાન છે, એવો ભાવ જણાય છે.

૩. મનમાં કચવાટ નહિ જણાવે, એવો અર્થ છે. (લે)

હે રાજન્! ભગવાને એ પ્રમાણે પૂરો દિલાસો આપેલી તે વૈદર્ભીએ તે મશ્કરીનું વચન જાણીને, પ્રિયથી થવાના ત્યાગનો ભય તજ્યો. ૩૨.

આરંભમાં (વૈદર્ભીનું) સ્વસ્થપણું કહેવામાં આવે છે. ‘તે’ એટલે પહેલાં તે પ્રમાણે જેને (વચન) કહેલાં અને જે તેવી (મૂર્ચ્છિત) થએલી તે.

‘(પહેલાં કહેલાં અને હમણાં કહ્યાં તે) બંને ભગવાનનાં જ વાક્ય હોવાથી, આ (હમણાં કહેલાં) વાક્યમાં (રુક્મિણીને) કેમ વિશ્વાસ બેઠો ? પહેલાં કહેવાવું અને પછી કહેવાવું એ તો (વિશ્વાસ થવાનું) કારણ નથી. જેમ પહેલાંના (વાક્ય કહેવા)નું પ્રયોજન (ભગવાને) કહ્યું, તેમ અહિં (હમણાં કહેલા વાક્યમાં) પણ ‘(રુક્મિણીનું) મરણ ઈચ્છેલું ન હોવારૂપ પ્રયોજન કેમ ન હોય ? તેથી (રુક્મિણીની હમણાં કહેલાં વાક્યમાં વિશ્વાસ રાખી) સંદેહ વિનાની પ્રવૃત્તિ કેમ થઈ ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ભગવાને’ શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તે (ભગવાન્) સર્વ (કરવા) શક્તિવાળા હોઈ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે (સર્વ) કરે છે. ‘હે રાજન્!’ સંબોધન પહેલાંની પેઠે (રાજાને આમાં વિશ્વાસ રહે તે માટે) યોજેલું છે. ‘વૈદર્ભી’ એટલે સ્વભાવથી ભક્તિને મુખ્ય ગણનારી રાજસીને ‘પૂરો દિલાસો’ એટલે કાયા વાણી અને મનથી (દિલાસો આપતાં), (હમણાં કહેલાં વાક્યને) ખોટું જણાવનાર (તેથી) વિરુદ્ધ (પહેલાં કહેલાં) વાક્યને મશ્કરીનું વચન જાણીને, (ભગવાન્ પોતાની તરફ) ઉદાસીન હોવા વિષેની ચિંતા વિનાની અલૌકિકી (રુક્મિણી) જેને ‘(ભગવાન્ મારો) ત્યાગ કરશે’ એવા વિચારથી જ દુઃખ થએલું, તેણે (ભગવાનનો) (એવું વાક્ય કહેવાનો) અભિપ્રાય જાણ્યો ત્યારે, પ્રિય (મારો) ત્યાગ કરશે એવા ભયને તજ્યો, કારણ કે તેમ ન હોત તો શેષવાળો (થોડો) અભિમાન ન રહેત. મશ્કરી (કરવા) માટે જ (ભગવાને કહેલું એમ) તેણે જાણ્યું, પરંતુ ગર્વ દૂર કરવા (કહ્યું એમ જાણેલ) નહિ. તેથી જ (વાક્યનો) સત્ય અર્થ લેતાં પ્રિયે કરવાના ત્યાગને લીધે જે ભય થએલ તે તજ્યો. ૩૨.

પછી સ્વસ્થ થએલી તેણે ભગવાને ઈચ્છેલું કાંઈક કહ્યું એમ કહે છે :

બભાષે ઋષભં પુસાં વીક્ષન્તી ભગવન્મુખમ્ ॥

સત્રીઽહાસરચિરસ્નિઝ્યાપાઙ્ગેન ભારત ॥૩૩॥

હે ભારત ! લજ્જા સહિત હાસ્ય અને સુંદર પ્રેમવાળી ત્રાંસી દૃષ્ટિથી ભગવાનનાં મુખને જોતાં, તેણે ઉત્તમ પુરુષને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૩.

‘ઉત્તમ પુરુષ’ એટલે પુરુષોત્તમ. આથી એમ કહેલું છે કે સ્ત્રીનો જેમના પર અમલ ચાલતો હોય તેવા ભગવાન્ નથી, અને તેથી તે સ્ત્રીના સલાહ લેનારા નથી, કપટવાળા નથી અને સ્ત્રીને વશ નથી. એવું જાણીને જ રુક્મિણી સત્ય વચન કહે છે,

પરંતુ તે પણ એક પ્રકારનું જાણી (મનમાં રાખી), બીજા પ્રકારનું કહેતી નથી. તેમ હોય તો રુક્મિણીનાં વચનના પણ બીજા અભિપ્રાયની કલ્પના કરવામાં આવતાં અનવસ્થા^૧ થાય. ‘ભગવાનનાં મુખને જોતાં’ શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે તેને મુખ જોવાથી જ ઘણો સંતોષ થયો અને કહેવાનો વિષય પણ સ્ફૂર્યો. ‘લજ્જા સહિત હાસ્ય અને સુંદર પ્રેમવાણી ત્રાંસી દષ્ટિથી’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે પોતાની અંદર રહેલી ત્રણ લાગણીઓ દર્શાવતાં તેણે તે પ્રમાણે કહ્યું. (૧) લજ્જા સ્ત્રીઓને સ્વાભાવિક (હોય છે તે) સાત્ત્વિક લાગણી (૨) શૃંગાર જેમાં મુખ્ય છે તેવું રાજસ હાસ્ય. અને (૩) સુંદર પ્રેમવાણી જે ત્રાંસી દષ્ટિ, તે પણ ત્રણ ગુણોવાળી હતી ‘તે(ની દષ્ટિ)થી જોતાં’ શબ્દથી પોતાની અંદર રહેલી લાગણીઓને બહાર કાઢ્યાનું કહેલું છે, તેથી આથી જ^૨ ચિત્તનું આકર્ષણ થતું હોવાથી, વચનો (દષ્ટિથી દેખાડેલી લાગણીઓને) માત્ર પોષણ કરનારાં જ છે, પરંતુ બીજા અર્થની કલ્પનાથી કોઈ પણ સમયે (તે લાગણીઓથી) વિરુદ્ધ નથી, એવો ભાવ છે. ૩૩.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી પંદર (શ્લોકો)થી (રુક્મિણીનાં) વચનો^૧ કહે છે :
રુક્મિણી કહે છે :

નન્વેવમેતદરવિન્દવિલોચનાહ યદ્વે ભવાન્ ભગવતોઽસદશી વિભૂમ્નઃ ॥

ક્વસ્વે મહિમ્ન્યભિરતો ભગવાંસ્ત્ર્યધીશઃ ક્વાહં ગુણપ્રકૃતિરજ્જગૃહીતપાદા ॥૩૪॥

હે કમલના જેવાં નેત્રવાળા ! ખરે ! આપે જે કહ્યું તે આ એમ જ છે. ભરપૂરતાવાળા (આપ) ભગવાનની સમાન (હું) નથી. પોતાના પૂર્ણાનંદમાં રમણ કરનાર, ત્રણ (ગુણ)ના અધિપતિ (આપ) ભગવાન્ ક્યાં (અને) ગુણો જેનો સ્વભાવ છે અને અજ્ઞાનીઓ જેના ચરણ ગ્રહણ કરે છે તેવી હું ક્યાં ? ૩૪.

૧. ‘અનવસ્થા’ એટલે અંત ન આવવો તે. ભગવાનનાં વચનોનો વચનથી જૂદો અભિપ્રાય હતો. તેના ઉત્તરમાં રુક્મિણી શ્લોક ૩૪ થી ૪૮ સુધીનાં વચનો કહેશે તેમનો પણ એ પ્રમાણે વચનથી જૂદો અભિપ્રાય કલ્પવામાં આવે, તો એ પ્રમાણે એકબીજાનાં વચનોનો વચનોથી જૂદો અભિપ્રાય કલ્પતાં ક્યાંય અંત આવે નહિ. આમ અંત ન આવવાપણું એ ‘અનવસ્થા’ દોષ છે.
૨. લાગણીઓ બહાર દેખાડવાથીજ ભગવાનનાં ચિત્તને આકર્ષણ થાય છે (વચનો પણ તેવાં છે) તેથી મનમાં જૂદું માનતાં જૂદા પ્રકારનાં વચનો રુક્મિણી કહેતી નથી. ચિત્તમાં જે છે તેથી વિરુદ્ધ વચનો કહેતી નથી, એવો અર્થ છે. (લે)
૧. આ પંદર શ્લોકોમાં ભગવાને શ્લોક ૧૦ થી ૨૦ સુધીમાં કહેલાં વાક્યોનું શબ્દનો અર્થ જણાવનારી ગૌણી શક્તિ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. ગર્વનો નાશ એ તાત્પર્ય જણાવનારો અર્થ છે. જે સામાન્ય રીતે જણાય છે, તે શબ્દનો અર્થ જણાવનારી વાચ્ય શક્તિ પ્રમાણેનો અર્થ છે. (લે)

જાણે કે ત્રણે પ્રકારનો^૨ પાંચ જાતનો^૩ કામનો રસ જણાવનારી આ કલા જ હોય (તેવા આ ૧૫ શ્લોકો છે) ‘ભગવાને તેવાં વાક્ય સાંભળવા માટે સૂત્રરૂપ વાક્યો^૪ કેમ કહ્યાં?’ તેનો વિચાર કરતાં^૫, બહારના પ્રકારનો ત્યાગ કરીને અંદરના પ્રકારથી જ તે વાક્યોના^૬ વ્યાખ્યાનરૂપ વાક્યો ભગવાન સાંભળવા ઈચ્છે છે એમ જાણીને, તે^૭ વાક્યોનું વ્યાખ્યાન જ રુક્મિણી કહે છે, કારણ કે વ્યાખ્યાન ન કરે તો ‘ઈન્કાર નહિ કરેલું કબુલ રાખેલું થાય ગણાય’ એ ન્યાય પ્રમાણે વિરોધ સ્વીકારેલો થાય (ગણાય), અથવા ઈશ્વરનું વાક્ય ખોટું ઠરે. આથી એમ જાણવું કે રુક્મિણીના દોષને^૮ દૂર કરવા પ્રવૃત્તિ કરનાર ભગવાન તેની અંદર એ પ્રમાણે દોષ ઉત્પન્ન ન કરે, તેથી પોતાના વાક્યોનું જ રુક્મિણી વ્યાખ્યાન કરે એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય હતો.

તેમાં ‘(તારી) સમાન નહિ તેવા અમને શા માટે વરી?’ (શ્લોક ૧૧) એમ જે ભગવાને કહેલું, તેના ‘(તારાથી) (૧) હલકા હોવાને લીધે અથવા (૨) ઉત્તમ હોવાને લીધે (તારી સમાન નહિ) એવા) બે અર્થ સંભવે છે. તે પૈકી (તારાથી) ઉત્તમ હોવાને લીધે (તારી સમાન નહિ એવો અર્થ લેવાથી) જ તે શબ્દ અર્થવાળો થાય છે એમ આ શ્લોકમાં કહે છે. ‘(તારી) સમાન નહિ’ શબ્દને બાદ કરતાં પહેલા બે શ્લોકો (શ્લોક ૧૦-૧૧)નો અર્થ પ્રમાણે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, તેથી વિરુદ્ધ કાંઈ પણ અર્થ કહેવામાં આવતો નથી. (એ સ્વીકારવાનું) પ્રયોજન તો આગળ કહેવાનું છે. આરંભમાં તો (આ શબ્દથી જણાવાતો) દોષ દૂર કરવામાં આવે છે. તે શબ્દનો પણ સ્વરૂપથી અંગીકાર કરે છે. (અર્થ જ જૂદી રીતે કરે છે).

હે કમલના જેવાં નેત્રવાળા! જે આપે ‘વૈ’ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું તે એમ જ છે. ‘નનુ’ ‘ખરે’ એ કોમલ સંબોધનથી એમ જણાવે છે કે સત્ય અર્થનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે તે પૂર્વપક્ષ જ છે, કારણ કે આરંભમાં જ ‘નનુ’^૯ એમ કહેલું છે. જેવાં

૨. કાયા, વાણી અને મનના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો. (લે)

૩. ચુંબન, આલિંગન, નખક્ષત, દંતક્ષત અને તાડન એવી પાંચ જાતનો (લે)

૪-૪-૪. ૧૦ થી ૨૦ સુધીના શ્લોકોમાં ભગવાને કહેલાં વાક્યો.

૫. આવો વિચાર તે સમયે રુક્મિણીને જ થયો, ત્યારે તેણે ભગવાનની વ્યાખ્યાનરૂપ વાક્યો સાંભળવાની ઈચ્છા છે એમ જાણીને આ પંદર શ્લોકોમાં તે વાક્યોનું વ્યાખ્યાન જ કહ્યું. એવો અન્વય છે. (લે)

૬. (ભગવાનનાં) વાક્ય અને વર્તનમાં વિરોધનો અંગીકાર કરવાથી થતો દોષ, અથવા ભગવાનનાં વચન ખોટાં હોવાનું સ્વીકારવાથી થતો દોષ. (લે)

૭. પૂર્વપક્ષનો આરંભ કરતાં આ ‘નનુ’ શબ્દ જ યોજાય છે.

સાંભળ્યા તે (આપનાં) બધાંએ વાક્યો પૂર્વપક્ષ જ છે, એમ કહેવાયું. પોતાના અર્થ પ્રમાણે લેવામાં આવે ત્યારે આ એમ જ એટલે તેવું જ (પૂર્વપક્ષ જ) છે, એવો અર્થ છે.

જે દષ્ટિથી જ દુઃખ દૂર કરનારા છે તે વાક્યોથી કેમ દુઃખ ઉત્પન્ન કરે ? એવાં (હે કમલના જેવાં નેત્રવાળા ! એ) સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે (તે સંબોધનના અર્થથી) વિરુદ્ધ અર્થનો ત્યાગ યોગ્ય છે. ‘વૈ’ નિશ્ચયપૂર્વક (આપનાં બધાં વાક્યો પૂર્વપક્ષ જ છે), પરંતુ કોઈ પણ ભાગથી (તે તેવાં હોવાનું) ખોટું (ઠરતું) નથી.

‘હું આપ (ભગવાન)ની સમાન નથી’ એ ‘(તારી) સમાન નહિ તેવા’ શબ્દનું વ્યાખ્યાન છે. (૧) ‘ન વિદ્યન્તે’ નથી ‘સમાઃ’ સરખા જેમની, અથવા (૨) ‘ન’ નથી ‘સમા’ સરખી, એવી રીતે એવા બે અર્થો પૈકી પહેલો અર્થ જ લેવા યોગ્ય છે, કારણ કે ભગવાને કહેલું સમાનપણું બીજે કોઈમાં નથી. ‘અગ્નિની સમાન (મચ્છરની સમાન, હાથીની સમાન)’ વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન તો સર્વની સમાન છે. જેમ આકાશ સર્વની સમાન છે, પરંતુ કોઈ પણ આકાશની સમાન નથી (તેમ ભગવાન સર્વની સમાન છે, પણ ભગવાનની સમાન કોઈ પણ નથી.) તેથી હું આપની સમાન નથી, એવો (અર્થ છે.) તેનું કારણ ‘ભરપૂરતાવાળા’ શબ્દથી (કહેલું છે). (૧) ઉત્તમ ભરપૂરતા છે જેમની, અથવા (૨) જતી રહેલી છે (સર્વની) ભરપૂરતા જેમનાથી^૯ તેવા (ભગવાન છે), એટલે (૧) (ભગવાન) સર્વથી ઉત્તમ છે અને (૨) બીજા (કોઈ)માં ભરપૂરતા નહિ હોવાથી (તે કોઈ ભગવાનની) સમાન નથી^{૧૦} એમ સિદ્ધ જ થયું. ભગવાનનું વ્યાપકણું (સર્વ સ્થલે હોવાપણું) સર્વ શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થએલું છે, ગુણોમાં અથવા માયામાં તેવું (વ્યાપકપણું) નથી, તેથી (ભગવાન સર્વથી ઉત્તમ હોવાનું) આ કારણ જગતમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી યોગ્ય છે.

‘છતાં પણ (ભગવાન) તારામાં જ રમણ કરે છે, તેથી તેમને પણ આનંદ ઉત્પન્ન કરનારી તું જ (ભગવાનથી) ઉત્તમ છે અથવા (તેમની) સમાન છે’ એવી શંકા

૮. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે ભગવાને શ્લોક ૧૧માં ‘અસમાન’ નહિ, પણ ‘અસમા’ કહેલું એમ જાણવું.

૯. પહેલા છોડેલ સમાસ પ્રમાણે ‘ઉત્તમ છે ભરપૂરતા જેમની’ એવો અર્થ છે, બીજા પ્રમાણે ‘જેમના લીધે જતી રહી છે ભરપૂરતા સર્વમાંથી’ એટલે બીજા કોઈમાં ભરપૂરતા નથી, એવો અર્થ થાય છે.

૧૦. બ્રહ્મસૂત્ર ૧।૩।૮ થી શરૂ થતા ભૂમા અધિકરણમાં એમ કહેલું છે. શ્રુતિમાં કહેલો ‘ભૂમા’ શબ્દનો અર્થ ભગવાન જ છે, બીજાને માટે તે શબ્દ યોજાએલ હોય ત્યાં તેનો અર્થ ‘ઘણું’ પણ હોય છે એમ જાણવું. (લે)

થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલ છે. ભગવાન્ સદા પોતાની અંદર જ રમણ કરે છે. સંપૂર્ણપણાથી રમણ ત્યાં (પોતાની અંદર) જ (કરે છે). કોઈક જ અંશથી કોઈક જ સમયે કાર્યમાં રમણ (કરે છે), તેથી જ ઘડો વિગેરે તે કાર્યો પણ કોઈક જ સમયે ઉપયોગી થાય છે, પરંતુ સદા (ઉપયોગી) થતા નથી. ‘સ્વે મહિન્નિ’ એટલે ‘પોતાના પૂર્ણાનંદમાં’. વળી આ (રુક્મિણી) સૃષ્ટિરૂપ માયા^{૧૧} છે, પરંતુ બ્રહ્માનંદના રૂપવાળી મુખ્ય લક્ષ્મી પણ નથી. તે (મુખ્ય લક્ષ્મી)નો જ અંશ માયા હોવાથી^{૧૨} ક્યાંય પણ વિરોધ નથી. (આપ મારાથી ઉત્તમ છો), કારણ કે (આપ) ભગવાન્ છો.

‘(ભગવાન્ તારી) સમાન ભલે હોય, તેમનામાં પણ ખાસ ગુણ કયો છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘(ત્રણ ગુણના) અધિપતિ’ શબ્દ યોજેલ છે. (ભગવાન્) ત્રણ ગુણોના અને તેઓનાં કાર્યોના અધિપતિ છે, કારણ કે જેમને વશ રાખવાના છે તેઓની સાથે ઈશ્વર રમણ કરતા નથી (તેથી આપ મારી સમાન નથી).

‘ત્યારે તું પણ ભગવાન્ સાથે, અથવા તારી પોતાની અંદર રમણ કરે છે, તેથી (તારું ભગવાન્ સાથે) સમાનપણું જ યોગ્ય છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ગુણો જેનો સ્વભાવ છે તેવી હું ક્યાં?’ શબ્દો યોજેલા છે. મારો તો સ્વભાવ ગુણો છે ભગવાનનો (સ્વભાવ) તો પરમાનંદ છે, જેમ એક માટીના (પદાર્થોથી વ્યવહાર કરે અને બીજો સુવર્ણના (પદાર્થો)થી વ્યવહાર કરે (તેવો ભેદ છે). તેથી (મારા) સ્વરૂપમાં (મારું) રમણ પણ મારા માટે નકામું છે. ભગવાન્ સાથે રમણ પણ કોઈક જ સમયે થાય છે, (અને હું) હૃદવાળી હોવાથી મારા અમુક ભાગથી જ થાય છે, કારણ કે હૃદવાળો હોય તે સંપૂર્ણ રીતે ભરપૂર કરી શકતો નથી.

વળી કાર્ય દ્વારા પણ મારી જ હલકાઈ (જણાય) છે, એમ ‘અજ્ઞાનીઓ જેના ચરણ ગ્રહણ કરે છે તેવી’ વિશેષણથી કહે છે. જો કે મારા સેવકો ઘણા છે, અને તેઓ સંસાર રૂપવાળી મને ઈચ્છે છે, છતાં પણ તેઓ અજ્ઞાની છે. શ્રેષ્ઠ (પુરુષો) આશ્રય કરતા હોય તે જ (જેનો તેઓ આશ્રય કરતા હોય તેનું) ઉત્તમપણું સૂચવનારું થાય છે, પરંતુ શ્રેષ્ઠ ન હોય તેવા ઘણા (આશ્રય કરનારા) હોવા છતાં (તે ઉત્તમપણું

૧૧. “આ આત્માનું અર્થ છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે રુક્મિણીને પણ ભગવાનનો આનંદ જ પ્રાપ્ત થએલ છે. તેથી ‘પોતાના પૂર્ણાનંદમાં રમણ કરનાર (ભગવાન્) ક્યાં?’ વિગેરે કેમ ઘટે?’ એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. આ વાક્ય બોલનારી સૃષ્ટિ કરનારી આનંદ શક્તિરૂપ માયા છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૨. ‘એમ હોય તો આ મુખ્ય લક્ષ્મી ન હોઈ શકે’ એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. આ મુખ્ય (લક્ષ્મી) હોવા છતાં, તે સમયની આની અવસ્થાને લીધે આનામાં દૈન્યનો આવિર્ભાવ થવાથી, પોતાના એટલા અંશથી જ આ વાક્ય તેણે કહેલ છે, એવો ભાવ છે. (લે)

સૂચવનારું) હોતું નથી; કારણ કે ઘણીએ માખીઓ હરકોઈ હલકા (પદાર્થ)નો આશ્રય કરે છે તેથી તે કાંઈ ગરુડ જેમનો આશ્રય કરે છે તેવા ભગવાનની સમાન થતો નથી. ‘ચરણ ગ્રહણ કરે છે’ શબ્દથી ‘દોષ પણ નથી’ એમ કહેલું છે. આ (શબ્દ)થી એમ (કહેલું) જાણવું કે બીજાઓ મારા સેવકો જ હોવાથી તેઓ મારી સમાન પણ નથી, તેથી બીજાઓ (પોતાની) સમાન હોવાના અભિપ્રાયથી ભગવાને જે કહેલું છે તેનો પણ (રુક્મિણીએ) ઈન્કાર કરેલો છે. ૩૪.

એવી રીતે ‘(તારી) સમાન નહિ’ શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરીને, ‘રાજાઓથી ભય પામતા...’ એ (બારમા શ્લોકના પૂર્વ) અર્ધથી જે ભય વર્ણવેલો, તેનું પણ નીચેના શ્લોકમાં તે જ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરે છે :

સત્યં ભયાદિવ ગુણોભ્ય ઉરુક્રમાન્તઃ શેતે સમુદ્ર ઉપલમ્બનમાત્ર આત્મા ॥

નિત્યં કદિન્દ્રિયગણૈઃ કૃતવિગ્રહસ્ત્વં ત્વત્સેવકૈર્નૃપપદં વિધૃતં તમોન્ધમ્ ॥૩૫॥

હે મોટા ડગલાં ભરનાર ! આત્મા જાણે કે ગુણોથી થતા ભયને લીધે સમુદ્રની અંદર કેવલ ચિદ્રૂપમાં શયન કરે છે એ સત્ય છે. દુષ્ટ ઈન્દ્રિયોના સમૂહવાળાઓ સાથે આપે નિત્ય વિગ્રહ કરેલો છે. સત્ (પુરુષો)ના વિરોધી અને આંધળા બનાવનારી નૃપની પદવી આપના સેવકોએ તજી છે. ૩૫.

રાજાઓ રજોગુણના સ્વભાવરૂપ રાજસ છે, કારણ કે તેઓ સદા માત્ર પ્રવૃત્તિ (કરવા)ના સ્વભાવવાળા હોય છે. તેઓ હોય ત્યાં સુધી કોઈપણ સમયે આત્મસુખનો અનુભવ થતો નથી. ‘સુખ આ આત્માનું સ્વરૂપ છે (અને) સર્વ ક્રિયાઓ બંધ પડતાં જણાય છે’ (શ્રીમદ્ભાગવત ૭।૧૩।૨૨) એવી જ (સુખની) વ્યાખ્યા કહેલી છે. તેથી (આત્મા) પોતાના આનંદનો અનુભવ કરતાં રજઃ અને તમઃ જેમનામાં મુખ્ય છે તેવા ગુણોનો ત્યાગ કરીને ‘સમુદ્રે’ એટલે જેમાં ગુણોનો પ્રવેશ ન થાય તેવા ઢાંકણવાળા (ઉપલંબનમાત્રે) કેવલ ચિદ્રૂપમાં (શયન કરે છે), કારણ કે જ્ઞાન માયાને દૂર કરનારું છે. ત્યાં (ચિદ્રૂપમાં) પણ ‘અંતઃ’ જેમ દૂરથી પણ કોઈ પણ ન જૂએ તેમ અંદર છૂપાએલો રહી સૂક્ષ્મ^૧ આત્મા શયન કરે છે, અને પ્રસરીને પણ તે તે(ગુણ)વાળામાં પ્રસરતો નથી^૨ એમ જણાવવા પણ ‘આત્મા’ શબ્દ યોજેલો છે. તે

૧. ‘સૂક્ષ્મ’ એટલે છૂટા છૂટા અવયવોવાળો સર્વત્ર પ્રસરેલો થઈને, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. ગુણરૂપ થઈને શયન કરે છે એમ પણ જણાવવા, અને ગુણોમાં પ્રસરી પણ રહે છે એમ જણાવવા ‘આત્મા’ શબ્દ યોજેલો છે, એવો અર્થ છે. (લે) અહિં ‘તદાત્મકં સ ન વ્યાપ્નોતિ’ પાઠ છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં પણ તે જ પાઠ છે. લેખકારે જૂદા પ્રકારે અર્થ કરેલ હોવાથી રા. તેલીવાલાએ પાઠ ભેદ કરેલ જણાય છે, પરંતુ મૂલ પાઠ પ્રમાણે જ અર્થ યોગ્ય લાગવાથી તે જ પાઠ લઈ અર્થ કરેલો છે. આ પાઠ પ્રમાણે ઉપરની નોટ ૧-૨ નકામી થાય છે.

(ગુણવાળા)ઓ તો નમાલા છે એમ જણાવવા ‘જાણે કે ભયને લીધે’^૩ એમ કહેલ છે. તેનું (તેઓ નમાલા હોવાનું) કારણ ‘હે મોટાં ડગલાં ભરનાર !’ સંબોધનથી જણાવેલું છે. જેવો ભય સાંભળવામાં આવેલ છે તેનો આગળ ઈન્કાર કરવામાં આવશે. આથી એમ પણ સિદ્ધ થયું કે અહિં દ્વારકામાં પણ ભગવાન આત્મરમણ માટે જ રહેતા હોવાથી, ગુણરૂપ તે (રાજા)ઓ પાસેથી પલાયન કરીને આવવું યોગ્ય હતું.

‘બલવાનો સાથે વેર કરેલા’ એમ જે (ભગવાને શ્લોક ૧૨ માં) કહ્યું, તે પણ સત્ય જ છે એવું વ્યાખ્યાન ‘દુષ્ટ ઈન્દ્રિયોના સમૂહવાળાઓ સાથે આપે) નિત્ય વિગ્રહ કરેલો છે’ શબ્દથી કરે છે. ‘કદિન્દ્રિયાણાં’ દુષ્ટ ઈન્દ્રિયોના ‘ગણઃ’ સમૂહ છે જેઓમાં (તેવા રાજાઓ છે), કારણ કે (તેઓની) બધીએ ઈન્દ્રિયો બહિર્મુખ છે. વશ ન રાખેલી ઈન્દ્રિયોને લીધે તેઓ બલવાળા છે. વાસ્તવિક રીતે તો તેઓ ઈન્દ્રિયોને પરવશ હોવાથી દુર્બલ જ છે. તે દુષ્ટો કાગડાઓની પેઠે સ્પર્શ કરશે એવા વિચારથી, તેમણે આપેલું સ્વીકારવા યોગ્ય ન હોવાથી તેઓ કદાચ વૈદિક પ્રકારથી યજ્ઞ કરે એવા વિચારથી, ‘દ્વેષ કરનારનું અન્ન ખાવું જોઈએ નહિ’ એ ન્યાય પ્રમાણે તેઓએ આપેલો ભાગ ન લેવામાં પણ દોષ નહિ હોવાથી, તે (તેઓથી અસ્પૃશ્ય રહેવા) માટે ભગવાન તેઓની સાથે સર્વ પ્રકારે વિગ્રહ જ કરે છે. આજ દૈત્યો સાથે (ભગવાનને) સદા વિગ્રહ હોવાનું કારણ છે.

‘સત્ (પુરુષો)ના વિરોધી અને આંધળા બનાવનારી નૃપની પદવીને આપના સેવકોએ તજી છે’ શબ્દોથી ‘ઘણે ભાગે નૃપાસનનો ત્યાગ કરેલા’ શબ્દોનું વ્યાખ્યાન કરે છે. આપના સેવકો પણ તે પદવીનો ત્યાગ કરે છે, તેથી જણાય છે કે નૃપોનું સિંહાસન અધમ છે. તે ઉત્તમ હોય તો તે પ્રાપ્ત કરીને પછી આપની સેવાના રસનો અનુભવ કરીને, તે (નૃપાસન)નો ત્યાગ સંભવે નહિ. તેથી ભગવાનનાં ચરણની સેવાથી રાજ્ય હલકું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તે (ચરણ)થી હલકા (પદાર્થ)માં ભગવાન ન રહે તે યોગ્ય જ છે. જ્યાં કમલ વિગેરેની ગંધ (હોવા)નો પણ સંભવ નથી ત્યાં કમલની સ્થિતિ (હોઈ ન શકે), તેવી રીતે જ્યાં ભગવાનના ધર્મો પણ રહેતા નથી, ત્યાં ભગવાન કેમ રહે ? ‘તમોડન્ધમ્’ શબ્દથી તે (નૃપાસન)માં રહેલો દોષ સ્પષ્ટ કહે છે, કે તેના ઉપર બેસનાર આંધળો થાય છે, અને તમઃ (અંધકાર, અજ્ઞાન)ની પેઠે સત્ (પુરુષો)નો વિરોધી થાય છે. લૌકિક દષ્ટિ પ્રમાણે (નૃપાસન) ઈચ્છેલું હોવાથી, ‘પ્રાયઃ’ ‘ઘણે ભાગે’ શબ્દનું ખંડન કરેલું નથી. ૩૫.

૩. ‘જાણે કે ભયને લીધે’ કહ્યું, એટલે વસ્તુતઃ ભય નથી. મોટાં ડગલાં ભરનાર ભગવાન પાસે રાજાઓ નમાલા હોઈ, તેમનાથી ભગવાનને ભય સંભવતો જ નથી.

કારણ (ભગવાન)ને લીધે થતા દોષનો કાર્ય(જગત)માં સ્વીકાર કરીને પ્રવૃત્તિ કરવામાં '(૧) જેઓના માર્ગ સ્પષ્ટ નથી અને (૨) જેઓ અલૌકિક માર્ગે જનારા છે તેવા પુરુષોની..' એવા જે (ભગવાનને વરવામાં) બે દોષ કારણ તરીકે કહ્યા, તે પણ સત્ય છે એવું વ્યાખ્યાન નીચેના શ્લોકમાં કરે છે :

ત્વત્પાદપદ્મમકરન્દજુષાં મુનીનાં વર્ત્માસ્કુટં નૃપશુભિર્નનુ દુર્વિભાવ્યમ્ ॥

યસ્માદલૌકિકમિવેહિતમીશ્વરસ્ય ભૂમંસ્તવેહિતમથો અનુ યે ભવન્તમ્ ॥૩૬॥

આપના ચરણકમલના મકરંદને સેવનારા મુનિઓનો માર્ગ સ્પષ્ટ નથી, અને ખરે ! માણસના આકારના પશુઓથી જણાય તેવો નથી; કારણ કે ઈશ્વરની કૃતિ અલૌકિક જેવી છે. હે ભૂમન્ ! આપના કૃતિ અને આપને અનુસરનારાઓની (કૃતિ અલૌકિક છે). ૩૬.

‘દુઃખ પામે છે’ (શ્લોક ૧૩) એ ફલનું તો આગળ વિવેચન કરવાનું છે. આપનો માર્ગ સ્પષ્ટ નથી, એમ ભલે હો. જેઓના દેહો આપના ચરણની રજથી ઉત્પન્ન થએલા છે, અથવા જે આપના ચરણની રજની ઈચ્છા રાખનારાઓ આપની ઉપાસના કરે છે, તેઓનો માર્ગ પણ સ્પષ્ટ નથી. (જો તેઓનો માર્ગ) સ્પષ્ટ હોય તો તો વિદ્યને લીધે તેઓથી મનન થઈ શકે નહિ. જેમ કાલને ઠગીને ભગવાન (પોતે) ઈચ્છેલા જ ભક્તોને (તેની પાસેથી) લઈ જાય છે, તેમ તે ભક્તો પણ છૂપા રહે છે, એટલે આપની ઉપાસના કરનારા કર્મ કરનારા (કર્મમાર્ગીઓ) પણ છૂપા રહે છે, ચરણની ઉપાસના કરનારા જ્ઞાનીઓ વધારે (છૂપા રહે છે), અને (આપના) ચરણકમલની ઉપાસના કરનારા ભક્તો ઘણા જ છૂપા રહે છે. તેમાં પણ ભક્તિરસને જાણનારા મકરંદનો ભોગ કરનારા (ભક્તો), તે રસ બીજો લઈ જશે એવા વિચારથી (સર્વથી છૂપા રહે છે). તેથી બહાર વિરુદ્ધ આચરણ કરતા હોવાથી તેઓનો માર્ગ પણ સ્પષ્ટ નથી. આ માર્ગ જ એવો છે. તેથી માર્ગ સ્પષ્ટ ન હોવો એ દોષરૂપ નથી, પરંતુ ઉલટું ‘પોતપોતાના અધિકારમાં જે સ્થિતિ તે ગુણ કહેલો છે. (તેથી) ઉલટા (રહેવા)થી તો દોષ થાય. બંનેનો આ નિર્ણય છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે ગુણરૂપ છે.

‘છતાં પણ આ દોષ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ખરે ! માણસના આકારના પશુઓથી જણાય તેવો નથી’ શબ્દો યોજેલા છે. આ યોગ્ય જ છે, કારણ કે ઉત્તમ માર્ગ બધાએ જાણવા યોગ્ય હોતો નથી. તેવો હોય તો સાધારણ (માર્ગ) થાય. ઉત્તમ (પુરુષો) તો અહિં (આ માર્ગને) પણ જાણે છે જ. તેમ (જાણતા) ન હોય, તો તેમના (ભગવાનના) સેવક શા માટે થાય ? અથવા તે પ્રમાણે કેમ (વર્તન) કરે ? તેથી જેઓ માણસના આકારના પશુઓ છે, (માત્ર) પૂછું અને

શીંગડાં નથી, (પણ જેઓનો) બીજો બધોએ વ્યવહાર પશુની સમાન જ છે, તેઓથી જાણી ન શકાય તેવો જ છે. ‘નનુ’ ‘ખરે !’ એ સંબોધન (આ) યોગ્ય જ છે એવા અર્થનું છે, અને એમ પણ (જણાવે છે કે) તેઓ પણ જો વિવેકવાળા હશે તો ભવિષ્યમાં (આપના માર્ગને) જાણશે, એટલે પહેલાં (તેનું) ન જણાવાપણું એ પૂર્વપક્ષ પણ છે.

‘જેઓ અલૌકિક માર્ગે જનારા છે’ એવું લોકથી જૂદા (પ્રકારના) હોવાપણું પણ લોકમાં દૂષણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તે (દૂષણ)નો ઉત્તરાર્ધથી પરિહાર કરે છે. ભગવાન અને ભગવાનના ગુણો અલૌકિક છે, તેમ ન હોય તો ભગવાનનું અથવા ભગવાનના માર્ગનું કાંઈ પણ પ્રયોજન ન હોય (રહે). સંસાર તો બીજા જ પ્રકારે (ભગવાન અથવા તેમના ગુણો વિના જ) પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી, તેને અટકાવનાર તો અલૌકિક જ હોવું જોઈએ. વળી લોકમાં પણ સાધારણ (માણસ)ની અને ઈશ્વર (રાજા)ની કૃતિમાં ભેદ જોવામાં આવે છે અને તેમાં દોષ નથી, તેવી જ રીતે ભગવાનની પણ કૃતિ અલૌકિક જેવી છે.

‘તેમ હોય તો (ભગવાનના) કાર્યોમાં લોકો સાહાય્ય કરનારા ન થઈ શકે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે ભૂમનુ’ એવું સંબોધન કરેલું છે. ‘આપ જ મોટા છો, તુચ્છ (લોકો)નું શું (પ્રયોજન) ?’ એવો (તેનો) અર્થ છે.

વળી ‘(ભગવાનની કૃતિ) સંપૂર્ણ રીતે અલૌકિક નથી, પરંતુ મોટા મૂર્ખોને જ તે જણાય તેવી નથી. તેમ ન હોય તો ભગવાનના સેવકો (ન હોય), અને (ભગવાનના) માર્ગની પરંપરા ન હોય’ એવા ભાવાર્થથી ‘અને આપને અનુસરનારાઓની’ શબ્દો યોજેલ છે. શાસ્ત્રમાં ભાવનું(ભગવાન ઉપરના પ્રેમનું) વર્ણન કરેલું હોવાથી ભગવાનની કૃતિ તો જાણી પણ શકાય, પરંતુ તેમના સેવકોનો અભિપ્રાય તો જરાએ જણાતો નથી, તેથી (‘અથો’ ‘અને’ શબ્દ યોજી) જૂદો આરંભ કરેલો છે. તેથી અલૌકિક (કૃતિ)માં પણ ઘણા પ્રકારો હોવાથી, લોકની પેઠે તે પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી જેટલા ગુણો લૌકિકમાં છે, તેથી પણ અધિક (ગુણો) અલૌકિકમાં હોવાથી આ (અલૌકિક માર્ગે જવું તે) દોષ નથી, પરંતુ ગુણ જ છે એવો અર્થ છે. સાધન દોષ વિનાનું (સિદ્ધ) થતાં, કાર્યમાં દોષ હોવાનું ખંડન થઈ જ ગયું છતાં પણ આગળ (તેનું) ખંડન કરવામાં આવશે. ૩૬.

(ભગવાને પાછળ શ્લોક ૧૪માં પોતે) વરવા યોગ્ય નથી એવી સંમતિ માટે પોતાથી અથવા બીજાઓ દ્વારા પોતાની પાસે ધન નથી એવા પ્રકારનો જે દોષ કલ્પો, તેનો પણ બીજા પ્રકારે અર્થ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં (તેનું) વ્યાખ્યાન કરે છે :

નિષ્કિંચનો નનુ ભવાત્રયતોડસ્તિ કિંચિ-

દ્યસ્મૈ બલિં બલિભુજોડપિ હરન્ત્યજાઘાઃ ॥

ન ત્વાં વિદન્ત્યસુતૃપોડન્તકમાઢ્યતાન્ધાઃ

પ્રેષ્ઠો ભવાન્ બલિભુજામપિ તેડપિ તુલ્યમ્ ॥૩૭॥

આપ ખરેખર નિષ્કિંચન છો, કારણ કે જેમને બ્રહ્મા વિગેરે બલિનો ભોગ કરનારાઓ પણ બલિ આપે છે તેવા (આપ)નું કાંઈક નથી. પ્રાણને પોષનારા, ઘનથી અંધ બનેલા આપ સંહાર કરનારને જાણતા નથી. બલિનો ભોગ કરનારાઓને પણ આપ વહાલા છો, (અને) તેઓ પણ આપને (વહાલા છે). ૩૭.

અહિં નિષ્કિંચન શબ્દ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણેના અર્થવાળો છે, પરંતુ રૂઢ (વ્યવહારમાં પ્રચલિત) ‘નિર્ઘન’ અર્થવાળો નથી. ‘કારણ કે કાંઈક નથી’ શબ્દોથી વ્યુત્પત્તિ કહે છે. ‘નનુ’ ‘ખરેખર!’ એટલે નિશ્ચયપૂર્વક (૧) આપ નિષ્કિંચન છો, જેમનું ‘કિંચન’ કાંઈક નથી, પરંતુ બધુંએ છે. (૨) અથવા ‘યતો’ જે કારણને લીધે ‘કિંચિત્’ કાંઈક નથી, પરંતુ બધુંએ છે. (૩) અથવા ‘યતઃ’ ‘જેમનાથી’ જૂદો (શબ્દ લેવો). અહિં (જગતમાં) પણ જ્ઞાનનો ઉદય થાય ત્યારે ભગવાનની સમીપ બધું અલ્પ જ થશે (જણાશે), તેથી ‘યતઃ’ ‘જેમનાથી બધું કાંઈક (હલકું)જ છે એવો ‘નનુ’ (શબ્દ)નો અર્થ છે. (૪) અથવા (‘નિષ્કિંચન’માંનો) ‘નિર્’ ઉપસર્ગ ‘નીકળેલું’ એવા અર્થવાળો લેવો, કારણ કે ભગવાનની પાસેથી બધુંએ નીકળેલું છે; એટલે ‘નયતઃ’ સર્વ (પદાર્થ) પ્રાપ્ત કરાવનાર ભગવાનની પાસેથી ‘કિંચિત્’ કાંઈ પણ (સર્વ પદાર્થ) (પ્રાપ્ત થએલા) છે એવો અર્થ છે.

‘રૂઢિ (લોકના વ્યવહાર)નો ત્યાગ કરીને, એ પ્રમાણે યોગ (વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણેના અર્થ)નો કેમ આશ્રય કરો છો?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમને બલિનો ભોગ કરનારાઓ પણ બલિ આપે છે’ શબ્દો યોજેલા છે; કારણ કે વિસ્તૃત અર્થ સ્વીકારી શકાતો નથી. જેમ યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્તિ થતી હોય ત્યારે પ્રકરણને લીધે ‘સૈન્ધવ’ વિગેરે શબ્દોની અંદર ‘સિંધુ (સિંધ, દરીઆ)માં ઉત્પન્ન થએલ જ’ એવો અર્થ ગ્રહણ કરીને, (સૈંધવ શબ્દથી) ‘અશ્વ’ જ સમજાય છે, પરંતુ ‘મીઠું’ સમજાતું નથી, તેવી જ રીતે અહિં પણ (નિષ્કિંચનનો અર્થ કરેલ છે). ‘બધાએ પૂજા કરવા યોગ્ય, બલિનો ભોગ કરનારા ઈન્દ્ર વિગેરે પણ જેમને બલિ આપે છે, (તે નિર્ઘન કેમ હોય?)’ ભગવાનના ચરણ ધોવામાં બ્રહ્મા પ્રસિદ્ધ થએલા છે, તેથી તે પણ તેમને બલિ આપતા હશે અથવા (બધા) ‘ચરણના સેવકો’ છે એમ જણાવવા, ‘તે (બ્રહ્મા) વિગેરે’ શબ્દ યોજેલ છે. આથી ભગવાનને પોતાથી ઘન નથી એવો વિચાર ખોટો

ઠરાવેલ છે. ‘બીજાથી ધન નથી’ એવા વિચારના સંબંધમાં ‘(પ્રાણને પોષનારા, ધનથી અંધ બનેલા) આપને જાણતા નથી’ શબ્દોથી સિદ્ધાંત કહે છે; કારણ કે જાણ્યા પછી ભજન (થઈ શકે).

‘(ધનવાનોને ભગવાનનું) અજ્ઞાન (છે તે) પણ (ભગવાનનો) દોષ જાણાવનારું છે’ એમ કહેવામાં આવે, તો (જ્ઞાન થવામાં) વિઘ્ન ન હોવા છતાં અજ્ઞાન (રહેતું) હોય તો (તે) સત્ય છે. અહિં તો (તેઓને) આપનું અજ્ઞાન રહેવાનું કારણ છે, એમ ‘પ્રાણ પોષનારા’ શબ્દથી કહે છે. માત્ર પ્રાણને જ પોષવામાં રોકાએલા (આપને) જાણતા નથી, કારણ કે જણાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે ત્યારે (તેમને જાણવાનો) અવકાશ હોતો નથી.

‘એમ હોય તો (ભગવાનનું જ્ઞાન) પ્રાણ કરતાં હલકું હોવાને લીધે જરૂર વિનાનું થતું હોવાથી, (તેઓને ભગવાનનું) અજ્ઞાન (છે તે)થી (ભગવાનમાં) દોષ^૧ છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સંહાર કરનારને’ શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તે (ભગવાન) હણનારા સર્વનો સંહાર કરનારા છે. તેથી બધાએ જ (તેમને) જાણવા જોઈએ. છતાં પણ અહિંમુખ હોવાથી જ (ધનવાનોને તેમનું) અજ્ઞાન રહે છે.

(તેઓને ભગવાનનું અજ્ઞાન હોવાનું) બીજું કારણ પણ ‘ધનથી અંધ બનેલા’ વિશેષણથી કહે છે. તેઓ ધનવાનપણાને લીધે આંધળા છે, કારણ કે દ્રવ્ય વિગેરેથી આંખ પૂરી દેવામાં આવે ત્યારે કોઈ પણ જોતું (જોઈ શકતું) નથી. તેવી રીતે સર્વ સ્થલે કામ કરતું સદાનું ધનવાનપણું આંધળાપણું જ પ્રાપ્ત કરાવે છે. હૃદવાળું (ધન) જ ગુણ છે, પરંતુ નહિ પચેલા અન્નની પેઠે હૃદ વિનાનું ધન (ગુણ) નથી. તેથી (ધનવાનોને ભગવાનનું) જ્ઞાન નહિ હોવાથી (ભગવાનને) બીજા દ્વારા ધન ન હોય તે યોગ્ય છે, કારણ કે અંધપણું પ્રાપ્ત કરાવનારું (સાચું) ધન હોતું નથી.

‘નિષ્કિંચન પુરુષો જ અમને પ્રિય છે, પરંતુ ધનવાનો (પ્રિય) નથી’ એમ જે કહ્યું, તે પોતાની રૂચિ જણાવવાનું પણ યોગ્ય જ છે, એમ (શ્લોકના) છેલ્લા પાદથી કહે છે. બલિનો ભોગ કરનારા દેવોને અને વિસ્કતોને આપ પ્રિય છો, કારણ કે

૧. રા. તેલીવાલાએ પ્રસિદ્ધ કરેલી પ્રતમાં નીચે નોટમાં મૂલ પાઠ આપી ‘દોષાભાવ પ્રતિપાદકમ્’ પાઠ છપાવેલ છે. અહિં ભગવાન પોતામાં દોષ હોવાનું જણાવી રક્મિણીને બીજો પતિ પસંદ કરવા મજ્જરીમાં કહે છે અને રક્મિણી ભગવાનમાં દોષ નથી એમ દર્શાવે છે. અહિં જણાવેલી શંકા ભગવાન તરફથી જ કરવામાં આવતી હોવાથી ‘દોષપ્રતિપાદકમ્’ પાઠ જ યોગ્ય છે. તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

૨. અહિં રા. તેલીવાલાએ મૂલ પાઠ નીચે નોટમાં આપી ‘અજ્ઞાનમદોષાય’ પાઠ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે, પરંતુ ઉપર ૧ નોટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મૂલ પાઠ જ યોગ્ય હોવાથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

(આપ તેઓને) પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છો. ‘અર્થ’ ‘પણ’ શબ્દથી (દેવો અને વિરક્તો) બંને અને તેઓના સેવકોનો સમાવેશ કરેલો છે. તેઓ પણ ‘તુલ્યમ્’ આપને માટે જ ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી આપને પ્રિય છે, કારણ કે જે ‘યદર્થમ્’ જેમને માટે જ ઉત્પન્ન થએલ હોય, તે તો તેમને પ્રિય હોય. અહિં ‘અર્થ’ શબ્દ ‘દૂર કરવું તે’ એવા અર્થમાં યોગ્યએલો નથી^૩. તેથી અન્યોઅન્ય પ્રિય હોવાને લીધે નિષ્કિંચન પુરુષો જ (આપને) પ્રિય છે, પરંતુ ધનવાનો પ્રિય નથી, કારણ કે (તેઓને) પુરુષાર્થની^૪ દરકાર નથી, અને તેઓ તે માટે ઉત્પન્ન થએલા નથી. આથી ‘ધનવાનો ઘણા ભાગે (મને ભજતા) નથી’ એમ (ધનવાનોનું) અભજન (કહેલું તે)નું સમર્થન થયું. ૩૭.

વિવાહ માટે યોગ્યતા ગણાય, તે માટે ‘જેમનાં પોતાની સમાન ધન....’ (શ્લોક ૧૫) એમ જે ભગવાને કહ્યું, તે વિષયનો નિર્ણય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

ત્વં વૈ સમસ્તપુરુષાર્થમયઃ ક્લાત્મા

યદ્વાચ્છયા સુમતયો વિસૃજન્તિ કૃત્યમ્ ॥

તેષાં વિભો સમુચિતો ભવતઃ સમાજઃ

પુંસઃ સ્ત્રિયાશ્ચ રતયોઃ સુખદુઃખિનોર્ન ॥૩૮॥

આપ ખરે સર્વ પુરુષાર્થથી ભરપૂર ફલરૂપ છો, (કે) જેમની (પ્રાપ્તિની) ઈચ્છાથી સારી બુદ્ધિવાળાઓ કૃત્યનો ત્યાગ કરે છે. હે સમર્થ ! તેઓનો અને આપનો સંબંધ, (પરસ્પર) પ્રીતિવાળા પુરુષ અને સ્ત્રીના સંબંધની પેઠે ઘણો યોગ્ય છે, પરંતુ સુખી અને દુઃખીનો (સંબંધ યોગ્ય) નથી. ૩૮.

બંનેથી^૧ જુદો જો ધર્મ વિગેરે પુરુષાર્થ થાય (વિવાહથી પ્રાપ્ત કરવાનો હોય), તો તે (વિવાહ)ની અંદર જન્મ વિગેરે પાંચનો^૨ વિચાર કરવો જોઈએ, કારણ કે ક્ષેત્ર (સ્ત્રી) અને બીજા જુદી જુદી જાતના હોય તો ફલ ઉત્પન્ન ન થાય; પરંતુ ફલ

૩. અહિં ‘યદર્થમ્’ લખ્યું તેમાં ‘અર્થ’ શબ્દ ‘દૂર કરવું તે’ એવા અર્થમાં યોજેલો નથી. આવો અર્થ લેવામાં આવે તો (દેવો અને વિરક્તો) ભગવાન માટે ઉત્પન્ન થએલ નહિ હોવાથી, તેઓ ભગવાન ને પ્રિય ન હોય. ‘અર્થ’ શબ્દનો પાંચમો અર્થ ‘દૂર કરવું તે’ થાય છે (જેમ કે ‘મશકાર્થ ધૂમઃ’ એટલે મચ્છરોને દૂર કરવા (ઉડાડી મૂકવા) કરેલો ધૂમાડો) તેથી એવા અર્થની શંકા ન રહે તે માટે આ કહેલું છે. (લે)

૪. ‘ભગવાન પુરુષાર્થમય છે’ એમ કહેવામાં આવશે. ધનવાનોને તેમની દરકાર નથી, પરંતુ ધનની જ દરકાર છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧. ‘બંને’ એટલે ‘પત્ની અને પુરુષ’ એવો અર્થ છે ભગવાન તો પુરુષાર્થરૂપ જ છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૨. પાછળ શ્લોક ૧૫માં કહેલા જન્મ વિગેરે પાંચ.

અને સાધનના જન્મ વિગેરે સરખાં હોવાની જરૂર નથી. તેથી લૌકિક દષ્ટિથી જ જે આપને સાધન^૩ તરીકે માને છે, તેને જ આવી વાણી (કહેવી) યોગ્ય છે, પરંતુ મને કહેવી યોગ્ય નથી; કારણ કે ‘સમાન નહિ હોવાથી (તમો બેએ) વિવાલ કરવો નહિ’ એમ મને અથવા આપને (કહેવું) યોગ્ય નથી. પ્રકરણને^૪ લીધે આ વાક્યનું ઉત્તમપણું હોવું જોઈએ, પરંતુ પ્રકરણમાં કોઈ પણ અંશથી તેનો સંબંધ નથી, એવા અભિપ્રાયથી આ શ્લોક કહે છે.

આપ સર્વ પુરુષાર્થથી ભરપૂર છો. જેમ ગંગામાં જલ છે, તેમ ધર્મ વિગેરે પુરુષાર્થો આપની અંદર (રહેલા) છે. તે(જલ)થી પણ ગંગા મોટી^૫ છે, તેમ આપ (પુરુષાર્થોથી મોટા છો). એવો ‘મય’નો અર્થ છે.

‘સાધનોથી પ્રાપ્ત કરેલા પુરુષાર્થો ભગવાનમાં હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ફલરૂપ’ શબ્દ યોજેલ છે. અથવા પુરુષાર્થો સાધનરૂપ પણ હોય છે, તેથી આ (શબ્દો)થી ભગવાનનું સાધનરૂપપણું અને ફલરૂપપણું સિદ્ધ કરે છે. અથવા (ફલરૂપ એટલે) સર્વ ફલોના આપ આત્મા છો, કારણ કે પરમાનંદ (પ્રાપ્ત થતો) હોય ત્યારે પોતાનો (તે લેવાનો) અધિકાર નથી એવા વિચારથી કોઈ પણ વિલંબ કરતું નથી.

ભગવાન ફલ છે અને સાધન છે એમ દિવ્ય જ્ઞાનથી કહીને, લૌકિક બુદ્ધિ-વાળા તે સ્વીકારશે નહિ એમ માનીને, તેઓના ઉપર પણ અનુગ્રહ કરવા બીજા ચરણથી યુક્તિ કહે છે. ફલ (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઈચ્છા હોય ત્યારે જ (તેથી) વિસ્ત્રદ (પદાર્થો)નો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, અને (તે પ્રાપ્ત કરવાનાં) સાધનો કરવામાં આવે છે, પરંતુ બે^૬ ફલમાંના (એક પ્રાપ્ત થયું હોય ત્યારે) બીજાં ફલની ઈચ્છાથી (તેમ કરવામાં આવતું) નથી, કારણ કે એક પ્રાપ્ત થએલું છે અને બીજું પ્રાપ્ત થએલું નથી, તેથી (એકને તજવાની) મુશીબતને લીધે એક^૭ તજાતું નથી. તેથી રાજ્ય ફલ

૩. ‘સાધન તરીકે’ એટલે ‘પુરુષાર્થના સાધન તરીકે’ એવો અર્થ છે. (લે)

૪. અહિં ભગવાનના વિવાલનું પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણને લીધે શ્લોક ૧ પના વાક્યનું ઉત્તમપણું હોવું જોઈએ, પરંતુ તે વાક્ય આ પ્રકરણથી વિસ્ત્રદ હોવાથી, અહિં લાગુ પડતું નથી. તેથી તે બીજા પ્રસંગોમાં એટલે લૌકિક વિવાલ જણાવવામાં યોજવું જોઈએ, એવો અર્થ છે. (લે)

૫. આદિદૈવિકી ગંગા ઘરમાં પણ પ્રકટ થાય છે, તેથી જલ કરતાં મોટા વિસ્તારવાળી છે એવો અર્થ છે. (લે)

૬. અહિં ‘પ્રાપ્ત થએલા’ શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે) બે ફલ પ્રાપ્ત થએલાં કહેલાં જણાતાં નથી.

આગળ જ એક (રાજ્ય) પ્રાપ્ત થએલું અને બીજું પ્રાપ્ત નહિ થએલું હોવાનું જણાવેલ છે.

૭. અહિં ‘પ્રાપ્ત થએલું’ શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે)

નથી, તેમ જ ફલનું સાધન નથી. તે (અર્થ) ‘જેમની ઈચ્છાથી તજવામાં આવે છે’ શબ્દોથી કહેલ છે.

‘છતાં પણ રાજ્ય આ લોકનું ફલ છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવામાં મૂર્ખાઈ છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સારી બુદ્ધિવાળાઓ’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘કૃત્ય’ એટલે કર્તવ્ય. ‘ભગવાન સાધનરૂપ અને સાધ્યરૂપ હોવાથી, તે જ પ્રસન્ન કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ બીજો (પ્રસન્ન કરવા યોગ્ય) નથી’ એવા વિચારથી કૃત્ય નાશ કરવા યોગ્ય છે, એવું સારી બુદ્ધિવાળા હોવાનું કારણ પણ કહેલું છે. તેથી જેઓ આપને માટે જ મુકરર થએલા છે, તેઓનો અને આપનો સંબંધ યોગ્ય છે, એમ ત્રીજા ચરણથી કહે છે. જો કે તેઓની સાથે પણ (ભગવાનની) મૈત્રી અથવા વિવાહ સંભવતાં નથી, છતાં પણ એક સમાજમાં માત્ર સંબંધ (થવો) પણ યોગ્ય છે, તેથી તેમ કહેલ છે.

‘હે સમર્થ!’ સંબોધનથી રાજ્ય વિગેરેનો ત્યાગ કરેલ ઘણા જ સુકુમાર (પુરુષો)ને સંતોષ ઉત્પન્ન કરવાનું (ભગવાનનું) સામર્થ્ય (જણાવેલું છે). રાજા અને મંત્રીઓ(ના સંબંધ)ની પેઠે (આપનો અને તેઓનો) સંબંધ ઘણો યોગ્ય છે. સર્વ પ્રકારની યોગ્યતા સિદ્ધ કરવા ‘પુરુષ અને સ્ત્રીના સંબંધની પેઠે’ એવું દૃષ્ટાંત કહે છે. જેવો પુરુષ અને સ્ત્રીનો સંબંધ છે, ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી, જેવો એકસરખા સ્વભાવ અને વ્યસનવાળા બે મિત્રોનો સંબંધ છે, તેવો (આપનો અને તેમનો સંબંધ છે). ‘અશ્વ ન ત્વા વારવન્તમ્’ એ વાક્યમાં ઉપમાનો અર્થ જણાવનાર ન હોવા છતાં નિરૂક્તમાં ઉપમાનો અર્થ જણાવવા ‘ઈવા’ ‘ની પેઠે’ કહેલ છે તે પ્રમાણે (અહિં છે). તેમાં પણ ‘પ્રીતિવાળા’ વિશેષણથી પ્રસંગના^{૧૦} સમયે (તેમનો તેવો સંબંધ) નહિ હોવાનું કહેલ છે. સર્વ (કોઈ પણ પ્રકારના) ક્લેશ વિનાના હોય અને પરસ્પર પ્રીતિવાળા હોય (ત્યારે તેમનો તેવો સંબંધ હોય છે). પ્રીતિ વિગેરે હોય છતાં પણ

૮. આ ‘કૃત્ય’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જણાવેલી છે. ‘કૃતિ’ (‘કૃત્’ છદ્ધે ગણ) ધાતુ ‘નાશ કરવો’ અર્થવાળો છે તેને ‘ક્યપ્ (ય)’ પ્રત્યય લગાડવાથી આ શબ્દ બનેલ છે. (લે).

૯. આ ‘ન’ શબ્દનો અર્થ નિરૂક્તના પહેલા અધ્યાયમાં ‘ઈવ’ ‘ની પેઠે’ કરેલો છે. તે જ પ્રમાણે અહિં પણ ઉપમા જણાવનાર ‘ઈવ’ વિગેરે શબ્દ ન હોવા છતાં ‘ન’ શબ્દ જ બે વાર લખેલો લઈ, તેનો ઉપમાનો (‘ઈવ’ જેવો) અર્થ કરવો. એટલે ‘ન’ શબ્દ બે વાર લેવાનો. પહેલા ‘ન’નો ઉપમાનો અર્થ કરવો, એટલે ‘રતયોરિવ’ ‘પ્રીતિવાળાની પેઠે’ અર્થ થાય છે. બીજા ‘ન’નો અર્થ ‘નથી’ કરવો, એટલે બે સુખીઓનો અને બે દુઃખીઓનો સંબંધ યોગ્ય નથી, એવો અર્થ થાય છે. (લે) આ પ્રમાણે અર્થ કરતાં શ્લોકમાં ‘પુંસઃ સ્ત્રિયા ન રતયોઃ’ એવો પાઠ થશે.

૧૦. પ્રસંગને લીધે બીજા કામ માટે ભેગા થએલા સ્ત્રી અને પુરુષનો સંબંધ તેવો રસ ઉત્પન્ન કરનારો હોતો નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

વિઘ્ન કરનારું હોય તો (તેવો સંબંધ) હોતો નથી, એમ ‘સુખી અને દુઃખીનો (સંબંધ યોગ્ય) નથી’ શબ્દોથી (સંબંધ) હોતો નથી એમ જણાવે છે. એક સુખી હોય (અને) બીજો રોગો વિગેરેથી દુઃખી હોય, તેવા બેનો કોઈ પણ રીતે સંબંધ હોતો નથી. આથી (એમ) કહ્યું કે બે સુખીઓનો અથવા બે દુઃખીઓનો સંબંધ હોય છે. ૩૮.

(ભગવાનને પસંદ કરવામાં રુક્મિણીનું) અજ્ઞાન (હોવાનું કહેલ તે)નું સમર્થન કરવા ‘ભિખારીઓએ વૃથા વખાણોલા’ એમ જે (શ્લોક ૧૬ માં) કહેલું, તે વિષયનો નિર્ણય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

ત્વંન્યસ્તદ્દણ્ડમુનિભિર્ગદિતાનુભાવ

આત્માત્મદશ્ચ જગતામિતિ મેવૃતોડસિ ॥

હિત્વા ભવદ્ભુવ ઉદીરિતકાલવેગધ્વસ્તા-

શિષોડ્બજભવનાકપતીનકુતોડન્યે ॥૩૯॥

‘જેઓએ (પ્રાણીઓને) સજા કરવાનું મૂકી દીધું છે તેવા મુનિઓએ જેમના પ્રભાવનું બરાબર વર્ણન કરેલું છે તેવા આપ જગતોના આત્મા અને આત્માનું દાન કરનારા છો’ એવા વિચારથી, આપની ભ્રમરના સંબંધવાળા (તેણે જ) પ્રેરેલા કાલના વેગથી જેઓની ઈચ્છાઓ નાશ પામેલી છે તેવા બ્રહ્મા, શંકર અને ઈન્દ્રને તજીને મેં આપને પસંદ કરેલા છે (તો પછી) બીજાઓ કેમ જ (વરવા યોગ્ય હોય) ? ૩૯.

‘ભિખારીઓ’ એટલે પરમહંસોએ અને ‘વૃથા’ એટલે ફલની ઈચ્છા વિના વખાણોલા, એવો અર્થ કરવો જોઈએ. તેમ કરવામાં ન આવે તો નારદ વિગેરે લૌકિક ભિખારીઓ નહિ હોવાથી વાક્ય વિરુદ્ધ અર્થવાળું(ખોટું) થાય; અને બીજા (લૌકિક) ભિખારીઓ આપનાં વખાણ કરતા નથી. તે (અર્થ) કહે છે. ‘મૂકી દીધેલું છે સજા કરવાનું પ્રાણીઓને જેમણે’ તેવાઓએ વખાણોલા છો. આથી તેઓમાં દોષ નથી એમ કહેલું છે, અને તેઓ અને તે મુનિઓ એમ ગુણો કહેલા છે^૧. સ્પષ્ટ વાણીથી^૨, સમજાય તેવાં વચનોથી (કહેલો છે) પ્રભાવ જેમનો (તેવા આપ છો). તેઓ માત્ર વખાણ કરતા નથી, પરંતુ જેવું (આપે) કરેલું છે તેવું (કહે છે) એમ ‘પ્રભાવ’ શબ્દથી કહેલું છે. તેઓને તે પોતાના અનુભવથી જણાએલું છે. તેમ ન હોય તો તેઓ તેવા (આપની સ્તુતિ કરનારા) કેમ થાય ? તેથી તેઓનું વચન લાભકારક હોવાથી, તેમના વચનથી (આપને) જાણીને, આપ સમાનને જ પસંદ કરેલા છે.

૧. પ્રાણીઓને સજા કરવાનું મૂકી દીધેલ હોવાથી તેમનામાં દોષ નથી. તેઓ મુનિ એટલે ભગવાનનું મનન કરનારા છે એ તેમનામાં ગુણ છે.

૨. આ (‘ગદિત’ શબ્દવાળા) ‘ગદ્’ ધાતુનો અર્થ કહેલો છે. (લે)

ભગવાન્ સમાન હોવાનું કારણ ‘આત્મા’ શબ્દથી કહેલું છે. જેમ બહારની દૃષ્ટિમાં જન્મ વિગેરે સમાનપણું કરાવનારા છે, તેમ અંદરની દૃષ્ટિમાં આત્મપણું જ (સમાનપણું કરાવનારું) છે. કારણ કે કોઈને પણ પોતાનો આત્મા (પોતાની) સમાન ન હોય તેવું નથી.

‘ત્યારે પસંદ કરવાથી શું લાભ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘અને આત્માનું દાન કરનારા’ શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે જેમણે આત્મા ગૂમાવેલ છે તેવા જ જીવો હતા, તેમને ભગવાન્ આત્મા અથવા પોતાનો આત્મા આપે છે. આથી એમ કહેલું છે કે આપ મને પોતાના આત્માનું દાન કરશો એમ જાણીને જ મેં આપને પસંદ કરેલા છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે ધર્મ વિગેરે પુરુષાર્થો પણ આપ આપો છો.

‘હું તારો આત્મા કેવી રીતે છું?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જગતોના આત્મા’ એમ સામાન્ય રીતે કહેલું છે. આપ જગતોના આત્મા છો એવી બુદ્ધિથી જ મેં પસંદ કરેલા છે. તેથી જ જગતના અધિકારીઓને પણ તજેલા છે એમ ‘આપની ભ્રમરના સંબંધવાળા અને તેણે જ પ્રેરેલા કાલના વેગથી જેઓની ઈચ્છાઓ નાશ પામેલી છે’ શબ્દોથી કહેલું છે. બીજાઓનો ત્યાગ કરીને મેં આપને હમણાં જ પસંદ કર્યા એટલું જ નહિ, પરંતુ પહેલાં પણ લક્ષ્મીના સ્વયંવર સમયે જન્મ ઐશ્વર્ય વિગેરેની સરસાઈવાળા બ્રહ્મા, શંકર, ઈન્દ્ર વિગેરેનો ત્યાગ કરીને મેં આપને જ પસંદ કરેલા, એવો વાક્યનો સંબંધ છે. તેઓનો ત્યાગ કરવાનું કારણ કહે છે કે આપની ભ્રમર કાલને ઉત્પન્ન કરનારી છે, ભ્રમરના સંબંધવાળો, તેણે જ પ્રેરેલો જે કાલ, તેના વેગથી નાશ પામેલી છે ઈચ્છાઓ જેમની, તેવા બ્રહ્મા વિગેરે છે. એક ક્ષણ પણ મતભેદ થતાં, આપની ભ્રમર વાંકી થતાં તેઓનો સર્વનાશ જ થાય છે, તેથી તેઓને પસંદ કરવાથી શું લાભ?, કારણ કે કોઈપણ સ્ત્રી મરવા પડેલાને પસંદ કરતી નથી. જ્યારે બ્રહ્મા વિગેરેની પણ આ સ્થિતિ છે, તો પછી બીજાઓ પસંદ કરવા યોગ્ય કેમ જ હોય, એમ ‘બીજાઓ કેમ જ (વરવા યોગ્ય હોય)?’ શબ્દોથી કહે છે. તેથી જાણીને જ આપને પસંદ કરેલા છે, અને બીજાઓ પસંદ કરવા યોગ્ય પણ નથી.

ભગવાને જે બીજું કહેલું છે, તે મને (રુક્મિણીને) અડચણકારક નથી, અને (તેના તરફ મારું) ઉદાસીનપણું છે. (ભગવાન્) આત્મા અને આત્માને આપનારા હોવાથી (મેં કરેલું વરણ) મને ઈષ્ટ જ છે, કારણ કે હું પણ તેવી થઈશ^૩. ૩૯.

એ પ્રમાણે ભગવાનને વરવામાં દોષ જણાવનારા શબ્દોનો ગુણ દર્શાવનારા તરીકે અર્થ કરી અને ભગવાનનાં વાક્યોનો અર્થ કહીને, ‘જેવું સાંભળવામાં આવ્યું
૩. ભગવાનનું વરણ કરેલું હોવાથી હું પણ આત્માને પ્રાપ્ત કરી પૂર્ણ થઈશ, એવો અર્થ છે. (લે)

તેવું ભગવાનનું વાક્ય લોકની દષ્ટિ પ્રમાણે પણ વિરોધવાળું છે, તેથી (તે) વાક્યો ઉલટી રીતે પોતાની (ભગવાનની) સરસાઈ જ સિદ્ધ કરે છે એમ કહેવું જોઈએ' એવા અભિપ્રાયથી નીચેના શ્લોક(થી આરંભી) કહે છે :

જાડ્યં વચસ્ત્વ ગદાગ્રજ યશ્ચ ભૂપાન્વિદ્રાવ્ય શાર્ગ્ગનિનદેન જહર્થમાં ત્વમ્ ॥

સિંહો યથા સ્વબલિમીશ પશૂન્સ્વભાગં તેભ્યો ભયાદદુદદિં શરણં પ્રપન્નઃ ॥૪૦॥

અને હે ઈશ ! આપ જેમણે શાર્ગના ટંકારથી રાજાઓને ભગાડીને જેમ સિંહ પોતાના ભાગરૂપ બલિ પશુઓને લઈ જાય તેમ તેઓની પાસેથી મારું હરણ કર્યું. તે તેઓના ભયને લીધે સમુદ્રને શરણે ગયા, એવું એ ગદાગ્રજ ! જે આપનું વચન અર્થ વિનાનું છે. ૪૦.

અહિંથી ફરીથી ભગવાને કહેલા બધા શ્લોકો લોકદષ્ટિથી પણ વિરોધવાળા છે એવું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવશે, કારણ કે લોકદષ્ટિથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે તેઓ પોતાની (શ્લોક બોલનાર ભગવાનની) સરસાઈ જ સિદ્ધ કરે. તે પ્રસંગે (તેવું વ્યાખ્યાન કરતાં) તે જ વાક્યો (તેમનાથી) સૂચવેલા અર્થમાં યોજાએલા થાય છે.

‘રાજાઓથી ભય પામતા’ (શ્લોક ૧૨) એમ જે આરંભમાં જ કહ્યું તેનો ઉત્તર (આ શ્લોકથી) આપવામાં આવે છે, ‘અને પ્રેમના સંવાદને લીધે ઇડ્ઇડતા અધરવાળું મુખ જોવાને’ (શ્લોક ૩૦) એમ ભગવાને કહેલું હોવાથી તામસ પ્રકારથી પણ ક્રોધના આવેશવાળી થઈ (રુક્મિણી તે) વાક્યોનું ખંડન કરે છે એટલો (પહેલા કહેલા અને આ અર્થમાં) ભેદ છે.

બુદ્ધિ વગરનાને ભય થાય છે. બુદ્ધિ ન હોવાને લીધે જ^૧ ધ્રુજારો થાય છે. તેમાં ભગવાનમાં ભયનું કારણ નહિ હોવાથી, કહેનાર^૨ (શબ્દ)ને ભય જણાવનાર શબ્દ છે, (તેની) ભાટ્ટોની પેઠે શબ્દની જ ‘કહેનાર’ અને ‘કહેવાનું’ એવી બે શક્તિઓની કલ્પના કરી સાર્થકતા કરાવવી જોઈએ. એમ ‘વચન અર્થ વિનાનું છે’ શબ્દથી કહે છે. વચન જ ‘જાડ્યં’ જડપણું એટલે ભયવાળું છે, એવો અર્થ છે. ‘આપનું’ એમ ભેદ જણાવવા^૩ સમાસ કરેલો નથી.

૧. ‘જાડ્યં’ (બુદ્ધિ ન હોવી તે) એટલે ભય ભગવાનમાં હોવાનું કારણ નહિ હોવાથી, તે ‘કહેનાર’ શબ્દમાં પરિણમે છે, એટલે ભયને લીધે શબ્દ ધ્રુજ ઉઠ્યો. તેથી ભય નહિ પામેલા ભગવાનને પણ તે શબ્દ ભય પામેલા જણાવે છે, એવો ભાવ છે. (લે)
૨. ‘કહેનાર’ એટલે ‘શબ્દ’ એવો અર્થ છે. (લે) શબ્દની ‘કહેનાર’ શક્તિ.
૩. ‘આપ’ અને ‘વચન’ એ બે જૂદા છો એવો ભેદ જણાવવા ‘વચસ્તવ’ એમ બે જૂદા શબ્દ યોજેલા છે, પરંતુ ‘ત્વદ્વચઃ’ એમ સમાસ કરેલો નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

‘બોલનાર હાજર હોવા છતાં મુખ્ય અર્થનો ત્યાગ કરીને વચનને કેમ જડ ઠરાવવામાં આવે છે ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે ગદાગ્રજ !’ એવું સંબોધન કરેલું છે. જેમ ગદની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યાં સુધી (ભગવાન્) પોતે ભય પામેલા નહિ હોવા છતાં ભયવાળી (ભય પામ્યા હોય તેવી) ક્રિયા કરતા, તેમ વાણીને^૧ પણ તેવી (ભયવાળી) કરે છે તેથી ભગવાનની ઈચ્છાથી જ કાયાની અને વાણીની તેવી (પ્રવૃત્તિ) થવાથી કાંઈ પણ દોષ નથી. ‘વચઃ’ એટલે ‘વાચઃ’ અથવા ‘વચસઃ’ ‘વચનનું’ એ વૈદિક (પ્રયોગ) જાણવો.

અથવા^૨ કોઈક ગુણને લીધે જ્ઞાન ન થવાથી લોકમાં (પુરુષ) જડ થાય છે. ચાલુ પ્રસંગમાં તો જડપણું કરાવનાર વચન જ છે. માત્ર વાક્યથી જ જડપણું જણાય છે, પરંતુ અર્થથી જણાતું નથી એવો અર્થ છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી પહેલાં ઘણા પ્રકારે ભગવાને કરેલા જયનો સંગ્રહ કરેલો છે.

આપ જેમણે રાજાઓને શાંગના ટંકારથી જ ભગાડીને (એટલે) પશુની સમાન બનાવીને, મારું હરણ કર્યું (તેમનું આ વચન અર્થ વિનાનું છે), કારણ કે પશુઓ જ માત્ર શબ્દથી ભાગી જાય. પહેલા ટંકારથી જ માનભંગ કરીને (બધાને) ભેગા કર્યા, પછી યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્તિ થતાં બલભદ્રે^૩ બધાને હરાવ્યા, તેથી વિરોધ નથી. જેઓ માત્ર શબ્દથી ભાગી જાય તેઓથી ભય (થવા)નો સંભવ નથી. ‘શાંગના ટંકારથી’ એવું (રાજાઓને ભાગવાનું) કારણ અહિં કહેલું હોવાથી એમ જણાય છે કે (રુક્મિણીનું) હરણ કરતી વખતે ભગવાને) પહેલાં ધનુષ્યનો ટંકાર કરેલો. ‘રાજાઓના સમૂહને હરાવીને’ એ (ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૪ શ્લોક ૫૬)માં ‘શાંગના ટંકારથી’ શબ્દ ઉમેરવો.

‘દૈવને લીધે તે(રાજા)ઓનું ધ્યાન નહિ હોય ત્યારે ભગવાન્ રુક્મિણીને લઈને આવ્યા હશે’ એવો વિચાર ‘જેમ સિંહ પશુઓને લઈ જાય’ શબ્દોથી ખોટો ઠરાવે છે. જબરજસ્તીથી ઉપાડી જવાનો દોષ ન હતો, એમ ‘પોતાના ભાગરૂપ’ શબ્દથી કહેલું છે. પિતાએ નહિ આપેલી હોવા છતાં તેને લઈ જવામાં ભગવાનને દોષ

૪. વાણીને પણ ભયવાળી કરે છે (લે) ભય પામ્યા હોય તેવું વચન કહે છે.

૫. ઉપર જણાવી તેવી શબ્દની બે પ્રકારની શક્તિ પૂર્વમીમાંસામાં કલ્પેલી છે, પરંતુ વ્યાસજીને ઈષ્ટ નથી. તેથી તે અર્થ ન રૂચવાથી બીજો અર્થ કરે છે. આ અર્થ પ્રમાણે ‘વચઃ’ શબ્દ પાંચમી વિભક્તિના એકવચનનો જાણવો. એ વૈદિક પ્રયોગ જણાવીને તેવો જાણવાની યોગ્યતા તો ઉપર કહેલી છે. (લે)

૬. ભગવાન્ રુક્મિણીને હરી ગયા, પછી ભેગા થએલા રાજાઓને બલભદ્રે હરાવેલા. જૂઓ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૫ શ્લોક ૬ તથા ૩૫.

થયો ન હતો અને લઈ જવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય હતું, એમ ‘હે ઈશ !’ શબ્દથી કહેલું છે. જેમ મુકરર કરેલો ભાગ પણ, હોમેલો ન હોય તો દેવો ગ્રહણ કરતા નથી, તેવું ઈશ્વરને હોતું નથી એવો અર્થ છે. લોકમાં પોતાનો ભાગ જબરજસ્તીથી પણ લઈ જવાનું જોવામાં આવે છે, એ વિષયમાં ‘આપે મારું હરણ કર્યું’ એમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહેલું છે. ‘પશુઓને’ શબ્દથી એમ કહ્યું છે કે સિંહને લઈ જવામાં આવતા નથી, કારણ કે સિંહની કન્યા જો કે પોતાના ભાગરૂપ હોય તો પણ સિંહ જબરજસ્તીથી લઈ જઈ શકતો નથી. પોતાના બલિ’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે દેવો વિગેરે રક્ષણ કરતા નહોતા, કારણ કે દેવોએ પોતાના (ભગવાનના) માટે જ રક્ષિણીરૂપ બલિ મુકરર કરેલું. જેમ સિંહ પશુઓને ભગાડીને, પોતાના ભાગનું ભક્ષણ કરનાર વાઘ વિગેરેને ગર્જનાથી જ અટકાવીને, પોતાના ભાગરૂપ હાથીના કુંભ સ્થલમાં રહેલું માંસ લઈ જાય છે, તેમ ભય વિના મારું હરણ કરનાર આપને ભય ક્યાંથી હોય? એવો અર્થ છે. ‘તેઓના ભયને લીધે સમુદ્રને શરણે ગયા’ શબ્દોથી ભય જણાવનારું વાક્ય (ઉપર કહેલ અર્થથી) વિરુદ્ધ અર્થવાળું છે એમ કહેવા તે ફરીથી કહે છે. જેથી ‘તેઓના ભયને લીધે આપ સમુદ્રને શરણે ગયા’ (એમ) આથી (જણાવતું હોવાથી) વચન અર્થ વગરનું છે, એવો અર્થ છે. પછીના વાક્યમાં આવેલા ‘યત્’ ‘જે’ શબ્દને ‘તત્’ ‘તે’ શબ્દની આવશ્યકતા નથી, તેથી ‘તે’ શબ્દ અધ્યાહાર નથી. પશુની સમાન ભગાડેલા રાજાઓથી ભય થવાનું વચન વિરુદ્ધ અર્થવાળું છે જ, તેથી તેનો ઉલટી રીતે જ અર્થ કહેવો જોઈએ, એવો ભાવ છે. આથી જ ‘બલવાનોની સાથે વેર કરેલા’ શબ્દોનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું, કારણ ભાગી જવામાં તત્પર રહેનારા પશુઓ બલવાન હોતા નથી. પોતાની મેળે જ નૃપાસનનો ત્યાગ કરવો એ પ્રતિષ્ઠા જ છે. ૪૦.

‘જેઓનો માર્ગ સ્પષ્ટ નથી’ એમ અને ‘તેમના માર્ગે જનારા દુઃખ પામે છે’ એમ જે ભગવાને (શ્લોક ૧૩માં) કહ્યું, તેમાં પણ બીજો અર્થ જણાતો હોવાથી અને વાક્યના અર્થથી વિરુદ્ધ જ્ઞાન થતું હોવાથી, સૂચવેલા અર્થના પ્રકારે જ નિર્ણય કરવો જોઈએ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

યદ્વાચ્છયા નૃપશિખામણયોડ્ડગવૈન્ય-

જાયન્તનાહુષગયાદ્ય ઐકપત્યમ્ ॥

રાજ્યં વિસૃજ્ય વિવિશુર્વનમમ્બુજાક્ષ! સીદન્તિ

તેડનુપદવીંત ઈહાસ્થિતા: કિમ્ ॥૪૧॥

હે કમલનયન ! જેમની ઈચ્છાથી અંગ વૈન્ય, જાયંત, નાહુષ, ગય વિગેરે રાજાઓના શિરોમણિઓએ ચક્રવર્તી રાજ્યનો ત્યાગ કરીને વનમાં પ્રવેશ કરેલો તેઓ

આપના માર્ગના રસ્તે રહેલા છે. તેઓ શું અહિં રહેલા છે ? ૪૧.

(શ્લોક ૧૩માં) ‘યોષિતઃ’ ‘સ્ત્રીઓ’ એ શબ્દ ઉપલક્ષણથી^૧ યોજેલો છે. તેથી પુરુષો પણ દુઃખી થયા^૨ છે એમ કહેવું જોઈએ, કારણ કે અહિં ‘સ્ત્રી’ શબ્દ પુખ્ત વયવાળીથી જૂદી નહિ^૩ એવા અર્થમાં યોજેલો છે. ‘અવસાદઃ’ એટલે તે (ભગવાન)માં જ લય. ભગવાન્ પહેલાં પધારેલા તેથી તે માર્ગે જવાની ઈચ્છાથી રાજ્ય વિગેરેનો ત્યાગ કરીને, રાજ્ય વિગેરેથી ભગવાનનાં દર્શન ઉત્તમ હોવાથી તે (ભગવાનનાં દર્શન)ની ઈચ્છાથી અંબરિષ વિગેરે રાજાઓના શિરોમણિઓએ વનમાં પ્રવેશ કરેલો. ભગવાન્ પધાર્યા છતાં પણ તેઓ આવેલા નહિ હોવાથી, (અને) પહેલાં પણ^૪ પાછા ફરીને આવેલા નહિ હોવાથી માર્ગના રસ્તે જ રહેલા છે, એટલે ભગવાનના માર્ગમાં જ જાણે કે (તે) માર્ગ દર્શાવનારા હોય તેમ રહેલા છે. તેમ ન હોય તો ભગવાનનો માર્ગ આગળ ચાલે નહિ. તેથી દુઃખી થવાનું વાક્ય સત્ય છે, છતાં પણ ઘણાઓની જ (તેવી) પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી (એ) દૂષણ નથી.

એક સ્થલે સ્ત્રીઓના સંબંધમાં કહ્યું તે સર્વ સ્થલે રાજાઓને પણ કેમ લાગુ પાડવામાં આવે છે? એવી શંકા થાય, તેથી ‘તેઓ શું અહિં રહેલા છે?’ એમ કહેવું છે. તેઓ એટલે અંગ વિગેરે. ‘અંગ’ પૃથુનો દાદો. ‘વૈન્ય’ એટલે પૃથુ. ‘જાયન્ત’ એટલે જયંતીનો પુત્ર ભરત. ‘નાહુષ’ એટલે યયાતિ. ‘ગય’ પ્રિયવ્રતના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલો. આ બધા શું અહિં રહેલા ? મરણ થતાં સુધી શું ઘેર જ રહેલા ? તેથી ઉલટું વનમાં ગએલા અને ત્યાં જ મરણ પામેલા. તેથી ઉલટા ફલવાળા ઘરમાં જેઓ રહેલા, તેઓ જ નાશ પામેલા છે, પરંતુ તે (રાજા)ઓ નાશ પામેલા નથી. એ પ્રમાણે (ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાની) માત્ર ઈચ્છાથી જ પોતાનાં પ્રાપ્ત થએલાં રાજ્યનો પણ ત્યાગ કરે છે, (અને) વનમાં પોતાનું મરણ પણ સહન કરે છે, ત્યારે ભગવાનને પ્રાપ્ત

૧. એક વસ્તુ કહેલી હોય અને તેના જેવી બીજીનો તેમાં સમાવેશ કરવાનો હોય તેને ઉપલક્ષણ કહે છે. અહિં ‘સ્ત્રીઓ’ કહેલ છે. અને પુરુષો પણ સમજવાના છે.
૨. શ્લોક ૧૩માં ‘સીદન્તિ’ ‘દુઃખી થાય છે’ એમ કહેવું છે, આજ શબ્દના ‘લય પામવું’ ‘નાશ થવો’ એવા અર્થ છે.
૩. અહિં ‘સ્ત્રીપદમત્ર’ ‘પ્રૌઢાનન્યવૃત્તીતિ’ એવો મૂલ પાઠ લઈ અર્થ કરેલો છે. શ્લોક ૧૩માં કાચી વયની અથવા કાચી સમજણવાળી સ્ત્રીઓ એ પ્રમાણે દુઃખી થાય છે એમ કહેવું નથી, પરંતુ પુખ્ત વય અને વિચારવાળી સ્ત્રીઓ કહેલી છે, એવો અર્થ છે. તેથી પુખ્ત વિચારવાળા પુરુષો, રાજાઓ પણ એ શબ્દથી સૂચવેલા છે એવો ભાવ જણાય છે.
૪. ભગવાન્ પધાર્યા તે પહેલાં પણ આવેલા નથી, અને તે પધાર્યા પછી પણ આવેલા નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

કરીને અધમ રાજ્યનો ત્યાગ (કરવો એ)માં શું આશ્ચર્ય, એવો ભાવ છે. ૪૧.

ભયના ધોરણથી જ (ભગવાને પોતાનું વરણ) ન કરવાનું કહેલ હોવા છતાં ‘એમ નિષ્કિંચન છીએ. (નિષ્કિંચન પુરુષો) સદા અમને પ્રિય છે’ (શ્લોક ૧૪) એમ રુક્મિણી લક્ષ્મીવાળી હોવાથી તે ન કરવાનું કહેતાં, ધનવાનો (મને) ભજતા નથી. એમ પણ (જે ભગવાને કહેવું) તેનો નીચેના શ્લોકમાં વિરોધ કરી ખોટું ઠરાવે છે :

કાન્યં શ્રયીત તવ પાદસરોજગન્ધમાઘાય સન્મુખરિતં જનતાપવર્ચમ્ ॥

લક્ષ્યાલયં ત્વવિગણ્ય ગુણાલયસ્ય મર્ત્યા સદોરુભયમર્થવિવિક્તદષ્ટિઃ ॥૪૨॥

(લગ્નના) પ્રયોજનમાં વિવેકવાળી દષ્ટિ છે જેની તેવી મરણ ધર્મવાળી કઈ (સ્ત્રી) ગુણોના ધામરૂપ આપનાં, સત્પુરુષોએ વારંવાર વર્ણવેલ, પ્રાણીમાત્રને મોક્ષ આપનાર. લક્ષ્મીનાં સ્થાનરૂપ ચરણકમલની ગંધનો અનુભવ લઈને, તેનો અનાદર કરી સદા ઘણા ભયવાળા બીજાનો આશ્રય કરે ? ૪૨.

આપનાં ચરણકમલની ગંધનો અનુભવ લઈને કઈ સ્ત્રી લસણના જેવા અપવિત્ર રૂપવાળા બીજાનો આશ્રય કરે ? આ (વાક્ય)થી એમ કહેવું છે કે (ભગવાન) ઉત્તમ પતિ છે અને તેમનામાં પોતાની રૂચિ છે.

કોઈ પ્રસંગે નિંદિત (પદાર્થ) પણ આવો (સુગંધવાળો) હોય, તેથી તેમ નથી એમ જણાવવા ‘સત્પુરુષોએ વારંવાર વર્ણવેલ’ એમ કહેવું છે; કારણ કે સત્પુરુષોએ વાચાલની પેઠે ભગવાનના ચરણારવિંદનું વર્ણન કરેવું છે. ‘પ્રાણિમાત્રને મોક્ષ આપનાર’ વિશેષણથી (તેને) ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારું કહેવું છે. ‘જનતાયા:’ પ્રાણીમાત્રનું ‘આપવર્ચમ્’ મોક્ષ સુધીનું જે સુખ, તે બધું (થાય છે) જેમાંથી, તેવું છે. (આ બે વિશેષણોથી) પ્રમાણ અને ફલ કહ્યાં.

વળી સ્ત્રીઓમાં મુખ્ય લક્ષ્મી છે અને (તે) સંપત્તિરૂપ છે. તે (લક્ષ્મી)નું તે (ભગવાનનું ચરણકમલ) જ ઘર છે. તેથી બધી સ્ત્રીઓએ ત્યાં જ રહેવું જોઈએ.

‘એમ હોય તો બધીઓને બીજા જ પતિઓ કેમ હોય છે ?’ તે(વી શંકા)ના સંબંધમાં ‘તુ’ શબ્દથી પૂર્વપક્ષને ખોટો જણાવે છે. ‘અનાદર કરીને’ શબ્દનો (અર્થ કરીએ છીએ). પધારેલા અને પાસે રહેલા ભગવાનનો અનાદર કરીને કોઈ પણ (સ્ત્રી) બીજાનો આશ્રય કરતી નથી. વળી ‘મર્ત્યા’ પોતે મરણ ધર્મવાળી (સ્ત્રી)એ, મરણ મટાડનાર (અને) આત્માનું દાન કરનાર ભગવાનની જ સેવા કરવી જોઈએ, પરંતુ ‘સદોરુભયં’ સદાએ કાલ વિગેરેથી ઘણો ભય છે જેને, તેવાની (સેવા કરવી જોઈએ) નહિ. મોટો ભય મરણરૂપ છે. કોઈક સમયે પોતાને તે થવાનો. જેની સેવા કરવામાં આવે છે તે (પતિ) તો સદાએ તેવા ભયવાળો છે, એમ (તેની) સેવા નહિ

કરવાનું કારણ કહેલું છે.

વળી આપ ગુણોના ધામરૂપ છો. અનંત ગુણોના ધામરૂપ આપ જ છો. તેથી જે ગુણરૂપ (સ્ત્રી) હશે તે આપનો જ આશ્રય કરશે, પણ દોષરૂપ (સ્ત્રી) બીજાનો આશ્રય કરશે એવી વ્યવસ્થા છે.

ઘણીએ ગુણરૂપ સ્ત્રીઓ બીજાનો પણ આશ્રય કરે છે. તેમ ન હોત તો ભગવાન વિરાજતા તે સમયે બીજા પુરુષોનો વિવાહ ન થાત એવી શંકા થાય, તેથી ‘પ્રયોજનમાં વિવેકવાળી છે દૃષ્ટિ જેની’ એમ કહેલું છે. વિચાર કર્યા વિના, અથવા પ્રયોજનનો નિર્ણય કરવાનું સામર્થ્ય નહિ હોવાથી બીજાનો આશ્રય કરે, પરંતુ પ્રયોજનના ભેદનું જ્ઞાન હોય તો મરણધર્મવાળી ગુણરૂપ લક્ષ્મીના અંશરૂપ સ્ત્રીએ પહેલાં કહેલા નિયમ પ્રમાણે ભગવાનનો આશ્રય કરવો એ જ યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. આથી એમ કહેવાયું કે સમાનપણાને લીધે થતો વિવાહ સાધારણ છે, ઉત્તમની સાથે વિવાહ જ કરવા યોગ્ય છે. તેથી ‘(જેમનાં પોતાની સમાન ધન....વિગેરે હોય) તે બેનો વિવાહ અને મૈત્રી યોગ્ય છે’ (શ્લોક ૧૫) એ મતનો નિરાસ થયો. તેમ ન હોત (ઉત્તમ સાથે વિવાહ થતો ન હોત) તો લક્ષ્મી વિગેરેના વિવાહ થાત નહિ. ૪૨.

‘હે વૈદર્ભિ! આ જાણ્યા વિના’ એ (શ્લોક ૧૬)નો ઉત્તર આપે છે :

ત્વં ત્વાનુરૂપમભજં જગતામધીશઆત્માનમત્ર ચ પરત્ર ચ કામપૂરમ્ ॥

સ્યાન્મે તવાઙ્ગિશરણં સૃતિભિર્ભ્રમન્ત્યા યો વૈ ભજન્તમુપયાત્યનૃતાપવર્ગઃ ॥૪૩॥

તે જગતના ઈશ્વર, આત્મા, અને આ લોકમાં અને પરલોકમાં કામનાઓ પૂરનારા આપ યોગ્ય પતિને મેં પસંદ કરેલા છે. આપ જેમનું ભજન કરનારને જે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે જ તેમનું ચરણ જન્મો લઈ ભ્રમણ કરનારીનું મારું શરણ હો. ૪૩.

કારણ કે (રુક્મિણીએ) જે અજ્ઞાનને લીધે (ભગવાન સાથે) વિવાહ કર્યો હોત તો (તેને) બીજાને પસંદ કરવાનું રહેત. (તેણે ભગવાનને) ઓળખીને જ પસંદ કરેલા તેથી પોતે જાણેલ વૃત્તાંત (આ શ્લોકમાં) કહે છે. ‘તે’ એટલે પહેલાં કહેલ ‘લક્ષ્મીના પતિ હોવાપણું’ વિગેરે ગુણવાળા ‘આપ’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) અવતાર સમયે પણ આપ તેવા જ છો, પરંતુ સ્વરૂપની હાનિ થએલ હોય તેવા નથી.

‘છતાં પણ સમાનનો વિવાહ જ યોગ્ય છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘યોગ્ય’ વિશેષણ યોજેલું છે. મારા માટે તો આપ યોગ્ય જ છો, કારણ કે (મારાથી) શ્રેષ્ઠ છો, પરંતુ હું આપને યોગ્ય નથી. તેથી આ મેંણું મને દેવાનું નથી.

વળી ઘણા હલકા હોય તેઓએ પણ ઈશ્વરની સેવા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કરવી જ જોઈએ, તે અર્થ ‘જગતના ઈશ્વર’ શબ્દથી કહેલો છે. વળી બધાએ

આત્માની સેવા કરવી જોઈએ, કારણ કે સર્વ (પદાર્થ માત્ર) પોતાના (આત્માના) માટે હોય છે. આપ તો આત્મા છો. વળી પુરુષાર્થ આપનારની સેવા કરવી જોઈએ. તે આપ છો એમ ‘અને આ લોકમાં અને પરલોકમાં કામનાઓ પૂરનારા’ શબ્દોથી કહે છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ કહેલ છે કે) આ લોકમાં પરલોકના સુખો એટલે સ્વર્ગ વિગેરે સુખો (ભગવાન) આપે છે, અને પરલોકમાં જાતિનું સ્મરણ વિગેરેથી આ લોકનું સુખ આપે છે, એવો અર્થ જણાવવા બે ‘ચ’ ‘અને’ યોજેલા છે. કામના એટલે ઈચ્છેલો પદાર્થ, તેના પૂરરૂપ અથવા પ્રવાહરૂપ પૂરે છે (આપે છે).

“ ‘અમે ઉદાસીન છીએ’ (શ્લોક ૨૦) એમ કહેલું છે, તેથી (મને) કામ નહિ હોવાથી તારી કામનાઓ (હું) કેમ પૂરીશ ?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘આપનું (તેમનું) ચરણ મારું શરણ હો’ શબ્દો યોજેલા છે. આધાર વિનાના સંસારમાં ભ્રમણ કરનારીનું મારું આપનો ચરણ શરણ હો. (આપ) કામનાઓ પૂરી ન કરો તો પણ ચરણનો આશ્રય કરવાની ના નહિ પાડો.

‘માત્ર આશ્રય કરવાથી ભગવાન જો કાંઈ પણ હિત ન કરે તો શું થાય?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ભજન કરનારને જે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે જ’ શબ્દો યોજેલા છે. ‘અનૂતાપવર્ગ:’ એટલે મોક્ષ, ખાસ કરીને ન માગેલ હોવા છતાં, ભગવાને ન આપેલ હોય છતાં, ભગવાનના ચરણની સુગંધની પેઠે ભગવાનના ભક્તને પ્રાપ્ત થાય છે. અસત્યનો ભગવાનમાં અંત જ છે. ભગવાન પાસે પહોંચેલો સીમાડાના છોડે પહોંચેલાની પેઠે તે (અનૂત)નો અભાવ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી વધારે ફલ ન હોય તો પણ મોક્ષ તો પ્રાપ્ત થએલો જ હોય છે, એવો (અર્થ) છે. ૪૩.

‘જો આટલું જ માગવાનું હોય તો બીજા (પતિ)ને સેવવામાં આવે તો પણ વિષયો ભોગવ્યા પછી, શાસ્ત્રાર્થ પ્રમાણે ભગવાનનું ભજન કરવાથી પણ મોક્ષ થાય. તેથી વિષયોનો ભોગ અને મોક્ષ બંનેનો ત્યાગ કરીને વિષયોના અધિકારવાળા જીવથી મારું ભજન કેમ થાય ?’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે :

તસ્યા: સ્યુરચ્યુત નૃપા ભવતોપદિષ્ટા: સ્ત્રીણાં ગૃહેષુ ખરગોશ્ચબિડાલભૃત્યા: ॥

યત્કર્ણમૂલમરિકર્ષણ નોપયાતા યુષ્મત્કથા મૃડવિરિચ્યસભાસુ ગીતા: ॥૪૪॥

હે અચ્યુત ! હે શત્રુનો નાશ કરનાર ! આપે જણાવેલા રાજાઓ (જેઓ) સ્ત્રીઓના ઘરોમાં ગંધેડા, બળદ, કૂતરા અને બિલાડા પેઠે સેવક થઈ રહે છે તેઓ તે સ્ત્રીના પતિ હો, કે જેના કાનના મૂલમાં શંકર અને બ્રહ્માની સભાઓમાં ગવાએલી આપની કથાઓ આવેલી નથી. ૪૪.

૧. રા. તેલીવાલાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પાઠ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે. આ પાઠ વધારે યોગ્ય જણાય છે.

જે તેવી પ્રાકૃત છે (અને) માત્ર વિષયોની ઈચ્છા રાખે છે તેના પતિઓ સર્વ (હરકોઈ) પ્રકારે વિષયો પૂરા પાડનારા, આપે ગણાવેલા શિશુપાલ વિગેરે હો.

‘બધીએ (સ્ત્રીઓ વિષયોની) ઈચ્છા રાખે છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેના કાનના મૂલમાં આપની કથાઓ આવેલી નથી’ શબ્દો યોજેલા છે. કથાઓનો કાનમાં પ્રવેશ થતાં જે પ્રકારે વિષયોની ઈચ્છા જતી રહે છે તે આગળ કહેશે. શા માટે રાજાઓ સર્વ પ્રકારે વિષયોને પોષનારા છે અને ભગવાન તેવા નથી એ ભેદનું નિરૂપણ ‘જેઓ સ્ત્રીઓના ઘરોમાં (ગઘેડા, બળદ, કૂતરા અને બિલાડા પેઠે સેવક થઈ રહે છે)’ શબ્દોથી કહે છે. જેઓ ઘરના ગુલામો પેઠે સ્ત્રીઓના સૂવાના, ભોજન કરવાના, વિહાર કરવાના, મલનો ત્યાગ કરવાના વિગેરે ઘરોમાં પોતાના વૈભવનો ત્યાગ કરી તે (સ્ત્રીઓ)ની સેવામાં તત્પર રહેનારા સેવકો થઈ રહે છે. ગૂલામીમાં પણ ગઘેડા વિગેરે શબ્દોથી ચાર પ્રકારનો ભેદ કહે છે, કારણ કે (૧) ગઘેડો તેઓને જોઈતું અને તેઓને કરવાનું જલ(લાવવાનું) વિગેરે કામ પોતે કરે છે, તે પ્રમાણે જેઓ આળસ વિનાના થઈ પત્નીએ કરવાનું કામ પોતે કરે છે. તેઓ ગઘેડા જેવા સેવક છે. અથવા (૨) જેમ ‘ગાવઃ’ બલદો ગાડામાં તેમને ફેરવે છે, અથવા (ગાયો) દૂડે છે એટલે પોતાનું સર્વસ્વ તેમને આપે છે, ઈચ્છેલા પ્રદેશોમાં પોતે ભાર વહન કરીને, તે પ્રમાણે તે સ્ત્રીઓને સર્વ લાવી આપે છે. અથવા (૩) જેમ કૂતરો રાત્રે ઘરનો સ્વામી ઉંઘતો હોય ત્યારે પોતે જાગતો રહી તેનું રક્ષણ કરે છે તેમ હલકી સ્થિતિમાં રહી પોતાના દેહથી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરે છે. એ પ્રમાણે રહેવામાં, હરવા ફરવામાં અને શયનમાં સેવકપણું કહ્યું. (૪) એમ થતાં પણ જો ભોગ (સ્ત્રીના ભોગની) સમાન થતો હોત, અથવા ભોગ (કરવા) માટે (સેવકપણું) થતું હોત તો કાંઈ પણ ચિંતા ન હતી, પરંતુ તે (સ્ત્રી)ઓનું (ભોગ કરતાં) વધેલું, હલકું જ, તેઓનું એકું અથવા તે આને ઉપયોગી ન હોય તેવું ભોગ માટે (પ્રાપ્ત થાય છે) એમ જણાવવા બિલાડાનું દૃષ્ટાંત કહે છે; કારણ કે તે (બિલાડો) સ્ત્રીઓના પગ પાસે ખાવાનું માગવા માટે અનેક ચેષ્ટાઓ કરે છે, પછી તેઓ દૂધ પીને કોઈ સમયે ઠામને ચોટી રહેલા જેવું આપે છે. તે પ્રમાણે જેઓ હલકો અને અચોક્કસ ભોગ કરનારા છે, તેઓ જ સ્ત્રીઓને ભોગ પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે. વિષયોની ઈચ્છા રાખનારીઓ તેવા (પતિ)ની જ ઈચ્છા રાખે છે.

કથાઓ બધાએના કાનમાં સામાન્ય રીતે પ્રવેશ કરે છે, તેથી જે પ્રકારના પ્રવેશથી કાર્ય કરે છે તે કહેવા માટે ‘કાનના મૂલમાં (આવેલી)’ શબ્દ યોજેલ છે. કથાઓ અંદર પ્રવેશ કરતાં મૂલ સાથે સંબંધ(માં આવે છે). વિષયોની ઈચ્છાનો નાશ કરવાનું કારણ ‘અરિકર્ષણ’ શબ્દથી કહેલું છે. ‘વિષં’ વિષ ‘યાન્તિ’ થાય છે તે

‘વિષયા:’ શત્રુઓ છે, તેઓનો ‘કર્ષતે’ નાશ કરે તે શત્રુઓનો નાશ કરનાર વિષયોનો નાશ કરનાર થાય છે. તે (ભગવાન)ની કથાઓ તેમના જેવી છે. તે (કથાઓ) પણ ‘અચ્યુત’ એટલે પોતાનો નાશ થવાના ભય વિનાની છે, કારણ કે વિષયો તેમનો નાશ કરી શકતા નથી. તેમાં પણ (કથાઓ) ઘણા રૂપોવાળી હોઈ એક રૂપવાળા ભગવાનથી પણ ઘણી બલવાન છે. તેમાં પણ તેઓ પોતે જ ઘણીઓ ‘ઉપ’ સમીપ આવે છે. ‘યુષ્મત્કથા:’ ‘આપની કથાઓ’ એ સમાસથી (એમ) કહેલું છે કે તેઓ સદા ભગવાન સાથે રહેનારી છે. તેઓ વિષયોને દૂર કરનારી છે એવી યુક્તિ (તર્ક) કહીને, ‘શંકર અને બ્રહ્માની સભાઓમાં ગવાએલી’ વિશેષણથી પ્રમાણ કહે છે. તે બે (શંકર અને બ્રહ્મા) પ્રલય કરનાર અને ઉત્પત્તિ કરનાર છે. તે બે (પ્રલય અને ઉત્પત્તિ) તેઓને અધીન જ હોવાથી, જે તેઓને જરૂરવાળું તેઓની સભાઓમાં ગવાય છે, તે તેઓને દુર્લભ અને (તેઓએ) ઈચ્છેલું છે. દરરોજ ભરવામાં આવતી બધીએ સભાઓમાં ભગવાનની કથાઓ જ ગવાય છે. આથી એમ કહેલું છે કે તે બેથી પણ ભગવાન ઉત્તમ છે. તે બેએ કથાઓનાં ફલનો નિર્ણય કરેલો હોવાથી, (કથાઓ સંબંધી) પ્રમાણ જણાવવામાં તે પ્રમાણે કહેલું છે, કારણ કે તે બે જ મુખ્ય છે. આ (શ્લોક)થી ‘જે ભગવાનની કથાઓનું શ્રવણ કરતી નથી તે તેવો (ગૂલામી કરનાર) પતિ પ્રાપ્ત કરે છે’ એવો સ્ત્રીઓને શાપ કહેલો છે; કારણ કે તે (રુક્મિણી) એમ માને છે કે સ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે દુષ્ટ હોવાથી (તેઓના દોષને) યોનિનો દોષ માનીને ભગવાન એ પ્રમાણે (પોતાને તેમનું ભજન કરવાની) ના પાડે છે, કારણ કે તેમ ન હોય તો (પોતાની) સમાન નથી તેવા પણ પુરુષોને ભજન કરવાની ના નહિ પાડતાં, મને જ કેમ ના પાડે છે ? ૪૪.

‘ત્યારે તે (સ્ત્રી)ઓને તે (પતિ)ઓથી આ લોકનું સુખ થશે (મળશે). આ લોક અને પરલોક સમાન હોવાથી (તેં આપેલો) શાપ નમાલો છે’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :

ત્વક્ષ્મશ્ચુરોમનખકેશંપિનદ્ધમન્તર્માસાસ્થિરક્તકૃમિવિટ્કંકપિત્તવાતમ્ ॥

જવચ્છવં ભજતિ કાન્તમતિર્વિમૂઢા યા તે પદાબ્જમકરન્દમજિઘ્રતી સ્ત્રી ॥૪૫॥

જે સ્ત્રી આપના ચરણકમલના મકરંદની સુગંધ લેતી નથી તે મૂર્ખા જેની અંદર માંસ હાડકાં લોહી કીડાઓ વિષ્ટા કંક પિત્ત અને વાત છે તેવા, ચામડી દાઢી રૂંવાડાં નખ અને કેશથી મઢેલા જીવતાં મડદાને ‘કાન્ત’ માનીને સેવે છે. ૪૫.

મડદાનું આલિંગન કરવામાં કાંઈ પણ ભોગ નથી. સ્વાપ્નમાં પણ તેવું

૧. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો ‘ડપિ બલિષ્ઠા:’ પાઠ લઈ અર્થ કરેલો છે.

(મડદાનું આલિંગન) જોવાથી મૃત્યુ થાય છે. (સ્ત્રીઓ) અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે (સતી થાય) ત્યારે તો મડદાનું આલિંગન થતાં મૃત્યુ (થાય છે તે) સ્પષ્ટ જ છે. જો તે દેહમાં કોઈ ઈન્દ્રિયવાળો ચૈતન્યવાળો (જીવ) હોય તો તે ગદેડા વિગેરેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન કરે. તેથી (તે) માત્ર મડદું જ છે, પરંતુ જીવતું મડદું છે. પ્રસિદ્ધ (મડદાં) કરતાં (વધારામાં) પ્રાણો આમાં રહેલા છે.

તે માત્ર મડદું છે એટલું જ દૂષણ નથી, પરંતુ અવયવોના પ્રકારથી બહારના અને અંદરના ભેદથી વિચાર કરતાં પણ તે દોષવાળું છે એમ કહે છે. તે મડદાંની બધી બાજુએ ચામડી છે. ઉંચે લટકતા ભાગમાં ઢાંકણાનો^૧ આગલો ભાગ હોય તેની પેઠે દાઢી છે. તણખલાંઓની પેઠે બધે રંવાડાં છે. જેમ કિલ્લા ઉપર ટોચો અથવા ભાલાંઓ હોય તેવો છેડાઓ ઉપર નખો છે. પાછળ કેશો છે. એવી રીતે બહારથી બધે મઢેલું છે. અંદર તો માંસ અને તેનો પણ આધાર બનેલ હાડકાં છે. તેમાં પણ વચમાં નાડીઓમાં લોહી છે. નાડીઓ (માંસની) બહાર પણ નીકળે છે, તેથી માંસની બહાર પણ લોહી પ્રાપ્ત થાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો (લોહી માંસની) અંદર હોય છે, અને તેમાં કીડાઓ એટલે નાના જીવડાં હોય છે. તેથી પણ અંદર વિષ્ટા હોય છે, (અને) શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ રોગ વિગેરે સૂચવનારા કફ, પિત્ત અને વાત હોય છે. એવી રીતે દેખાતા અને ન દેખાતા દોષો જણાવ્યા.

‘જો (તે) આવું ખરાબ હોય, તો (સ્ત્રી તેને) કેમ સેવે ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘કાન્ત માનીને’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘આ (મારો) કાન્ત ઘણો સુંદર છે’ એવી (તેની) તેનામાં ઉત્તમ હોવાની બુદ્ધિ છે.

‘દરરોજ મલ વિગેરે રૂપ તે દેખાય છે, તેથી તેનામાં કાન્ત હોવાની બુદ્ધિ કેવી રીતે થાય ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મૂર્ખી’ વિશેષણ યોજેલું છે.

‘બધીએ સ્ત્રીઓની આજ સ્થિતિ હોય છે. તેથી (તે સ્થિતિ) સાધારણ હોવાથી, ભોગ શબ્દનો આજ અર્થ હોવાથી, (અને તે) સુખ ઉત્પન્ન કરે છે એવો અનુભવ થતો હોવાથી તેના દોષનું વર્ણન કરવું નકામું છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જે આપના ચરણકમલના મકરંદની (સુગંધ લેતી નથી)’ શબ્દો યોજેલા છે. જેમ કાન (ભગવાનની) કથાનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ જો નાક પણ ભગવાનની સેવા કરીને ભગવાનના ચરણારવિંદની રજને ગ્રહણ કરે તો મડદાંને સ્વીકારતું નથી; કારણ કે જે કમલની સુગંધ લે છે તે મડદાંની ગંધથી શંકાય છે (દૂર રહે છે). ભેદ નહિ જાણનાર કાગડા વિગેરે તો શંકાતા નથી. તેથી આ સર્વ (કોઈપણ) પ્રકારે ભોગરૂપ નથી.

૧. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો ‘છદે:’ પાઠ યોગ્ય લાગવાથી તે પાઠ પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે.

પતિવ્રતાને આ લાગુ પડતું નથી એમ જણાવવા ‘સ્ત્રી’ શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે તે (પતિવ્રતા) ધર્મ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે જ તેને ભગવાન્ માનીને ભજે છે, અને તેને વિષયોની ઈચ્છા પણ નથી. ૪૫.

એવી રીતે ભગવાન્ વિના બીજાનું સેવન કરનારી સ્ત્રીની તથા પુરુષની નિંદા કરીને, પોતાને માત્ર વિષયોનો જ અધિકાર હોવાથી, વિષયોનો તદ્દન અનુભવ નહિ કરતાં એકલો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર નહિ^૧ હોવાથી, પોતાની (ભગવાન ને જ સેવવાની) પ્રવૃત્તિ પણ વ્યર્થ થશે એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :

અસ્ત્વમ્બુજાક્ષ મમ તે ચરણાનુરાગ આત્મન્ રતસ્ય મયિ ચાનતિરિક્તદષ્ટેઃ ॥

યર્હ્યસ્ય વૃદ્ધ્ય ઉપાત્તરજોડતિમાત્રો મામીક્ષસે તદ્દ હ નઃ પરમાનુકમ્પા ॥૪૬॥

હે કમલનયન! આત્મામાં રમણ કરનારા અને મારા વિષે પણ જૂદી દષ્ટિ નહિ રાખનાર આપના ચરણમાં મારો પ્રેમ હો. જ્યારે આની વૃદ્ધિ માટે રજોગુણની અતિમાત્રા આપ ધારણ કરો ત્યારે મારા તરફ દષ્ટિ કરશો. તે જ અમારા ઉપર ઘણી કૃપા થશે. ૪૬.

‘હે કમલનયન!’ સંબોધન દષ્ટિથી જ ઘણું સુખ આપનાર હોવાપણું સૂચવે છે. ‘આપના ચરણમાં મારો પ્રેમ હો’. બંનેનો (પરસ્પર) પ્રેમ હોય ત્યારે બંનેને સ્પર્શ વિગેરેથી સુખ થાય છે, પરંતુ પ્રેમ ન હોય ત્યારે (થતું) નથી. તેમાં જો ભગવાનનો મારા ઉપર પ્રેમ ન હોય તો મેં કરેલા સ્પર્શ વિગેરેથી (તેમને) સુખ ન થાય, છતાં પણ (તે) પૂર્ણ આનંદવાળા હોવાથી (તેમને) કાંઈ હાનિ નથી. હું તો પૂર્ણ આનંદવાળી ન હોવાથી, બીજે સ્થલે (ભગવાનના ચરણ સિવાયના અવયવોમાં) સ્પર્શ કરવામાં ઉદ્વેગ થાય તેથી, (અને) ચરણનો સ્પર્શ કરવામાં વિરોધ નથી તેથી મારો પ્રેમ ત્યાં (ચરણમાં) હો. પ્રાર્થના કરવાના અર્થમાં આજ્ઞા (અસ્તુ) યોજેલ છે. ‘મમ તે’ ‘આપના ચરણમાં મારો’ એવો અંતરાય વિનાનો^૨ સંબંધ પ્રાર્થના કરવાના અધિકારનું કારણ છે. ભગવાનને મારા પ્રેમની જરૂર નહિ હોવાથી, બીજાનો પ્રેમ કોઈ પ્રસંગે નડતર તરીકે ઈચ્છેલો ન હોય તેથી, ભગવાનની (મારો તેમનામાં પ્રેમ હોય એવી) ઈચ્છા ન હોવાથી પ્રેમ ન થાય, તેથી પ્રાર્થના કરેલી છે. ભગવાનને (મારા પ્રેમની) જરૂર નથી, તેનું કારણ ‘આત્મામાં રમણ કરનારા’ વિશેષણથી કહેલું છે.

‘ત્યારે આત્મામાં રમણ કરનારા ભગવાન્ વિષયોની પેઠે તારી સાથે પણ

૧. ‘કેવલમોક્ષાધિકારાભાવાત્’ મૂલ પાઠ જ બરાબર જણાવાથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

૨. ‘મમ તે’ શબ્દો શ્લોકમાં પાસે પાસે જ છે. બેની વચ્ચે બીજો કોઈ શબ્દ નથી, તેથી બેનો સંબંધ અંતરાય વિનાનો કહેલો છે.

સંબંધ કરશે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'મારા વિષે પણ (જૂદી દષ્ટિ નહિ રાખનાર)' શબ્દો યોજેલા છે, જેમ ભગવાન્ આત્મામાં રમણ કરે છે તેમ પ્રપંચમાં પણ રમણ કરે છે. તેમાં પ્રપંચનું મૂલ સ્વરૂપ હું હોવાથી સૃષ્ટિ અને પ્રલય થાય છે, તેથી (ભગવાન્) મારા સંગનો વિરોધ કરશે નહિ, એવો અર્થ છે.

'એમ હોય તો સંસારીઓ અને આત્મામાં રમણ કરનારાઓમાં શું ભેદ ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જૂદી દષ્ટિ નહિ રાખનાર' શબ્દ યોજેલ છે. સર્વરૂપ ભગવાન્, આત્મામાં અથવા મારામાં જૂદી નથી દષ્ટિ જેમની, તેવા છે. બધાએ આત્મરૂપ હોવાથી સર્વ સ્થલે (ભગવાનની) એક જ દષ્ટિ છે.

'ત્યારે તારો સ્ત્રીરૂપ પુરુષાર્થ કેમ પ્રાપ્ત થશે ? પ્રાપ્ત નહિ થાય, તો સ્ત્રીપણું વ્યર્થ થશે' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્થ યોજેલ છે. જ્યારે ભગવાન્ આ જગતની વૃદ્ધિ માટે, 'ધારણ કરેલી છે રજોગુણની અતિમાત્રા એટલે અધિક માત્રારૂપ કામ જેમણે' તેવા થઈ ત્યારે મારા તરફ દષ્ટિ કરશે, -વર્તમાન કાલની સમીપના (ભવિષ્યકાલ) માટે વર્તમાનકાલ પેઠે પ્રયોગ કરેલો છે (નિ. ૩।૩।૧૩૧) ત્યારે એટલે તે જ સમયે, 'નઃ' અમારા ઉપર એટલે બધી શક્તિઓ ઉપર ઘણી કૃપા થશે. અમારા ઉપર (ભગવાનની) ઘણી કૃપા છે, એવો અર્થ છે. 'હે ભારત ! મહદ્ બ્રહ્મ મારી યોનિ છે. તેમાં હું ગર્ભ મૂકું છું. તેમાંથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે' (ભગવદ્ગીતા ૧૪।૩) વાક્ય પ્રમાણે માત્ર દષ્ટિથી જ ચિત્ શક્તિ મૂકવાનું કહેલું છે. ભગવાનની સાથેનો સંબંધ તો સદાનો હોવાથી, દષ્ટિ જ (થશે) એ જ ભેદ છે. ૪૬.

એ પ્રમાણે ભગવાન્ ઉદાસીન રહે તો પણ પોતાને સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થશે એમ કહીને, સુખના આરંભમાં ભગવાને જે એવું (એવાં વાક્ય) કહ્યાં તેનું શું પ્રયોજન હોવું જોઈએ એમ વિચારી, (મારી) પરીક્ષા કરવાનો તે (વાક્યો)નો ઉપયોગ હતો એવા ભાવનું નીચેના બે શ્લોકોમાં વર્ણન કરે છે :

નૈવાલીકમહં મન્યે વચસ્તે મધુસૂદન ॥

અમ્બાયા ઈવ હિ પ્રાયઃ કન્યાયાઃ સ્યાદ્રતિઃ ક્વચિત્ ॥૪૭॥

વ્યૂઢાયાશ્ચાપિ પુંશ્ચલ્યા મનોડભ્યેતિ નવં નવમ્ ॥

બુધોડસર્તીં ન ભિભૃયાત્તાં ભિભ્રદુભયચ્યુતઃ ॥૪૮॥

હે મધુસૂદન ! આપના વચનને હું વગર વિચારેલું માનતી નથી. કારણ કે ઘણા ભાગે અંબાની પેઠે કન્યાનો પ્રેમ કોઈ પ્રસંગે થાય છે, અને પરણેલી પણ વ્યભિચારિણીનું મન નવા નવા પુરુષ પાસે જાય છે. ડાઘા માણસે વ્યભિચારિણી નું પોષણ કરવું ન જોઈએ. તેનું પોષણ કરનાર બંને લોકથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ૪૭-૪૮.

જેવો સાંભળવામાં આવ્યો તેવા અર્થ પ્રમાણે પણ આપનું વચન વગર વિચારેલું હોવાનું હું માનતી નથી. ‘અલીકમ્’ એટલે વગર વિચારેલું વચન. ‘(હે મધુસૂદન! સંબોધનથી) એમ સૂચવેલું છે કે મધુનો નાશ કરનાર હોવાથી ઘણા શક્તિવાળા, સર્વની ઈચ્છા વિનાના (આપ)ને ક્લેશવાળું (કાર્ય) કરવાનું પ્રયોજન નહિ હોવાથી, (આપે) પરીક્ષા કરીને જ સંબંધ કરવો જોઈએ. (આપને આવો) વિચાર આવવામાં (મારું) સ્ત્રીપણું જ કારણ છે; કારણ કે મોટા કુલમાં ઉત્પન્ન થએલી કાશિરાજની પુત્રી અંબાનો પ્રેમ શાલ્વમાં જોવામાં આવેલો તેની પેઠે કોઈ પ્રસંગે કન્યાનો પ્રેમ (કોઈમાં) થાય છે. “અંબા અને અંબિકા અને અંબાલિકા એ ત્રણ સ્વયંવર ઈચ્છનારી કાશિરાજની કન્યાઓને ભીષ્મ વિચિત્રવીર્ય માટે લાવેલ. પછી મોટી (અંબા)એ ‘મારું મન શાલ્વમાં છે’ એમ ભીષ્મને પોતાનો અભિપ્રાય કહ્યો. પછી ભીષ્મે (તેને શાલ્વ પાસે) મોકલી. બીજાએ હરણ કરેલી હોવાથી શાલ્વે તેને રાખી નહિ. (તે) પાછી ભીષ્મ પાસે આવી. પરશુરામે કહેવા છતાં ભીષ્મે તેને ન રાખી. એટલે તપ વડે (એ) દેહનો ત્યાગ કરી (તે) શિખંડી થઈને ભીષ્મને હણવા ઉત્પન્ન થઈ” એવી ભારતમાં કથા છે. પરણેલી પણ વ્યભિચારિણી જન્મના સંસ્કારને લીધે અથવા ગ્રહોને લીધે ઘણા પુરુષોનાં સંબંધવાળી થાય છે, પછી તેનું મન નવા નવા પુરુષ પાસે જાય છે. (તેની) પરીક્ષા કરીને અવશ્ય તે કરવું જોઈએ. તે (જાણવા)નું પ્રયોજન ‘ડાહ્યા પુરુષે વ્યભિચારિણીનું પોષણ ન કરવું જોઈએ’ શબ્દોથી કહેલું છે. ‘તેનું પોષણ કરનાર બંને (લોક)થી ભ્રષ્ટ થાય છે’ શબ્દોથી (પોષણ કરવાથી થતી) હાનિ કહેલી છે. ૪૮.

એવી રીતે બે પ્રકારે (રુક્મિણીએ) અભિપ્રાય સહિત ભગવાનનાં વાક્યોનું વ્યાખ્યાન કર્યું. તે વ્યાખ્યાનમાં તેને દિલાસો આપવા પોતાનો અભિપ્રાય ભગવાને જણાવેલો તેનું તેણે કરેલું વર્ણન સાંભળીને, તેનું અનન્યપણું જાણીને, તેણે દીનપણું અને હલકાં હોવાની સ્થિતિ પણ જણાવેલી હોવાથી (તેનામાં) મદ નથી એમ પણ જાણીને, સંતોષ પામી, ભગવાન તેનાં વાક્યોનું અભિનંદન કરે છે :

શ્રીભગવાન્ કહે છે :

સાધ્યેતદભિજ્ઞાય ત્વં રાજપુત્રિ પ્રલમ્બિતા ॥

મયોદિતં યદન્વાત્થ સર્વં તત્સત્યમેવ હિ ॥૪૯॥

હે ભલી રાજપુત્રિ! આ સમજીને મેં તને મેંણું કહેલું, મેં કહેલ તેનું તે જે વ્યાખ્યાન કર્યું તે બધું ખરેખર સાચું જ છે. ૪૯.

આ તેં વ્યાખ્યાન કહ્યું તે સારું જ છે. અથવા ‘હે ભલી સ્ત્રી’ એવું સંબોધન

લેવું. પહેલાં જ તું આવું બોલીશ એમ સમજીને (મેં તને) ‘પ્રલમ્બિતા’ વાંકું બોલીને મેંણું કહેલું. આમ બોલવાનું (રુક્મિણીનું) સામર્થ્ય ‘રાજપુત્રિ’ સંબોધનથી (કહેલું છે). ‘ભલી’ શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે આ (મેં કહેલ તે) દોષ (તારામાં) નથી. (મારાં વાક્યોનું) વ્યાખ્યાન તેં વ્યાખ્યાન કર્યું તેવું જ છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. કહેલ હોય તેને અનુસરીને બોલવું તે વ્યાખ્યાન. તેથી મેં કહેલ તેનું તેં જે ‘અન્વાત્ય’ વ્યાખ્યાન કર્યું તે બધું સાચું જ છે. ‘હિ’ ‘ખરેખર’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) આ અર્થ યોગ્ય જ છે. તેમ ન હોય તો (મારાં) વાક્યો અર્થના સંબંધ વિનાના થાય. ૪૯.

નીચેના શ્લોકમાં, પ્રસન્ન થએલા (ભગવાન રુક્મિણીએ) માગેલ ચરણારવિંદમાં પ્રેમનું દાન કરવાનું કહેતાં ઘણુંએ આપે છે :

યાન્યાન્ કામયસે કામાન્મય્યકામાય માનિનિ ॥

સન્તિ હ્યેકાન્તભક્તાયાસ્તવ કલ્યાણિ નિત્યદા ॥૫૦॥

હે માનિનિ ! હે કલ્યાણિ ! જે જે કામોની તું કામના કરે છે તે મારા વિષેની હોવાથી અનન્ય ભક્તિવાળીના તારા નિષ્કામપણા માટે સદાએ છે. ૫૦.

મારા સંબંધવાળા સકામ અને નિષ્કામ બધાએ વ્યવહારો નિષ્કામ જ છે. ફરી કહેવાને લીધે, પ્રાપ્ત થઈ ગએલ હોય તેની પેઠે આ વરદાન ભગવાને રુક્મિણીને આપેલ છે કે જે કામોની તું કામના કરે છે તેમની નિષ્કામપણા માટે કામના કરે છે, કારણ કે (તે) મારા વિષેની કામનાઓ છે એમ બીજીવાર^૧ લઈ વાક્યની યોજના કરવાની છે. કામનાઓ જુદા જુદા પ્રકારની હોવાને લીધે (જે જે એમ) બે વાર કહેલ છે. તેથી ‘તારી કામનાઓ નિષ્કામ થાઓ’ એમ કહેવાએલું થાય છે. ‘માનિનિ’ એ સંબોધન એમ સૂચવે છે કે તારા માનને ઉતારવા માટે એમ કહેલ છે, કારણ કે માનિની (માનવાળી સ્ત્રી) નિષ્કામ હોતી નથી.

એ પ્રમાણે કામનાઓનું નિષ્કામપણું વર્ણવીને, ઉત્તરાર્ધથી બધીએ કામનાઓ આપે છે. ‘સન્તિ હિ’ ‘છે’ એટલે કામનાઓ છે^૨ દાન કર્યા વિના જ તે હોવાનું (પ્રાપ્ત થવાનું) કારણ ‘અનન્ય ભક્તિવાળી’ વિશેષણથી કહેલું છે. ‘હિ’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે આ અર્થ યોગ્ય જ છે, કારણ કે જે અનન્ય ભક્તિવાળી હોય તે સર્વ પ્રાપ્ત કરે છે, અથવા ‘એકાંતભક્તાયાઃ’ એટલે જે એકાંતમાં ભજન કરે છે તે પણ ઈચ્છેલું કામનાઓનું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. ‘તવ’ ‘તારા’ શબ્દથી તે વિષયમાં

૧. કામનાઓ મારા વિષેની છે, તેથી તે નિષ્કામપણા માટે છે એમ ફરી કહેલું છે. ‘મારા વિષે’ શબ્દથી નિષ્કામપણું થવાનું કારણ કહેલું છે એવો અર્થ છે. (લે)

૨. ‘છે’ એટલે તારી પાસે છે, તને પ્રાપ્ત થએલી છે, મારે આપવાપણું નથી એવો અર્થ છે.

(રુક્મિણીનો) અનુભવ (હોવાનું) કહેલું છે. ‘હે કલ્યાણિ’ એ સંબોધનથી (આવું ફલ પ્રાપ્ત કરવા માટે) સ્વરૂપની યોગ્યતા અને (ભગવાનને) પરણેલી હોવાથી ભાગ્ય કહેલાં છે. ‘નિત્યદા’ એટલે સદા (આ) વૈદિક (પ્રયોગ) છે. ૫૦.

તે સમયે રુક્મિણીની પડી જવાની ક્રિયાથી જે પરિણામ થયું તે કહે છે :

ઉપલબ્ધં પતિપ્રેમ પાતિવ્રત્યં ચ તેડનઘે ॥

યદ્વાક્યૈશ્ચાલ્યમાનાયા ન ધીર્મથ્યપકર્ષિતા ॥૫૧॥

હે પાપ રહિત સ્ત્રી ! તારો પતિ ઉપરનો પ્રેમ અને પતિવ્રતાપણું જાણવામાં આવ્યા, કારણ કે વાક્યોથી તને ડગાવવા છતાં મારામાં તારી ભક્તિ ઘટી નહિ. ૫૧.

મારાથી તારો ત્યાગ થાય તેવો સંભવ જણાતાં જ તેં શરીરનો ત્યાગ કર્યો તેથી તારો પતિ ઉપરનો પ્રેમ જાણવામાં આવ્યો; અને પતિવ્રતનો ભંગ થતાં મરણ જ સ્વીકાર્યું તેથી પતિવ્રતાપણું જાણવામાં આવ્યું. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે મારો સ્પર્શ થવાથી જ તને જીવન પ્રાપ્ત થયું તેથી મારામાં તારી સ્થિર ભક્તિ પણ જાણવામાં આવી. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી કહેલાં ભક્તિ જણાવાના કારણથી જૂદું કારણ પણ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જે કારણથી વાક્યોથી (તને) ડગાવવા છતાં પણ મારામાં તારી ભક્તિ ઘટી નહિ. (ભક્તિ) જરા પણ ન હોવાનો તો સંભવ જ ન રહ્યો. ૫૧.

(સંસારમાં) વૈરાગ્યવાળી તેણે (રુક્મિણીએ) ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે ભક્તિનો જ સ્વીકાર કરીને પ્રાસંગિક કામનું જે સમર્થન કરેલું તે જ યોગ્ય છે, પરંતુ લૌકિકની પેઠે મારું ભજન યોગ્ય નથી, એમ (એ વિષયમાં ભગવાન) પોતે સંમતિ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં (તેથી) વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાથી હાનિ થાય છે એમ કહે છે :

યે માં ભજન્તિ દામ્પત્યે તપસા વ્રતચર્યયા ॥

કામાત્માનોડપવર્ગેશં મોહિતા મમ માયયા ॥૫૨॥

જે કામમાં ચિત્તવાળાઓ તપથી અને વ્રત આચરીને દંપતીના જેવી સ્થિતિ માટે મને મોક્ષ આપનારને ભજે છે, તેઓ મારી માયાથી મોહ પામેલા છે. ૫૨.

‘દામ્પત્યે’ એટલે દંપતીના જેવી સ્થિતિ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે ભક્તિમાર્ગમાં એવી રીતે (મારું ભજન થતું) નથી તેથી, બીજા સ્થલે (માર્ગોમાં) ભગવાનનું ભજન લોકમાં પ્રસિદ્ધ (થએલ) નહિ હોવાથી^૧, કર્મમાર્ગમાં પોતે તે (તેવું ભજન) કહેવા

૧. લોકો તો કામમાં ચિત્તવાળા છે. ભક્તિમાર્ગમાં એ પ્રમાણે નથી એટલે કામમાં ચિત્ત હોતું નથી, તેથી કર્મ વિગેરે માર્ગોથી બીજે એટલે ભક્તિમાર્ગમાં ભજન લોકમાં પ્રસિદ્ધ થએલું નથી એવો અર્થ છે. (લે) આ અર્થ યોગ્ય લાગતો નથી. ‘ભક્તિમાર્ગમાં દંપતીની સ્થિતિ માટે ભજન કરવાનું હોતું નથી’ એમ કહીને ‘બીજે ભગવાનનું ભજન લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી’ એમ કહેલું છે.

માટે 'તપથી અને વ્રત આચરીને' શબ્દોથી (તેનાં) સાધન કહે છે. તપ પુરુષનું (સાધન) છે વ્રતનું આચરણ સ્ત્રીનું (સાધન) છે.

'ભગવાનને પણ તે પ્રમાણે કેમ ભજતા હશે ? કારણ કે શીતલતા માટે કોઈ પણ અગ્નિને સેવતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'કામમાં ચિત્તવાળાઓ' શબ્દ યોજેલો છે. કામમાં ચિત્તવાળાઓ કામને જ પુરુષાર્થ માને છે. ભગવાન્ 'અપવર્ગેશઃ' મોક્ષ આપનાર છે. એ પ્રમાણે જેમની સેવા કરવામાં આવે છે તે અને સેવા કરનાર વિરુદ્ધ હોવા છતાં પણ જે સેવા થાય છે, તે માયાએ કરેલા મોહને લીધે જ થાય છે એમ 'મારી માયાથી મોહ પામેલા છે' શબ્દોથી કહે છે. ૫૨.

સાધારણ સેવકોની (ગયા શ્લોકમાં) સ્થિતિ કહીને, જેઓ વળી ખાસ કરીને ભગવાનને પ્રાપ્ત થએલા છે, તેઓ પણ જો કામનાવાળા હોય તો કાલથી તેઓની બુદ્ધિનો નાશ થાય છે એમ નીચેના શ્લોકમાં (તેમની) નિંદા કરે છે :

માં પ્રાપ્ય માનિન્યપવર્ગસમ્પદં વાઙ્છન્તિ ये सम्पद એવ તત્પતિમ્ ॥

તે મન્દભાગ્યા નિરયેડપિ ये नृणां मात्रात्मकत्वान्निरयः सुसङ्गमः ॥૫૩॥

હે માનિનિ ! મોક્ષની પ્રાપ્તિ જેમનાથી થાય છે તેવા તે(મોક્ષ)ના પતિને મને પ્રાપ્ત કરીને જે વિષયરૂપ હોવાથી નરકમાં પણ માણસોને પ્રાપ્ત થાય છે તેવી સંપત્તિઓની જ જેઓ ઈચ્છા કરે છે, તેઓ મંદ ભાગ્યવાળા છે. નરક સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. ૫૩.

'અપવર્ગસ્ય' મોક્ષની 'સંપત્' પ્રાપ્તિ થાય છે જેમનાથી તેવો (હું છું). 'હે માનિનિ !' એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે (તારામાં) માન હોવાથી તું (મોક્ષ) માગતી નથી. જેઓ માત્ર આ લોકની સંપત્તિઓ માટે જ પ્રાર્થના કરે છે તેઓ મંદ ભાગ્યવાળા છે. જેમ મંદ ભાગ્યવાળો નિધિને પણ પ્રાપ્ત કરીને, 'આ પથ્થર છે' એમ માની (તેને) પગથી ફેંકી દે છે. આ મંદ ભાગ્યવાળાનું લક્ષણ છે.

'સ્ત્રી, ધન વિગેરે વિષયો પણ દુર્લભ છે. તેથી (તે માગે તેઓ) મંદ ભાગ્યવાળા કેમ (ગણાય) ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જે વિષયો નરકમાં પણ માણસોને પ્રાપ્ત થાય છે' એમ કહેલું છે. તે (પ્રાપ્ત થવા)નું કારણ 'વિષયરૂપ હોવાથી' શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે ક્યાંય પણ વિષયો ન હોય તેવું નથી, કેમ કે કૂતરા

તેથી ભક્તિમાર્ગથી બીજા માર્ગોમાં ભગવાનનું ભજન પ્રસિદ્ધ નથી એવો જ અર્થ થાય. તેથી કર્મમાર્ગમાં ભજન પ્રસિદ્ધ નહિ હોવાથી ભગવાન્ પોતે તેવું (દંપતીની સ્થિતિ માટેનું) ભજન તે માર્ગનું છે એમ કહેવા તેવાં ભજનનાં તે માર્ગનાં સાધનો કહે છે. ભક્તિમાર્ગમાં ભજન લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી, એ પણ બરાબર જણાતું નથી. ભજન પ્રસિદ્ધ ન હોય તો ભક્તિમાર્ગ જ ન કહેવાય.

વિગેરેની યોનિમાં પણ વિષયોનો ભોગ જોવામાં આવે છે. વિષયનો સંબંધ હોય ત્યાં દુઃખ તો નક્કી છે. (દુઃખનું) થોડા ઝાઝાપણું તો નિરર્થક છે.

‘ત્યારે સંપત્તિઓવાળું તેવું નરક પણ સારું’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘નરક સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે’ શબ્દો કહેલા છે. ‘સુષ્ટુ’ સાર રીતે થાય તેવો ‘સડ્ગમઃ’ સંબંધ છે જેનો તેવું (નરક છે). તે (પ્રાપ્ત કરવા) માટે તપ અથવા મારું ભજન કરવાં પડતાં નથી. તેથી દુઃખ વિના પ્રાપ્ત થાય તેવું પ્રાપ્ત કરવા દુઃખ(વાળાં સાધન) કરવાં એ દુર્ભાગ્ય છે; અથવા પૂર્ણ (ભગવાન્) પાસેથી હલકું માગતાં મંદ ભાગ્યવાળા થવાય, તેથી તેવો વિચાર ન કરવો, એવો ઉપદેશ છે. ૫૩.

‘મારા તરફ દ્રષ્ટિ કરશો તે જ અમારા ઉપર ઘણી કૃપા થશે’ (શ્લોક ૪૬) એમ જે તે (રુક્મિણીએ) કહ્યું, તેનું નીચેના શ્લોકમાં અભિનંદન કરે છે :

દિશ્યા ગૃહેશ્વર્યસકૃન્મયિ ત્વયા કૃતાનુવૃત્તિર્ભવમોચની ખલૈઃ ॥

સુદૃષ્ટરાસૌ સુતરાં દુરાશિષો હ્યસુંભરાયા નિકૃતિર્જુષઃ સ્ત્રિયાઃ ॥૫૪॥

હે ગૃહેશ્વરિ ! તેં સદ્ભાગ્યે વારંવાર ભવ મટાડનારી મારામાં અનુવૃત્તિ કરી. ઠગોને લીધે આ થવી ઘણી કઠણ છે. દૃષ્ટ ઈચ્છાઓવાળી, પ્રાણનું પોષણ કરનારી, નરક સેવનારી સ્ત્રીથી તે થવી ઘણી જ કઠણ છે. ૫૪.

મારામાં વારંવાર જે અનુવૃત્તિ કરી, તે સદ્ભાગ્યે કરી, કારણ કે તે ભવ મટાડનારી છે. ‘હે ગૃહેશ્વરિ !’ એ સંબોધન એમ સૂચવે છે કે લોકમાં પ્રસિદ્ધ સંસારનું સુખ તને પ્રાપ્ત થઈ જ ગયું છે. ‘અનુવૃત્તિ’ એટલે ભગવાન્ ઉદાસીન હોય તો પણ તેમને અનુસરવું તે. પહેલાં પત્ર મોકલીને (તેં) આત્મસમર્પણરૂપ (તે) અનુવૃત્તિ (કરી). પછી રુક્મીના વધના પ્રસંગે પ્રાર્થનાથી વાણીના સમર્પણ રૂપ (અનુવૃત્તિ કરી). પછી હમણાં મૂર્છાથી મનના સમર્પણરૂપ (કરી), અને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવનારાં વાક્યોથી સર્વ સમર્પણરૂપ (કરી). ઈશ્વરથી જૂદાઈથી રહેવાથી સંસાર થાય છે એમ ‘ઈશ્વરથી દૂર રહેલાને...’ ૧૧ | ૨ | ૩૭માં આગળ કહેશે. તેથી આ (અનુવૃત્તિ) ભવ મટાડનારી છે.

‘(મેં અનુવૃત્તિ કરી તેમાં) શું આશ્ચર્ય ? સ્ત્રી (તેમ) કરે છે જ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઠગોને લીધે તે થવી ઘણી કઠણ છે’ એમ કહેવું છે. રુક્મી વિગેરે દૃષ્ટોને લીધે (આ) થવી ઘણી કઠણ છે. ઠગો દૃષ્ટ સ્વભાવવાળા, અદેખાઈને લીધે બીજાનાં કાર્યનો નાશ કરનારા હોય છે. વળી (તારી પોતાની) અંદરથી પણ તને (અનુવૃત્તિ કરવામાં) વિઘ્ન ન થયું એમ (૧) ‘દૃષ્ટ ઈચ્છાઓવાળી(થી થવી ઘણી જ કઠણ છે)’ શબ્દથી કહે છે. દૃષ્ટ એટલે પ્રાકૃત છે ઈચ્છાઓ જેની, તેનાથી મારી અનુવૃત્તિ થવી

ઘણી જ કઠણ છે. તેમાં પણ ‘આ’ એટલે આવી (તેં કરી તેવી અનુવૃત્તિ), (૨) તેમાં પણ ‘અસુંભરાયા:’ પ્રાણનું પોષણ કરનારીથી થવી ઘણી જ કઠણ છે. (૩) તેમાં પણ ‘નિકૃતિંજુષ:’ નરક સેવનારીથી, અને (૪) સ્ત્રીથી (થવી ઘણી જ કઠણ છે). (૧) અંત:કરણ (૨) પ્રાણ (૩) ઈન્દ્રિય અને (૪) શરીરના દોષોમાંથી હરકોઈ (દોષ) હોય તો પણ (તે) દુર્લભ છે, તો પછી બધા (દોષો) હોય ત્યારે તો કહેવું જ શું? એવો અર્થ છે. આજ યોગ્યતા ‘હિ’ શબ્દથી કહેલી છે. ૫૪.

આવી બીજીઓ પણ ઘણી હોવાથી, સ્ત્રીઓમાં ઉત્તમ તરીકે તે (રુકિમણી)ની નીચેના શ્લોકમાં પ્રશંસા કરે છે :

ન ત્વાદર્શીં પ્રણયિનીં ગૃહિણીં ગૃહેષુ પશ્યામિ માનિનિ યયા સ્વવિવાહકાલે ॥

પ્રામાત્રૃપાનવિગણાય્ય રહો અહો મે પ્રસ્થાપિતો દ્વિજ ઉપશ્રુતસત્કથસ્ય ॥૫૫॥

હે માનિનિ ! ઘરોમાં તારા જેવી પ્રેમવાળી ગૃહિણીને હું જોતો નથી (કે) જેણે, અહો ! પોતાના વિવાહના સમયે આવેલા રાજાઓનો અનાદર કરીને સંતો પાસેથી જેમની કથા સાંભળેલી તેવા મારી પાસે એકાંતમાં બ્રાહ્મણને મોકલ્યો ! ૫૫.

પ્રેમવાળી ગૃહિણી દુર્લભ છે. લૌકિક ધર્મોમાં આસક્તિવાળી હોય તે ગૃહિણી તેવી હોવા છતાં ઘણા પ્રેમવાળી એટલે પોતાના કરતાં પણ પતિ ઉપર વધારે પ્રેમ રાખનારી દુર્લભ હોય છે. ઘરોમાં એટલે મારા ઘણા પ્રકારના ગૃહસ્થાશ્રમોમાં તારા જેવી પ્રેમવાળી સ્ત્રી હું જોતો નથી. ‘હે માનિનિ !’ એ સંબોધનથી તેવી બીજી નહિ હોવાનું પ્રમાણ કહેલું છે. રુકિમણીને માન હોવાથી (માન છે એમ કહેવાથી) એમ સૂચવેલું છે કે બીજામાં તેની આસક્તિ નથી, અને તે જરા પણ અપકીર્તિ સહન કરતી નથી.

‘તે એવી કેમ ?’ એ જાણવાની ઈચ્છા થાય તેથી કહે છે કે જેણે પોતાના વિવાહના સમયે આવેલા શિશુપાલ વિગેરેનો સર્વ પ્રકારે અનાદર કરીને ‘રહ:’ એકાંતમાં બ્રાહ્મણને મોકલ્યો. તેને તે સમયે મારી સાથે પરિચય પણ નહોતો, પરંતુ સાંભળેલી હતી સંતોએ કરેલી કથા જેમની અથવા સાંભળી હતી સારી કથા જેમની તેવો હું અજ્ઞાણ્યો હતો. અહો ! શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવવા યોજેલ છે, કારણ કે આવું લોકમાં કોઈ સમયે પણ થએલ નથી. સ્વયંવરમાં તો પતિનું વરણ કરવું યોગ્ય છે, પરંતુ આવું થતું નથી. બીજી બધીએ પત્નીઓ ભગવાન લૌકિક પ્રકારથી લાવેલા. આથી એમ કહેલું છે કે તારા જેવો લગ્નના સંબંધનો પ્રકાર બીજી સ્ત્રીઓનો નથી. ૫૫.

અને તારી પેઠે બીજીઓ અપરાધ પણ સહન કરતી નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

ભ્રાતુર્વિરૂપકરણં યુધિ નિર્જિતસ્ય પ્રોદ્ધાહપર્વણિ ચ તદ્વધમક્ષગોષ્ટ્યામ્ ॥

દુઃખં સમુત્થમસહોડ્ડસ્મદયોગભીત્યા નૈવાબ્રવીઃ કિમપિ તેન વયં જિતાસ્તે ॥૫૬॥

યુદ્ધમાં જીતાએલા ભાઈને કદ્રૂપો કરવો, અને લગ્નના પ્રસંગે ઘુત સભામાં તેનો વધ, (તેમનાથી) થએલું દુઃખ તેં સહન કર્યું. મારાથી વિખૂટા થવાના ભયથી કાંઈ પણ બોલી જ નહિ તેથી તેં મારા ઉપર વિજય મેળવ્યો. ૫૬.

(૧) વિવાહના સમયે (તારા) મોટા ભાઈ રક્ષમીને કદ્રૂપો કરવો એટલે (તેનું) મુંડન કરવું, અને તે પણ યુદ્ધમાં જીતાએલાનું. (૨) ‘લગ્નના પ્રસંગે’ શબ્દનો બંને તરફ સંબંધ છે જો કે આ (રક્ષિણીની મજરીની) કથા પ્રદ્યુમ્નની ઉત્પત્તિ પહેલાંની જ છે, (કારણ કે) તેમ ન હોય તો (પ્રદ્યુમ્નની ઉત્પત્તિ પછી) ભગવાન્ (રક્ષિણીને) બીજાનો આશ્રય કરવાનું ન કહે, કેમ કે પુત્ર અને પૌત્રવાળી (સ્ત્રી)ને કોઈ સમયે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવતું નથી. પહેલો સંગ (થતો) હોય ત્યારે જ એ પ્રમાણે (મજરી) થાય છે. (રક્ષિણી ભગવાનનું) હૃદય સર્વથા (જરાએ) જાણતી ન હોય તેવી દશામાં જ તેના પણ પડી જવા વિગેરેનો સંભવ છે, પરંતુ સદા ભગવાનનું હૃદય જાણવામાં આવતું હોય ત્યારે તેવો સંભવ નથી. અનિરુદ્ધના વિવાહ સમયે ઘૂતસભામાં તે (રક્ષમીનો) વધ થએલ, તે (આ) પછીના અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. છતાં પણ જેમ તે (રક્ષિણીએ) બધું દિવ્ય જ્ઞાનથી કહ્યું, તેમ ભગવાન્ પણ તેને તેવી (દિવ્ય દષ્ટિવાળી) માનીને જે બનાવ બનવાનો છે તે પણ થઈ ગએલ હોય તેમ કહે છે. ભૂતકાલના પ્રત્યય લડ્નો પ્રયોગ કરેલો છે, તે તો પાણિની ૩।૪।૬વાળો નિયમ દશ લકારના અર્થમાં લાગુ પડે છે તેથી ‘અસહઃ’ ‘સહન કર્યું’ શબ્દને ફરી લઈને યોજના કરતાં બીજા વાક્યમાં તે કાલને ભવિષ્યકાલના અર્થમાં જાણવો^૧. તે બે (પ્રસંગો)થી થએલું દુઃખ સહન કર્યું એમાં પણ તેમ (જાણવું). ‘મારાથી વિખૂટા થવાના’ એટલે મારો સંબંધ મટી જશે એવા ભયથી (કાંઈ બોલી નહિ તેથી) તું જ સર્વથી ઉત્તમ છે, કારણ કે ઉત્પત્તિને લીધે સર્વથી બલવાન ભાઈના સંબંધ કરતાં પણ મારો સંબંધ મટી જવાની શંકા પણ (તને) મોટી લાગી. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી પ્રદ્યુમ્નના વિવાહ વિગેરેમાં તે (રક્ષમી)નો અનાદર વિગેરે કરેલ તેનો સમાવેશ કરેલ છે. ઉત્પન્ન થએલું દુઃખ સહન કરી શકાય તેવું હોતું નથી. બલભદ્રે કરેલ ઉપદેશથી એમ જણાય છે કે દુઃખ ઉત્પન્ન થએલું. એક ક્રિયા (ભાઈનો અનાદર)થી પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી, બીજું

૧. વેદમાં ત્રણ ભૂતકાલો એકબીજાના અર્થમાં યોજાય છે. આ નિયમ બીજા લકાર (કાલ તથા વિધ્યર્થ)ને લાગુ પાડવાથી ભૂતકાલનો પ્રત્યય ભવિષ્યકાલના અર્થમાં યોજેલો જાણવો તેથી રક્ષમીનું મુંડન કર્યું તેથી થતું દુઃખ તેં સહન કર્યું અને કાંઈ બોલી નહિ વળી રક્ષમીનો વધ બલભદ્ર કરશે તે દુઃખ તું સહન કરીશ અને કાંઈ બોલીશ નહિ. તેથી તેં વિજય પ્રાપ્ત કરેલો છે, એવો અર્થ છે.

(સ્ક્રમીના વધનું દુઃખ) પણ તેવું (ઉત્પન્ન થએલું) જ હતું. તેથી (એ) દુઃખ સહન કરવાથી 'તે' તેં મારા ઉપર વિજય મેળવ્યો છે. હું તારો પણ (થયો છું). તારો વિજય (મેં) સ્વીકાર્યો અને તારા (સેવક)પણું પણ (સ્વીકાર્યું). ૫૬.

તારું (બીજું) એક ચરિત્ર, જેના જેવું બીજું ન હોઈ શકે તેવું હોવા છતાં, ઉપમા આપી ન શકાય તેવું હોવા છતાં, (તારો) વિજય વિગેરે સ્વીકારવાથી પણ જેનો બદલો ન વાળી શકાય તેવું છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

દૂતસ્ત્વયાત્મલભને સુવિવિક્તમન્ત્રઃ પ્રસ્થાપિતો મયિ ચિરાયતિ શૂન્યમેતત્ ॥

મત્વા જિહાસ ઈદમ્હ્યમનન્યયોગ્યં તિષ્ઠેત તત્ત્વયિ વયં પ્રતિનન્દ્યામઃ ॥૫૭॥

તેં સારી રીતે સ્પષ્ટ કરેલ મસલતવાળો બ્રાહ્મણ મારી પ્રાપ્તિ માટે મોકલેલો. મને (આવવામાં) વિલંબ થતાં આને શૂન્ય માની, બીજા કોઈને યોગ્ય નહિ તેવા આ દેહને તજવાની ઈચ્છા કરી, તે તારામાં હો. હું અભિનંદન કરું છું. ૫૭.

‘આત્મલભને’ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે ‘સુષ્ટુ’ સારી રીતે ‘વિવિક્તઃ’ સ્પષ્ટ કરેલ ‘મંત્રઃ’ મસલત છે જેની, તેવો બ્રાહ્મણ મોકલેલો આથી એમ કહેલું છે કે (હું) પ્રાપ્ત થએલ હોઉં તેવો વિશ્વાસ આરંભથી જ કરેલો (રાખેલો). ૫૭ી મને (આવવામાં) ‘ચિરાયતિ’ વિલંબ થતાં આ જગતને શૂન્ય જ માનીને, બીજા કોઈને યોગ્ય નહિ તેવા, માત્ર ભગવાને જ ભોગ કરવા યોગ્ય આ ‘અહ્યમ્’ દેહને હું તજીશ એમ માનીને ‘બ્રાહ્મણને મોકલેલો’ એમ પહેલાં કહેલ (શબ્દો) સાથે જ (વાક્યનો) સંબંધ છે. (બ્રાહ્મણને) મોકલતી વખતે જ આ વિષયોનો વિચાર કરેલો. તેથી આ તારામાં જ હો. આ (તિષ્ઠેત) વિધ્યર્થ છે. આનો બદલો (આપવાનું) સંભવતું નથી એવો (અર્થ છે). ‘નજીવું (કાર્ય) હોવાથી (બદલો ન અપાય) તેવું હશે’ એવી શંકા, ‘તે તારામાં જ હો (તારાથી જ થઈ શકે) હું અભિનંદન કરું છું’ શબ્દોથી દૂર કરે છે. આ વિષયમાં હું (તારો) દેણદાર છું એવો ભાવ છે. ૫૭.

એ પ્રમાણે દિવાસો આપેલ તેનો ઉપસંહાર કરીને નીચેના બે શ્લોકોથી બીજી (પત્ની)ઓના સંબંધમાં પણ એવી રીતભાત હોવાનું (શુક) જણાવે છે :

શ્રીશુક કહે છે :

એવં સૌરતસંલાપૈર્ભગવાન્દેવકીસુતઃ ॥

સ્વરતો રમયારેમે નરલોકં વિડમ્બયન્ ॥૫૮॥

અથાન્યાસામપિ વિભુર્ગૃહેષુ ગૃહવાનિવ ॥

આસ્થિતો ગૃહમેધીયાન્ ધર્માન્ લોકગુરુર્હરિઃ ॥૫૯॥

એ પ્રમાણે દેવકીપુત્ર ભગવાને પોતામાં રમણ કરનારા હોવા છતાં

નરલોકનું અનુકરણ કરતાં સુરતને યોગ્ય વાતચિતથી રમા સાથે રમણ કર્યું. શક્તિવાળા લોકના ગુરુ હરિ બીજી (સ્ત્રી)ઓના ઘરોમાં પણ ગૃહસ્થની પેઠે તેવી રીતે ગૃહસ્થના ધર્મો આચરતા રહેતા હતા. ૫૮-૫૯.

‘સૌરતા:’ એટલે જેનાથી સુરતની વૃદ્ધિ થાય તેવી સુરતને યોગ્ય, વાતચિતથી (રમણ કર્યું). ‘ભગવાન્’ શબ્દથી (તેમની એવી) લીલામાં યોગ્યતા કહેલી છે. ^૧ ‘દેવકી પુત્ર’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે સ્ત્રીઓનું પ્રિય થાય તે માટે માત્ર ભક્તોનું હિત સાધનારું હોવાથી (તે) તેવું (રમણ) કરે છે. (તે) પોતામાં રમણ કરનાર હોવા છતાં ‘રમયા’ લક્ષ્મી એટલે રુક્મિણી સાથે તેમણે રમણ કર્યું, પરંતુ માત્ર વાણીથી જ (તેમની) ક્રિયા અટકી નહોતી ^૨.

‘પરબ્રહ્મ માટે તેવું યોગ્ય નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘નરલોકનું અનુકરણ કરતાં’ શબ્દોથી (મનુષ્યની) લીલાનું અનુકરણ કહેલું છે. તેમ (કર્યું) ન હોત તો ‘આ (ભગવાન્) મનુષ્ય છે’ એવી લોકોની માન્યતા ન થાત. ૫૮.

ઓગણસાઠમા શ્લોકમાં એવી રીતભાત બીજી સ્ત્રીઓના સંબંધમાં થયાનું જણાવે છે. તેઓના સંબંધમાં પણ આવો જ રમણનો પ્રકાર ન હતો, પરંતુ તે દરેકને યોગ્ય જૂદો (જૂદો પ્રકાર) હતો, તે અર્થ ‘અથ’ ‘તેવી રીતે’ શબ્દથી કહેલો છે. રુક્મિણી સિવાયની બીજી સ્ત્રીઓના ઘરોમાં પણ ‘ગૃહવાનિવ’ પ્રાકૃત ગૃહસ્થની પેઠે તે લીલાનું અનુકરણ કરતા લૌકિક અને વૈદિક ગૃહસ્થના ધર્મો આચરતાં ભગવાન્ રહેતા હતા. વિડંબન કરવા હું મનુષ્ય છું એમ મનાવવા લૌકિક ધર્મોનો આશ્રય કરતા, તે પહેલાં કહેલું છે. ‘લોકના ગુરુ’ શબ્દથી વૈદિક ધર્મોનો આશ્રય કરવાનું જૂદું પ્રયોજન કહેલું છે. ‘હરિ’ એ શબ્દથી તે પ્રમાણે ભૂતલ પર આવીને બધું કરવાનું અને લાંબા સમય સુધી (ભૂતલ પર) રહેવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. ૫૯.

ઈતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી
શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમસ્કંધના વિવરણમાં સત્તાવનમો
ઉત્તરાર્ધમાં અગીઆરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

૧. કારણ કે તે પોતાના છ ગુણોથી લીલા કરે છે. (લે)

૨. પંખો નાખવાની લીલામાં આ (મજ્જરી) થએલી. પછી ભગવાને ગયા અધ્યાયના અંતે કહેલી સુગંધી દ્રવ્યો અને માલાઓ સ્વીકારવાની વિગેરે સેવા ગ્રહણ કરી, એવો અર્થ છે. (લે)

॥ अध्याय अष्टावनमो ॥

अनिरुद्धना लग्नमां बलदेवञ्च अरुक्मीने मायो

द्वादशे रमણं प्राह पुत्रपौत्रयुतस्य हि ॥

प्रसङ्गान्मारणं योक्तं रुक्मिणः प्रतिबन्धनुत् ॥१॥

ભગવાનું કેવલં લોકે ક્રીડાર્થં ન સમાગતઃ ॥

કિન્તુ સર્વોદ્ધારણાય તદ્દ્વાહેડપિ મારણમ્ ॥૨॥

બારમા (અધ્યાય)માં પુત્ર અને પૌત્રવાળા (ભગવાન)નું રમણ કહે છે. પ્રસંગને લીધે રુક્મીનો વધ પણ કહેલો છે. અડચણ દૂર કરનારા^૧ ભગવાનું લોકમાં માત્ર ક્રીડા કરવા પધારેલા નથી પરંતુ સર્વનો ઉદ્ધાર કરવા (પધારેલા છે). તેથી લગ્ન(ના પ્રસંગ)માં પણ (રુક્મીને) હણ્યો. કા. ૧-૨.

કલૌ શુદ્ધક્ષત્રિયો હિ ન સ્થાપ્ય ઈતિ નિશ્ચયાત્ ॥

પાપં વિવાહમકરોત્ફલં તસ્થાપ્યસૂચયત્ ॥૩॥

દેવકીપ્રીતયે વંશઃ સ્થાપ્ય એવેતિ તત્તથા ॥

કલિ(કાલ)માં શુદ્ધ ક્ષત્રિય રાખવો નહિ એવો નિશ્ચયને લીધે દોષવાળો વિવાહ કર્યો, અને તેનું ફલ^૨ પણ સૂચવ્યું, દેવકીજીની પ્રસન્નતા રહે^૩ તે માટે વંશ રાખવો જ જોઈએ, તેથી તે (વિવાહ) તેવો (દોષવાળો) કર્યો. કા. ૩ા.

તદાનીં સર્વધર્માણાં સમ્યક્સ્થિતિનિરૂપણે ॥૪॥

દશાસ્યામિતિ વાક્યેન દશપુત્રનિરૂપણમ્ ॥

યથોક્તં શ્રુતિસિદ્ધં હિ કર્તું નાન્યઃ ક્ષમો ભવેત્ ॥૫॥

તે સમયે સર્વ ધર્મોની સ્થિતિ માટે સારી રીતે વર્તન થાય^૪ તે માટે ‘આમાં દશ પુત્રો (ઉત્પન્ન કર)’ એ વાક્યને લીધે દશ પુત્રો કહેલા છે, કારણ કે શ્રુતિમાં (કહેલું) ધાર્મિક (કાર્ય) જેવું કહેલું છે તેવું કરવા બીજો (કોઈ) શક્તિમાન થતો નથી. કા. ૫.

લોકવેદૌ પુરસ્કૃત્ય રમણં તત્તથોચ્યતે ॥૫ાા॥

લોક અને વેદને અનુસરીને તે રમણ તે પ્રમાણે કહેલ છે. કા. ૫ાા.

-
૧. (અવિદ્યાના પર્વ, સ્વરૂપના અજ્ઞાનરૂપ રુક્મી હતો. અવિદ્યાના વિભાગરૂપ હોઈ તે ભગવાનના ભજનમાં અડચણરૂપ હતો. તેને હણવાથી ભજનમાં જે અડચણ હતી તે દૂર થઈ, એવો અર્થ છે. (લે)
  ૨. દોષવાળા વિવાહનું ફલ રુક્મીનો વધ છે, એવો અર્થ છે. (લે)
  ૩. તેવા દોષરૂપ વિવાહથી અશુદ્ધિ થવા છતાં પણ વંશ રાખવાનું કારણ આ શબ્દથી કહેલું છે. (લે)
  ૪. આ પ્રયોજન દર્શાવવા યોગેલી સાતમી વિભક્તિ છે. (લે)

પહેલાં લૌકિક રમણ કહેલું છે. હવે નીચેના શ્લોકથી આરંભી ‘સ્કમીએ શત્રુના પુત્રને (પુત્રી કેમ આપી ?)’ (શ્લોક ૨૦) સુધીથી વૈદિક રમણ કહે છે :

શ્રીશુક કહે છે :

એકૈકશસ્તાઃ કૃષ્ણસ્ય પુત્રાન્ દશદશાબલાઃ ॥

અજ્ઞનત્તનવમાન્ પિતુઃ સર્વાત્મસમ્પદા ॥૧॥

શ્રીકૃષ્ણની તે સ્ત્રીઓએ દરેકે સર્વ પોતાની સંપત્તિમાં પિતાથી ઉતરે નહિ તેવા દશ દશ પુત્રોને જન્મ આપેલો. ૧.

કારણ કે (૧) (શાસ્ત્રમાં) આજ્ઞા હોય તે પ્રમાણે કરવું અને (૨) મના કરેલ હોય તે સાચવવું (ન કરવું) એવા બે પ્રકારનો ધર્મ છે. “ ‘ત્રયી’નો દ્રેષ કરનારને હણવા” વાક્ય પ્રમાણે (તેમને) જવા દેવા ન જોઈએ, તેથી સ્કમી વિગેરે દૈત્યોનો વધ પણ આથી આગળ કહેવામાં આવશે.

તે પૈકી આરંભમાં ‘આમાં દશ પુત્રો ઉત્પન્ન કર’ એવું વેદનું વાક્ય હોવાથી એમ જણાવવામાં આવે છે કે ભગવાને બધીએ સ્ત્રીઓમાં, વધારે નહિ તેમ ઓછા નહિ, પરંતુ બરાબર દશ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. તે બધીએ એકે એક ભગવાનની સ્ત્રીઓ હતી. ‘કૃષ્ણસ્ય’ પોતાની પ્રિયની ‘અબલાઃ’ સ્ત્રીઓએ દશદશ પુત્રોને જન્મ આપ્યો. “પિતાથી ‘અનવમાન્’ ઉતરે નહિ તેવા” વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે તેઓએ સારા^૧ પુત્રોને જન્મ આપ્યો તેમાં બધોએ ગુણ ભગવાનનો હતો. ‘સર્વ પોતાની સંપત્તિમાં’ શબ્દથી કોઈપણ અંશથી તેવાપણું (ભગવાનથી ઉતરતાપણું) નહોતું એમ જણાવેલ છે. પોતાની(શ્રીકૃષ્ણની) સર્વ જે સંપત્તિઓ, એટલે શરીર ઈન્દ્રિય વિગેરેની સંપત્તિઓ તે એકત્ર થએલી દરેક પુત્રમાં હતી એમ જણાવવા ‘પિતુઃ’ શબ્દ એકવચનમાં યોજેલો છે. ૧.

‘(સારા પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા તેમાં) તે (સ્ત્રી)ઓની જ સરસાઈ હતી’ એવી (શંકા) કોઈ સમયે થાય, તેથી તે(વી શંકા) ન રહે તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોથી (સ્ત્રીઓનું) પ્રાકૃતપણું^૧ વર્ણવે છે :

ગૃહાદનપગં વીક્ષ્ય રાજપુત્ર્યોડચ્યુતં સ્થિતમ્ ॥

પ્રેષ્ટં ન્યમંસત સ્વં સ્વમ્ અતત્તત્ત્વવિદઃ સ્ત્રિયઃ ॥૨॥

ઘરમાંથી બહાર નહિ જતા અચ્યુતને ઘરમાં રહેલા જોઈને રાજપુત્રીઓ

૧. ‘સુપુત્રજનને’ મૂલ પાઠ જ યોગ્ય લાગવાથી તે લીધેલો છે. રા. તેલીવાળાવાળી પ્રતમાં ‘તાસુ પુત્રજનને’ પાઠ છપાએલ છે.

૧. ‘પ્રાકૃતપણું’ એટલે ‘લૌકિક પ્રેમવાળી હોવાપણું’. (લે)

પોતપોતાને ભગવાનની પ્રિય માનતી. તે સ્ત્રીઓ તેમના તત્ત્વને જાણતી ન હતી. ૨

આરંભમાં તેઓ અભિમાનવાળી થઈ. તેનું કારણ (૧) ભગવાનને ‘ઘરમાંથી બહાર નહિ જતા જોઈને’ (શબ્દોથી કહેલું છે). ભગવાન સદા ઘરમાં જ વિરાજતા. ભગવાનનો સંબંધ હોવા છતાં તેવો દોષ (સ્ત્રીઓમાં) ઉત્પન્ન થવાનું કારણ જન્મથી જ રાજકન્યાપણું હતું. (૨) (ભગવાન) અચ્યુત હોવાથી પોતાની મેળે સુરતમાં અટકતા નહિ. તેથી તેઓએ જાણ્યું કે (ભગવાન) પોતાની (સ્ત્રીઓની) ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરનારા છે. (૩) સર્વ સ્થલે રહેનાર તરીકે (ભગવાનનું) આગમન^૨ થતું હશે, તેની શંકા કરીને, ‘રહેલા’ વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે લૌકિક નિયમ પ્રમાણે તેમ (આગમન) થતું. (તેઓના) ઘરોમાં જ ભગવાન લૌકિક (પુરુષ)ની પેઠે જ રહેલા. એ પ્રમાણે ભગવાનના ત્રણ ગુણોને લીધે (સ્ત્રીઓ) પોતાને ‘પ્રેષ્ઠમ્’ ભગવાનની પ્રિય માનતી હતી.

‘આત્મા સર્વથી પ્રિય છે. અને ભગવાન પણ સ્ત્રીઓના આત્મા જ છે. તેથી (તેઓનું માનવું) સાચું જ હતું’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘તેમના તત્ત્વને જાણતી ન હતી’ એમ કહેલું છે. તેઓ તેમના તત્ત્વને, અને તે (શંકામાં જણાવેલા) તત્ત્વને જાણતી ન હતી, ભગવાનનો અભિપ્રાય અને વસ્તુ(ભગવત્સ્વરૂપ)ના તત્ત્વને જાણતી ન હતી એવો અર્થ છે. ન જાણવાનું કારણ કે તે ‘સ્ત્રીઓ’ હતી. ૨.

તેઓના સંબંધને લીધે ભગવાનને પણ કોઈ વાર તેઓના ધર્મ (પ્રાકૃત-પણા)નો સંબંધ થાય, તેવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી તેનો નિરાસ કરે છે :

ચાર્વલ્લકોશવદનાયતબાહુનેત્રસપ્રેમહાસરસવીક્ષિતવલ્ગુજલ્પૈઃ ॥

સંમોહિતા ભગવતો ન મનો વિજેતું સ્વૈર્વિભ્રમૈઃ સમશકન્વનિતા વિભૂન્નઃ ॥૩૥॥

સુંદર કમલની કળી જેવું મુખ, લાંબા બાહુઓ, વિશાલ નેત્રો, પ્રેમવાળું હાસ્ય, રસથી ભરેલી દૃષ્ટિ અને મનોહર કથાઓથી મોહ પામેલી સ્ત્રીઓ પોતાના વિલાસોથી પરિપૂર્ણ ભગવાનના મનને જીતી શકતી ન હતી. ૩.

ભગવાનના ગુણોથી મોહ પામેલી (સ્ત્રી)ઓ ભગવાનને મોહ ઉત્પન્ન કરી શકી નહિ; કારણ કે (તેઓ) પોતે ‘વનિતાઃ’ વનને પ્રાપ્ત થએલી એટલે જ્યારે સંસારરૂપી વન પ્રાપ્ત થાય છે તેવી (વયમાં) હતી (અને) તે (ભગવાન) તો પરિપૂર્ણ, એટલે ‘વિગતઃ’ હલકું છે ‘ભૂમા’ ભરપૂરપણું જેમનાથી તેવા છે. (સ્ત્રીઓ) પોતે ઉજ્જડ જેવી હતી, (અને) તે તો સર્વના રહેઠાણરૂપ છે એવો અર્થ છે.

તેઓને મોહ ઉત્પન્ન કરનારા ભગવાનના છ ગુણો કહે છે. ૧. સુંદર કમલની

૨. ‘આગમન’ એટલે ‘પુરુષનું સ્ત્રી પાસે સુરત માટે ગમન

કળી જેવું મુખ ૨.લાંબા બાહુઓ અને ૩.વિશાલ બે નેત્રો ૪.પ્રેમવાળું હાસ્ય ૫. રસથી ભરેલી દષ્ટિ ૬. ‘વલ્ગુજલ્પાઃ’ મનોહર કથાઓ. ૧. પૂર્ણ રસ જણાવવા માટે મુખ સુંદર કમલની કળી સમાન હતું. ૨. આલિંગનની ક્રિયા પૂર્ણ થતી એમ જણાવવા બાહુઓ લાંબા કહેલા છે. ૩. સૌંદર્ય જણાવવા માટે નેત્રને જૂદું (વિશાલ કહેલું છે), કારણ કે તે (વિશાલ નેત્ર) સ્વરૂપથી પણ રસને જાગ્રત કરનારું છે. આ ત્રણ કાયાના (ગુણો) રસ (ઉત્પન્ન થતો એમ) જણાવવા કહ્યા.

‘પ્રેમવાળું હાસ્ય, રસથી ભરેલી દષ્ટિ’ શબ્દોથી ૧. પ્રેમ ૨. હાસ્ય અને ૩. રસથી ભરેલી દષ્ટિઓ એવા ત્રણ મનના (ગુણો) કહેલા છે. સ્નેહ (પ્રેમ) ન હોય તો તે દષ્ટિ રસભરેલી થતી નથી, તેથી પ્રેમ તેની સાથે હોવાનું કહેલું છે. હાસ્ય રસ જાગ્રત કરનારું છે અને રસથી ભરેલી દષ્ટિઓ ઘણી લલચાવનારી છે.

‘મનોહર કથાઓ’ શબ્દથી વાણીના ગુણો કહેલા છે. વાક્યો ૧. મનોહર અર્થવાળા ૨. પોતાના મતનું સ્થાપન કરનારા અને ૩. બીજાના મતમાં દોષ દર્શાવનારાં હોવાથી તે પણ ત્રણ પ્રકારનાં છે. એ પ્રમાણે કાયા વાણી અને મનથી મોહ પમાડેલી, અને તેથી જ બલ વિનાની થએલી તે સ્ત્રીઓ ભગવાનના મનને જીતી એટલે વશ કરી શકતી ન હતી, આથી એમ કહેલું છે કે ભગવાનનું ચિત્ત તેઓમાં આસક્તિવાળું ન હતું. ૩.

ભગવાનના મનમાં ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરવા પણ તેઓ શક્તિવાળી થતી ન હતી. એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

સ્માયાવલોકલવદર્શનભાવહારિભ્રૂમણ્ડલપ્રહિતસૌરતમન્ત્રશૌણ્ઢેઃ ॥

પત્ન્યસ્તુ ષોડશસહસ્રમનડ્ગબાણૈર્યસ્યેન્દ્રિયં વિમથિતું કુલ્કૈર્ન શેકુઃ ॥૪॥

સોળ હજાર પત્નીઓ ગર્વવાળી દષ્ટિ કટાક્ષ અને પ્રેમ હરનારા ભ્રમરના મંડલોથી મોકલેલા, સુરતના મંત્રોથી બલવાન થએલા કામના બાણોથી અને કપટોથી જેમની ઈન્દ્રિયોમાં ખળભળાટ કરી શકતી ન હતી. ૪.

આસક્તિ જૂદી અને મનનો ખળભળાટ જૂદો. કોઈ સમયે સ્ત્રીઓ ભગવાન ના મનને વશ કરવા માટે ભગવાનના પ્રેમને ઉત્પન્ન કરીને, હરકોઈ પ્રકારે પોતાના મોહને રોકી રાખી ભગવાન પાસે જવામાં વિલંબ કરતી, ત્યારે તેમ કરવા છતાં પણ ખળભળાટ કરતી કરી શકતી નહિ, તેથી ભગવાન સાથેના સંબંધથી^૧ તથા સંબંધ વિના^૨ તેઓ ભગવાનમાં દોષ ઉત્પન્ન કરી શકતી નહિ એવું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

૧. ‘સ્માયાવલોકઃ’^૩ ગર્વ સાથેની દષ્ટિ. તેવી દષ્ટિથી સ્ત્રીઓ ભગવાનનું માન ઉતારવા સંબંધ થવામાં વિલંબ સૂચવે છે; ૨. અને ભગવાનની બેદરકારીને

હકાવવા કટાક્ષો^૩ ફેંકે છે, એટલે મંદદષ્ટિ અથવા વાંકી (કરચલીવાળી) દષ્ટિ વિગેરે કટાક્ષોથી ભગવાનની પોતાની અંદર આસક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે (કરવા પ્રયાસ કરે છે), ૩. પછી પ્રેમ હરનારાં ભ્રમરના મંડલો કરે છે તેથી જેમ કરવાથી ભગવાનના મનનો ધર્મ એટલે પ્રેમ પોતામાં આસક્ત થાય તેવું કામશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ ભ્રમરનું મંડલ કરે છે. તે ત્રણથી મોકલેલા (કરેલા) અને સુરતના મંત્રો એટલે સુરતને જાગ્રત કરનાર ગુહ્ય ભાષણોથી, તેમનાથી 'શૌણ્ડાઃ' બલવાન થએલા જે અભિનયો (કામના બાણો), (તેમનાથી ખળભળાટ કરી શકતી ન હતી). આથી જણાય તેવા અને ન જણાય તેવા કામના સાધનો કહ્યાં; અને બધીએ પત્નીઓ (પોતાને) સુખ થાય તેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરવામાં સંકોચ વિનાની અને અડચણ વિનાની હતી, તેઓ પણ સોળ હજાર એટલે સોળ કળાવાળા મનને એક હજાર પ્રકારે મોહ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળી હતી. 'અનફ્ગબાણાઃ' 'કામના બાણો' એટલે અભિનય સાથેના અમુક (દેહના) અવયવો કે જેમનાથી વિજય પ્રાપ્ત થાય જ. મંત્રો સાથેના બાણો કાર્ય પાર પાડે છે એવી બ્રહ્માસ્ત્ર વિગેરે(ના સંબંધ)માં પ્રસિદ્ધિ છે. ૧.દષ્ટિ જેમનું દ્વાર છે તેવાં મંડલ બનાવેલ^૪ (ગોળ થતાં સુધી ખેંચેલાં) ધનુષ્યો ૨.તેવી જ રીતે દષ્ટિ અને મુષ્ટિનું એકપણું જણાય તે માટે (કરેલાં)^૫ કટાક્ષો અને ૩.વીરરસ ખુલ્લો જણાય તે માટે ગર્વવાળી દષ્ટિ એવાં કામના બાણો હતાં. એવી રીતે સર્વ સાધનોના વૈભવવાળાં બાણોથી પણ સ્ત્રીઓ જેમની ઈન્દ્રિય એટલે મન 'વિમથિતું' થકવી અથવા ખળભળાટવાળું કરી શકતી ન હતી. આવા વિષયમાં કુદરતી ગુણોથી વિજય પ્રાપ્ત થતો નહિ હોવાથી, ઘણા જ ભયમાં રહેલાઓના સંબંધમાં રાજધર્મોમાં કપટ કરવાનું કહેલું છે, તેથી 'કુલકૈઃ' કપટવાળી રીતોથી પણ તેઓ તેમ કરી શકતી ન હતી. ૪.

એવી રીતે તેઓનો દોષ (જણાવી), તેઓના સંબંધથી ભગવાનમાં દોષ થતો નથી એમ જણાવી, ભગવાનના સામર્થ્યથી જ તેઓમાં ધર્મનું સ્થાપન થએલું હોવાથી (દશ) પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યાનું કહીને, 'અગીઆરમા પતિની સેવા કર' એ વેદના ૧-૧. ભગવાન સાથેના સંબંધથી સ્ત્રીઓ ભગવાનમાં દોષ ઉત્પન્ન કરી શકતી ન હતી એમ પાછળ શ્લોક ૩માં દર્શાવ્યું. સંબંધ વિના દોષ ઉત્પન્ન કરી શકતી ન હતી એમ આ શ્લોકમાં દર્શાવે છે.

૨. 'સ્મયસ્ય' ગર્વનો 'અયમ્' આ (ગુણ) તે 'સ્માયઃ' તેવી દષ્ટિ, એવો અર્થ છે. (લે)
૩. 'લવં' માત્ર થોડી જ 'દર્શનં' દષ્ટિ તે 'લવદર્શનમ્' એવો અર્થ છે. (લે)
૪. ભ્રમરનો તેવો (ધનુષ્ય જેવો) આકાર હોવાથી. (લે)
૫. જેમ મુઠીથી ધનુષ્ય ખેંચીને બાણ મૂકવામાં આવે છે, તેવી રીતે દષ્ટિ ભ્રમર સુધીની કરીને કટાક્ષ બાણ મૂકવામાં આવે છે એવો અર્થ છે. (લે)

વાક્ય પ્રમાણે તેઓ ભગવાનની સેવા કરતી હતી એમ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે :
 ઈત્યં રમાપતિમવાપ્ય પતિં સ્ત્રિયસ્તાઃ બ્રહ્માદયોઽપિ ન વિદુઃ પદર્વીં યદીયામ્ ॥
 ભેજુર્મુદાવિરતમેધિતયાનુરાગલાસાવલોકનવસઙ્ગમલાલસાઢ્યમ્ ॥૫૫॥
 પ્રત્યુદ્ભાસનવરાહ્ણપાદશૌચતામ્બૂલવિશ્રમણવીજનગન્ધમાલ્યૈઃ ॥
 કેશપ્રસારશયનસ્નપનોપહાર્યૈર્દાસીશતા અપિ વિભોર્વિદધુઃ સ્મ દાસ્યમ્ ॥૬૬॥

જેમના માર્ગનું બ્રહ્મા વિગેરેને પણ જ્ઞાન થયું નથી, જે પ્રેમયુક્ત હાસ્ય અવલોકન અને નવા સંગની ઈચ્છાથી ભરપૂર હતા, તેવા લક્ષ્મીપતિને આવી રીતે પતિ તરીકે પ્રાપ્ત કરીને તે સ્ત્રીઓએ નિરંતર વધતા જતા આનંદથી તેમની સેવા કરી. ૫.

(છઠ્ઠા શ્લોકના અનુવાદ માટે જૂઓ અધ્યાય ૫૬(૧૦) શ્લોક ૪૫).

પહેલાં આ બે શ્લોકોનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે. (જૂઓ અધ્યાય ૫૬(૧૦) શ્લોક ૪૪-૪૫). વિવાહના પ્રસંગમાં (આ બે શ્લોકો) કહેલા હોવા છતાં પોતાના યોગ્ય સ્થાનમાં શુકે ફરીથી તે જ કહેલા છે. તેથી બધોએ અર્થ (તેનો) તે જ છે. ભ્રમ ન થાય તે માટે 'લાલસાઢ્યમ્' 'ઈચ્છાથી ભરપૂર' એવો જૂદો પાઠ શ્લોક પાંચમાં કહેલો છે. પહેલાં (૧૦|૫૬|૪૪માં) પ્રેમ વિગેરે સ્ત્રીઓમાં રહેલા હતા, હવે આ શ્લોકમાં ભગવાનમાં રહેલા કહેલ છે. ૧.પ્રેમયુક્ત હાસ્ય મનનો, ૨.અવલોકન ઈન્દ્રિયનો અને ૩.નવો સંગ કાયાનો ગુણ છે. ત્રણેથી જે 'લાલસા' તેમની ખાસ ઈચ્છા, તેનાથી ભગવાન ભરપૂર હતા. સ્ત્રીઓમાં રહેલા આ ગુણોની ભગવાન પોતાની અંદર ભાવના કરતા હતા, તેથી તે ગુણો ભગવાનમાં રહેલા (કહેલા) છે. ૫.

અને સામા આવવું વિગેરે ગુણોથી સ્ત્રીઓ દાસ્ય કરતી. તેઓએ ઈચ્છેલી, કામને લીધે કરેલી તે સેવા, અને દાસ્ય સાધારણ^૧ એવો (એ બેમાં) ભેદ છે. (તે બેથી અનુક્રમે તેઓએ પોતાનાં) સ્ત્રીપણું અને ભક્તપણું, એટલે દેહ અને અંતઃકરણને કૃતાર્થ કર્યા એવો અર્થ છે. ૬.

વૈદિક રમણમાં વિધિનું પ્રધાનપણું હોવાથી વિધિ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થએલી આઠ પટરાણીઓના પુત્રોના નામ કહેવાનો આરંભ કરે છે કે જેથી ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે ભગવાન આટલા રૂપવાળા થયા એમ તેઓનાં નામ લેવાથી પરિક્ષિતના પાપનો ક્ષય થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી પ્રસિદ્ધ નામો પણ કહે છે :

૧. કામને લીધે પોતે ઈચ્છેલી ભગવાન પ્રતિ જે ક્રિયા કરી તે સેવા. તેનાથી તેમનું સ્ત્રીપણું એટલે દેહ કૃતાર્થ થયા. ભગવાન પ્રતિ જે સાધારણ ક્રિયા કરી તે દાસ્ય, તેનાથી તેઓનું ભક્તપણું અને અંતઃકરણ કૃતાર્થ થયા. આ બે શ્લોકોમાં અનુક્રમે સેવા અને દાસ્ય વર્ણવેલા છે.

તાસાંયા દશપુત્રાણાં કૃષ્ણાસ્ત્રીણાં પુરોઢિતાઃ ॥

અષ્ઠૌ મહિષ્યસ્તઃ પુત્રાન્ પ્રદ્યુમ્નાદીન્ ગૃણામિ તે ॥૭॥

તે દશ પુત્રોવાળી શ્રીકૃષ્ણાની સ્ત્રીઓમાંની જે આઠ પટરાણીઓ પહેલાં કહી તેમના પ્રદ્યુમ્ન વિગેરે પુત્રો તને કહું છું. ૭.

તે શ્રીકૃષ્ણાની સ્ત્રીઓ દશ પુત્રોવાળી હતી. બધીએ દશ પુત્રોવાળી હતી. તેઓ પૈકી રુક્મિણી વિગેરે આઠ પટરાણીઓ જે પહેલાં કહી તેમના પ્રદ્યુમ્ન વિગેરે પુત્રો ‘તે’ તારા હિત માટે કહું છું. બીજી (સ્ત્રી)ઓ કામને લીધે કરેલી તેથી તેમના (પુત્રોના) નામ લેતો (કહેતો) નથી. ૭.

ચારુદેષ્ણઃ સુદેષ્ણાશ્ચ ચારુદેહશ્ચ વીર્યવાન્ ॥

સુચારુશ્ચારુગુપ્તશ્ચ ભદ્રચારુસ્તથાપરઃ ॥૮॥

ચારુચન્દ્રો વિચારુશ્ચ ચારુશ્ચ દશમો હરેઃ ॥

પ્રદ્યુમ્નપ્રમુખા જાતા રુક્મિણ્યાનવમાઃ પિતુઃ ॥૯॥

પિતાથી ન્યૂન નહિ અને પ્રદ્યુમ્ન જેઓમાં મુખ્ય હતો તેવા ચારુદેષ્ણ અને સુદેષ્ણ, અને બલવાન્ ચારુદેહ, સુચારુ અને ચારુગુપ્ત, તેમ બીજો ભદ્રચારુ, ચારુચન્દ્ર અને વિચારુ અને દશમો ચારુ હરિએ રુક્મિણીથી ઉત્પન્ન કર્યા. ૮-૯.

ચારુદેષ્ણ વિગેરે નવ પ્રદ્યુમ્ન પછી ઉત્પન્ન થએલા. જેવા નામના અવયવો છે તેવા તે પુત્રોના ગુણો હતા. ‘બલવાન્’ એ વિશેષણ સુંદર દેહવાળા (ચારુદેહ)માં શૌર્ય હશે કે નહિ તેવી શંકા થાય તેથી કહેલું છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દો સર્વ સ્થલે પહેલા (કહેલા) ગુણોનો સમાવેશ કરવા યોજેલા છે. છેલ્લો (એ શબ્દ) કન્યાઓનો સમાવેશ કરવા યોજેલા છે. કેટલાક એમ કહે છે કે બીજા પણ ‘ચ’ (શબ્દો) કન્યાઓનો સમાવેશ કરવા યોજેલા છે, એટલે જે (પુત્ર)ની પછી કન્યા થઈ તે (પુત્ર)ની પછી ‘ચ’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘તેમજ’ એટલે બલવાન્. ‘તે (ચારુગુપ્ત)ની સાથે (હોય ત્યારે) બલવાન્ હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘બીજો’ એમ જૂદું કહેલું છે; અથવા ‘પરઃ’ એટલે સર્વથી ઉત્તમ (એવો પાઠ લેવો). અહિં અનુક્રમ ઈચ્છેલો છે, તેથી ‘દશમો’ એમ કહેલું છે. પ્રદ્યુમ્ન જ જેઓમાં મુખ્ય હતો તેવા (આ પુત્રો) હરિએ રુક્મિણીથી ઉત્પન્ન કર્યા. રુક્મિણી (પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાનું) માત્ર સાધન હતું, પરંતુ આ માતાના પુત્રો નહોતા, એવો અર્થ છે, કારણ કે (તેઓ) પિતાથી ન્યૂન ન હતા, એમ તેનું કારણ કહેલું છે. ‘અવમઃ’ એટલે ન્યૂન હોવાપણું. ૯.

ભાનુઃ સુભાનુઃ સ્વભાનુઃ પ્રભાનુર્ભાનુમાંસ્તથા ॥

ચન્દ્રભાનુબૃહદ્ભાનુરતિભાનુસ્તથાષ્ટમઃ ॥૧૦॥

શ્રીભાનુઃ પ્રતિભાનુશ્ચ સત્યભામાત્મજ્ઞ દશ ॥

ભાનુ, સુભાનુ, સ્વર્ભાનુ, પ્રભાનુ તથા ભાનુમાનુ, ચંદ્રભાનુ, બૃહદ્ભાનુ તથા આઠમો અતિભાનુ, શ્રીભાનુ અને પ્રતિભાનુ એ દશ સત્યભામાના પુત્રો થયા. ૧૦૧.

ભાનુ વિગેરે દશ સત્યભામાના પુત્રો થયા. ‘તથા’નો (અર્થ એવો છે કે) જે પુત્રનાં કર્મો પ્રસિદ્ધ થએલાં નથી તેને પણ પ્રસિદ્ધ હોય તેવો જ જાણવો એવા અભિપ્રાયથી કોઈ સ્થલે ‘તથા’ એમ કહેલું છે. ‘આઠમો’ વિશેષણથી તેનું સ્વતંત્રપણું અને સરસાર્થ કહેલાં છે, કારણ કે સંખ્યામાં તેને જૂદો જણાવેલો છે. ‘સત્યભામાના પુત્રો’ એમ ઓળખવા માટે જ માતા(નું નામ) કહેલ છે, કારણ કે બધા પુત્રોનો બધી (ભગવાનની પત્નીઓ) પ્રતિ માતા તરીકેનો વ્યવહાર સરખો હતો. ૧૦૧.

સામ્બઃ સુમિત્રઃ પુરુજિચ્છતજિચ્ચ સહસ્રજિત્ ॥૧૧॥

વિજયચિત્રકેતુશ્ચ વસુમાઃ દ્રવિડઃ ક્રતુઃ ॥

જામ્બવત્યાઃ સુતા હ્યેતે સામ્બાદ્યા પિતૃસંમતાઃ ॥૧૨॥

સાંબ, સુમિત્ર, પુરુજિત્ અને શતજિત્, સહસ્રજિત્, વિજય અને ચિત્રકેતુ, વસુમાન, દ્રવિડ, ક્રતુ આ સાંબ વિગેરે જાંબવતીના પુત્રો પિતાથી આદર પામેલા હતા. ૧૨.

સાંબ વિગેરે દશ જાંબવતીના પુત્રો હતા. ‘આ’ શબ્દથી તેઓ દેવતારૂપ હોવાથી (નામ) જણાવતી વખતે (તેઓની) હાજરી કહેલી છે. ફરીથી ‘સાંબ વિગેરે’ એવું વચન (આ) દશ દ્વિસ્વભાવવાળા (અસ્થિર મનના) હોવાનું સૂચવે છે. તેથી ભગવાને તેઓનો આદર કરેલ નહિ હોય એવી શંકા કરી ‘પિતાથી આદર પામેલા’ વિશેષણથી પિતાનો આદર કહેલ છે. ૧૨.

વીરશ્ચન્દ્રોઽશ્વસેનશ્ચ ચિત્રગુર્વેગવાનૃષઃ ॥

આમઃ શંકુર્વસુઃ શ્રીમાન્કુન્તિર્નાગ્નિજિતેઃ સુતાઃ ॥૧૩॥

વીર, ચંદ્ર અને અશ્વસેન, ચિત્રગુ, વેગવાન, વૃષ, આમ, શંકુ, વસુ, (અને) શ્રીમાન્ કુંતી નાગ્નજિતિના પુત્રો હતા. ૧૩.

‘શ્રીમાન્’ એ વિશેષણ છે. આ નાગ્નજિતિ એટલે સત્યાના પુત્રો હતા. ૧૩.

શ્રુતઃ કવિર્વૃષો વીરઃ સુબાહુર્ભદ્ર એકલઃ ॥

શાન્તિર્દર્શઃ પૂર્ણમાસઃ કાલિન્દ્યાઃ સોમકોઽવરઃ ॥૧૪॥

શ્રુત, કવિ, વૃષ, વીર, સુબાહુ, એકલો (શત્રુઓને) હણનાર ભદ્ર, શાંતિ, દર્શ, પૂર્ણમાસ, (અને) છેલ્લો સોમક કાલિન્દીના (પુત્રો) હતા. ૧૪.

શ્રુત વિગેરે દશ કાલિંદીના (પુત્રો હતા). 'એકઃ' એકલો હોવા છતાં બધા શત્રુઓને 'લાતિ' હણે તે 'એકલઃ' એ વિશેષણ છે. સોમક તો છેલ્લો દશમો હતો. સંખ્યા પૂરી થાય તે માટે પાછલથી ઉત્પન્ન થએલો. ૧૪.

સુઘોષો ગાત્રવાન્ સિંહો બલઃ પ્રબલ ઉર્ધ્વગઃ ॥

માઘાઃ પુત્રા મહાશક્તિઃ સહ આજ્ઞોઽપરાજિતઃ ॥૧૫॥

સુઘોષ, ગાત્રવાન્, સિંહ, બલ, પ્રબલ, ઉર્ધ્વગ, મહાશક્તિ સહ, ઓજ (અને) અપરાજિત માદ્રીના પુત્રો હતા. ૧૫.

સુઘોષ વિગેરે માદ્રી એટલે લક્ષ્મણાના પુત્રો હતા. 'ઉર્ધ્વગ' એ નામ છે. 'મહાશક્તિ' એક, 'સહ' જૂદો અને 'ઓજ' (જૂદો) 'અપરાજિત' એ નામ છે. ૧૫.

વૃકો હર્ષોઽનિલો ગૃધ્રો વર્ધનોઽન્નાદ એવ ચ ॥

મહાશઃ પાવનો વહ્નિર્મિત્રવિન્દાત્મજઃ ક્ષુધિઃ ॥૧૬॥

વૃક, હર્ષ, અનિલ, ગૃધ્ર, વર્ધન, અને વળી અન્નાદ, મહાશ, પાવન, વહ્નિ (અને) ક્ષુધિ મિત્રવિંદાના પુત્રો હતા. ૧૬.

વૃક વિગેરે દશ મિત્રવિંદાના (પુત્રો હતા). 'મહાશ' એ નામ છે. 'ક્ષુધિ' દશમો સંખ્યા પૂરી કરનાર (કરવા જન્મેલો) હતો. ૧૬.

સંગ્રામજિદ્બૃહત્સેનઃ શૂરઃ પ્રહરણોઽરિજિત્ ॥

જયઃ સુભદ્રો ભદ્રાયા વામ આયુશ્ચ સત્યકઃ ॥૧૭॥

સંગ્રામજિત્, બૃહત્સેન, શૂર, પ્રહરણ, અરિજિત્, જય, સુભદ્ર, વામ અને આયુ, (તથા) સત્યક ભદ્રાના (પુત્રો) હતા. ૧૭.

સંગ્રામજિત્ વિગેરે દશ ભદ્રાના પુત્રો હતા. સત્યક તેનો દશમો પુત્ર હતો. ૧૭.

દીપ્તિમાન્સામ્નપત્રાઘા રોહિણ્યાસ્તનયા હરેઃ ॥૧૭ાા.॥

દીપ્તિમાન્, સામ્નપત્ર વિગેરે રોહિણીના હરિથી થએલા પુત્રો હતા. ૧૭ાા.

રોહિણી સોળ હજાર અને એકસોમાંની મુખ્ય (સ્ત્રી) હતી. કોઈવાર આ આઠ પટરાણીઓમાં (ગણાએલી) હોવાથી મંત્રશાસ્ત્રમાં ભદ્રાને ઠેકાણે (પટરાણી તરીકે) પ્રસિદ્ધ થએલી છે. તેનો પુત્ર દીપ્તિમાન્ આઠ પટરાણીઓના પુત્રોની સમાન હતો. તેથી એકાશી પુત્રો થયા. (આ પુત્રો) એકાશી હોવાથી જાણે કે ભક્તિના પ્રકારો હોય તેમ ભગવાને (તેમને) પ્રકટ કરેલા એમ સૂચવેલું છે. સામ્નપત્ર વિગેરે રોહિણીના (બીજા) પુત્રો સાધારણ હતા. બીજાઓને (પણ) દશ પુત્રો હતા એમ જણાવવા આ (રોહિણી)ના દશ ગણાવેલા નથી. ૧૭ાા.

પૌત્રોને જણાવતાં, નીચેના શ્લોકથી એક (પૌત્ર)નું વર્ણન કરીને 'તેના જેવા બીજા હતા' એમ (બીજાઓને તે) લાગુ પાડે છે :

પ્રદ્યુમ્નાચ્ચાનિરુદ્ધોઽભદ્રકમવત્યાંમહાબલઃ ॥

પુત્ર્યાંતુરુક્મિણોરાજત્રામ્નાભોજકટેપુરે ॥૧૮॥

એતેષાંપુત્રપૌત્રાશ્ચબભૂવુઃકોટિશોનૃપ ॥

માતરઃકૃષ્ણજાતાનાંસહસ્રાણિચપોઽશ ॥૧૯॥

અને હે રાજન્ ! ભોજકટ નગરમાં રક્ષ્મીની પુત્રી રક્ષમવતીથી તો પ્રદ્યુમ્નને અનિરુદ્ધ નામનો ઘણો બલવાન પુત્ર થયો હતો. હે રાજા ! આમના પુત્રો અને પૌત્રો કરોડો થયા અને શ્રીકૃષ્ણના પુત્રોની માતાઓ સોળ હજાર હતી. ૧૮-૧૯.

રક્ષ્મીની પુત્રી રક્ષમવતી પ્રદ્યુમ્નના મામાની કન્યા હતી. પ્રદ્યુમ્ન કેટલાક સમય સુધી મામાને ઘેર જ રહેલો, ત્યાં જ વિવાહ કરીને તેણે પુત્ર ઉત્પન્ન કરેલો. 'તે શત્રુના ઘરમાં એકલો કેમ રહ્યો?' એવી શંકા 'ઘણો બલવાન' વિશેષણ દૂર કરે છે. 'ચ' 'અને' શબ્દ 'તુ' 'તો'ના અર્થમાં યોજાયેલો છે. ભગવાનના આવેશવાળા પ્રદ્યુમ્નથી અનિરુદ્ધ ઉત્પન્ન થયો એમ જણાવવા 'ચ' 'અને' શબ્દ યોજેલો છે. તેમ ન હોય તો કામને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો (પુત્ર) નમાલો હોય.

'રક્ષ્મીની પુત્રીથી' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે તે માયાવતીમાં ઉત્પન્ન થયેલો નહોતો. ('રક્ષમવતી' એ) માયાવતીનું બીજું નામ હશે અથવા (તેમાં માયાવતીનો) આવેશ હશે' એવી અશક્યતાનું 'તુ' 'તો' શબ્દ નિવારણ કરે છે. 'હે રાજન્ !' એ સંબોધન એમ સૂચવે છે કે રક્ષ્મીએ પ્રદ્યુમ્નને દ્વારકા મોકલ્યો નહોતો, કારણ તે પણ રાજા હતો (અને) તેણે જમાઈ તથા કુંવરીને પોતાને ત્યાં જ રાખેલા. 'પુરે' એટલે ભોજકટ નામના પોતાના નગરમાં રાખેલ. ૧૮.

એક પૌત્રનું વર્ણન કરીને બીજાઓને તે લાગુ પાડે છે. આમના 'પુત્રપૌત્રાશ્ચ' પુત્રો અને પૌત્રો કરોડો થયા. તેઓમાં દશની સંખ્યામાં હોવાનો નિયમ ન હતો. બધામાં સંપ હતો એમ જણાવવા 'શ્રીકૃષ્ણના પુત્રોની (માતાઓ સોળહજાર હતી)' એમ કહેલું છે. બધાએ ભગવાનના પુત્રોની ભગવાનની બધીએ પત્નીઓ માતાઓ હતી. જેવી જન્મ આપનારી (માતા), તેવી જ બધીએ (માતાઓ હતી), એમ શોકના પુત્ર હોવાપણું નહોતું એમ કહેલ છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી (બાકીની) એક સો આઠ (માતાઓ કહેલી છે). ૧૯.

રક્ષ્મીની કન્યા સાથેનો (પ્રદ્યુમ્નનો) વિવાહ મિત્રપણાના સંબંધ વિનાનો હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં (રાજા) તેનું કારણ પૂછે છે :

રાજા કહે છે :

કથં રુઢ્યરિપુત્રાય પ્રાદાદ્દુહિતરં યુધિ ॥

કૃષ્ણેન પરિભૂતસ્તં હન્તું રન્ધ્રં પ્રતીક્ષતે ॥

એતદાખ્યાહિ મે વિદ્વન્ દ્વિષોવૈવાહિકં મિથઃ ॥૨૦॥

રઠમીએ (પોતાની) પુત્રી શત્રુના પુત્રને કેમ આપી ? શ્રીકૃષ્ણથી યુદ્ધમાં પરાભવ પામેલો (તે) તેમને હણવા (તેમની) ખામીની તપાસ કર્યા કરતો હતો. હે વિદ્વાન્ ! આ બે શત્રુઓનો પરસ્પર વિવાહ સંબંધી વ્યવહાર મને કહો. ૨૦.

વિવાહ સ્નેહને લીધે કરવામાં આવે છે. પુત્ર પિતાનો ગણાય (માતાનો નહિ), તેથી શત્રુ કરતાં શત્રુનો પુત્ર વધારે દ્રેષ કરવા યોગ્ય છે અને પુત્રી (પોતાને) ઘણી વલાલી હોય છે. ‘શ્રીકૃષ્ણથી યુદ્ધમાં પરાભવ પામેલો’ શબ્દોથી વૈરનું કારણ કહેલું છે. હજી સુધી તે દ્રેષની ક્રિયા કરતાં અટક્યો ન હતો. ‘ખામી’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (ભગવાનનો) સાક્ષાત્ વિરોધ કરવા તે શક્તિમાન ન હતો. (તેઓમાં વિવાહનો) સંબંધ થવાનું પ્રસિદ્ધ કારણ નહિ હોવાથી ‘આ મને કહો’ શબ્દોથી બીજું અપ્રસિદ્ધ કારણ પૂછે છે. ‘હે વિદ્વાન્ !’ એ સંબોધનથી (તે) કહેવામાં કારણભૂત જ્ઞાન શુકને હોવાનું જણાવે છે. ‘દ્વિષોઃ’ પરસ્પર જે બેમાં વૈર રહેલું છે તેવાઓનો પરસ્પર ‘વૈવાહિકં’ વિવાહ સંબંધી વ્યવહાર અથવા વિવાહ થવાનું કારણ કહો. ૨૦.

‘આ મેં પહેલાં સાંભળેલ નથી અને હમણાં સમાધિ નહિ હોવાથી’ હું તેનો વિચાર કરતો નથી. તેથી મને તે જ્ઞાન કેવી રીતે હોય ?’ એમ શુક કહે, તેથી કહે છે :

અનાગતમતીતં ચ વર્તમાનમતીન્દ્રિયમ્ ॥

વિપ્રકૃષ્ટં વ્યવહિતં સમ્યક્ પશ્યન્તિ યોગિનઃ ॥૨૧॥

ભવિષ્યમાં થનારું અને થઈ ગયેલું, ઈન્દ્રિયોથી જાણી ન શકાય તેવું જે છે તે, દૂરનું (અને) આડચવાળું યોગીઓ સારી રીતે જૂએ છે. ૨૧.

દેશ અને કાલની આડચો યોગીઓને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં નડતર થતી નથી. જેમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવામાં ચક્ષુનું નજીક આવવારૂપ ગાઢ સંબંધ (જ્ઞાન કરાવનાર) છે, તેમ યોગીઓનો યોગથી (પ્રાપ્ત) થએલ ગુણ સર્વ વિષયો(નું જ્ઞાન થવા)માં ગાઢ સંબંધ છે, કારણ કે જેમ નદી જલ લઈ જાય છે તેમ કાલ વસ્તુઓને ઢસડી જાય^૨ છે.

૧. આ વૃત્તાંત ભગવાનનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારો નહિ હોવાથી, સમાધિભાષાનો વિષય નથી એવો અર્થ છે. (લે) આવો અર્થ કરવામાં આવે તો ‘અધુના’ ‘હમણાં’ શબ્દ અર્થ વિનાનો થાય છે.

૨. આ લૌકિક (સર્વ) કાલને અધીન જ છે. ભગવાનની લીલા જ કાલને અધીન નથી, એવો ભાવ છે. (લે) અહિં સામાન્ય જ વૃત્તાંત રાજા પૂછે છે.

જો કે ઓળખાવનાર પદાર્થ સાથે કોઈપણ પ્રદેશમાં રહેલું જલ તે સમયે તે પ્રદેશમાં રહેલો માણસ જૂએ છે, છતાં પણ તે પ્રદેશમાં રહેલો બીજા પ્રદેશમાં ગએલા તે જલને જોતો નથી, અને (તેની) સાથે ગએલો તે (બીજા પ્રદેશમાં ગએલા જલને પણ જૂએ છે. અથવા જેમ મનુષ્યોથી જોઈ ન શકાય તેવા (પદાર્થ)ને પણ દેવો જૂએ છે, જેમ સર્વથી છૂપા (પદાર્થ)ને જોશીઓ જૂએ છે, એવી રીતે સર્વ શક્તિવાળો યોગ જ સર્વ (જાણવા)ની શક્તિવાળો છે. ‘ઈન્દ્રિયોથી જાણી ન શકાય તેવું’ એ ‘વર્તમાન’ ‘જે છે તે’નું વિશેષણ છે. ‘થઈ ગએલું’ એટલે જેનો અનુભવ થયો ન હતો તેવું (થઈ ગએલું); ‘ભવિષ્યમાં થનારું’ એટલે જેને જાણાવનાર કાંઈ નથી તેવું; ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી ફરી ગએલ ગુણવાળું (સૂચવેલું છે); ‘દૂરનું’ એટલે જેની (અને આપણી) વચ્ચે દેશ (ઘણી જગ્યા) છે તેવું; સમીપ રહેલું પણ ભીંત વિગેરેની આડચવાળું; (આ) બધુંએ યોગીઓ સારી રીતે જૂએ છે. જ્ઞાનીઓને ધ્યાન(વિચાર કરવા)થી જ્ઞાન થાય છે. યોગીઓને તો યોગથી પ્રાપ્ત થએલ ગુણ પ્રકટ થાય ત્યારે ભગવાનની પેઠે સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થાય છે એવો અર્થ છે. ૨૧.

‘બેનનું પ્રિય કરતાં’ એવું એક (અને) ‘સ્વયંવરમાં કન્યાએ જ પસંદ કર્યો’ એવું બીજું, એમ તે પ્રદ્યુમ્નનો વિવાહ થવાનાં બે કારણો કહે છે :

શ્રીશુક કહે છે.

યદ્યાપ્યનુસ્મરન્વૈરં રુક્મી કૃષ્ણાવમાનિતઃ ॥

વ્યતરદ્ભાગિનેયાય સુતાં કુર્વન્ સ્વસુઃ પ્રિયમ્ ॥૨૨॥

જો કે શ્રીકૃષ્ણે અપમાન પમાડેલો રુક્મી વૈરનું સ્મરણ કર્યા કરતો, (છતાં) બેનનું પ્રિય કરતાં તેણે પુત્રી ભાણેજને આપી. ૨૨.

તે પૈકી પહેલું (કારણ આ શ્લોકમાં) કહે છે. જો કે શ્રીકૃષ્ણે અપમાન પમાડેલો રુક્મી વૈરનું સ્મરણ કર્યા કરતો હતો, છતાં પણ બેનનું પ્રિય કરતાં માતાનો પક્ષ લેનાર ‘ભાગિનેયાય’ ભાણેજને તેણે પુત્રી આપી. બેનને સંતોષવી જોઈએ. પહેલાં તેનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના તેના પર અપકાર કર્યો, પછી (તેનો અભિપ્રાય) જાણીને તે કેમ પ્રસન્ન થાય એમ વિચારીને, અને તેણે (પોતાના) પ્રાણોનું રક્ષણ કરેલું તેથી રુક્મીએ પોતાની કન્યા તેના પુત્રને આપી; કારણ કે પ્રિય (પુરુષ)ને પ્રિય (પદાર્થ) આપવામાં આવે તો બધાએ પ્રસન્ન થાય છે. ૨૨.

નીચેના શ્લોકમાં (તેને કન્યા આપવાનું) બીજું (કારણ) કહે છે :

વૃતઃ સ્વયંવરે સાક્ષાદનડ્ગોડ્ગયુતસ્તયા ॥

રાજ્ઞઃ સમેતાન્નિર્જિત્ય જહારૈકારથો યુધિ ॥૨૩॥

તેણે સ્વયંવરમાં અંગવાળા સાક્ષાત્ અનંગનું વરણ કર્યું. એક રથવાળા તેણે એકઠા થએલા રાજાઓને યુદ્ધમાં જીતી (તેનું) હરણ કર્યું. ૨૩.

જેને લીધે બીજા (પુરુષો)નું પણ (કન્યાઓ) વરણ કરે છે, તે પોતે જ પહેલાં અનંગ (અંગ વિનાનો) હતો (અને) તેથી કોઈ કન્યા (તેને) વરેલી નહિ. હમણાં તે અંગવાળો થયો, તેથી તે (સ્કમવતી) ઓળખીને (તેને) વરી. સ્વયંવરમાં પસંદ કરેલાને (કોઈથી કન્યા આપવાની) ના પડાતી નથી, તેથી ઘણા અભિમાન વાળા તે (સ્કમીએ) કન્યાનો સ્વયંવર કર્યો (અને) પછી સંતોષથી ધાર્મિક વિધિ કરીને પણ (કન્યા) આપી, એમ ‘આપી’ (શ્લોક ૨૨) શબ્દથી કહેલું છે.

‘તે (પ્રદ્યુમ્ન)નું સૌંદર્ય જ ઘણું હતું, પુરુષાતન (ઘણું) નહિ હોય’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલો છે. યુદ્ધમાં સાવધાન^૧ (અને) તે પણ બધા એકઠા થએલાઓને સંપૂર્ણ રીતે જીતીને, એકરથવાળા એટલે સાહાય્ય કરનાર વિનાના તેણે (કન્યાનું હરણ કર્યું). પહેલાના (અઢારમા) શ્લોકથી નક્કી થાય છે કે (કન્યાનું) હરણ કરીને તે મામાના ઘેર જ ગયો. એકરથવાળા હોવાપણું વિગેરે ગુણોથી (થતી) કીર્તિ વડે પિતાને લીધે અધિકપણું કહેલું છે. ૨૩.

એ પ્રમાણે ધર્મ (આચરવા)ના પ્રારંભમાં પુત્રની ઉત્પત્તિ અને વિવાહ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં ભગવાને કરેલ કન્યાદાન(ની કથા) પણ કહે છે :

રુક્મિણ્યાસ્તનયાં રાજન્કૃતવર્મસુતો બલી ॥

ઉપયમે વિશાલાક્ષ્મીં કન્યાં ચારુમતીં કિલ ॥૨૪॥

હે રાજન્ ! (લોકો) કહે છે તેમ રુક્મિણીની પુત્રી વિશાલ ચક્ષુઓવાળી કન્યા ચારુમતીને કૃતવર્માનો પુત્ર બલી પરાણ્યો. ૨૪.

કૃતવર્મા યાદવ હતો. ‘બલી’ એ નામ છે. ‘વિશાલ ચક્ષુઓવાળી’ વિશેષણ થી સૌંદર્ય જણાવેલું છે. (બલીને) બોલાવીને, કન્યા આપી. ‘રુક્મિણીની પુત્રી’ આ શબ્દોથી બીજી સ્ત્રીઓની પણ પુત્રીઓ કહેલી (જણાવેલી) છે. (બીજી સ્ત્રીઓની પુત્રીઓ) હોવાથી, તે પ્રમાણે તેઓનો વિવાહ પણ થએલ હોવાનું જાણવું. ‘વિશાલ ચક્ષુઓવાળી’ શબ્દથી (એમ) કહેલું છે કે તેનો વિવાહ થવાનું કારણ સૌંદર્ય હતું, પરંતુ મોટા પુરુષની કન્યા હોવાપણું ન હતું. ‘ચારુમતી’ એ નામથી એમ સૂચવેલું છે કે રુક્મિણીને બીજી કન્યાઓ પણ હતી. તેથી (પાછળ શ્લોક ૮-૯માં) પાંચ ‘ચ’ શબ્દોથી કહેલી પાંચ કન્યાઓ રુક્મિણીને હોવાનું નક્કી થાય છે. બીજી (સ્ત્રી)ઓની પણ જેટલા ‘ચ’ શબ્દ હોય તેટલી કન્યાઓ જાણવી. ‘કિલ’ (લોક) કહે છે તેમ

૧. ‘રાજાઓ’ શબ્દનો અર્થ કહેલો છે. રાજાઓ યુદ્ધમાં સાવધાન જ રહે.

શબ્દ પ્રસિદ્ધિ (હોવાનું જાણાવે છે), કારણ કે આ (ભગવાનની) સરસાઈ દર્શાવતું નહિ હોવાથી (અને) માત્ર લૌકિક હોવાથી વ્યાસ વિગેરેએ કહેલું નથી. ૨૪.

પછી ત્યાં ભોજકટમાં જ અનિરુદ્ધ જન્મ્યો. તેનો પણ વિવાહ ત્યાં જ થયાનું નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

દૌહિત્રાયાનિરુદ્ધાય પૌત્રીં રુક્મ્યદાહરેઃ ॥

રોચનાં બહુવૈરોડપિ સ્વસુઃ પ્રિયચિકીર્ષયા ॥

જાનન્નધર્મં તદ્યૌનં સ્નેહપાશવશંગતઃ ॥૨૫॥

હરિની સાથે વેર રાખેલ હોવા છતાં, તે વિવાહના સંબંધને ધર્મ વિરુદ્ધ જાણતો હોવા છતાં, સ્નેહના બંધનને વશ થએલા રુક્મીએ બેનનું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી (પોતાની) દીકરીના દીકરા અનિરુદ્ધને દીકરાની દીકરી રોચના આપી. ૨૫.

પોતાના કુલમાં રહેલી કન્યા સાથે બીજો(સંબંધ વિનાનો) વિવાહ ન કરે એવા અભિપ્રાયથી (રુક્મીએ અનિરુદ્ધને રોચના આપી). ‘રોચના’ એ તે કન્યાનું નામ હતું. તે પણ અનિરુદ્ધના મામાની કન્યા હતી. ‘તેટલાથી (રોચના આપવાથી) વૈર શાંત થશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘વૈર રાખેલ હોવા છતાં’ શબ્દો યોજેલ છે. ‘બેનનું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી’ એ કારણ પહેલાના જેવું કહેલું છે. જીંદગી સુધી જે કાંઈક ઉત્તમ હતું તે બધુંએ બેનની પ્રીતિ થાય તે માટે તેણે આપ્યું એવો નિર્ણય થાય છે. તેમ ન હોત તો વારંવાર તે (બેનનું પ્રિય કરવાની ઈચ્છા) કારણ તરીકે કહેત નહિ.

‘કોઈને આપવાનું હતું તે (તેણે અનિરુદ્ધને) આપ્યું. આટલાથી બેન પ્રસન્ન કેમ થાય ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘બેનનું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી તે વિવાહના સંબંધને ધર્મ વિરુદ્ધ જાણતો હોવા છતાં’ શબ્દો યોજેલો છે. આ સ્ત્રીનો સંબંધ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. ‘જેની મા, દાદી તેમ જ દાદાની મા ત્રણ એક કુલમાં ઉત્પન્ન થએલી હોય તે શ્રાપિત કહેવાય છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે તે રોચનામાં ઉત્પન્ન થએલ પુત્ર શ્રાપિત થવાના દોષવાળો હોવાથી તે વિવાહનો સંબંધ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. ધર્મથી વિરુદ્ધ (સંબંધ)નો પણ સ્વીકાર કરીને બેનનું પ્રિય (કરવા) માટે (રોચના) આપી.

‘શાસ્ત્રમાં મના કરેલ આચરણથી પ્રિય કેમ થાય ? વળી તેવું પ્રિય (લાગે તે વસ્તુતઃ) પ્રિય હોતું નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સ્નેહના બંધનને વશ થએલા’ વિશેષણ યોજેલું છે. સ્નેહ હોય ત્યારે બધું યોગ્ય જ જણાય છે. (રુક્મી અને રુક્મિણી) બંનેમાં ઘણો સ્નેહ હોવાથી તેમાં રહેલ દોષ (તેમને) જણાયો નહિ. તેથી (ધર્મ વિરુદ્ધ છે એમ) જાણવા છતાં ‘આમ કરવાથી પ્રિય થશે’ એવી બંનેની લૌકિક બુદ્ધિને લીધે તેણે તેમ કર્યું, એવો અર્થ છે. ૨૫.

આ વિવાહ લૌકિક* જેવો હોવાથી, (કન્યા) આપી ત્યારે ભગવાન વિગેરે બધાએ જાનૈયા (ભોજકટ) આવ્યા, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :

તસ્મિન્નભ્યુદયે રાજન્ રુક્મિણી રામકેશવૌ ॥

પુરં ભોજકટં જમ્બુઃ સામ્બપ્રદ્યુમ્નકાદયઃ ॥૨૬॥

હે રાજન્! તે ઉત્સવ ઉપર રુક્મિણી, બલભદ્ર અને કેશવ, સાંબ પ્રદ્યુમ્ન વિગેરે ભોજકટ નગર ગયા. ૨૬.

વિવાહના ઉત્સવમાં રુક્મિણી(વિવાહ થવાનું) કારણ હોવાથી મુખ્ય હતી. પછી વિવાહ લૌકિક હોવાથી વયના અનુક્રમે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ નગર બનેલા રુક્મીની પ્રતિજ્ઞાના સ્થલ ભોજકટ સ્થાને ગયા. જેઓ ભોજકટ પધારવાનું સંભવે નહિ તેવા બે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણને કહીને, સાંબ, પ્રદ્યુમ્ન વિગેરે જાનૈયા કહેલા છે. સાંબ સુંદર હોવાથી પ્રદ્યુમ્નથી પણ પહેલાં કહેલો છે. ‘સામ્બપ્રદ્યુમ્ન-કાદયઃ’માં ‘ક’ પ્રત્યય વિવાહ શાસ્ત્રમાં મના કરેલ પ્રકારનો હોવાથી તિરસ્કાર દર્શાવવા યોજેલો છે. ૨૬.

નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) મના કરેલ આચરણનું ફલ કહે છે :

તસ્મિન્નિવૃત્ત ઉદ્ધાહે કાલિઙ્ગપ્રમુખા નૃપાઃ ॥

દમ્પાસ્તે રુક્મિણં પ્રોચુર્બલમક્ષૈર્વિનિજય ॥૨૭॥

તે વિવાહ પૂરો થયો ત્યારે મદવાળા કલિંગના વિગેરે રાજાઓએ રુક્મીને કહ્યું કે તું બલભદ્ર ઉપર પાસાઓથી (જૂગારમાં) વિજય મેળવ. ૨૭.

કન્યાદાન પછી વરની યાત્રા (કન્યા વળાવવાનું) પણ પૂરી થઈ ત્યારે, (પોતાના) દેશના નામથી જ પ્રસિદ્ધ ‘કાલિઙ્ગ’ કલિંગ દેશનો રાજા (વિગેરે)એ સ્નેહને લીધે પોતે શાંત રહેલા^૧ પણ રુક્મીને કહ્યું, કારણ કે તે (રાજા)ઓ મદવાળા હતા; તેમ જ તે (રુક્મી)ને તેવું કરવાનું કાંઈએ પ્રયોજન પણ ન હતું. ૨૭.

‘પાસામાં સદાએ મારી જ જીત કેમ થશે?’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે :

અનક્ષણો હ્યયં રાજત્રપિ તદ્વ્યસનં મહત્ ॥

ઈત્યુક્તો બલમાહૂય તેનાક્ષૈ રુક્મ્યદીવ્યત ॥૨૮॥

‘હે રાજન્! આ પાસા ન જાણનારા છે, છતાં (તેમને) તે ભારે વ્યસન છે.’ એમ કહેવાએલા રુક્મીએ બલભદ્રને બોલાવી તેમની સાથે પાસાથી જૂગાર રમવા માંડ્યું. ૨૮.

* પ્રદ્યુમ્ન વિગેરેના વિવાહો વિધિપૂર્વક શાસ્ત્ર પ્રમાણે થએલ હોવાથી વૈદિક હતા, આ વિવાહ શાસ્ત્રમાં મના કરેલ પ્રકારનો હોવાથી વૈદિક અથવા ધાર્મિક ન હતો. તેથી લૌકિક જ હતો.

૧. શત્રુઓ ઘેર આવેલ હોવા છતાં રુક્મી બેન ઉપરના સ્નેહને લીધે શાંત રહેલો હોવા છતાં, એવો અર્થ જણાય છે.

કારણ કે જેઓ વૈદિક કર્મમાં અથવા ધર્મમાં આસક્તિવાળા હોય છે, તેઓ પાસા જાણનારા હોય છે. બલભદ્ર તે બે પૈકી એકે પ્રકારના નહિ હોવાથી તેમને પાસાનું જ્ઞાન ન હોય તે યોગ્ય જ છે. ‘હે રાજન્!’ એ સંબોધનથી (એમ કહેલું છે કે) તું પાસા જાણનારો છે. ‘છતાં (તેમને) તે ભારે વ્યસન છે’ શબ્દોથી (પાસા) નહિ જાણનાર (બલભદ્ર) રમશે નહિ, એવી શંકા દૂર કરેલી છે. તેથી પ્રથમ (રમવાનો) આરંભ કરેલા તે પાછળથી (રમતાં) અટકશે નહિ એટલે હારી જશે.

એ પ્રમાણે તર્કથી સમજાવેલા તે(રુક્મીએ) તે પ્રમાણે કર્યું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. બલભદ્રે પહેલાં (રુક્મિણીને) જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો અને દિલાસો આપેલો, તેથી તે હિતકારી છે એમ માની બલભદ્રને જ બોલાવી એટલે ભગવાનથી છૂટા પાડી દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા રુક્મીએ જૂગાર રમવા માંડ્યું. ૨૮.

શતં સહસ્રમયુતં રામસ્તત્રાદ્યે પણમ્ ॥

તં તુ રુક્મ્યજયત્તત્ર કાલિંગઃ પ્રાહસદ્બલમ્ ॥

દન્તાન્સંદર્શયન્નૃચ્ચૈર્નામૃષ્યત્તદ્ધલાયુધઃ ॥૨૯॥

તેમાં બલભદ્રે એકસો, એક હજાર અને દશ હજાર હોડમાં મૂક્યા. તે તો રુક્મી જીત્યો. ત્યાં કાલિંગે દાંત દેખાડતાં મોટા અવાજે બલભદ્રની મજરી કરી. તે હલાયુધે સહન કરી નહિ. ૨૯.

ત્યાં પાસા ઝાલીને રુક્મીએ ‘હોડ કરો’ એમ કહ્યું. પાસાઓ ઉપર ચાર બાજુઓએ જુદીજુદી સંખ્યા(ના મીંડાં) કોરેલ હોય છે. તે પૈકી કોઈકની બેકી સંખ્યા, કોઈકની એકી સંખ્યા એવી પહેલેથી જ પ્રતિજ્ઞા કરીને, રમત કરવા માટે શરૂઆત થતાં, પછી હાથમાં પાસા પકડેલ રુક્મીએ (હોડ કરવા) કહેલા બલભદ્રે એકસો, એક હજાર, દશ હજાર એમ એક પછી એક દશગણા ત્યાં હોડમાં મૂક્યા. તે હોડ તો પોતાને લાભકારક રીતે પાસાઓ નાખી રુક્મી જીત્યો. તે વિષયમાં (બલભદ્રનું) પાસાનું અજાણપણું કાલિંગે પ્રથમ કહેલું હોવાથી, તેણે બલભદ્રની મજરી કરી. તે મજરી પણ પ્રકટ રીતે કરી એમ ‘દાંત દેખાડતાં મોટા અવાજે’ શબ્દોથી કહેલું છે. તે (કાલિંગ)ના મનમાં કપટ રાખીને હસે છે એમ વિચારી હલાયુધે તે સહન કરી નહિ.

‘નીતિ જાણનારે અવશ્ય (આવી) મજરી સહન કરવી જોઈએ’ એવો વિચાર થાય, તેથી ‘હલાયુધ’ શબ્દ યોજેલો છે. ૨૯.

તતો લક્ષ્મ્ રુક્મ્યગૃહ્ણાદ્ ઝહં તત્રાજયદ્બલઃ ॥

જિતવાન્ અહમ્ ઈત્યાહ રુક્મીકૈતવમ્ આશ્રિતઃ ॥૩૦॥

પછી રક્ષ્મીએ એક લાખની હોડ લીધી. તેમાં બલભદ્ર જીત્યા. કપટનો આશ્રય કરેલા રક્ષ્મીએ કહ્યું કે હું જીત્યો. ૩૦.

પછી ત્રણ વાર પછી, જ્ય અથવા પરાજય થતાં, પાસા પાડનારને ફેરવીને બીજાએ નાખવા જોઈએ, એવો જૂગાર શાસ્ત્રનો નિયમ હોવાથી, કપટ વિગેરેની શંકા ન રહે તે માટે બલભદ્રે પોતે પાસા લઈને નાખ્યા. પછી દશ હજારથી દશગણાં એટલે એક લાખ ‘ઝલું’ હોડમાં મૂકવાના દ્રવ્યની રક્ષ્મીએ પ્રતિજ્ઞા કરી. તે સમયે તે રમતમાં બલભદ્ર જીત્યા. બલભદ્ર એકાંતમાં રમતા હતા તેથી પોતાના સંબંધી સાંબ વિગેરે સાક્ષીઓ નહોતા, પરંતુ બધા તે (રક્ષ્મી)ના જ સંબંધીઓ હતા. તેથી એકવાર જ (રક્ષ્મીની) ભારે હાર થવાથી, જૂગારમાં જૂઠું બોલવું નિંદાપાત્ર નહિ હોવાથી, રક્ષ્મીએ ‘હું જીત્યો’ એમ કહ્યું. તે પાસાને ઉલટા પકડીને દેખાડીને, કપટનો આશ્રય કરીને એટલે ‘કપટથી જ હું જીતીશ’ એવો નિશ્ચય કરીને, તે જૂઠું બોલ્યો. ૩૦.

મન્યુના ક્ષુભિતઃ શ્રીમાન્ સમુદ્ર ઈવ પર્વણિ ॥

જાત્યારુણાક્ષોડતિરુષા ન્વર્બુદં ઝલહમાદઘે ॥૩૧॥

જેમ પૂનમને દિવસે સમુદ્ર (ખળભળે) તેમ ક્રોધથી ખળભળેલા, શ્રીમાન સ્વભાવથી લાલ નયનવાળા ઘણા ક્રોધને લીધે (ઘણા લાલ નેત્રવાળા) થયા. (રક્ષ્મીએ) દશ કરોડ હોડમાં મૂક્યા. ૩૧.

પછી તે સહન ન કરતાં (બલભદ્ર) ક્રોધથી ખળભળી ઉઠ્યા. ‘આપવાનું (હોડવાળું દ્રવ્ય) નહિ હોવાથી સહન નહિ કરેલ હોય’ એવી શંકા થાય, તેનો ‘શ્રીમાન’ વિશેષણથી નિરાસ કરેલો છે. (શ્રીમાન એટલે) પૂર્ણ ધનવાળા રોકવા છતાં સ્વભાવથી જ (બલભદ્ર) તેવા હતા એવું, અને તે સમયે તેમ જ (કરવું) યોગ્ય હતું એવું દષ્ટાંત ‘જેમ પૂનમને દિવસે સમુદ્ર (ખળભળે)’ શબ્દોથી કહેલું છે, કારણ કે તે (સમુદ્ર) પૂર્ણ ચંદ્રની સામે જાય છે, તેમ આ (બલભદ્રે) પણ ‘મારો જ શિષ્ય મારાથી પણ સરસાઈ (પ્રાપ્ત કરવા) ઈચ્છે છે અને જૂઠું બોલે છે’ એમ વિચારી, (જેમ) સમુદ્ર (ચંદ્રને પકડવા ઈચ્છે છે) તેમ (રક્ષ્મીને) પકડવાની ઈચ્છા કરી. વળી તે ‘જાત્યા’ સ્વભાવથી લાલ નયનવાળા હતા, ક્રોધ કરેલ ન હોય ત્યારે પણ ક્રોધ કરેલા જેવા દેખાતા, તો પછી ક્રોધ કરે ત્યારે તો કહેવું જ શું ? એવો અર્થ છે. ઘણા ક્રોધને લીધે તે ઘણા લાલ નેત્રવાળા થયા. તેથી ‘આ હણવા યોગ્ય છે’ એવો વિચાર (તેમના) મનનો કહ્યો.

પછી ત્રણ વાર રમવું જોઈએ, તેથી બલભદ્રે ફરીથી પાસા લીધા. તે સમયે રક્ષ્મીએ દશ કરોડ હોડમાં મૂક્યા એટલે દશ કરોડ જેટલું (દ્રવ્ય હોડમાં હોવાની)

પ્રતિજ્ઞા કરી. જેમ એક અસત્ય બોલવાથી જ બધું અસત્ય (બોલવાનું કાર્ય) થાય, તે માટે ત્રણ વાર દશગણું કરવાથી જેટલું થાય^૧, તેટલું એકવાર જ (હોડમાં) મૂક્યું. ૩૧.

જાણકાર હોવાથી નહિ, પરંતુ દૈવની ગતિને લીધે પહેલાંની પેઠે તે પણ બલભદ્ર જીત્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તં ચાપિ જિતવાન્ રામો ધર્મોણચ્છલમાશ્રિતઃ ॥

રુક્મી જિતં મયાત્રેમે વદન્તુ પ્રાશ્નિકા ઈતિ ॥૩૨॥

અને તે પણ ધર્મ પ્રમાણે બલભદ્ર જીત્યા. કપટનો આશ્રય કરેલા રુક્મીએ (કહ્યું) કે ‘હું જીત્યો આ વિષયમાં આ મધ્યસ્થો કહે (નિર્ણય આપે).’ ૩૨.

તે સમયે ભારે ખોટ જોઈને, કપટનો આશ્રય કરીને એટલે કપટ જ કરવું જોઈએ. એવો નિશ્ચય કરીને, રુક્મીએ કહ્યું. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (ત્રીસમા શ્લોકમાંના) ‘આહ’ ‘કહ્યું’ શબ્દથી જણાવેલી પહેલાની ક્રિયા લેવાની છે. તેણે કહ્યું કે ‘હું જીત્યો. આ વિષયમાં આ મધ્યસ્થો કહો (નિર્ણય આપો)’ (કારણ કે) મધ્યસ્થો પણ પોતાના લાભનું વચન કહે તો બલભદ્રને પોતાને થએલ જ્ઞાન ભૂલભરેલું લાગે. તે માટે મધ્યસ્થ સભાસદોનો (મત પૂછ્યો). સંદેહ હોય ત્યારે જેઓની સમીપ પ્રશ્ન (કરવાનું) સંભવે તે મધ્યસ્થો. ૩૨.

તદાબ્રવીન્નભોવાણી બલેનૈવ જિતો ઝલહઃ ॥

ધર્મતો વચનેનૈવ રુક્મી વદતિ વૈ મૃષા ॥૩૩॥

તે સમયે આકાશવાણીએ કહ્યું કે ‘ધર્મ પ્રમાણે બલભદ્ર જ હોડ જીત્યા છે. રુક્મી માત્ર વચનથી જૂઠું જ બોલે છે.’ ૩૩.

ત્યાં દેશ વિગેરેના દેવો સાક્ષીઓ હતા. કાલિંગ વિગેરે દુષ્ટો હોવાથી તેઓએ તેમનામાં આવેશ કરેલ ન હતો. ત્યાં રહેલા (સભાસદો) બોલે તે પહેલાં જ સર્વ દેવતારૂપ આકાશવાણીએ સંદેહ દૂર કરવા કહ્યું કે ‘બલભદ્ર જ હોડ જીત્યા છે.’ જો કે તે પાસાની રમત જાણતા ન હતા, છતાં પણ ધર્મ પ્રમાણે જીત્યા છે. રુક્મી માત્ર વચનથી જ એટલે ધર્મ વિનાનું (વચન) બોલે છે. ‘વૈ’ નિશ્ચયપૂર્વક (એમ છે), આ વિષયમાં સંદેહ કરવો નહિ. તેનું વચન લૌકિક પણ નથી એમ ‘મૃષા’ ‘જૂઠું’ શબ્દથી કહેલું છે. લૌકિક (પુરુષો) પણ આવા વિષયમાં જૂઠું બોલતા નથી. ૩૩.

તામનાદત્ય વૈદર્ભો દુષ્ટરાજન્યચોદિતઃ ॥

૧. એક લાખને ત્રણ વાર દશગણા કરવાથી દશ કરોડ થાય, હવે રુક્મી હારતો હોવાથી વારંવાર અસત્ય બોલવા કરતાં એકવાર જ ત્રણવાર જેટલી હોડ મૂકી, ‘હું જીત્યો છું’ એમ અસત્ય બોલી કામ પતાવી લેવાની ઈચ્છાથી તેણે આવી હોડ કરી એવો ભાવ જણાય છે.

સંકર્ષણં પરિહસન્ બભાષે કાલચોદિતઃ ॥૩૪॥

તેનો તિરસ્કાર કરીને દુષ્ટક રાજાઓએ પ્રેરેલા વૈદર્ભે સંકર્ષણની મજરી કરતાં કાલથી પ્રેરાઈ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૪.

પછી ‘સાક્ષાત્ મધ્યસ્થો હાજર હોવા છતાં આ કયો બનાવટી શબ્દ પ્રમાણ (ગણાય) ?’ એમ તે (આકાશવાણી)નો તિરસ્કાર કરીને, દુષ્ટ રાજાઓએ ‘(તારે) તે પ્રમાણે જ કહેવું યોગ્ય છે, આ (આકાશવાણી)નો સ્વીકાર કરવો નહિ’ એમ પ્રેરેલા (રક્ષ્મી) એ સંકર્ષણની મજરી કરતાં નીચે પ્રમાણે (શ્લોક ૩૫) કહ્યું, કારણ કે તે ‘વૈદર્ભઃ’ એટલે જેમાં ધર્મ મુખ્ય હોય તેવા દેશમાં નહિ રહેનારો અને દુષ્ટોની સોબતવાળો હતો. તે (સંકર્ષણ) લય કરવા માટે જ જગતને જ ખેંચે છે. તેવા સામર્થ્યવાળાની કટાક્ષ હાસ્ય વિગેરેથી મજરી કરતાં તેણે અયોગ્ય (વચન) કહ્યાં.

‘બોલવાનું (તેને) શું પ્રયોજન હતું ? શાંત રહેવું હતું અથવા ઊઠીને જતાં રહેવું હતું’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘કાલથી પ્રેરાઈ’ શબ્દ યોજેલ છે. ૩૪.

નૈવાક્ષકોવિદાયૂયં ગોપાલા વનગોચરાઃ ॥

અક્ષૈર્દૈવ્યન્તિ રાજાનો બાણૈશ્ચ ન ભવાદશાઃ ॥૩૫॥

તમે વનમાં ફરનારા ગોપાલો પાસા જાણનારા નથી જ. રાજાઓ પાસાઓથી અને બાણોથી રમે છે, તમારા જેવા નહિ. ૩૫.

ભગવાને ગોપાલપણું માન્ય રાખેલું તેથી તે (રક્ષ્મી)ના અંતર્યામીએ પણ (તેને) તેવી જ પ્રેરણા કરી. ‘બાલપણમાં (સર્વ) વિદ્યાભ્યાસ કરે છે, અને ક્ષત્રિયો શસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે. તે સમયે (તમે) વનમાં ગાયો જ ચારી’ એવું મર્મ સ્થાનમાં પ્રહાર કરનારું (વાક્ય) લોકોને વિશ્વાસ રહે તે માટે કહે છે. તમે પાસા જાણનારા નથી, કારણ કે ગોપાલ છો. કેમ કે બધા બધી વિદ્યાઓ જાણનારા હોતા નથી. તેથી તમે વનમાં ફરનારા (ગાયો ચારનારા) જ છો.

‘પાસા રમવાનું અને ગાયો ચારવાનું બંને જાણીએ છીએ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘રાજાઓ પાસાઓથી રમે છે’ એમ કહેલું છે, કારણ કે અભ્યાસ વિના વિદ્યા આવતી નથી. પાસા(ની રમત) ઉપયોગી નથી એવી શંકા કરીને, જૂગાર રમવામાં આસક્તિવાળા અધમ છે, એવી શંકા દૂર કરવા, (તે રમત) જય પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવાથી બાણો(ની રમત)ની સમાન છે એમ ‘અને બાણોથી’ શબ્દોથી કહેલું છે.

‘અમે ક્ષત્રિયો હોવાથી બંને જાણીએ છીએ’ એમ (બલભદ્ર) કહે, તેથી ‘તમારા જેવા નહિ’ એમ કહેલું છે. પારકા ઘેર મોટા થએલા, બાલકપણું રહ્યું ત્યાં સુધી નીચ કર્મમાં યોજેલા (તમારા જેવા) પાસાઓ અને બાણ જાણનારા હોતા

નથી, એમ 'તમારા જેવા નહિ' શબ્દોથી (તમે) જાણતા નથી, એમ કહેલ છે. ૩૫.

રુક્મિણૈવમધિક્ષિતો રાજભિશ્ચોપહાસિતઃ ॥

કુદ્ધઃ પરિઘમુદ્યમ્ય જઘ્ને તં નૃપ સંસદિ ॥૩૬॥

હે રાજા ! રુક્મીએ એવી રીતે અપમાન કરેલા અને રાજાઓએ મજરી કરેલા (બલભદ્રે) ક્રોધ કરી ભોગળ ઉંચકી. સભામાં તેને મારી નાખ્યો. ૩૬.

પછી બધાએ 'રુક્મી સત્ય કહે છે' એમ કહ્યું, અને મજરી કરી, ત્યારે કાલે પ્રેરણા કરેલા બલભદ્રે દૈવગતિથી ત્યાં જ કાલના હથોડાડપ ભોગળ ઉંચકીને 'સંસદિ' સભામાં બેઠેલા જ તેને મારી નાખ્યો; '(તેનો) પક્ષપાત કરનારાઓએ તેના પક્ષને ટેકો આપવો જોઈએ' એમ જાણે કે કહેતા હોય તેવી રીતે સભામાં જ (તેને) મારી નાખ્યો. 'હે રાજા !' એ સંબોધન એમ જણાવે છે કે રાજાઓએ તે પ્રમાણે કરવું યોગ્ય છે. 'ક્રોધ કરી' શબ્દથી વિચાર કર્યા વિના તેમ કર્યું એમ જણાવેલું છે. 'ભોગળ ઉંચકીને' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે બીજી (બાકીની હણવાની) ક્રિયા કરી. 'ચ' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) તેના સેવકોએ પણ (બલભદ્રની) મજરી કરેલી. ૩૬.

વાણીથી અપરાધ થતાં વધ કરીને, મનથી અપરાધ કરેલ (તેમને) માર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

કલિઙ્ગરાજં તરસા ગૃહીત્વા દશમે પદે ॥

દન્તાનપાતયત્ કુદ્ધો યોઽહસદ્ધિવૃત્તૈર્દ્વિજૈઃ ॥૩૭॥

ક્રોધ પામેલા (બલભદ્રે) કલિંગરાજ જેણે દાંત ખુદ્ધા કરી મજરી કરેલી તેને ઝડપથી દશમા પગલે પકડી પાડી, (તેના) દાંત પાડી નાખ્યા. ૩૭.

જેણે મજરી કરેલી (શ્લોક ૨૯) તેને ભાગતાં દશમા પગલે પકડ્યો. ક્રિયાશક્તિ પ્રાણની હોવાથી, 'પુરુષમાં જરૂર નવ પ્રાણ છે' શ્રુતિને લીધે પ્રાણને અનુસરી (તેના ભાગવાના) નવ પ્રયત્નો (પગલાં) જવા દઈને, દશમા પગલે તેને પકડી પાડ્યો. પછી તેણે લોકોને દાંત દેખાડેલા હોવાથી, ફરી તે દેખાડે નહિ તે માટે (તેના) દાંત પાડી નાખ્યા. આ સમયે પણ તે ક્રોધ પામેલા હોવાથી વિચાર વિના (તેમ કરેલું). 'જેણે મજરી કરેલી' શબ્દોથી તેનો દોષ કહેલો છે. 'દાંત ખુદ્ધા કરી' શબ્દોથી દાંત જ પાડવાનું કારણ (કહેલું છે). ૩૭.

અન્યે નિર્ભિન્નબાહૂરુશિરસો રુધિરોક્ષિતાઃ ॥

રાજાનો દુદ્રુવુર્ભીતો બલેન પરિઘાર્દિતાઃ ॥૩૮॥

બલભદ્રે ભોગળથી પીડેલા બાહુ સાથળ અને માથું ભાંગેલા, લોહીથી ખરડાએલા બીજા રાજાઓ ભય પામી નાઠા. ૩૮.

બીજા પણ (રુક્મીનું) અનુમોદન કરનારા રાજાઓ, ભાંગેલા હતા બાહુઓ સાથળો અને માથાંઓ જેઓનાં તેવા થયા. ‘રુધિરોક્ષિતા:’ ‘લોહીથી ખરડાએલા’ વિશેષણથી (તેઓને) ઓળખવાનું ચિહ્ન કહેલું છે. પછી તેઓ ભય પામીને નાઠા. (તેઓ) પોતાની મેળે ભયથી નાસી જાય તેમાં બલભદ્રની સરસાઈ ન થાય, તેથી ‘ભોગળથી પીડેલા’ શબ્દથી ભાગવામાં તે ક્રિયાનું સાધન (કારણ) કહેલું છે. ૩૮.

‘પૌત્રના વિવાહમાં એવી રીતે અનર્થ થયો ત્યારે ભગવાને શું કર્યું?’ એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :

નિહતે રુક્મિણિશ્યાલે નાબ્રવીત્સાધ્વસાધુવા ॥

રુક્મિણીબલયો રાજન્ સ્નેહભઙ્ગભયાદ્દરિ: ॥૩૯॥

હે રાજન્! સાળો રુક્મી હણાતાં રુક્મિણી અને બલભદ્રના સ્નેહનો ભંગ થવાના ભયથી હરિ સારું અથવા ખરાબ કાંઈ બોલ્યા નહિ. ૩૯.

બલભદ્રે ભગવાનના સાળાને એકલાને મારી નાખ્યો. (૧) વિવાહના પ્રસંગમાં સાળો પવિત્રપણું કરનાર છે. તેથી સાળો હણાતાં ભગવાને બલભદ્રને કાંઈક કહેવું (ઠપકો આપવો) જોઈએ. (૨) ધર્મનું સ્થાપન કરવાનું હોય ત્યારે દુષ્ટ મારી નાખવા યોગ્ય જ છે. તેથી ભગવાને બલભદ્રને કાંઈ ન કહેવું જોઈએ. ‘સાળો હણાતાં સારું અથવા ખરાબ કાંઈ બોલ્યા નહિ’ શબ્દોથી તે બંને કર્યાં નહિ, એમ કહેલું છે.

‘જેનો વિરોધ કરેલ ન હોય તે મંજુર કરેલું થાય (ગણાય)’ એ નિયમ પ્રમાણે શાંત રહેવાથી પણ (ભગવાન્) બલભદ્રના પક્ષના થાય (ગણાય), તેથી “સારું (કર્યું)” એમ ન કહેવાથી શું ? એવી શંકા થાય, તેથી ‘હણાતાં’ શબ્દ યોજેલ છે. (હણવાનું) કાર્ય થઈ ગયા પછી વચન વ્યર્થ જ થાય આથી એમ સૂચવેલું છે કે ‘ખરાબ કર્યું’ એમ (ભગવાને બલભદ્રને) કહેવું (ઠપકો આપવો) જોઈતું હતું, છતાં પણ કહ્યું નહિ. તેનું કારણ ‘રુક્મિણીના’ સ્નેહનો ભંગ થવાના ભયથી’ શબ્દોથી કહેલું છે. (રુક્મિણી) ભક્ત હોવા છતાં, (તે) માયાના કાર્યરૂપ અવિદ્યા હોવાથી, તેની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરતાં તેના સ્નેહનો ભંગ થવાનું સંભવતું હતું. પછી ભક્ત

૧. ‘ખરાબ કર્યું’ એમ કહેવું જોઈતું હતું, એટલે ‘સારું કર્યું’ એમ ન કહ્યું (તેનું કારણ રુક્મિણીના સ્નેહનો ભંગ થવાનો ભય હતો) એવો અર્થ છે. (લે) આ અર્થ યોગ્ય લાગતો નથી. ‘તેનું કારણ’ એટલે ‘સારું કર્યું’ અથવા ‘ખરાબ કર્યું’ એમ ભગવાને કાંઈ ન કહ્યું તેનું કારણ રુક્મિણીના (અને બલભદ્રના) સ્નેહનો ભંગ થવાનો ભય હતો, એમ લેવાથી બધું યોગ્ય થાય છે. મૂલ શ્લોકમાં ‘રુક્મિણીબલયો:’ એવો સમાસ જ છે. અહિં સુબોધિનીમાં બંનેના સ્નેહનો ભંગ અનુક્રમે કેવી રીતે થાય તે દર્શાવેલું છે. તેથી ‘તત્ર હેતુ:’ ‘તેનું કારણ’ શબ્દોનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે લેવાથી કાંઈ દોષ રહેતો નથી.

(રુક્મિણી) તેવી (સ્નેહ વિનાની) થતાં, મારે પણ તેવું થવું યોગ્ય હોવાથી, સ્નેહનો સર્વથા (બંને તરફથી) ભંગ થતાં ભક્તિમાર્ગનો નાશ થાય તેવો ભય હતો.

‘(ભક્તિ)માર્ગનો નાશ થાય, તો પણ ઈશ્વરને શું ભય ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હરિ’ શબ્દ યોજેલ છે; કારણ કે તે સર્વનાં દુઃખ હરનારા છે. તેમ ન કરે (માર્ગનો નાશ થવાની દરકાર ન કરે) તો બધાનાં દુઃખ જાય નહિ, એવો (અર્થ) છે.

તેવી જ રીતે ‘ખરાબ કર્યું’ એમ ન કહેવાનું કારણ બલભદ્રના સ્નેહનો ભંગ હતો, કારણ કે તેમના સ્નેહનો ભંગ થતાં, અવતારનું પ્રયોજન સિદ્ધ ન થાય. ભગવાન્ સિવાયનામાં બીજા ગુણની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી બલભદ્રના સ્નેહનો ભંગ થવાનું સંભવતું હતું, કારણ કે ભગવાનની શક્તિનો વિભાગ થઈ ગએલ હતો^૩. ૩૯.

બંનેનું^૧ છૂટા પડવાનું કહીને, ત્રણ^૨ ઉત્સાહ વિનાના થતાં, બાકીનાઓએ^૩ જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તતોડનિરુદ્ધં સહ સૂર્યયા વરં રથં સમારોપ્ય યયુઃ કુશસ્થલીમ્ ॥

રામાદયો ભોજકટાદ્દશાર્હાઃ સિદ્ધાખિલાર્થા મધુસૂદનાશ્રયાઃ ॥૪૦॥

પછી જેમણે મધુસૂદનનો આશ્રય કરેલ અને જેમના બધા મનોરથો સિદ્ધ થયા હતા તેવા બલભદ્ર વિગેરે યાદવો અનિરુદ્ધને નવવધૂ સાથે ઉત્તમ રથમાં બેસાડીને ભોજકટથી કુશસ્થલી ગયા. ૪૦.

તે (રુક્મી)ના પક્ષપાતીઓ અટકાવ ન કરે તે માટે બલભદ્રને ફરીથી જાનૈયાઓમાં મુખ્ય તરીકે રાખેલા છે. (અનિરુદ્ધને) ‘સૂર્યયા’ નવવધૂ સાથે રથમાં ‘બેસાડીને’ (ગયા), એમ માના બાપ તથા પિતાના બાપને^૪ મારી નાખેલ હોવાથી દુઃખી થએલા હોવાથી બલથી બેસાડવાનું કહેલ છે. ‘કુશસ્થલી’ શબ્દથી પ્રદેશ ખડબચડો હોવાનું સૂચવેલું છે. ‘દશાર્હાઃ’ એટલે અમુક કુલના યાદવો, તેવી દશાને યોગ્ય હોવાથી (એવા નામથી ઓળખાએલ હતા).

બાકીનાઓને^૩ બંને ઈચ્છેલાં હતાં, એમ ‘જેમના બધા મનોરથો સિદ્ધ થયા

૨. રા. તેલીવાળાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથમાં ‘ઈવ’ વધારે છે.

૩. જૂઓ પાછળ અધ્યાય ૮ શ્લોક ૨૪ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીજી.

૧. ‘બંનેનું’ એટલે જાનૈયા અને માંડવીઆઓનું.

૨. રુક્મિણી, અનિરુદ્ધ અને રોચના એ ત્રણ રુક્મીના મરણથી ઉત્સાહ વિનાના થયા. તેથી જ વરકન્યાને પરાણે રથમાં બેસાડવા પડવાનું કહેલ છે.

૩-૩. ત્રણ ઉત્સાહ વિનાના થયા તે સિવાયનાઓએ.

૪. અનિરુદ્ધની માના બાપ અને રોચનાના પિતાના બાપને.

હતા' વિશેષણથી કહેલું છે. (૧) શત્રુનું મૃત્યુ અને (૨) ઈચ્છેલાની(ઈચ્છેલ કન્યાની) પ્રાપ્તિ (તે) સર્વ મનોરથો સિદ્ધ થયા. સિદ્ધ મનોરથવાળા થવાનું કારણ 'જેમણે મધુસૂદનનો આશ્રય કરેલ' વિશેષણથી કહેલું છે. એવી રીતે ધર્મના આરંભમાં, અનિસ્ત્રધ ધર્મનો રક્ષક હોવાથી તેની કથામાં દુષ્ટનું નિવારણ કહેલું છે. ૪૦.

ઈતિ શ્રીમદ્ભક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી
શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના વિવરણમાં અઠાવનમો
ઉત્તરાર્ધનો અધ્યાય બારમો સંપૂર્ણ.

॥ अध्याय ओगण साहीठमो ॥

बाणसुरनी पुत्री उषानो अनिरुद्धनी साथे सम्बन्ध

निरोधे राजसङ्घले देवानां विजयः स्फुटः ॥

निङ्प्यते यतो रुद्रा नान्यं संભાવયન્તિ હિ ॥૧॥

નિરોધમાં રાજસઙ્ઘલ પ્રકરણમાં ભગવાને કરેલ દેવો ઉપરનો સ્પષ્ટ વિજય કહેવામાં આવે છે, કારણ કે જોઓનો નિરોધ થએલ છે તેઓ બીજાને નમન કરતા નથી. કા.૧.

ત્રયોદશે તતોડધ્યાયે હેતુસ્તસ્ય નિङ्પ્યતે ॥

અનિરુદ્ધપ્રસઙ્ગેન ધર્મઃ સિધ્ધતિ તેન હિ ॥૨॥

તેથી તેરમા અધ્યાયમાં અનિરુદ્ધના પ્રસંગથી તે (વિજય)નું કારણ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે (અનિરુદ્ધ = મન)થી ધર્મ સિદ્ધ થાય છે. કા.૨.

સર્વથાપ્યુપકારિત્વાત્સર્વતો ભયશઙ્કયા ॥

પરમાનન્દરૂપત્વાત્સઙ્ઘલો રાજસઃ સ્મૃતઃ ॥૩॥

બધાએ પ્રકારે ઉપકાર કરનાર હોવાથી, સર્વ તરફથી ભય (થવા)નો સંશય હોવાથી, (અને) પરમાનંદરૂપ હોવાથી રાજસઙ્ઘલ મનાએલો છે^૧. કા.૩.

અનિરુદ્ધો નિરોદ્ધત્યો નિરુદ્ધો યેનકેનચિત્ ॥

તન્મૂલાઃ સર્વ એવૈતે વિનિરુદ્ધા ભવન્તિ હિ ॥૪॥

હરકોઈએ પૂરી રાખેલ અનિરુદ્ધનો ભગવાને પોતાની અંદર નિરોધ કરવાનો છે, કારણ કે તેનો નિરોધ થતાં તેના આધારવાળા આ બધાનો^૨ નિરોધ થાય છે. કા.૪

સર્વ દેવો ઉપર (ભગવાનનો) વિજય થાય તે માટે આરંભમાં અનિરુદ્ધના બંધનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, કારણ કે (ભગવાનમાં) નિરોધ થએલું મન સર્વ(ના નિરોધનું) કારણ થાય છે. તે સંબંધમાં અનિરુદ્ધનું બંધન કાલથી જ થતું હોવાથી, ઉષાનું ઉપાખ્યાન^૩ કહેવામાં આવે છે. કાલમાં પણ વિષયોનો ભેદ

૧. મન બધી રીતે ઉપકાર કરી શકે તેવું હોવાથી, તેને સર્વ તરફથી (ચંચલ હોવાથી ફરી જવાનો) ભય થવાનો સંશય હોવાથી અને (ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી) પરમાનંદરૂપ થાય તેવું હોવાથી રાજસનો નિરોધ સઙ્ઘલ થાય છે, એવો ભાવ જણાય છે.

૨. ‘આ’ એટલે ભક્તોની ઈન્દ્રિયો વિગેરે બધાનો આધાર અનિરુદ્ધ, કારણ કે અનિરુદ્ધ મનના અધિદેવ છે એવો ભાવ છે. (લે)

૩. દૈત્યો કાલના સેવકો હોવાથી કાલરૂપ છે. તેથી દૈત્ય (બાણ)ની પુત્રી ઉષા પણ કાલરૂપ છે એવો

(જાણનારી) કારણરૂપ હોવાથી ચિત્રલેખા અગ્રેસર છે^૧.

સ્વપ્નેડપિ ચેત્રપ્રસંગસ્યાદ્બદ્ધો ભવતિ માનવઃ ॥

અન્યેન વા તથા જ્ઞાતઃ કિમુ સાક્ષાત્તથાવિધઃ ॥૫॥

સ્વપ્નમાં પણ જો પ્રસંગ^૧ પડે. અથવા બીજો કોઈ તેવો જાણે તો માણસને બંધન પ્રાપ્ત થાય છે તો પછી સાક્ષાત્^૨ તેવા પ્રકારના^૩ માણસનું તો કહેવું જ શું? કા.૫

આરંભમાં અનિસ્ત્વદના બંધનના કારણરૂપ ઉષાનો સંબંધ કરાવનારી ચિત્રલેખા અનિસ્ત્વદને લઈ જાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી^૪ સત્તર શ્લોક વડે પ્રસ્તાવના કહે છે :

શ્રીશુક કહે છે :

બાણઃ પુત્રશતજ્યેષ્ઠો બલેરાસીન્મહાત્મનઃ ॥

સહસ્રબાહુર્વાદ્યેન તાણ્ડવેડતોષયન્મૃડમ્ ॥૧॥

મહાત્મા બલિના એકસો પુત્રોમાં બાણ સર્વથી મોટો હતો. એક હજાર હાથવાળા તેણે તાંડવમાં શંકરને વાજ્રંત્રથી પ્રસન્ન કર્યા. ૧.

એકસો પુત્રોમાં (બાણ) સર્વથી મોટો હતો. ભગવાને તે (બલિ)ને બાંધેલ હોવાથી તેનું વેર વળાયાનું જણાવવા ભગવાનના અંશરૂપ અનિસ્ત્વદને તેના પુત્રે બાંધ્યો એમ સૂચવવા, (બાણ) બલિનો પુત્ર હોવાનું જણાવેલું છે.

‘તે (બલિએ) જ કેમ ન બાંધ્યો?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મહાત્મા’ વિશેષણ યોજેલું છે; કારણ કે તે મહાત્મા (હોવાથી) અપકાર કરતો નહોતો. ‘એકસો પુત્રોમાં સર્વથી મોટો’ વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે ૧. તેણે બાણે કર્યું તે તેના પિતાએ જ કરેલું ગણાય, અને ૨. તેને સાહાય્ય કરનારા ઘણા હોવાથી બલિની પેઠે આનું બંધન થવાનો ભય પણ નહોતો. છતાં પણ ભગવાન સાથે શત્રુવટ થતાં (આનું) સામર્થ્ય ન રહે તેથી તેણે મહાદેવની ઉપાસના કરી એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે.

ભાવ છે. (લે)

૪. (અનિસ્ત્વદનું બંધન થવામાં) કાલ કારણરૂપ હોવા છતાં વિષયોનો ભેદ જાણનારી (ચિત્રલેખા) મુખ્ય કારણ છે, કારણ કે તે હોય ત્યારે મનનું બંધન સારી રીતે થાય છે, એવો ભાવ છે. (લે).

૫. કાલની ઉપાસના કરનાર દુષ્ટ દૈત્યો સાથે પ્રસંગ. તેથી જ અનિસ્ત્વદનું બંધન થવામાં કાલને કારણ કહેલ છે. (લે) ‘સ્ત્રી સાથે પ્રસંગ’ એવો અર્થ પણ લઈ શકાય તેમ છે.

૬-૬. ‘સાક્ષાત્’ એટલે જાગતા હોય ત્યારે. ‘તેવા પ્રકારના’ એટલે કુઃસંગવાળાનું (તો કહેવું જ શું) ? (લે)

૧. પહેલાં શ્લોકથી આરંભી, ત્યાર પછીના સત્તર શ્લોકોથી (એટલે પહેલા અઢાર શ્લોકોથી) એવો અર્થ છે. ૧૦૧૮૧૨૮ શ્લોક પરના શ્રીસુબોધિનીમાં ‘ત્રણ શ્લોકોથી’ લખેલ છે તેનો આ પ્રમાણે અર્થ ટિપ્પણીમાં કરેલ છે તે પ્રમાણે અહિં પણ લખું છું. (લે)

વળી તેણે મહાદેવની કૃપાથી જ એક હજાર હાથ મેળવેલા. તે (એક હજાર હાથવાળા વિશેષણ)થી એમ સૂચવેલું છે કે તેણે મહાદેવ પાસેથી ઘણા પ્રકારે બક્ષિસો પ્રાપ્ત કરેલી. તાંડવ (નૃત્ય)માં ઉત્સાહ વધે તે માટે ઘણાં વાજાંત્રોની જરૂર રહે છે. તે પ્રસંગે ઘણા (પુરુષો) (જુદાં જુદાં વાજાંત્રો) વગાડે ત્યારે જુદા જુદા (પુરુષો)માં રહેલી ક્રિયાઓ એકસરખી ન થાય, તેથી એક (પુરુષ) ઘણાં વાજાંત્રો વગાડે તેથી સંતોષ પ્રાપ્ત થાય, તેથી (બાણે) એક હજાર હાથોથી તાંડવમાં શંકરને પ્રસન્ન કર્યા. ૧.

નીચેના શ્લોકમાં પ્રસન્ન થએલા (શંકરે) જે કર્યું તે કહે છે :

ભગવાન્ સર્વભૂતેશઃ શરણ્યો ભક્તવત્સલઃ ॥

વરેણ છન્દયામાસ સતં વવ્રે પુરાધિપમ્ ॥૨॥

સર્વ પ્રાણીઓના ઈશ્વર, રક્ષણ કરનારા, ભક્તો ઉપર પ્રેમ રાખનાર તે ભગવાને વરદાનથી તેને સંતોષ્યો. તેણે તેમને શહેરનું રક્ષણ કરનાર તરીકે માગી લીધા. ૨.

‘ભગવાન્’ શબ્દથી (શંકરનું) વરદાન આપવાનું સામર્થ્ય કહેલું છે. તેમણે આપેલું કોઈ પણ મિથ્યા કરશે નહિ એમ સૂચવવા (તેમને) ‘સર્વ પ્રાણીઓના ઈશ્વર’ એટલે સર્વને વશ રાખનાર કહેલા છે. તે (શંકર)જ જો ઉત્પન્ન થાય, એટલે અહંકારવાળા થઈ શરીરના સંબંધથી ઉત્પન્ન થાય, તો જરૂર તે અહંકાર વશ રાખનારને વશ થાય. સાત્ત્વિક વિગેરે (પ્રકારનો) અહંકાર (તેમનામાં) નહિ હોય એમ વિચારી^૧ ‘સર્વ’ શબ્દ યોજેલ છે.

(દાન કરવાનું) સામર્થ્ય અને તે મિથ્યા ન થાય તેવું હોવાનું કહીને ‘રક્ષણ કરનારા’ વિશેષણથી (તેમનો) દાન આપવાનો સ્વભાવ જણાવે છે જે શરણે આવેલાનું દુઃખ મટાડનાર હોય તે જ રક્ષણ કરવા યોગ્ય (ગણાય) છે.

(એવા હોવા) છતાં પણ જો યોગ્ય દાન કરનાર હોય તો થોડું જ આપે; તેથી વધારે દાન (કરનારા છે એમ) જણાવવા ‘ભક્તો ઉપર પ્રેમ રાખનાર’ શબ્દ યોજેલ છે. જેમ વાછરડાં ઉપર પ્રેમ રાખનારી ગાય (પોતાની) અંદર રહેલું દુધ પણ બીજાઓને પણ તેની ઈચ્છા થતાં આપે છે, તેમ ભગવાન્ ભક્તોને ન આપવા યોગ્ય (પદાર્થ) પણ આપે છે, તેથી ‘વર માગ’ એમ (કહી શંકરે તેને) સંતોષ્યો. ‘છન્દનં’ ‘સંતોષ’ એટલે (પોતાની) ઈચ્છા પ્રમાણે ફરવાની સત્તા^૨ પછી છૂપું (કાર્ય) કરવાની

૧. ‘એમ વિચારી’ એટલે એવી શંકા કરી, તેમ ન હતું પણ સાત્ત્વિક વિગેરે પ્રકારના અહંકાર પણ હતા એમ ‘સર્વ’ શબ્દથી સૂચવેલું છે. એવો અર્થ જણાય છે.

૨. ‘સંતોષ્યો’ એટલે આવી સત્તા આપી.

ઈચ્છાવાળા તે બાણે પોતે સર્વ સ્થલે ફરતાં ઘણા શત્રુઓ હોવાને લીધે ઘરના રક્ષણ માટે ચિંતાથી દુઃખી થતાં તે મહાદેવને ‘પુરાધિપં’ શહેરનું રક્ષણ કરનાર તરીકે માગી લીધા. આથી તેનું નગર સર્વથી (કોઈથી) પ્રવેશ થઈ ન શકે તેવું કહેવાયું. તેથી દેવો વિગેરેથી પણ તેનો વિરોધ થઈ શકે તેમ ન હતું એમ કહેવું છે. ૨.

‘ત્યારે તેવા (બાણ)નો નાશ કેવી રીતે થયો?’ એવી શંકા થાય, તેથી શંકરના ક્રોધથી જ તેનો નાશ થયો એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ શ્લોકોથી બીજો પ્રસંગ કહે છે :

સ એકદાહ ગિરિશં પાર્શ્વસ્થં વીર્યદૃમ્ભદઃ ॥

કિરીટેનાર્કવાણોન સંસ્પૃશંસ્તત્પદામ્બુજમ્ ॥૩॥

નમસ્યે ત્વાં મહાદેવ લોકાનાં ગુરુમીશ્વરમ્ ॥

પુંસામપૂર્ણકામાનાં કામપૂરામરાઙ્ઘિપમ્ ॥૪॥

વીર્યના દૃષ્ટ મદવાળા તેણે એક દિવસે પાસે રહેલા શંકરને તેમના ચરણકમલનો સૂર્યના જેવા રંગવાળા મુકુટથી સ્પર્શ કરતાં કહ્યું કે હે મહાદેવ ! લોકોના ગુરુ, ઈશ્વર, જેમની કામનોઓ પૂર્ણ થઈ નથી તેવા પુરુષોની કામના પૂરનાર કલ્પવૃક્ષ રૂપ આપને હું નમન કરું છું. ૩-૪.

‘ગિરિશઃ’ એટલે મહાદેવ, ત્યાં જ ‘ગિરૌ’ પર્વત ઉપર ‘શેતે’ શયન કરે છે એવી સદાની તેમની સ્થિતિથી બાણની ઉદ્ભવતાઈ સૂચવેલી છે. ‘પાસે રહેલા’ વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે ત્યાં પણ ભક્ત ઉપરની કૃપાને લીધે તેની પાસે જ શંકર રહેલા, તેથી તેને ઘણો જ મદ થયો. વીર્યનો દૃષ્ટ મદ હતો જેનો, તેવો તો જેમના ઉપર આધાર રાખતો તેમનો વિરોધ કરનારો હતો. વીર્યના મદને લીધે વિવેક વિનાનો તેણે જે કર્યું તે (બીજા શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધથી કહે છે, કારણ કે વિનયવાળો હોય તે મુકુટ પાઘડી વિગેરે નીચે મૂકીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને વિનતિ કરે; આણે તો મુકુટ જ, અને તે પણ અગ્નિના જેવા રંગવાળો સ્પર્શમાં ઘણો જ કઠોર ધારણ કરીને, તેનાથી (શંકરના) ઘણાં કોમલ ચરણકમલનો સ્પર્શ કરતાં ચારથી છ સુધીના શ્લોક કહ્યા. ૩.

‘હું નમન કરું છું’ શબ્દોથી સ્તુતિ કરી, અથવા વાણીથી નમસ્કાર કર્યા. ‘હે મહાદેવ !’ એ સંબોધનથી એમ કહેવું છે કે આપના જેવો બીજો કોઈ નથી કે જે ઉપાસના કરવા યોગ્ય હોય. ‘લોકોના ગુરુ’ એટલે ઉપદેશ કરનારા અને (ઈશ્વર એટલે) ફલ આપનારા આપ જ છો, એમ શંકરને સાધનરૂપ અને ફલરૂપ કહ્યા. તે શબ્દથી આપ જ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ બીજો તેવો નથી, એમ પ્રાર્થના

કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. વળી શંકર માગેલું બધું અયોગ્ય હોવા છતાં આપે છે, તેમ જ હરકોઈ (પદાર્થ) માગવામાં આવે તો પણ ક્રોધ કરતા નથી એ વિષયમાં જાણે કે દષ્ટાંત કહેતા હોય તેમ ‘જેમની કામનાઓ પૂર્ણ થઈ નથી (તેવા પુરુષોની કામના પૂરનાર કલ્પવૃક્ષરૂપ)’ શબ્દ કહે છે. બીજા દેવતાનું તપ વિગેરે સાધનોથી જ્યારે જેમની કામના સિદ્ધ થએલી ન હોય, તેવા નિષ્ફલ થએલ સર્વ ઉપાયવાળાઓએ માત્ર આશ્રય કરવાથી સર્વ (ફલ) આપનાર ‘અમરાઙ્ઘિપવત્’ કલ્પવૃક્ષની પેઠે કામના પૂરનાર કલ્પવૃક્ષરૂપ (આપ છો). ૪.

એવી રીતે પ્રાર્થના કરેલ પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય તે માટે (પ્રાર્થના કરી) નીચેના શ્લોકમાં પ્રપંચથી યુદ્ધની માગણી કરે છે :

દો: સહસ્રં ત્વયા દત્તં પરં ભારાય મેઽભવત્ ॥

ત્રિલોક્યાં પ્રતિયોદ્ધારં ન લેભે ત્વદતે સમમ્ ॥૫॥

આપે એક હજાર હાથ આપ્યા. પરંતુ મને ભારરૂપ થયા. ત્રણ લોકમાં આપના વિના (મારી) સમાન સામાવળીઓ મળ્યો નહિ. ૫.

(મારી) ક્રિયાશક્તિ ઘણી થાય તે માટે (આપે) એક હજાર હાથ આપ્યાં. વિષય વિના તે સાર્થક ન થાય. (તેમનો) વિષય તો (મારી) સમાન અથવા (મારાથી) અધિક (બલવાળા) સાથે સંગ્રામ છે, પરંતુ તે ન હોવાથી (મળવાથી), જેમ ટાઢ ન હોય ત્યારે વસ્ત્રો ભારરૂપ થાય છે, અથવા યુદ્ધ ન હોય ત્યારે શસ્ત્રો ભારરૂપ થાય છે તેમ ભારરૂપ થયા છે. ઉત્તરાર્ધથી (હાથનું) વ્યર્થપાણું પ્રકટ કરે છે.

‘ત્યારે સસલાનું શીંગડું નહિ હોવાથી શું આંખ ફલ વિનાની (થાય છે) ? તે પ્રમાણે જેઓ હોય તેમનાથી જ જેમ યોગ્ય હોય તેમ યુદ્ધ કર’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે સમાન બલવાળા સાથે જ યુદ્ધ કરવું જોઈએ. આપ (મારી) સમાન છો, તેથી આપ વિના બીજો સમાન (બલવાળો) મને મળ્યો નથી. આથી એમ કહેલું છે કે ભગવાન છે, પરંતુ ઈન્દ્રિયોથી જણાતા નહિ હોવાથી, મને મળ્યા નથી. ૫.

‘ત્યારે (યુદ્ધ) ભલે ન થાય, સૂઈ રહે’ એવું કહેવાની શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :

કણૂત્યા નિભૃતૈદોભિર્યુત્સુદ્ધિઙ્ગજનહમ્ ॥

અન્વયાં ચૂર્ણયત્રદ્રીન્ ભીતાસ્તેઽપિ પ્રદુદ્ધુઃ ॥૬॥

ચળથી ભરેલા હાથોથી યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાવાળો હું પર્વતોના ભુક્કા કરતો દિઙ્ગજોની પાછળ ગયો. તેઓ પણ ભય પામી નાસી ગયા. ૬.

ચળથી ‘નિભૃતા:’ એટલે પૂર્ણ, તેથી પડ્યા રહેવાને અશક્ત (હાથો હતા).

‘ત્યારે યુદ્ધ ન મળવાથી ચળ મટાડવાનો બીજો જ કોઈ ઉપાય કર’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે દિવ્યજ્ઞેની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાવાળો હું પર્વતોના ભુક્કા કરતો (તેમની) પાછળ ગયો. પર્વતોના પણ મેં ભુક્કા કર્યા. યુદ્ધ માટે દિવ્યજ્ઞેની પણ શોધ કરી. બંને પ્રકારે બલનો ક્ષય થાય છે. યુદ્ધથી શૌર્યરૂપ (બલનો) અને પરાક્રમથી બલરૂપ (બલનો), તે પૈકી જડ (પર્વતો)ના ભુક્કા કર્યા, અને ચેતન (દિવ્યજ્ઞે) તો નાસી ગયા, એટલે (મારું બલ) વ્યર્થ જ થયું, એવો અર્થ છે. ૬.

એવી રીતે (તેના) ગર્વનું શ્રવણ કરીને, ભગવાને ક્રોધ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તચ્છૃત્વા ભગવાન્કુદ્ધઃ કેતુસ્તે ભજ્યતે યદા ॥

ત્વદર્પઘ્નં ભવેન્મૂઢસંયુગં મત્સમેન તે ॥૭॥

તે સાંભળીને ક્રોધ પામેલા ભગવાને કહ્યું કે, હે મૂર્ખ ! જ્યારે તારી ધજાનો ભંગ થશે ત્યારે તને મારા સમોવડીઆ સામે તારા મદને હરનારું યુદ્ધ પ્રાપ્ત થશે. ૭.

ક્રોધ પામેલા સર્વ જાણનાર ભગવાન્ મહાદેવે, ‘કહ્યું’ એ પહેલાં (શ્લોક ૩ માં) કહેલી ક્રિયા ચાલી આવે છે. જ્યારે તારી ધજાનો ભંગ થશે, ત્યારે તે જ યુદ્ધ પ્રાપ્ત થયું છે એમ તને જણાવનારું થશે. ધજા એટલે વંશની ધજા. જારથી ભોગવાએલી કન્યા ભાંગેલી ધજા (ધજાનો ભંગ) કહેવાય છે, અને તે રથમાં બેઠેલો હોય ત્યારે એકાએક રથની ધજાનો ભંગ (થાય તે ધજાનો ભંગ કહેવાય છે). તે સમયે ‘ત્વદર્પઘ્નં’ તારા મદને હરવા માટેનું જ યુદ્ધ મારા સમોવડીઆ ભગવાન્ સાથે થશે. ભગવાન્ મારી સમાન છે. તે સર્વની સમાન હોવાથી મહાદેવની પણ સમાન છે. ૭.

એ પ્રમાણે યુદ્ધ (થવા) સંભવ (હોવાનું) સાંભળીને તે પ્રસન્ન થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

ઈત્યુક્તઃ કુમતિર્હૃષ્ટઃ સ્વગૃહં પ્રાવિશન્નૃપ ॥

પ્રતીક્ષન્ ગિરિશાદેશં સ્વવીર્યનશનં કુધીઃ ॥૮॥

હે નૃપ ! એમ કહેલા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા તેણે આનંદ પામી પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. દુષ્ટ મતિવાળો પોતાના વીર્યનો નાશ કરનારા મહાદેવના ભવિષ્ય કથનની રાહ જોવા લાગ્યો. ૮.

મહાદેવે એમ કહેલો તે આનંદ પામ્યો, કારણ કે તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હતો. ‘પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો’ શબ્દોથી તેનો મહાદેવના વચનમાં વિશ્વાસ કહેલો છે. પોતે ઉદમ ન કરતાં પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, (અને) મહાદેવના ભવિષ્ય કથનની રાહ જોવા લાગ્યો. જો કે તે ભવિષ્ય કથન પોતાના વીર્યનો નાશ કરનારું હતું. છતાં

પણ દુષ્ટ મતિવાળો (હોવાથી તેની રાહ જોવા લાગ્યો). ૮.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેની ઘજના ભંગનો પ્રકાર કહે છે :

તસ્યોષા નામ દુહિતા સ્વપ્ને પ્રાદ્યુમ્નિના રતિમ્ ॥

કન્યાલભત કાન્તેન પ્રાગદૃષ્ટશ્ચુતેન વૈ ॥૯॥

તેની ઉષા નામની પુત્રી કન્યાએ પહેલાં નહિ જોએલા અને નહિ સાંભળેલા જ કાન્ત પ્રદ્યુમ્નના પુત્રથી સ્વપ્નમાં સુરત સમાગમ પ્રાપ્ત કર્યો. ૯.

આ વિષયમાં બીજા પુરાણમાં (એમ કહેલું છે કે) ઉષાએ પતિ માટે પાર્વતીને પ્રાર્થના કરી, પછી તે (પાર્વતી) પ્રસન્ન થયાં. પાર્વતીએ (તેને) કહ્યું કે આજે સ્વપ્નમાં જે તને ભોગવશે તે તારો પતિ (થશે). પ્રદ્યુમ્નના પુત્રરૂપ આધિદૈવિક ભગવાને સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં માયારૂપવાળીને તેને આલિંગન કરીને પોતાના પ્રેમનું તેનામાં સ્થાપન કર્યું. પછી વાસ્તવિક રીતે તેણે આધિદૈવિક પ્રદ્યુમ્નના પુત્ર સાથે સુરતસમાગમ પ્રાપ્ત કર્યો. કન્યાનો સમાગમ (તેના) વ્રતનો ભંગ કરનારો છે. ‘કાન્ત’ શબ્દથી તે માત્ર મનોરથ ન હતો એમ કહેલું છે.

‘ત્યારે મનોરથ જેવું સ્વપ્ન ભાવનાથી જ તેવું (સમાગમ કરાવનારું) થયું હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પહેલાં નહિ જોએલા અને નહિ સાંભળેલા’ વિશેષણ યોજેલું છે. પહેલાં એટલે તે સ્વપ્ન થયું તે પહેલાં તેણે કોઈ પણ સમયે તે પ્રદ્યુમ્નના પુત્રને જોએલ ન હતો તેમ જ સાંભળેલ ન હતો. ‘વૈ’ ‘જ’ એટલે નિશ્ચયપૂર્વક. એ (શબ્દ)થી દૈવી બનાવ કહેલો છે. ૯.

સા તત્ર તમપશ્યન્તી ક્વાસિ કાન્તેતિ વાદિની ॥

સખીનાં મધ્ય ઉત્તસ્થો વિહ્વા વ્રીડિતાં ભૃશમ્ ॥૧૦॥

ત્યાં તેને નહિ જોતી ‘હે કાન્ત ! આપ ક્યાં છો ?’ એમ બોલતી બેબાકળી થએલી તે સખીઓની વચ્ચે ઉભી થઈ ગઈ (અને) ઘણી શરમાઈ. ૧૦.

પછી તેના વ્રતની સમાપ્તિ કરીને (અનિરુદ્ધ) ગયો ત્યારે સ્વપ્ન પુરું થતાં તે ઉઠી (અને) જે પ્રદેશમાં સ્વપ્ન થએલું ત્યાં શય્યામાં અનિરુદ્ધને નહિ જોતી, ‘હે કાન્ત ! આપ ક્યાં છો’ એમ બોલતી તે સખીઓની વચ્ચે ઉભી થઈ ગઈ, કારણ કે આસપાસ (રહેલી) સખીઓની વચ્ચે તે સૂતી હતી. સખીઓમાં છૂપાએલા (કાન્ત)ને જાણે કે શોધતી હોય તેમ તે ઉઠી. ‘બેબાકળી’ વિશેષણથી ઉભી થએલીનું પણ તેનું ભોગવાયાનું ચિહ્ન કહેલું છે. પોતાની સ્થિતિનું સ્મરણ કરીને અંદરથી તે ‘ભૃશમ્’ ઘણી જ શરમાએલી હતી. ૧૦.

જેનાથી તેના બધાએ મનોરથ ફળે તેવી ચિત્રલેખા નામની યોગિનીને

પાર્વતીએ પહેલાં જ તેની સખી બનાવેલી. જો કે બીજી (સખી)ઓએ પણ (ઉપાની સ્થિતિ) જાણવાની ઈચ્છા કરેલી, છતાં પણ તે (ચિત્રલેખા) જ ઉપયોગી હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચિત્રલેખાનું ઉપાખ્યાન કહેવામાં આવે છે:

બાણસ્ય મન્ત્રી કુમ્ભાણ્ડચિત્રલેખા ચ તત્સુતા ॥

સખ્યપૃચ્છત્સખીમૂષાં કૌતૂહલસમન્વિતા ॥૧૧॥

બાણનો મંત્રી કુંભાંડ હતો અને ચિત્રલેખા તેની પુત્રી હતી. (તે) સખીએ જાણવાની ઈચ્છાવાળી થઈ સખી ઉપાને (નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું. ૧૧.

રાજ્ય મંત્રીને અધીન હોવાથી તે (કુંભાંડ મંત્રી) મહાદેવે આપેલો એમ જણાવેલું છે. ‘કુંભાંડ’ એ (તેનું) નામ હતું, પરંતુ કુંભના આકારના વૃષણવાળો (તે હોવાનું કહેલ) નથી. ચિત્રલેખા તેની પુત્રી હતી. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) બીજી પણ તેની કન્યાઓ ઉપાની સખીઓ હતી. ‘સખી’ એટલે ઉપાની સખી. બંને પરસ્પર સખીઓ હોય ત્યારે વાતચિતમાં કાંઈપણ છૂપું રાખવાનું રહે નહિ, તેથી ‘સખી ઉપાને’ એમ કહેલું છે. ‘આજે જ પાર્વતીએ કહ્યું (અને) આજે જ આ બેબાકળી થઈ’ તેથી (ચિત્રલેખા ઉપા બેબાકળી થવાનું કારણ) જાણવાની ઈચ્છાવાળી થઈ. ૧૧.

તેણે જે કહ્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

કાન્તં મૃગયસે સુભ્રુ કીદશસ્તે મનોરથઃ ॥

હસ્તગ્રાહં ન તેઽદ્યાપિ રાજપુત્ર્યુપલક્ષ્યે ॥૧૨॥

હે સુંદર ભ્રુકુટિવાલી ! તું કાન્તને શોધે છે. તારો મનોરથ કેવો છે ? હે રાજપુત્રિ ! હજી સુધી તારો વિવાહ (થયાનું) હું જાણતી નથી. ૧૨.

‘હે સુંદર ભ્રુકુટિવાલી !’ એ સંબોધનથી ભ્રુકુટિનો ભંગ વિગેરેવાળી સ્થિતિ જોવામાં આવતી હોવાથી તે કન્યા (રહી) નથી એમ કહેલું છે.

‘કાન્તની શોધ કરવી તે યોગ્ય જ છે’ એમ કહે, તેથી ‘તારો મનોરથ કેવો છે ?’ એમ પૂછેલ છે. મનોરથ કરવામાં આવે ત્યારે સ્વપ્નમાં (જેવો મનોરથ હોય) તેવું જોવામાં આવે છે તેથી (કાન્તને શોધવાનો) ઉપાય જણાએલ જ હોવાથી, તે મનોરથ જ પૂછે છે. ‘કોઈક મનોરથ હશે’ એમ કહે, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલ છે. ‘હસ્તઃ’ હાથ ‘ગૃહ્યતે’ ઝલાય છે આનાથી તે ‘હસ્તગ્રાહઃ’ એટલે પતિ, અથવા (હાથ ઝલાય છે) આની અંદર તે ‘હસ્તગ્રાહઃ’ એટલે વિવાહ. હજી સુધી તારો વિવાહ (થયાનું) હું જાણતી નથી. કોઈક (કન્યા)નો બાલપણમાં જ વિવાહ થાય છે (અને) પછી સખીઓ સાથે સંબંધ થાય છે ત્યારે પણ વિવાહ થયો છે એમ જણાય છે. વિવાહ

(થયો હોય) ત્યારે તો સારા કુલની કન્યા તે (પતિ)ના સંબંધમાં મનોરથ કરે તે યોગ્ય છે. ‘હે રાજપુત્રિ!’ એ સંબોધનથી એમ કહેલું છે કે તું પુરાએલી હોવાથી ઈચ્છા પ્રમાણે તારાથી સંબંધ થઈ શકે તેમ નથી. ૧૨.

નીચેના શ્લોકમાં (ઉષા તેનો) ઉત્તર આપે છે :

ઉષા કહે છે :

દૃષ્ટઃ કશ્ચિન્નરવરઃ શ્યામઃ કમલલોચનઃ ॥

પીતવાસાબૃહદ્બાહ્યોષિતાં હૃદયજ્ગમઃ ॥૧૩॥

કોઈએક શ્યામ, કમલના જેવાં લોચનવાળા, પીળાં વસ્ત્રોવાળા, મોટા બાહુઓવાળા (અને) સ્ત્રીઓને પ્રિય લાગે તેવા ઉત્તમ પુરુષને મેં જોયા. ૧૩.

‘કોઈએક’ એટલે જેનું વધારે વર્ણન કરી ન શકાય તેવા ‘નરવરઃ’ ઉત્તમ પુરુષને (મેં જોયા). બધાનો આકાર જૂદો (જૂદો) હોવાથી, તે દેવ ન હતો, દૈત્ય પણ ન હતો અથવા બીજો (કોઈ) ન હતો, પરંતુ ઉત્તમ પુરુષ જ હતા. સ્વાપ્નમાં સંપૂર્ણ ભાવ સ્પષ્ટ થતો નહિ હોવાથી માત્ર ભ્રમ થાય, તેવું આ પ્રસંગમાં નહોતું એમ જણાવવા, (તે પુરુષના) આકાર, રૂપ, ગુણ વિગેરેનું વર્ણન કરે છે. સર્વલક્ષણસંપન્ન પુરુષપણું આકૃતિ હતી. ‘શ્યામ’ શબ્દથી રૂપ (કહ્યું). ‘કમલના જેવા લોચનવાળા’ વિશેષણથી સૌંદર્ય (કહ્યું). ‘પીળાં વસ્ત્રોવાળા’ વિશેષણથી ભૂષણવાળા (હોવાનું) (કહ્યું). ‘મોટા બાહુઓવાળા’ વિશેષણથી ભોગ કરવાની યોગ્યતા (જણાવી). ‘સ્ત્રીઓને પ્રિય લાગે તેવા’ વિશેષણથી સંભોગ કરવાનું સામર્થ્ય (કહ્યું). ૧૩.

‘માત્ર જોવાથી તે કાન્ત કેમ થયો?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :

તમહં મૃગયે કાન્તં પાયયિત્વાધરં મધુ ॥

ક્વાપિ યાતઃ સ્પૃહ્યતીં ક્ષિપ્ત્વા માં વૃજિનાર્ણવે ॥૧૪॥

(જે) મને અધરનું અમૃત પાઈને, (તેની) ઈચ્છા રાખનારીને દુઃખના સમુદ્રમાં ઘડેલી ક્યાંક જતો રહ્યો તે કાન્તને હું શોધું છું. ૧૪.

તે મારો કાન્ત થયો, તેથી હું (તેને) શોધું છું. ‘કેવી રીતે (કાન્ત) થયો?’ એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી ‘અધરનું અમૃત પાઈને’ શબ્દો યોજેલ છે. આથી બધાએ સંબંધ (થએલા હોવાનું) કહેલું છે, કારણ કે ઘણા પ્રકારે સંબંધ થતાં સામર્થ્યનો ક્ષય થાય ત્યારે સ્ત્રી પુરુષના અધરનું પાન કરે છે. આથી (તે) ઘણા સમય સુધી રહેલ હોવાનું સૂચવેલું છે. પછી તે ક્યાંક જતો રહ્યો. પરંતુ ભોગ થવાના ચિહ્નો હોવાથી (તે) ક્ષીણ થએલ નથી. વધારે સુખ આપ્યા વિના જતો રહ્યો તેથી (તેને)

શોધવો યોગ્ય છે એમ કહેવા ‘ઈચ્છા રાખનારીને મને દુઃખના સમુદ્રમાં ધકેલીને’ શબ્દો યોજેલા છે. (મારામાં) રસની ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરીને, તે પૂર્ણ ન કરવાથી (મને) દુઃખ (થએલું છે). ૧૪.

પછી નીચેના શ્લોકમાં સખી (ચિત્રલેખા)એ કરેલી પ્રતિજ્ઞા કહે છે :

॥ ચિત્રલેખોવાચ ॥ ચિત્રલેખા કહે છે :

વ્યસનં તેડપકર્ષાભિ ત્રિલોક્યાં યદિ ભાવ્યતે ॥

તમાનેષ્ઠે નરં યસ્તે મનોહર્તા તમાદિશ ॥૧૫॥

જો (તે) ત્રણ લોકમાં હશે તો તારું દુઃખ દૂર કરીશ. ચિત્ર કરું છું, જે પુરુષ તારું મન હરનારો છે તેને હું લાવીશ. તેને દેખાડ. ૧૫.

જો ત્રણ લોકમાં તે હશે તો હું તારું દુઃખ દૂર કરીશ. ‘કેવી રીતે (દુઃખ દૂર કરીશ) ?’ એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી ‘ચિત્ર કરું છું’ એમ કહેલું છે. હું ચિત્ર દોરું છું. તેમાં જે તારું મન હરનારો હોય તે દેખાડ. તેને હું લાવીશ, એવી (તારું) દુઃખ દૂર કરવાની રીત છે. ૧૫.

ઈત્યુક્ત્વા દેવગન્ધર્વસિદ્ધચારણપત્રગાન્ ॥

દૈત્યવિદ્યાધરાન્યક્ષાન્મનુજાંશ્ચ યથાલિખત્ ॥૧૬॥

એમ કહીને, (૧) દેવો (૨) ગંધર્વો (૩) સિદ્ધો (૪) ચારણો (૫) સર્પો (૬) દૈત્યો (૭) વિદ્યાધરો (૮) યક્ષો અને (૯) મનુષ્યોને બરાબર ચિતર્યા. ૧૬.

જો કે ‘ઉત્તમ પુરુષ’ એમ ખાસ(શ્લોક ૧૩માં) કહેલું હોવાથી દેવો વિગેરેના ચિત્રો દોરવાનું જરૂરી ન હતું, છતાં પણ દેવો વિગેરે બીજાં રૂપો ધારણ કરીને ઉપભોગ કરવા આવતા હોવાથી, અહિં પુરુષરૂપ ધારણ કરેલા જ દેવો વિગેરે ચિતરવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓની દષ્ટિ ઉપરથી નીચે સુધીની હોય છે, તેથી ચિત્રલેખા એ પહેલા દેવો ચિતર્યા. આ ત્રણગણા ત્રણ ગુણો^૧, એટલે દેવો વિગેરે નવ સામાન્ય રીતે ચિતરેલા. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે મનુષ્યોમાં બધા પ્રકારો(બધા પ્રકારના મનુષ્યો), અથવા દેવો વિગેરેમાં પણ બધા પ્રકારો ચિતરેલા. ૧૬.

મનુજેષુ ચ સા વૃષ્ણીન્ શૂરમાનકદ્દુન્દુભિમ્ ॥

વ્યલિખદ્રામકૃષ્ણૌ ચ પ્રદ્યુમ્નં વીક્ષ્ય લલ્લિજતા ॥૧૭॥

અને મનુષ્યોમાં તેણે વૃષ્ણિઓને, શૂરને, વસુદેવને, બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણને અને પ્રદ્યુમ્નને ચિતર્યા. પ્રદ્યુમ્નને જોઈ તે શરમાઈ. ૧૭.

‘શ્યામપણું’ વિગેરે ગુણો ઉષાએ કહેલા હોવાથી, અને મનુષ્યોમાં તેમની

૧. સત્ત્વ, રજસૂ અને તમસ એ ત્રણે ગુણો ત્રણ ત્રણ પ્રકારના, એટલે સાત્ત્વિક વિગેરે નવ પ્રકારના.

સમાનપણું યાદવોમાં જ હોવાથી, મનુષ્યોમાં તેણે વૃષ્ણિઓને ચિતર્યા. તેથી પણ વધારે ‘સ્ત્રીઓને પ્રિય લાગે તેવા’ વિગેરે ગુણોથી એક એકથી વધારે સુંદર રૂપવાળા વૃષ્ણિઓમાં શૂરને ચિતર્યા, અને તેના પુત્ર ‘આનકન્દુન્દુભિમ્’ વસુદેવને ચિતર્યા. તેઓમાં બલભદ્ર જો કે શ્યામ નહોતા, છતાં પણ તે બીજું રૂપ ધારણ કરીને તેમ કરે, તેથી બલભદ્રને પણ ચિતર્યા. ‘રામકૃષ્ણૌ ચ’માં ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી એમ જણાવેલું છે કે ગદ વિગેરેને પણ ચિતર્યા. પ્રદ્યુમ્નને ચિતરેલા જોઈને, સહેજ તકાવતને લીધે ‘તે પુરુષ પ્રદ્યુમ્નના પુત્ર હોવા જોઈએ’ એવો નિર્ણય કરીને તે શરમાઈ. જો કે ભગવાન્ પોતાનું તેવું કુદરતી રૂપ કરવા શક્તિવાળા છે, છતાં પણ મર્યાદામાં એક એક ગુણ સ્પષ્ટ જણાય તે માટે તેવા ગુણવાળો એક જ પદાર્થ નક્કી કરવામાં આવે છે. તેથી જે પ્રકારનો ગુણ અનિરુદ્ધના મૂલ કારણરૂપ હતો, તેનાથી અનિરુદ્ધ જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલ. બીજો (પુરુષ તેવો) કરવામાં આવે તે કૃત્રિમ જ હોય; તેથી અનિરુદ્ધમાં અને તેવા પુરુષમાં ભેદ હોય જ. તેણે આધિદૈવિક અનિરુદ્ધને જોએલો તેથી, અથવા અનિરુદ્ધ પોતે માયા વડે તે પ્રમાણે (તેવું રૂપ લઈ) આવેલો તેથી, ‘(તે પુરુષ) આપનો પુત્ર હોવો જોઈએ’ એવો ભેદ તેણે શરમને લીધે જાણ્યો નહિ. પતિના દાદા વિગેરેની લાજ હોતી નથી. એમ લૌકિક પુરુષો કહે છે^૧. ૧૭.

પછી અસલ અનિરુદ્ધનું ચિત્ર કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

અનિરુદ્ધં વિલિખિતં વીક્ષ્યોષાવાઙ્મુખી હિયા ॥

સોડસાવસાવિતિ પ્રાહ સ્મયમાના મહીપતે ॥૧૮॥

હે રાજા ! અનિરુદ્ધને ચિતરેલો જોઈને ઉષા શરમથી નીચા મુખવાળી થઈ અને ‘તે આ છે, આ છે’ એમ હસતાં કહ્યું. ૧૮.

(અનિરુદ્ધનું) ખાસ ચિતરેલું કુદરતી રૂપ સ્વપ્નમાં જોએલાં (રૂપ) જેવું જોઈને, તે જાતે જ (પતિ) હોવાનું માનીને, પહેલાનાં સંબંધનું સ્મરણ કરીને ઉષા નીચા મુખવાળી થઈ. પછી (ચિત્રલેખા) બીજાનું ચિત્ર ન કરે તે માટે, આદરથી ‘તે જ આ છે, આ છે’ એમ બે વાર બોલી. ‘હસતાં’ શબ્દથી ‘હું (તેને) પ્રાપ્ત કરીશ’ એવા વિચારથી તેને થએલ હર્ષ સૂચવેલો છે. ‘હે રાજા !’ એ સંબોધન (પરિક્ષિતને) ભ્રમ ન થાય તે માટે (કરેલું છે). ૧૮.

પછી વર નક્કી કરી ચિત્રલેખા તેને લેવા ગઈ, એમ કહે છે :

૧. શૂર, વસુદેવ, બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણનાં ચિત્રોથી જોઈ શરમાઈ નહિ, તેનું કારણ આથી જણાવેલું છે.

ચિત્રલેખા તમાજ્ઞાય પૌત્રં કૃષ્ણસ્ય યોગિની ॥

યયૌ વિહાયસા રાજન્ દ્વારકા કૃષ્ણપાલિતામ્ ॥૧૯॥

હે રાજન્! યોગિની ચિત્રલેખા તે શ્રીકૃષ્ણના પૌત્રને ઓળખીને આકાશમાર્ગે શ્રીકૃષ્ણથી રક્ષાએલી દ્વારકા ગઈ. ૧૯.

‘શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર’ હોવાથી સ્ત્રીઓનું હિત કરનારા હશે, અને પોતે યોગિની (હોવાથી), તેણે પહેલાં કરેલું રમણ યોગના અભ્યાસથી તેણે જ્ઞાણું. તેથી જ તે આકાશમાર્ગે ગઈ, કારણ કે ચોકીદારોને લીધે બીજા પ્રકારે (ત્યાં) જવાની અથવા (ત્યાંથી) આવવાની (તેની) શક્તિ નહોતી. ‘હે રાજન્!’ એ સંબોધન (પરિક્રિત્) સાવધાન રહે તે માટે (કરેલું છે). ‘શ્રીકૃષ્ણથી રક્ષાએલી’ વિશેષણથી (એમ જણાવેલું છે કે) તે સમયે શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ આ જ કાર્યને લક્ષ્યમાં રાખીને રક્ષણ કરનાર, શહેરના અધ્યક્ષ બનેલા. તેમ ન હોત તો દેવો અને પ્રભાવવાળા (પુરુષો)થી શહેરનું રક્ષણ થતું હોવાથી, કોઈથી (તેમાં) પ્રવેશ થઈ શકે તેમ નહોતું. ૧૯.

તત્ર સુમં સ્વપર્યઙ્કે પ્રાદ્યુમ્નિં યોગમાસ્થિતા ॥

ગૃહીત્વા શોણિતપુરે સખ્યૈ પ્રિયમદર્શયત્ ॥૨૦॥

યોગનો આશ્રય કરેલીએ તેણે ત્યાં પોતાના પલંગ ઉપર પોઢેલા પ્રદ્યુમ્નના પુત્રને લઈને શોણિતપુરમાં સખીને (તેના) પ્રિયનાં દર્શન કરાવ્યાં. ૨૦.

ત્યાં પણ ભગવાનની ઈચ્છાથી અનિરુદ્ધ પણ જાગતો નહોતો. નહિ તો (જાગતો હોત તો), તે જ ન જાત. ‘પોતાના પલંગ ઉપર’ શબ્દથી ગાઢ નિદ્રા જણાવેલી છે.

‘ક્ષત્રિયો સાવધાન રહે છે. અનિરુદ્ધ એવી રીતે ગાઢ નિદ્રામાં કેમ હતો?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પ્રદ્યુમ્નના પુત્રને’ શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તે પ્રદ્યુમ્નનો પુત્ર ભય વિનાનો હતો. પ્રદ્યુમ્નને (શંબર) ઉપાડી ગએલ, આને પણ ઉપાડી જવામાં આવ્યો, અથવા ભગવાનની ઈચ્છાથી (તેમ થયું) (શત્રુનો) પરાભવ અને સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ બંનેના સંબંધમાં સરખાં થયાં. શક્તિનો સંકોચ^૧ તો નિમિત્તને લીધે થએલ એમ જણાવવામાં આવે છે. તે (ચિત્રલેખાએ) પણ તેને લઈ જવા માટે લૌકિક ઉપાયનો ત્યાગ કરીને યોગનો આશ્રય કર્યો. યોગ અલૌકિક ઉપાય છે. ‘આશ્રય કર્યો’

૧. પ્રદ્યુમ્ન પોતે જ શત્રુને હણીને સ્ત્રીને લાવેલ. આ અનિરુદ્ધ તો પોતે બંધાઈ ગએલો, અને પછી ભગવાને તેને છોડાવેલ; એવો જે તેની શક્તિનો સંકોચ થએલો તે નિમિત્તને લીધે થએલ. કાલથી અને તેમાં પણ વિષયોનો ભેદ કરનારથી મનનું બંધન થાય તે યોગ્ય જ છે, એમ પહેલાં કહેલું હોવાથી, (એ નિમિત્તથી તેની શક્તિનો સંકોચ થયો). (લે)

એટલે સર્વ પ્રકારે તેના ઉપર ઘણો ભાર મૂકીને, પલંગમાંથી તે (અનિરુદ્ધ)ને જ બાલકની પેઠે લઈને (શોણિતપુરમાં સખીને દર્શન કરાવ્યાં). (અનિરુદ્ધ) જાગ્યો નહિ તે યોગનો પ્રભાવ હતો. ‘શોણિતપુર’ એ નામથી જ (તે શહેરનું) ભયાનકપણું કહેલું છે. ‘સખીને’ એટલે ઉષાને, ‘આ તારો પ્રિય’ એમ (કહી) તેના પ્રિય અનિરુદ્ધનાં દર્શન કરાવ્યાં. ૨૦.

સાચ તં સુન્દરવરં વિલોક્ય મુદિતાનના ॥

દુષ્પ્રેક્ષ્યે સ્વગૃહે પુમ્ભીરેમે પ્રાદ્યુમ્નિના સમમ્ ॥૨૧॥

અને તેણે તે સુંદર વરને જોઈને આનંદિત મુખવાળી થઈ પુરુષોથી જોઈ ન શકાય તેવા પોતાના ઘરમાં પ્રદ્યુમ્નના પુત્ર સાથે રમણ કરવા માંડ્યું. ૨૧.

ત્યાં જઈ તે સ્ત્રીઓના મંડલમાં જાગ્યો. પછી આનંદિત મુખવાળી થએલી તેણે તેની સાથે રમણ કરવા માંડ્યું. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તેણે (અનિરુદ્ધ) પણ તેની સાથે (રમણ કરવા માંડ્યું). ‘આનંદિત મુખવાળી’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે વિષય (અનિરુદ્ધ)ના સૌંદર્યને લીધે તેને ભય રહ્યો ન હતો. ‘(પુરુષોથી) જોઈ ન શકાય તેવા પોતાના ઘરમાં’ શબ્દોથી (તેને ભય ન રહેવાનું) લૌકિક કારણ પણ કહેલું છે. બધી સ્ત્રીઓ (ઉષાની) માતા વિગેરે પણ કન્યા ઉપર અને તે (અનિરુદ્ધ)ના ઉપર સ્નેહ રાખનારી હોઈ એકમતવાળી થએલી. ‘પ્રદ્યુમ્નના પુત્ર’ શબ્દથી (એમ સૂચવેલું છે કે) તે સર્વ પ્રકારે કામમાં સંતોષ આપનારો હતો. ૨૧.

તેઓ છૂપા રહીને દુઃખથી રમણ કરતા નહોતા, એમ જણાવે છે:

પરાર્ધવાસઃ સ્વગૃહપદીપાસનાદિભિઃ ॥

પાનભોજનભક્ષ્યેશ્ચ વાક્યૈઃ શુશ્રૂષયાર્ચિતઃ ॥૨૨॥

ગૂઢઃ કન્યાપુરે શશ્વત્પ્રવૃદ્ધસ્નેહયા તયા ॥

નાહર્ગણાન્સ બુબુધે ઉષયાપહ્લતેન્દ્રિયઃ ॥૨૩॥

ઘણાં કિમતી વસ્ત્રો માલાઓ સુગંધી પદાર્થો ધૂપ, દીપક આસન વિગેરેથી અને પાન ભોજન તથા ભક્ષ્યથી, વાણીથી (અને) સેવાથી આદર પામેલા, સદા કન્યાના અંતઃપુરમાં છૂપાવેલા, (અને) ઘણા વધેલા સ્નેહવાળી તે ઉષાએ જેની ઈન્દ્રિય હરી લીધેલી તેવાએ ઘણા દિવસો (ગયા તે) જાણ્યું નહિ ૨૨-૨૩.

(વસ્ત્રો વિગેરે) બધાંએ ઘણાં કિમતી એટલે અમૂલ્ય હતાં. ધૂપ, દીપક, આસન વિગેરેથી (અનિરુદ્ધની) દેવની પેઠે પૂજા (થયાનું) કહ્યું, સ્નાન કર્યા પછી પ્રથમ વસ્ત્ર, પછી માલાઓ, પછી સુગંધી પદાર્થો એમ (અપાતા). કેશોના સંસ્કાર (સૂકવવા) માટે ધૂપ (અપાતો). પછી ઘરમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે આરતી (દીપક) થતી.

પછી બેસવા માટે આસન (અપાતું) પછી પાન, ભોજન અને ભક્ષ્યો (અપાતાં). મદ કરનારાં અને રૂચિ ઉત્પન્ન કરનારાં દ્રવ્યોનું બનાવેલું પાન (પીણું) હતું. ‘ભોજન’ એટલે સામાન્ય (ખોરાક). ‘ભક્ષ્ય’ એટલે તાંબૂલ વિગેરે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી તેના સંબંધવાળા (પદાર્થો પણ અપાતા). મનનો (સ્નેહ) તો સિદ્ધ થએલો જ હોવાથી આ બહારના (સ્નેહના ચિહ્નો) કહેલા છે. ‘વાણીથી’ શબ્દથી વાચાથી થતી, અને ‘સેવાથી’ શબ્દથી કાયાથી થતી (સરભરા કહેલી છે). સર્વ પ્રકારથી તેનો આદર થતો. ૨૨.

તે પણ તે(સ્ત્રી)ઓની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તનારો થયો એમ ત્રેવીસમા શ્લોકથી કહે છે. ઉપચારો (થતા) સદાએ જોવામાં આવતા હોવાથી, (અનિરુદ્ધનું તેઓની) ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તન થયું. ‘ઘણા વધેલા સ્નેહવાળી’ વિશેષણથી સદા (ઉપચારોના) સાધનો (પૂરા પાડવા)નું કારણ કહેલું છે. તેને બીજાં કોઈ કાર્યનું સ્મરણ રહેલું નહિ એમ જણાવવા ઉત્તરાર્ધ યોજેલો છે. ‘ઉષાએ’ શબ્દથી એમ સમજાવેલું છે કે તેને પહેલાંની સ્ત્રીઓનું સ્મરણ રહેલ નહિ, (અને) આને સર્વથી ઉત્તમ (જાણતો). ‘અપહ્તમ્’ વશ કરેલી એટલે તે(ઉષા)ને અધીન થએલી હતી ‘ઈન્દ્રિયમ્’ ઈન્દ્રિય જેની તેવો (તે થયો હતો). ૨૩.

તાં તથા યદુવીરેણ ભુજ્યમાનાં હતવ્રતામ્ ॥

હેતુભિર્લક્ષ્યાંચકુરાપીતાં દુરવચ્છદૈઃ ॥૨૪॥

ભટા આવેદ્યાંચકૂરાજંસ્તે દુહિતુર્વયમ્ ॥

વિચેષ્ટિતં લક્ષ્યામઃ કન્યાયાઃ કુલદૂષણમ્ ॥૨૫॥

તેવી રીતે યદુવીરથી ભોગવાતી પીળા વર્ણવાળી તેને સીપાઈઓએ છૂપાં રાખી ન શકાય તેવાં ચિહ્નોથી વ્રતથી ભ્રષ્ટ થએલી જાણી, (અને) ‘હે રાજન્! આપની પુત્રી કન્યાનું વર્તન કુલને દૂષણરૂપ હોવાનું અમે માનીએ છીએ’ (એમ) જાહેર કર્યું. ૨૪-૨૫.

પછી પુરુષથી ભોગવાએલી (તે), ગર્ભથી થએલાં અથવા ભોગથી જ થએલા ચિહ્નોથી, ભ્રષ્ટ થએલું છે વ્રત જેનું તેવી (જણાઈ). કન્યાનું વ્રત બ્રહ્મચર્ય છે. પછી (સીપાઈઓએ) તેને વ્રતથી ભ્રષ્ટ થએલી માની. ‘યદુવીરથી’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (તે) ઘણી જ ભોગવાએલી. તેથી ચિહ્નો સ્પષ્ટ (દેખાયાં). ‘આ’ સર્વ બાજુએ ‘પીતાં’ પીળા વર્ણવાળી (તે થઈ). શ્રમને લીધે અથવા ગર્ભ (રહેવા)ને લીધે સ્ત્રીઓ તેવી થાય છે. ‘દુરવચ્છદૈઃ’ એટલે છૂપાં રાખી ન શકાય તેવા ગુણો અને રૂપથી (તેને તેવી) જાણીને, પોતાનો અપરાધ ગણાશે એવા ભયથી સીપાઈઓએ

(બાણને) જાહેર કર્યું. ‘હે રાજન્!’ (વિગેરે)થી તે ચોકી રાખનારા કન્યાના અંતઃપુરના અમલદારોનું વાક્ય કહે છે.

‘અયોચ્ય (વૃત્તાંત બાણને) કેમ સંભળાવવું?’ એવા વિચારથી ભય રાખી સંબોધન કરીને, પછી ભારે દુઃખદાયક (વૃત્તાંત) સૂચવે છે. ‘વર્તન’ એટલે વ્યભિચાર. ‘માનીએ છીએ’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે એ) સત્ય માત્ર અનુમાનથી જાણેલું છે.

‘ભલે (તેમ) હોય, (તેમાં) શું દોષ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘કુલને દૂષણરૂપ’ શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે જો કે પાપ વિગેરેનો તેઓને ભય હોતો નથી છતાં પણ દૈત્યો વ્યભિચારી હોતા નથી, જેમ દેવોમાં અસત્ય દોષ (ગણાય) છે, તેમ તેઓના કુલમાં વ્યભિચાર દોષરૂપ છે. ૨૫.

‘ત્યારે કોણ (કન્યાના અંતઃપુરમાં) આવે છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :

અનપાયિભિરસ્માભિર્ગુમાયાશ્ચ ગૃહે પ્રભો ॥

કન્યાયા દૂષણં પુમ્ભિર્દુષ્ટોક્ષાયા ન વિચ્છે ॥૨૬॥

હે પ્રભો ! ઘરમાં સંપૂર્ણ સાવધાનીથી અમારાથી રક્ષાતી, પુરુષો જેને જોઈ શકે નહિ તેવી કન્યાનું દૂષણ (કેમ થયું તે) અમે જાણતા નથી. ૨૬.

‘કન્યા’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે પોતાની મેળે તેણે વિવાહ કર્યો નથી. આ (શબ્દ)થી અનુમાન કરેલો વૃત્તાંત ખોટો હોવાનું પણ યુક્તિથી કહેલું છે. તેથી જ ‘દૂષણ અમે માનીએ છીએ’ અને ‘જાણતા નથી’ એમ કહેલું છે. જો તેમ ન હોય, (દૂષણનો) નિશ્ચય થએલ હોય, તો તેઓ પણ હણવા યોગ્ય થાય. ૨૬.

પછી (દૂષણનો) નિશ્ચય કરવા તેણે પોતે પ્રવૃત્તિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તતઃ પ્રવ્યથિતો બાણો દુહિતુઃ શ્રુતદૂષણઃ ॥

ત્વરિતઃ કન્યકાગારં પ્રાપ્તોઽદ્રાક્ષીઘદૂહ્લમ્ ॥૨૭॥

પછી પુત્રીનું દૂષણ જેણે સાંભળેલું તેવો બાણ ઘણો દુઃખી થઈ ઝડપથી કન્યાના અંતઃપુરમાં ગયો (અને) તેણે યદુના વંશજને જોયો. ૨૭.

તે ઘણો એટલે શસ્ત્રો વિગેરેના (પ્રહારો)થી પણ વધારે દુઃખી થયો. પછી ઝડપથી કન્યાના અંતઃપુરમાં ગયો (અને ત્યાં) પહેલાં યદુના વંશજ (અનિરુદ્ધ)ને જ જોયો, તે બધાએ ‘યદૂન્’ યદુઓનો ‘ઉદ્ધલતિ’ ઉદ્ધાર કરતો હતો, તેથી તે ઘણો શૂરવીર અને યદુકુલમાં ઉત્પન્ન થએલો હતો એમ (બાણે) જાણ્યું. ૨૭.

તેણે જોએલ અનિરુદ્ધ ભય વિનાનો હતો એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકોમાં તેનું વર્ણન કરે છે :

કામાત્મજં તં ભુવનૈકસુન્દરં શ્યામં પિશડ્ગામ્બરમમ્બુજેક્ષણમ્ ॥

બૃહદ્ભુજં કુણ્ડલકુન્તલત્વિષાસ્મિતાવલોકેન ચ મણ્ડિતાનનમ્ ॥૨૮॥

દીવ્યન્તમક્ષૈઃ પ્રિયયામિતૃષ્ણયા તદ્દડ્ગસડ્ગસ્તનકુડ્કુમસજમ્ ॥

બાહોર્દેધાનં મધુમલ્લકિશ્ચિતાં તસ્યાગ્ર આસીનમવેક્ષ્ય વિસ્મિતઃ ॥૨૯॥

ભુવનોમાં એકલા સુંદર, શ્યામ, પીળાં વસ્ત્રવાળા, કમલ જેવાં નયનવાળા, મોટી ભુજવાળા, કુંડલો અને કેશોના તેજથી તથા હાસ્યવાળી દષ્ટિથી શોભતા મુખવાળા, સર્વ તરફની તૃષ્ણાવાળી પ્રિયાની સાથે પાસાથી જૂગાર રમતા, તેના અંગના સંગને લીધે સ્તન ઉપરના કેસરવાળી અને રસવાળા મોગરા જેમાં હતા તેવી માલાને બાહુઓ વચ્ચે ધારણ કરતા, તેની સમીપ બેઠેલા કામના તે પુત્રને જોઈને તે વિસ્મય પામ્યો. ૨૮-૨૯.

તે સ્ત્રીઓનું અત્યંત હિત કરનાર હતો એમ જણાવવા ‘કામના પુત્રને’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘ભુવનોમાં એકલા સુંદર’ વિશેષણથી (તેને) બધાએને મોહ ઉત્પન્ન કરનાર કહેલો છે. ‘શ્યામ, પીળાં વસ્ત્રવાળા’ વિશેષણોથી ભગવાનની સમાન રંગથી ભગવદીયપણું જણાવેલું છે. ‘કમલ જેવાં નયનવાળા’ વિશેષણથી (તેને) દષ્ટિથી જ સર્વને આનંદ આપનાર કહેલો છે. ‘મોટી ભુજવાળા’ વિશેષણથી ભોગ (કરવા)ની યોગ્યતાવાળો અને વીર (કહેલો છે). આ સ્વભાવથી પણ ઉત્તમ હોવાથી ‘કુંડલોથી અને કેશોથી શોભતું હતું મુખ જેનું’ એમ કહેલું છે. ‘હાસ્ય વાળી દષ્ટિથી (શોભતા મુખવાળા)’ શબ્દથી (તેનો) મનોહર સ્વભાવ કહેલો છે. આથી એમ કહેલું છે કે આ વર સર્વ લક્ષણોથી સંપૂર્ણ હતો. ૨૮.

તે ચોરીથી વ્યભિચારનો સંબંધ રાખતો નહોતો એમ ઓગણત્રીસમા શ્લોકથી કહે છે. જેમ પરણેલા સ્ત્રી અને પુરુષ પાસાથી રમે છે તેમ તેની એકલાની અંદર પ્રેમ રાખતી પ્રિયાની સાથે પાસાથી જૂગાર રમતો (તેને જોયો) અને ‘સર્વ તરફની તૃષ્ણાવાળી’ વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તે રમત રમત માટે જ (રમાતી) ન હતી, પરંતુ રસનું પોષણ કરનારી હતી, કારણ કે સર્વ તરફની તૃષ્ણા હતી જેની તેવી (ઉષા) સર્વ તરફથી સંબંધ (રાખવા) ઈચ્છતી હતી. અથવા ‘અભિતૃપ્તયા’ એટલે સંભોગથી સંપૂર્ણ રીતે તૃપ્ત થએલી (પ્રિયા સાથે પાસાથી રમતો જોયો). અથવા ‘અભિનૃમ્ણયા’ (પાઠ લેવો). ‘નૃમ્ણમ્’ વૈદિક શબ્દ ‘નૃમ્ણાય નૃમ્ણમ્’ એ (મંત્ર)માં પ્રસિદ્ધ છે. ‘પ્રકાશમાનમાં પ્રકાશમાન’ એવો (તેનો) અર્થ છે. ‘અભિનૃમ્ણયા’ એટલે

સર્વ તરફથી પ્રકાશતી, પરંતુ કોઈ પણ અંશથી સંકોચથી નહિ રહેલી (પ્રિયા સાથે પાસાથી રમતો જોયો). તેના સંબંધમાં આવેલો જ ક્રીડા કરતો હતો એ વિષયના સર્વ સંદેહો દૂર થાય તે માટે ‘તેના અંગના સંગને લીધે સ્તન ઉપરના કેસરવાળી માલાને (ધારણ કરતો)’ શબ્દ યોજેલ છે. તે(ઉષા)ના અંગના સંગને લીધે સ્તન ઉપરનું જે કેસર માલાને ચોટેલું, તેવી માલાને (પોતાના) બાહુઓ વચ્ચે ધારણ કરતો, એટલે ઘણા જ રસાલ સમયે જોયો, એવો (અર્થ છે). રસવાળો જે મોગરો, તે જેમાં હતો તેવી માલા (હતી), એમ તેને ભ્રમર વિગેરેનો સંબંધ (હોવાનું) જણાવેલ છે. મોગરો ગંધથી અને રંગથી રસનું પોષણ કરનારો છે. તે(બાણ)ની જ સમીપ પણ બેઠેલો, એટલે બાણ આવ્યો ત્યારે પણ તેવી જ રીતે બેસી રહેલો (તેણે) જોયો. ‘(મારી) પોતાની સમીપ બેઠેલો’ એમ (બાણે) કહેવું જોઈએ, ત્યારે તે(બાણ)ને તેવો વિચાર થયો (આવ્યો) નહિ, તેથી ‘તેની સમીપ પણ બેઠેલા’ એમ શુકે જ કહેલું છે. (તેની સમીપ પણ બેસી જ રહ્યો) તેથી જ (બાણ) વિસ્મય પામ્યો. ૨૯.

પછી તેના સેવકોએ (તે) સહન નહિ કરતાં યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્તિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

સ તં પ્રવિષ્ટં વૃતમાતતાયિભિભૈરનીકૈરવલોક્ય માધવઃ ॥

ઉદ્યમ્ય મૌર્વ પરિઘં વ્યવસ્થિતો યથાન્તકો દણ્ડધરો જિઘાંસયા ॥૩૦॥

શસ્ત્ર ધારણ કરેલા સીપાઈઓ અને સૈન્યોથી વીંટાએલા તેને પ્રવેશેલો જોઈને, હણવાની ઈચ્છાથી દંડ ધારણ કરનાર કાલની પેઠે માધવ લોખંડની ભોગળ ઉગામીને ઉભો રહ્યો. ૩૦.

(અંત:પુરની) અંદર પ્રવેશ કરેલા તે (પોતાના) સાસરાને ‘આતતાયિભિ-વૃતમ્’ શસ્ત્ર ધારણ કરેલા (સીપાઈઓ અને સૈન્યો) સહિત આવતા (જોઈને), ‘(આ બધા મને) મારશે’ એવો નિશ્ચય કરીને, (માધવ ઉભો રહ્યો). મધુના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલ (માધવ) પોતાના સંબંધથી બીજાની અંદર પણ મદ ઉત્પન્ન કરે છે, તો પછી સાક્ષાત્ પોતાની અંદર (ઉત્પન્ન કરે તેમાં) કહેવું જ શું ? તેથી તે એકલો યુદ્ધ (કરવા) માટે તૈયાર થયો એમ ઉત્તરાધર્થી કહે છે. (‘મૌર્વ’ એટલે) લોઢાથી જડેલી અથવા અમુક પ્રકારના ઘાસથી વીંટલી (ભોગળ ઉગામી ઉભો રહ્યો.) ‘મૌર્વી’ એ કોઈ ઘાસની જાત છે, અથવા લોઢાની જાત છે. (તેની બનેલી ભોગળ ઉગામીને) ઉત્તમ પ્રકારે ઉભો રહ્યો. (તેઓ) ઘણા નજીક જશે તો (અનિરુદ્ધ તેઓના) પ્રાણ લેશે એમ જણાવવા ‘દંડ ધારણ કરનાર કાલની પેઠે’ એમ કહેલું છે. ‘હણવાની ઈચ્છાથી ઉભો રહ્યો’ શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) તે સ્વરૂપથી ભયાનક ન હતો. ૩૦.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

જિદ્ધક્ષયા તાન્પરિતઃ પ્રસર્પતઃ શુનો યથા સૂક્રયૂથપોડહરત્ ॥

તે હન્યમાના ભવનાદ્વિનિર્ગતા નિર્ભિન્નમૂર્ધોરુભુજાઃ પ્રદુદ્ધવુઃ ॥૩૧॥

જેમ વારાહના સમૂહનું રક્ષણ કરનાર કૂતરાંને દૂર હઠાડે તેમ તેણે પકડવાની ઈચ્છાથી ચારે તરફથી ઘસી આવતા તેઓને દૂર હઠાડ્યા. માર ખાતા તેઓ મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યા (અને) ભાંગેલા માથાં સાથળ અને ભુજાઓવાળા થઈ નાઠા. ૩૧.

આ (અનિરુદ્ધ)ને પકડવો જ જોઈએ, પરંતુ હણવો ન જોઈએ એવા વિચારથી તેઓ ચારે તરફથી ઘસી અવ્યા. પછી (અનિરુદ્ધે) પોતે પણ સર્વ તરફથી ઘસી આવતા તેઓને ‘અહરત્’ દૂર હઠાડ્યા, અથવા જેમ (વારાહ) નજીક જઈને કૂતરાંઓને દાંતોથી મારે છે તેમ ‘અહનત્’ માર્યા, પરંતુ કોઈથી પણ ગાંઠ્યો ગયો નહિ. દૂરથી જ તેઓના અવાજો (આવતા હતા), પરંતુ તેઓ સમીપ જઈ શકતા ન હતા. પછી જે થયું તે ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ‘સારી રીતે ભાંગેલા હતાં માથાં, સાથળ, અને ભુજાઓ જેઓની’ એ શબ્દથી માર સહન ન થવાનું કારણ કહેલું છે. તેથી વીખરાએલા હોવાથી આરંભમાં મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યા, પછી ત્યાં (બહાર) પણ ભાંગેલા (દેહના) અવયવોવાળા થઈ નાઠા. ૩૧.

તેઓ જતા રહ્યા ત્યારે, (બાણે) અલૌકિક પ્રકારથી તે (અનિરુદ્ધ)ને બાંધ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તં નાગપાશૈર્બલિનન્દનો બલી ધ્વન્તં સ્વસૈન્યં કુપિતો બબન્ધહ ॥

ઉષા ભૃશં શોકવિષાદવિહ્વાલા બદ્ધં નિશમ્યાશ્ચકલાશ્ચરૌદિષીત્ ॥૩૨॥

કોપેલા બલવાન બલિના પુત્રે પોતાના સૈન્યને હણતા તેને નાગના પાશોથી બાંધ્યો. (તેને) બંધાએલો સાંભળીને ઘણા શોક અને દુઃખથી પીડાએલી ઉષા આંખમાં આંસુ લાવી રડી. ૩૨.

(બાણ) બલિનો પુત્ર હોવાથી પિતાના વેરને લીધે તેણે (અનિરુદ્ધને) બાંધ્યો. નાગના પાશો (ભગવાનનો) અમુક અવતાર હોય ત્યારે ભગવાનનું પણ તેમ (બંધન) કરે છે, તો પછી તેમના અંશોનું (બંધન) કરે તેમાં કહેવું જ શું? તે (અનિરુદ્ધ)થી (બાણ) બલવાન હતો. દૈવી બલથી બંધન (કરવા)નું બીજું કારણ ‘પોતાના સૈન્યને હણતા’ વિશેષણથી કહેલું છે. જો (અનિરુદ્ધ સૈન્યને) હણે નહિ તો પછી (બાણ શું બન્યું) જાણવાની ઈચ્છા કરીને, ‘તેવું (લજ્જ) અયોગ્ય નથી’ એમ વિચારીને પોતાની મેળે અથવા મહાદેવને પૂછીને વિવાહની પેઠે (ઉષાના કાર્યનું)

અનુમોદન કરત. તેથી પોતાના સૈન્યને (તે) હણતો હોવાથી ‘(આ મારો) જમાઈ છે’ એવો નિશ્ચય કરીને (તેણે તેને) બાંધી જ લીધો, અને તે બંધન પણ (અનિરુદ્ધ અંતઃપુરથી) દૂર ગયો ત્યારે જ કર્યું, તે અર્થ^૧ ઉત્તરાર્ધથી કરે છે. તે (અનિરુદ્ધ)નું આશ્ચર્યકારક બંધન સાંભળીને, (તે પોતાનો) પતિ હોવામાં સંદેહ નહિ હોવાથી, આંખમાં આંસુવાળી થઈ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવતી, તે રડી. આથી (એમ કહેલું છે કે) તે (અનિરુદ્ધ) જાન ન હતો. ૩૨.

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવાદ ગીતા પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી
શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના વિવરણમાં ઓગણ સાંહીકમો
ઉત્તરાર્ધનો અધ્યાય તેરમો સંપૂર્ણ.

---

૧. (ઉપાએ તેને બંધાએલો) ‘સાંભળીને’ એમ કહેલું હોવાથી, તે દૂર ગયા પછી તેનું બંધન થયાનું કહેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

॥ अध्याय सांहीठमो ॥

आशासुरने हरीवीने भगवान् उषा-अनिरुद्धने द्वारका लाव्या

यतुर्दशे तु विजयः शिवादीनां निश्च्यते ॥

निरोधो राजसः पूर्णो भविष्यति यतः इवे ॥१॥

चौदमा (अध्याय)मां तो शिव विगेरे उपरनो विजय वर्णवेलो छे, जेने वीधे इव संबंधमां राजसनो निरोध पूर्ण थाय. का. १.

भक्तवत्सलता दृष्टान् निरोधः क्वचित् तथा ॥

अतोऽन्यनाशशुक्कापि भजनान्तरभाधिका ॥२॥

(भगवाननुं) भक्तो प्रति प्रेमाणपणुं जेवामां आव्युं, (परंतु) तेवा प्रकारे (करेल) निरोध जेवामां आव्यो नथी^१. कारण के बीज (देव)थी नाश थवानो भय^२ थाय, ते पणु भजननी अंदर विघ्न करनारो छे. का. २.

न बाधते हरिः क्वापि विरुद्धोऽपि कथं च न ॥

अखिलश्चत्वाय तु हरेरुपेक्षात्र निश्च्यते ॥३॥

(हरिथी) विरुद्ध थवा छतां पणु हरि कोठ पणु समये कोठ पणु प्रकारे दुःभ देता नथी^३. हरिनी बेदरकारी तो अलिं (तेमनुं) क्लेश विना कर्म करनारपणुं जणाय^४ ते माटे कलेवी छे. का. ३.

प्रद्युम्नवत्तु तस्यापि नयनेऽन्वेषणं न हि ॥

अत्रापि नारदः प्रोक्तः प्रमाणं चिन्तनाधिके ॥४॥

प्रद्युम्ननी पेठे ते(अनिरुद्ध)ने पणु लई जवामां आव्यो त्यारे तपास थई

१. भगवाननुं भक्त प्रति प्रेमाणपणुं सर्व स्थले जेवामां आवेल, परंतु भक्त माटे बीज देव साथे विरोध जेवामां आवेल नलोतो. (वे) 'निरोधः' पाठ छे. बीज देव उपर युद्धमां विजय भेणवी, भक्तनो निरोध करेल लोय तेवुं जेवामां आव्युं न लतुं, अेवो अर्थ वधारे योअ जणाय छे.

२. कारण के भगवानना भजनमां विघ्न करनारो बीज देवथी नाश थवानो भय 'पणु भक्तोने थाय' तेथी तेवो भय दूर करवा बीज देव उपरना विजयनुं अलिं वर्णन करवामां आवे छे. अेवो भाव छे. (वे)

३. 'नारदे कहुं ते पलेवां भगवाने (अनिरुद्धने छोडाववानी) प्रवृत्ति केम न करी !' अेवी शंका थाय तेथी आ कलेव छे. (वे)

४. 'त्यारे भगवाने भक्तोनी दरकार करी नलिं' अेवी शंका थाय, तेथी आ प्रयोजन जणुआवेवुं छे. (वे)

નહિ. (તેનું) અધિક ચિંતન થતાં અહિં પણ નારદને ભાળ આપનાર^૫ કહેલ છે. કા.૪.

સર્વભાવેન યુદ્ધાય જ્વરોપાખ્યાનમુચ્યતે ॥

તામસસ્તુ જ્વરોઽત્રૈવ સમુત્પન્નસ્તથોત્તમઃ ॥૫॥

સંપૂર્ણ રીતે યુદ્ધનું વર્ણન થાય તે માટે જ્વરનું ઉપાખ્યાન કહેલું છે. તામસ^૬ જ્વર તો^૭ અહિં જ ઉત્પન્ન થએલો. તેવી જ રીતે ઉત્તમ^૮ (જ્વર પણ થએલો). કા.૫.

શીતરોગૌ પૃથક્ પૂર્વમુત્પન્નૌ મિલિતૌ ન હિ ॥

અતો હિ ભગવાનત્ર મેલયામાસ સર્વથા ॥૬॥

શીત અને રોગ^૯ પહેલાં જુદા જુદા ઉત્પન્ન થએલા, ભેગા થએલા નહિ તેથી અહિં ભગવાને (તેમને) સર્વ પ્રકારે ભેગા કર્યા. કા.૬.

ગયા અધ્યાયના અંતે (અનિરુદ્ધનું) બંધન કહ્યું. એવી રીતે શોણિતપુરમાં વૃત્તાંત થતાં, દ્વારકાની કથા કહેવી જોઈએ, તેથી (તે કહેવાનાં) કારણ તરીકે પહેલાં કહેલી કથા નીચેના શ્લોકથી કહે છે :

શ્રીશુક કહે છે :

અપશ્યતાં ચાનિરુદ્ધં તદ્બન્ધૂનાં ચ ભારત ॥

ચત્વારો વાર્ષિકા માસા વ્યતીયુરનુશોચતામ્ ॥૧॥

હે ભારત ! અને અનિરુદ્ધને નહિ જોતાં તેના બંધુઓ શોક કરતા હતા તેટલામાં વળી વર્ષાઋતુના ચાર માસ વીત્યા. ૧.

‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (અનિરુદ્ધ દ્વારકાથી) કેવી રીતે ગયો તેના પ્રકારનું જ્ઞાન વિગેરેનો સમાવેશ કરેલો છે. અનિરુદ્ધ પણ જો છૂપાઈ જાય તો બધું વિપરીત થાય^૧, એવા વિચારથી તેના બંધુઓને અને ‘ચ’ ‘વળી’ શબ્દ હોવાથી બીજાઓને (પણ) શોક થયો. ‘હે ભારત !’ એ સંબોધન (પરિક્ષિતને) વિશ્વાસ રહે તે માટે કરેલું છે.

૫. (‘પ્રમાણમ્’ એટલે જ્ઞાન (પ્રમા) જેનાથી થાય તે) પ્રદ્યુમ્ન પેઠે અનિરુદ્ધની ભાળ આપનાર પણ નારદ હતા, એવો અર્થ છે. (લે)

૬. ‘તામસ’ એટલે શંકરની કલારૂપ. (લે)

૭. પ્રસિદ્ધ જ્વર પહેલાં જ ઉત્પન્ન થએલો, તેથી ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દથી તે આ સમયે ઉત્પન્ન થયો ન હતો એમ જણાવેલ છે. (લે)

૮. ‘ઉત્તમ’ એટલે વૈષ્ણવ જ્વર, એવો અર્થ છે. (લે)

૯. શીત અને ઉષ્ણ જ્વર પહેલાં ઉત્પન્ન થએલા. આ સમયે જ્વર શિવની કલારૂપ થયો, એવો ભેદ (કરેલો) છે. (લે) અહિં ‘શિતજ્વરૌ’ પાઠ પણ છે.

૧. મનના અધિદેવ (અનિરુદ્ધ)ને અસુરો પૂરી રાખે તો બધાનાં મન અસુરના સંબંધવાળા થાય, એવો અર્થ છે. (લે)

‘ચાર વર્ષાઋતુના માસો વીત્યા’ શબ્દોથી શાંત રહેવાનું કારણ કહેલું છે, કારણ કે વર્ષાઋતુમાં યુદ્ધ વિગેરે માટે જવાની (શાસ્ત્રની) મના છે. ‘શોક કરતા હતા’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેઓ તે(અનિરુદ્ધ)માં એકલામાં આસક્તિવાળા હતા. (તેનું) જ્ઞાન કરાવનારું ચિહ્ન^૨ પ્રસિદ્ધ નહિ હોવાથી, લૌકિક પ્રકારથી પ્રાપ્ત થયું નહિ, તેથી (તેની) શોધ કરવા છતાં તે મળ્યો નહિ. ૧.

તેથી નારદના વચનને લીધે, વૈષ્ણવોની પ્રસન્નતા^૧ થાય તે માટે તેઓએ યુદ્ધ માટે તૈયારી કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

નારદાત્તદુપાકાર્થ્ય વાર્તાં બદ્ધસ્ય કર્મ ચ ॥

પ્રયયુઃ શોણિતપુરં વૃષ્ણયઃ કૃષ્ણદેવતાઃ ॥૨॥

બંધાએલા (અનિરુદ્ધ)ની વાત અને કર્મ નારદ પાસેથી સાંભળીને, શ્રીકૃષ્ણ જેમના દેવ હતા તેવા વૃષ્ણિઓ શોણિતપુર ગયા. ૨.

અનિરુદ્ધનું વૃત્તાંત અને તેનું થએલું બંધન, ‘વાર્તા’ આરંભથી તેની વાત, બંધાએલાની વાત અને બાણની કન્યા સાથે રમણરૂપ કર્મ, ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી તેણે કરેલું યુદ્ધ સાંભળીને, પછી યુદ્ધ કરવા માટે તેઓ શોણિતપુર ગયા.

શોણિતપુરમાં મહાદેવ રહેતા હતા. તેથી ત્યાં જવાથી તેમની સાથે કજીઓ થવાનો સંભવ હોવાથી યાદવો ત્યાં કેમ ગયા? એવી શંકા થાય, તેથી ‘શ્રીકૃષ્ણ જેમના દેવ હતા તેવા’ એ વિશેષણ યોજેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ જ હતા દેવ જેમના તેવા (તેઓ હતા). આ (વિશેષણ)થી (યુદ્ધ કરવાની) શક્તિ પણ જણાવેલી છે. ૨.

તેઓનું લૌકિક સામર્થ્ય કહેવા માટે મોટાઓનાં નામ કહે છે :

પ્રદ્યુમ્નો યુયુધાનશ્ચ ગદઃ સામ્બોડથ સારણઃ ॥

નન્દોપનન્દભદ્રાદ્યા રામકૃષ્ણાનુવર્તિનઃ ॥૩॥

અક્ષૌહિણીભિર્દ્વાદશભિઃ સમેતા સર્વતો દિશમ્ ॥

રુરુધુર્બાણનગરં સમન્તાત્સાત્વતર્ષભાઃ ॥૪॥

બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણને અનુસરનારા પ્રદ્યુમ્ન અને સાત્યકિ, ગદ, સાંબ અને સારણ, નંદ, ઊપનંદ, ભદ્ર વિગેરે ઉત્તમ યાદવોએ બાર અક્ષૌહિણી સાથે મળી બાણના નગરને બધી દિશાઓથી સંપૂર્ણ રીતે ઘેરી લીધું. ૩-૪.

૨. ‘પ્રમાણમ્’ એટલે જ્ઞાન કરાવનાર, ભાણ કરાવનાર કાંઈ (સાધન) પ્રાપ્ત થયું નહિ, એવો અર્થ છે. (લે)

૧. વૈષ્ણવોને શોક થયાનું કહેલ તે (શોક) દૂર કરવા. તેથી જ ભગવાનની આજ્ઞાની પણ રાહ જોઈ નહિ. (લે)

(૧) પ્રદ્યુમ્ન (૨) 'યુયુધાનઃ' એટલે સાત્યકિ (૩) 'ગદ' બલભદ્રના ભાઈ. (૪) 'સાંબ' ભગવાનના પુત્ર. આ ચાર મહારથીઓને મુખ્ય ગણેલા છે. પછી 'અથ' 'અને' શબ્દથી જૂદા આરંભથી છૂટા (સામાન્ય યાદવો)ને ગણાવે છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી તેના સંબંધવાળા સારણ વિગેરે ભગવાનના ભાઈઓ કહેલા છે. તે પણ ચાર ગણાવેલા છે. એવી રીતે આઠ પ્રકારના મુખ્ય થએલા. જે મુખ્ય અને ગૌણ (યાદવો)ના, તે બધાએ બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણને અનુસરનારા હતા, પરંતુ ઉદ્ધત અથવા સ્વતંત્ર ન હતા. પૂરેપૂરી શક્તિ જણાય તે માટે (બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ) બંનેના નામ કહેલાં છે. તેઓનું સ્વાભાવિક બલ બાર અક્ષૌહિણી (સૈન્ય) સાથે ભળ્યું. 'સમેતાઃ' પરસ્પરની કડવાશ તજીને ભેગા થઈ તેઓએ બધી દિશાઓથી (શોણિતપુરને) ઘેરી લીધું. (તે શહેર) 'બાણનું નગર' એમ પ્રસિદ્ધ હતું. 'સંપૂર્ણ રીતે' (ઘેરી લીધું), એટલે કોઈ પણ સ્થલે સૈન્ય તૂટક થતું ન હતું. 'ઉત્તમ યાદવો' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે તેઓને કોઈ સ્થલે ભય (થતો) નહોતો. ૩-૪.

પહેલાં જ તે(બાણ)નો અપરાધ સાબિત થએલો હોવાથી, તેઓએ જતાં વેત સર્વ તરફથી વિનાશ કરવા માંડ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

ભજ્યમાનપુરોદ્યાન પ્રાકારાટ્ટાલગોપુરમ્ ॥

પ્રેક્ષમાણો રુષાવિષ્ણુસ્તુલ્યસૈન્યોઽભિનિર્યયૌ ॥૫॥

શહેરના મધ્ય ભાગો, બગીચા, કિલ્લો, કોઠા તથા દરવાજાઓ જેના ભંગાતા હતા તેવા નગરને જોઈને, ક્રોધ કરીને, સરખું સૈન્ય લઈ બાણ બહાર નીકળ્યો. ૫.

'પુરાણિ' જેમ મોટા નગરોની અંદર શહેરો હોય છે, તેવા શહેરના મધ્ય ભાગો; 'ઉદ્યાનમ્' બગીચાઓ, 'પ્રાકારઃ' કિલ્લો, 'અટ્ટાલાઃ' ઉંચી મેડીઓના ઉપરના ભાગો(કોઠા), 'ગોપુરમ્' શહેરનો દરવાજો, આ સર્વ ભંગાતા હતા જે નગરના, તેવા પ્રકારનું ભગવદીઓએ બનાવેલું પોતાનું નગર જોઈને, પોતાની વડાઈ જણાવવા માટે સરખું જ સૈન્ય લઈને બાણ નગરની બહાર નીકળ્યો; કારણ કે ઓછું સૈન્ય હોય તો પોતાની અપકીર્તિ થાય, અને વધારે સૈન્ય હોય તો યાદવો નાસી જાય તેવો વિચાર કરી, તેઓ તેમ ન કરે તે માટે સરખું જ સૈન્ય લઈ બહાર નીકળ્યો. ૫.

પછી તે (બાણ) મૂર્ખ છે એમ માની, શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં (યાદવોના) રક્ષણ કરનારા હોવાથી કોઈપણ (યાદવ) હણાશે નહિ એમ વિચારી, શિવ પોતે પણ આ (બાણ)ના સાહાય્ય કરનારા થયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

બાણાર્થ ભગવાન્રુદ્રઃ સસુતઃ પ્રમથૈર્વૃતઃ ॥

આરુહ્ય નન્દિવૃષભં યુયુધે રામકૃષ્ણયોઃ ॥૬॥

પુત્ર સહિત, પ્રમથોથી વીંટાએલા ભગવાન્ રુદ્ર નંદિ આખલા ઉપર બેસીને બાણ માટે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ૬.

(રુદ્ર) બનાવટી ન હતા એમ જણાવવા ‘ભગવાન્’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘રુદ્’ રોગને ‘દ્રાવયતિ’ ભગાડે તે ‘રુદ્ર’. ‘પુત્ર સહિત’ એટલે ‘કાર્તિક્ય સાથે’. તેથી બધાએ દેવો અહિં (તેમની) સાથે આવેલા છે એમ જાણવું, કારણ કે તે (કાર્તિક્ય) સેનાપતિ છે. ‘પ્રમથોથી વીંટાએલા’ વિશેષણથી પોતાના ભૂતગણોથી વીંટાએલા કહેવા છે. બાણ દૈત્ય હોવાથી દૈત્યો સ્વાભાવિક (રીતે તેની સાથે હતા). આથી એમ કહેવું છે કે એક બાજુએ સંવત્સરરૂપ કાલ સાથે ભગવાન્ હતા, (અને) બીજી બાજુએ બધાએ એટલે ઘણા અને નમાલા હતા. ‘નંદી આખલા ઉપર બેસીને’ એટલે પોતાના ઘરડા આખલા ઉપર બેસીને (રુદ્ર) જાણે કે નાટક ભજવતા હોય તેમ તે બે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કરતા હતા. વાસ્તવિક રીતે તો આ (શંકર) તે બેના જ છે. ૬.

પછી નીચેના બે શ્લોકોથી યુદ્ધનું વર્ણન કરે છે :

આસીત્સુતુમુલં યુદ્ધમદ્ભૂતં રોમહર્ષણમ્ ॥

કૃષ્ણશંકરયો રાજન્પ્રદ્યુમ્નગુહ્યોરપિ ॥૭॥

કુમ્ભાણ્ડકૂપકર્ણાભ્યાં બલેન સહ સંયુગઃ ॥

સામ્બસ્ય બાણપુત્રેણ બાણેન સહ સાત્યકેઃ ॥૮॥

હે રાજન્! શ્રીકૃષ્ણ અને શંકરનું, તેમ જ પ્રદ્યુમ્ન અને કાર્તિક્યનું ઘણું દાણ, અદ્ભુત, રુંવાડાં ઉભા કરનારું યુદ્ધ થયું. કુંભાંડ અને કૂપકર્ણને બલભદ્ર સાથે યુદ્ધ થયું. સાંબનું બાણના પુત્ર સાથે અને સાત્યકિનું બાણ સાથે (યુદ્ધ થયું). ૭-૮.

‘ઘણું દાણ’ એટલે ઘણું મોટું સદાએ શસ્ત્રના પ્રહારવાળું. ‘રુંવાડાં ઉભા કરનારું’ એટલે સાંભળતાં રોમાંચ થાય તેવું. ‘શ્રીકૃષ્ણ અને શંકરનું’ શબ્દોથી જુદા જુદા (યુદ્ધ કરનારા) કહે છે. ‘હે રાજન્!’ સંબોધનથી (એમ જણાવ્યું છે કે) કોઈક પ્રસંગે મોટા (પુરુષો) પણ યુદ્ધ કરે છે. ‘પ્રદ્યુમ્ન અને કાર્તિક્યનું’ એટલે બંનેના પુત્રોનું (યુદ્ધ થયું). ‘કુંભાંડ અને કૂપકર્ણ’ (અનુક્રમે) દૈત્ય અને સિદ્ધ હતા. (તે) બંનેને બલભદ્ર સાથે યુદ્ધ થયું. ‘સાંબને બાણના પુત્ર સાથે (યુદ્ધ થયું)’ ‘બાણનો પુત્ર’ એમ જ તે પ્રસિદ્ધ થએલો, પરંતુ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો ન હતો. બાણની સાથે મહારથી સાત્યકિને (યુદ્ધ થયું). ૭-૮.

પાંચ (યુદ્ધ કરનારાં) જોડકાં કહીને, તે યુદ્ધનું સર્વથી ઉત્તમપણું કહેવા માટે નીચેના શ્લોકથી એમ કહે છે કે બ્રહ્મા વિગેરેએ પણ આશ્ચર્યને લીધે તે જોયું :

બ્રહ્માદયઃ સુરાધીશા મુનયઃ સિદ્ધચારણાઃ ॥

ગન્ધર્વાપ્સરસો યક્ષા વિમાનૈર્દ્રુમાગમન્ ॥૯॥

બ્રહ્મા વિગેરે દેવોના અધિપતિઓ, મુનિઓ, સિદ્ધો અને ચારણો ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ (અને) યક્ષો વિમાનોમાં બેસી જોવા આવ્યા. ૯.

(૧) ‘દેવોના અધિપતિઓ’ એટલે ઈન્દ્ર વિગેરે (૨) સનક વિગેરે મુનિઓ (૩) કપિલ વિગેરે સિદ્ધો. આ ત્રણ પ્રકારના ઉત્તમ (જોનારા) કહ્યા. (૧) સિદ્ધો અને ચારણો (૨) ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ અને (૩) યક્ષો આ ત્રણ પ્રકારના હલકા (જોનારા) કહ્યા. એવી રીતે છ પ્રકારના કહેવામાં આવતાં, બધાએ કહેવાયા છે. યુદ્ધ (જોવા)માં ગરકાવ થતાં દેહનું ભાન ન રહે તો પણ પડી ન જવાય તે માટે ‘વિમાનમાં બેસીને’ આવવાનું કહેલું છે. ૯.

પછી નીચેના શ્લોકોથી સામસામા પક્ષવાળાને પ્રહાર કર્યાનું કહે છે :

શક્કરાનુચરાન્ શૌરિભૂતપ્રમથગુહ્યકાન્ ॥

ડાકિનીર્યાતુધાનાંશ્ચ વેતાલાન્સવિનાયકાન્ ॥૧૦॥

ભૂતમાતૃપિશાચાંશ્ચ કૂષ્માણ્ડાન્ બ્રહ્મરાક્ષસાન્ ॥

દ્રાવયામાસ તીક્ષ્ણાગ્રૈઃ શરૈઃ શાર્ઙ્ગચ્યુતૈર્ભૃશમ્ ॥૧૧॥

પૃથગ્વિધાનિ પ્રાયુક્ત પિનાક્યસ્ત્રાણિ શાર્ઙ્ગિણે ॥

પ્રત્યસ્ત્રૈઃ શમયામાસ શાર્ઙ્ગપાણિરવિસ્મિતઃ ॥૧૨॥

શૌરિએ શાંગ ધનુષ્યમાંથી છોડેલાં તીક્ષ્ણ અણીઓવાળા બાણોથી શંકરના અનુચર ભૂત, પ્રમથ અને ગુહ્યકોને, ડાકણો અને યાતુધાનોને, વિનાયકો સહિત વેતાલોને, પ્રેતો માતૃકાઓ અને પિશાચોને કૂષ્માંડો અને બ્રહ્મરાક્ષસોને ઘણા દૂર નસાડ્યા. પિનાકીએ જુદી જુદી જાતના અસ્ત્રો શાંગી ઉપર નાખ્યા. હાથમાં શાંગ ધારણ કરનારાએ વિસ્મય પામ્યા વિના સામા અસ્ત્રોથી (તે અસ્ત્રોને) શાંત કર્યા. ૧૦-૧૧-૧૨.

દેવો તો તેમના (ભગવાનના) જ (સેવકો) હતા, તેથી શંકરના અનુચરો જેમણે પહેલાં પ્રતિજ્ઞા કરેલી તેઓના ઉપર જ (ભગવાને) પ્રહાર કર્યા. ‘શૌરિ’ એમ (ભગવાનને) પિતાના નામથી ઓળખાવેલા છે. ભૂતો, પ્રમથો અને ગુહ્યકો એ ત્રણ, ડાકણો વિગેરે ત્રણ. ૧૦.

પ્રેતો, માતૃકાઓ અને પિશાચો, કૂષ્માંડો, બ્રહ્મરાક્ષસો અને વિનાયકો એવા બાર પ્રકારના (શંકરના અનુચરો) થયા. કાલે ગળેલા તે બધાએને એટલે શાંગમાંથી છોડેલાં તીક્ષ્ણ અણીઓવાળાં બાણોથી એટલે શક્તિવાળાં સાધનો વડે ઘણા દૂર

નસાડ્યા; તે (બાણો)ના પ્રહારોથી દુઃખી થએલા તેઓ નાસવા લાગ્યા. ૧૧.

પછી અનુચરો જતા રહ્યા ત્યારે પિનાકીએ પિનાક વડે જુદી જુદી જાતનાં અસ્ત્રો શાંગીં એટલે ભગવાન ઉપર નાખ્યાં. આરંભમાં સમાનપણું જણાવવા માટે બે ધનુષ્યો(નાં નામ) કહેલાં છે; પરંતુ ભગવાને તો તેમને નિષ્ફલ જ કર્યાં, પરંતુ નસાડ્યા નહિ એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. (યુદ્ધ) લૌકિક હતું એમ જણાવવા ‘હાથમાં શાંગ ધારણ કરનારા’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘વિસ્મય પામ્યા વિના’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાનનો) જય થવાં છતાં પણ (તેમને) ગર્વ થયો ન હતો. (આ) લૌકિક (કાર્ય)માં રોકાએલ હોવાપણું દર્શાવનારું (ચિહ્ન) છે. ૧૨.

નીચેના શ્લોકમાં (અસ્ત્રો) ખાસ પ્રકારથી (નામ દઈને) કહે છે :

બ્રહ્માસ્ત્રસ્ય ચ બ્રહ્માસ્ત્રં વાયવ્યસ્ય ચ પાર્વતમ્ ॥

આગ્નેયસ્ય ચ પાર્જન્યં નૈજં પાશુપતસ્ય ચ ॥૧૩॥

અને બ્રહ્માસ્ત્રને બ્રહ્માસ્ત્રથી, અને વાયવ્યને પાર્વતથી, અને આગ્નેયને પાર્જન્યથી અને પાશુપતને પોતાનાથી (શાંત કર્યાં). ૧૩.

‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી બ્રહ્માસ્ત્રના બધાએ પ્રકારો કહેલા છે. અહિં^૧ પહેલા (કહેલા)નાં કરતાં પાછળ (કહેલું) વધારે બલવાળું છે એમ નથી, પરંતુ અસ્ત્રનું જ્ઞાન અને (તેને યોજવાનું) બલ ઉપયોગનાં હોવાથી લૌકિક (યુદ્ધ)માં પણ ભગવાનની જ સરસાઈ કહેલી છે. ‘અને વાયવ્યને’ એ વિષયમાં પણ તેમ જ છે. પાર્વત અસ્ત્ર જ તે (વાયવ્ય)ને શાંત કરનારું છે, કારણ કે વાયુને બીજો વાયુ રોકતો નથી. ‘અને આગ્નેયને પાર્જન્યથી શાંત કર્યું’ કારણ કે જલથી જ અગ્નિ શાંત થાય છે. છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયવાળા અસ્ત્રને શાંત કરવા માટે પહેલી વિભક્તિના પ્રત્યયવાળું અસ્ત્ર યોજ્યું, એવી (વાક્યની) યોજના છે. ‘જુદી જુદી જાતનાં (અસ્ત્રો) નાખ્યાં’ (શ્લોક ૧૨) એમ કહ્યું ત્યાંથી જ (વાક્યની યોજના) ચાલુ છે. પાશુપતને શાંત કરવા માટે પોતાનું એટલે નારાયણ અસ્ત્ર નાખ્યું એમ કહેલું છે, કારણ કે અંધકારને રોકનારો સૂર્ય જણાએલો જ છે, તેવી જ રીતે તમો ગુણને રોકનારો સત્વગુણ છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી વચલાં (વચ્ચે યોજેલાં) અસ્ત્રો પણ જણાવેલાં છે. ૧૩.

મોહયિત્વા તુ ગિરિશં જૃમ્ભાસ્ત્રેણ જૃમ્ભિતમ્ ॥

બાણસ્ય પૂતનાં શૌરિર્જઘાનાસિગદેષુભિઃ ॥૧૪॥

જૃમ્ભાસ્ત્રથી બગાસાં ખાતા ગિરિશને તો મોહ પમાડીને શૌરિએ બાણના સૈન્યને તલવાર, ગદા અને બાણોથી હણવા માંડ્યું. ૧૪.

૧. ‘અહિં’ એટલે બ્રહ્માસ્ત્રના સંબંધમાં.

પછી ખૂટી ગએલાં અસ્ત્રવાળા (શંકર)ને જૃંભાસ્ત્રથી મોહ પમાડ્યા. ‘જૃંભણ’ નામનો ગણ ત્રીજા (સ્કંધ)માં કહેલો છે, તે દેવતા હતો જેનો તેવું તે અસ્ત્ર હતું. ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (શંકરને) મોહ ન થાય તેમ ન હતું. તેનું કારણ ‘ગિરિશ’ એ નામથી કહેલું છે. પર્વતોમાં જ ઘણો મોહ રહેલો છે. ‘બગાસાં ખાતા’ વિશેષણથી દેવતા (જૃંભણ)નો પ્રભાવ દર્શાવેલો છે. તેમ ન હોય તો, અલૌકિક પ્રકારથી મોહ (કર્્યાનું) સંભવે. પછી મોહને લીધે મહાદેવ (યુદ્ધમાંથી) પાછા ફરતાં, અથવા શાંત રહેતાં, અથવા શયન કરતાં અથવા (યુદ્ધથી) વિસ્ત્રધ થતાં, પછી બાણના સૈન્યને શૌરિએ (અનુક્રમે) (૧) સંપૂર્ણ રીતે કાપી નાખનાર, (૨) મારી નાખનાર અને (૩) થોડું કાપનાર (૧) તલવાર (૨) ગદા અને (૩) બાણોથી લૌકિક પ્રકારે હણવા માંડ્યું. ૧૪.

એ પ્રમાણે ભગવાનનું યુદ્ધ કહીને, પછી નીચેના શ્લોકથી આરંભી બીજાઓના તેવાં (યુદ્ધ) કહે છે :

સ્કન્દઃ પ્રદ્યુમ્નબાણૌઘૈરર્ધમાનઃ સમન્તતઃ ॥

અસૃજ્વિમુચ્ચન્ ગાત્રેભ્યઃ શિખિનાપાકમદ્રણાત્ ॥૧૫॥

પ્રદ્યુમ્નના બાણોના સમૂહોથી ચારે તરફથી પીડાતો કાર્તિકેય અંગોમાંથી લોહી વહેવરાવતો મોર વડે સંગ્રામમાંથી નાઠો. ૧૫.

બાણોના સમૂહોથી લોહી વહેરાવતો મૂર્છા પામેલ હોય તેમ મોરરૂપ સાધનને લીધે સંગ્રામમાંથી નાઠો. મોર તેને લઈને નાસી ગયો, એવો અર્થ છે. ૧૫.

બલભદ્રે તો વિચાર ન કરતાં મારી જ નાખ્યા, એમ કહે છે :

કુમ્ભાણ્ઠઃ કૂપકર્ણશ્ચ પેતતુર્મુશલાર્દિતૌ ॥

દુદ્ધવુસ્તદનીકાનિ હતનાથાનિ સર્વતઃ ॥૧૬॥

કુંભાંડ અને કૂપકર્ણ મુશલથી પીડાએલા પડ્યા. જેમના નાથ હણાએલા હતા તેવાં તેમનાં સૈન્યો સર્વ તરફથી નાઠાં. ૧૬.

મુશલથી પીડાએલા, બે કટકા થઈ ગએલા, એકવારના પ્રહારથી જ જેમના ઉપરનો અને મધ્યનો ભાગ જૂદા પડી ગએલા તેવા ભૂમિ ઉપર પડ્યા એટલે મરી જ ગયા. ઉત્તરાર્ધથી તે અર્થ સ્પષ્ટ જણાવે છે. તેમનાં સૈન્યો-કારણ કે તે બે સેના-પતિઓ હતા-જેમના હાથ હણાએલા હતા તેવાં થયાં. ‘સર્વ તરફથી’ શબ્દથી એવો ગભરાટ જણાવેલો છે કે કેટલાક ભ્રમને લીધે ભગવાનના સૈન્યમાં પણ ગયા. ૧૬.

એવી રીતે તે બે નો વધ થતાં બાણ પોતે આવ્યો, એમ કહે છે :

વિશીર્ષમાણં સ્વબલં દષ્ટ્વા બાણોડત્યમર્ષણઃ ॥

કૃષ્ણમભ્યદ્રવત્સંખ્યે રથી હિત્વૈવ સાત્યકિમ્ ॥૧૭॥

પોતાનાં સૈન્યને વીખરાઈ જતું જોઈને, ક્રોધ કરેલ બાણ યુદ્ધમાં સાત્યકિને મૂકી દઈને જ રથમાં બેસી શ્રીકૃષ્ણ સામે ધસી આવ્યો. ૧૭.

‘સામાન્ય યુદ્ધને મૂકી ખાસ પ્રકારે યુદ્ધ કેમ કરે છે’ એમ વિચારી (બાણે) ક્રોધ કર્યો. પછી સાત્યકિને મૂકી દઈને જ તે શ્રીકૃષ્ણ સામે ધસી આવ્યો. અહિં મૂકી દેવું એટલે ‘હું તારી સાથે યુદ્ધ કરીશ નહિ’ એમ (જણાવવું). તેમ (બાણ) ન કરે, તો તે (સાત્યકિ) (તેને) રોકી રાખે. ‘હું અલૌકિક પ્રકાર(નું) યુદ્ધ દેખાડીશ’ એવા વિચારથી (બાણે) લૌકિક (યુદ્ધ)નો ત્યાગ કર્યો. ૧૭.

તે(બાણ)નો તે (અલૌકિક યુદ્ધનો) પ્રકાર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

ધનંધ્યાકૃષ્ય યુગપદ્બાણઃ પચ્ચશતાનિ વૈ ॥

એકૈકસ્મિન્શરૌ ક્ષૌ ક્ષૌ સંદધે રણદુર્મદઃ ॥૧૮॥

સંગ્રામમાં દુષ્ટ મદવાળા બાણે એક સાથે પાંચસો ધનુષ્યો ખેંચીને એક એક (ધનુષ્ય)માં બબે બાણ સાંધ્યાં. ૧૮.

સાધનો(બાહુઓ^૩) ઘણાં હોવા છતાં બાણનું કાર્ય એક જ હતું, એમ તેની બાણ સાંધવાની ઝડપની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે. ‘ખેંચીને’ એટલે ધનુષ્યની પરીક્ષા કરીને, એક એક ધનુષ્યમાં એક હાથથી બબે બાણો તેણે સાંધ્યાં, ત્યારે એક સમયે એક હજાર બાણ થયાં.

‘એવી રીતે એક જ સમયે એ પ્રમાણે તેણે ઘણાં સાધન(બાણ) ફેંકવાનું કેમ કર્યું?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સંગ્રામમાં દુષ્ટ મદવાળા’ વિશેષણ યોજેલું છે. સંગ્રામમાં દુષ્ટ હતો મદ જેનો તેવો (તે હતો), કારણ કે મદવાળો (ગાંડો) સંબંધવાળું (કાર્ય) કરતો નથી. (આ તો) ઘણો જ દુષ્ટ મદવાળો હતો. ૧૮.

થોડાથી જ ભગવાને તે બધાં નિષ્ફલ કર્યાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તાનિ ચિચ્છેદ ભગવાન્ધનૂષિ યુગપદ્દરિઃ ॥

સારથિં રથમશ્વાંશ્ચ હત્વા શઙ્ખમપૂરયત્ ॥૧૯॥

ભગવાનુ હરિએ તે ધનુષ્યોને એક સાથે કાપી નાખ્યાં, અને સારથિ રથ અને અશ્વોનો નાશ કરી, શંખ વગાડ્યો. ૧૯.

એક સાથે એક બાણથી કમલિનીના એકસો પાંદડાંને વીંધે તેમ બધાંએ ધનુષ્યોને ભગવાને કાપી નાખ્યાં, પછી સારથિ, રથ અને અશ્વોનો નાશ કર્યો. તેથી ભગવાનનાં બાણનું કાર્ય માત્ર પ્રહાર કરવાનું જ ન હતું, પરંતુ તેણે નાશ કર્યો. ત્યાર પછી પણ બાણને યુદ્ધથી નહિ અટકતો જોઈને, ‘જેનો અવાજ દાનવોના મદનો

હરનારો છે' એ વાક્ય પ્રમાણે તેના અંતઃકરણમાં ભય ઉત્પન્ન કરવા ભગવાને શંખ વગાડ્યો. પછી ભય પામેલો, નાસી જવાની પણ શક્તિ વિનાનો બાણ લજ્જાને લીધે શત્રુને પોતાની પીઠ નહિ દેખાડતાં, (હતો) તેમ જ ઉભો રહ્યો. ૧૯.

તન્માતા કોટરા નામ નગ્ના મુક્તશિરોરુહા ॥

પુરોડવતસ્થે કૃષ્ણસ્ય કૃષ્ણસ્ય પુત્રપ્રાણરિરક્ષયા ॥૨૦॥

તેની કોટરા નામની માતા પુત્રના પ્રાણનું રક્ષણ કરવાની ઈચ્છાથી નન્ન થઈ વાળ છૂટા મૂકી શ્રીકૃષ્ણની આગળ ઉભી રહી. ૨૦.

પછી જ્યારે તે (બાણ) મહાદેવનો ગણ થયો, ત્યારે પાર્વતીની અંશરૂપ (સ્ત્રી) તેની ધર્મની માતા થઈ. તે ધાવમાતાથી અને ધર્મમાતાથી જૂદા પ્રકારની ગણમાતા જેવી હતી. પછી 'કોટરા' નામવાળી તે પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થએલી (હોવાથી), અથવા તે(પાર્વતી)ના અંશરૂપ હોવાથી કોઈવાર 'પાર્વતી' કહેવાતી, માતૃગણમાં ગણાએલ 'કોટરા, રેવતી, જ્યેષ્ઠા' (૧૦।૬।૨૮) શ્લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ થએલી પુત્રના પ્રાણનું રક્ષણ કરવાની ઈચ્છાથી નન્ન થઈ વાળ છૂટા મૂકી શ્રીકૃષ્ણની આગળ ઉભી રહી. આથી તે(બાણ)ને દેવની સાહાય્ય હતી એમ જણાવેલું છે, અને (તેની) ધર્મમાં શ્રદ્ધા કહેલી છે. આથી આ ગણમાતા હતી એમ કહેલું હોવાથી, (તેને) ખરેખર જન્મ આપનારી જે અશના અથવા જે તે (બલિ)ની પત્ની વિંધ્યાવલિ હતાં તે બંને આ ન હોવાનું જણાવેલું છે. ૨૦.

તેણે તેમ કરવાથી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તતસ્તિર્યંદ્રમુખો નગ્નામનિરીક્ષન્ગદાગ્રજઃ ॥

બાણશ્ચ તાવદ્વિરથસ્થિન્નધન્વાવિશત્પુરમ્ ॥૨૧॥

પછી નન્ન (સ્ત્રી)ને નહિ જોતાં ગદાગ્રજે આડું મુખ કર્યું, અને તેટલામાં રથ વિનાના થએલા અને કપાએલા ધનુષ્યવાળા બાણે શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૧.

'નન્ન સ્ત્રી, પ્રકટ સ્તનવાળીને (જોવી નહિ)' એવી શાસ્ત્રની મના હોવાથી, (તેને) નહિ જોતાં (ભગવાને) આડું મુખ કર્યું. વળી^૧ (ભગવાન્) ગદાગ્રજ હતા. પછી ભગવાન્ (યુદ્ધથી) આડું જોતાં બાણે પણ પાછું મુખ કરીને શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. પગપાળો નાસી ગયો. તે રથ વિનાનો અને કપાએલા ધનુષ્યવાળો હતો. 'ચ' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) તેના સેવકો બધાએ જતા રહ્યા. ૨૧.

૧. શાસ્ત્રમાં (નન્ન સ્ત્રીને જોવાની) મના હોવાથી ભગવાને આડું જોયું, અને ભગવાન્ ગદના મોટા ભાઈ હોવાથી તેમણે આડું જોયું એમ (કારણોનો) સરવાળો થાય છે. ભગવાન્ ગદના મોટા ભાઈ હોવાથી ઉદ્ભવના કારણરૂપ છે. નન્ન સ્ત્રીનું દર્શન તો અમંગલ હોઈ ઉદ્ભવથી વિરુદ્ધ છે. (લે)

એવી રીતે પહેલા યુદ્ધનું વર્ણન કરીને, ભગવાન્ અને શંકરનાં બીજાં^૧ રાજસ યુદ્ધ માટે નીચેના શ્લોકથી પ્રસ્તાવના કહે છે :

વિદ્રાવિતે ભૂતગણે જ્વરસ્તુ ત્રિશિરાશ્ચિપાત્ ॥

અભ્યપદ્યત દાશાર્હ દહન્નિવ દિશો દશ ॥૨૨॥

ભૂતોનો ગણ નાસી જતાં, ત્રણ માથાંવાળો અને ત્રણ પગવાળો તાવ તો જાણે કે દશ દિશાઓને બાળતો હોય તેમ શરણે આવેલનું રક્ષણ કરનાર પાસે આવ્યો. ૨૨.

જ્યારે ભગવાને આડું જોયું, તે જ સમયે (ભગવાને યુદ્ધની) તે સ્થિતિનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી મહાદેવ પણ મોહમાંથી જાગ્યા. પછી (મહાદેવને) પોતાનું વિસ્મરણ થએલ તેથી (પોતાનાં યુદ્ધનાં) સાધન બનેલા અને સેવક બનેલા ભૂતો નાસી ગએલા તે જોઈને, તેમણે વૈદિક પ્રકારથી પોતાના આધ્યાત્મિક રૂપવાળો સ્ફ જ્વર ઉત્પન્ન કર્યો એમ કહે છે. ‘સ્ફ પશુનો નાશ કરે’ એ મંત્રમાં સ્ફને જ્વર કહેલ છે. ‘તેના પશુઓ સ્ફને ગમતા નથી’ એ મંત્રમાં પણ (સ્ફને જ્વર કહેલ છે). વૈદિક માર્ગથી પણ ભગવાન્ સાથે યુદ્ધ કરવું જોઈએ, તેથી (તેવાં યુદ્ધ માટે) પ્રવૃત્તિ કરવા^૨ ‘ભૂતોનો ગણ નાસી જતાં (તાવ આવ્યો)’ એમ (કહેલું છે). તેથી જ અહિં તાવની ઉત્પત્તિ કહેલી નથી, કારણ કે (પોતાનાં) જૂદાં રૂપથી સ્ફ જ તાવ થએલ છે. ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દથી (સ્ફ સિવાયનો) બીજો તાવ આવેલ ન હતો એમ કહેલું છે; અને તે (સ્ફ જ્વર) ત્રણ માથાંવાળો અને ત્રણ પગવાળો હતો. ‘દાશાર્હ’ શરણે આવેલનું રક્ષણ કરવામાં ઉત્તમ (ભગવાન્ જે) કોટરાના હિત માટે (યુદ્ધથી) આડું જોઈ ગયા હતા, તેમની પાસે તે આવ્યો. ‘જાણે કે દશ દિશાઓને બાળતો હોય તેમ’ શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે પોતાનું સામર્થ્ય પ્રકટ કરતો જ તે આવ્યો. ૨૨.

ભગવાન્ સર્વરૂપવાળા હોવા છતાં તે સમયે તેમણે સ્ફ જ્વરને અટકાવનાર કર્મરૂપ^૧નો ત્યાગ કરીને, જૂદા પ્રકારથી પહેલાં ઉત્પન્ન થએલાં શીત અને તાવ^૨ને ભેગા કરીને (સ્ફ જ્વર સામે યુદ્ધ કરવા) મોકલ્યા એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :

૧. ‘બીજું યુદ્ધ’ એટલે બીજાં રૂપથી (કરવાનું) યુદ્ધ. (લે)

૨. ભૂતના ગણો હોય તે પ્રદેશમાં વૈદિક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૧. ‘તેના પશુઓ સ્ફને ગમતા નથી’ એવી શ્રુતિ ગયા શ્લોક પરનાં સુબોધિનીજીમાં કહી તે શ્રુતિમાં જ્વરને અટકાવનારું કર્મ કહેલું છે. (લે)

૨. પહેલું રૂપ શીત, અને પછીનું રૂપ વેદમાં ‘રૂ’ શબ્દથી જણાવેલો જ્વર, તે બંનેને ભેગા કરીને. એવો અર્થ છે. (લે)

अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा व्यसृज्ज्वरम् ॥

मालेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वरावुभौ ॥२३॥

पછી નારાયણ દેવે તેને જોઈને (પોતાના) જ્વરને મોકલ્યો. માલેશ્વર અને વૈષ્ણવ બંને જ્વરોએ યુદ્ધ કર્યું. ૨૩.

‘તેને’ એટલે તે જ્વરરૂપવાળા મહાદેવને જોઈને (દેવે પોતાના જ્વરને મોકલ્યો). ‘હે અગ્નિ! તારાં જે ઘોર રૂપો છે ક્ષુધા અને તૃષ્ણા, અસ્તુ અને ક્વાનાહુતિ, અશના અને પિપાસા, સેદિ અને અમતિ. હે અગ્નિ! આ તારાં ઘોર રૂપો છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે તે સ્ફ્ર જ્વર આઠ મૂર્તિવાળા શિવની કલારૂપ હતો. ‘જે અમારો દ્વેષ કરે છે અને અમે જેનો દ્વેષ કરીએ છીએ તેની પાસે તું તે (રૂપો) વડે જા’. એ શ્રુતિને લીધે, સ્ફ્ર પ્રેરેલાં તે રૂપો ભેગાં થઈને જ્વરપણું પ્રાપ્ત કરી ભગવાનું સમીપ આવ્યાં. પછી ‘નારાયણ જ પુરુષ છે’ શ્રુતિ પ્રમાણે નારાયણ દેવ યજ્ઞરૂપ પુરુષ હોવાથી, તેમણે વૃત્રમાંથી જેમ અગ્નિ અને સોમને બહાર કાઢે તેમ તે(સ્ફ્ર જ્વર)માંથી દેવતારૂપ અગ્નિને બહાર કાઢવા માટે (પોતાના) જ્વરને મોકલ્યો. ‘ઈન્દ્રે આત્મામાંથી શીત અને જ્વરને ઉત્પન્ન કર્યા’ એ શ્રુતિમાં પણ એમ (કહેલું છે કે) આત્મા એટલે યજ્ઞરૂપ ભગવાને જ તે(ઈન્દ્ર)ની પ્રાર્થનાથી જ શીત અને જ્વરને ઉત્પન્ન કર્યા. પછી બે જ્વરોનું પરસ્પર યુદ્ધ થયું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ‘બંને’ એટલે પ્રસિદ્ધ જ્વરોએ, જેમ વિષ્ણુ અને શિવે પહેલાં (પહેલું) યુદ્ધ કરેલું, તેમના સેવકો (જ્વરો)એ પણ કર્યું, એવો (અર્થ) છે. ૨૩.

માલેશ્વર: સમાકન્દદન્વૈષ્ણવેન બલાર્દિત: ॥

અલબ્ધ્વા ભયમન્યત્ર ભીતો માલેશ્વરો જ્વર: ॥

શરણાર્થી હૃષીકેશં તુષ્ટાવ પ્રયતાઞ્જલિ: ॥૨૪॥

વૈષ્ણવ (જ્વર)ના બલથી પીડાએલા માલેશ્વર (જ્વર) રડવા લાગ્યો. બીજે કોઈ સ્થલે અભય પ્રાપ્ત નહિ થતાં ભય પામેલા શરણ ઈચ્છતા માલેશ્વર જ્વરે બે હાથ જોડી હૃષીકેશની સ્તુતિ કરી. ૨૪.

બંને જ્વરો હોવાથી, (તેઓનું) યુદ્ધ સમાન થતું, છતાં પણ દેવતાનું જ પ્રાબલ્ય હોવાથી માલેશ્વર (જ્વરે) વૈષ્ણવ (જ્વર)ના બલથી પીડાઈ સારી રીતે રાડો પાડી, એટલે રડવા લાગ્યો. તામસ સ્ફ્રની પ્રકૃતિવાળો હોવાથી (તે)જ પીડા થતાં રડે છે, બીજો રડતો નથી. રડવા છતાં પણ તે પીડા મટી નહિ ત્યારે વૈષ્ણવ (જ્વર)થી ભય પામીને, પોતાનું મૂલરૂપ (શંકર) પહેલાં જ પરાજિત થએલું (એમ) વિચારીને, શરણની ઈચ્છા રાખતો હૃષીકેશને જ શરણ ગયો, (પોતાનો) અંગીકાર કરે તે માટે

(તેમની) સ્તુતિ કરી. ‘હૃષીકેશ’ નામથી (એમ કહેલું છે કે) ભગવાને (તેને) તેવી જ પ્રેરણા કરેલી. વળી બીજે કોઈ સ્થલે અભય પ્રાપ્ત નહિ થતાં, પહેલાં થએલું દુઃખ સંભારીને તે ભય પામ્યો, (ભગવાન) અંગીકાર કરે તે માટે શરણની ઈચ્છા કરી. આથી એમ કહેલું છે કે (તેનું) અંતઃકરણ તેમના(ભગવાન)માં આસક્ત હતું. ‘બે હાથ જોડી’ શબ્દથી નમ્રપણારૂપ કાયાની ક્રિયા કહેલી છે. ૨૪.

નીચેના ચાર શ્લોકોથી તે માહેશ્વર જ્વરની સ્તુતિ કહે છે :

સ્વરૂપબલકાર્યાણિ જ્ઞાનતો મમ સર્વથા ॥

રક્ષાત્વયૈવ કર્તવ્યેત્યેવંરૂપાસ્તુતિઃ કૃતા ॥૭॥

(આપનાં) સ્વરૂપ બલ અને કાર્યને જાણનારની મારી રક્ષા આપે જ કરવાની છે, એવી એ પ્રકારની સ્તુતિ (તેણે) કરેલી છે. કા.૭.

તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી સ્વરૂપ વર્ણવીને નમન કરે છે :

જ્વર કહે છે :

નમામિ ત્વાનન્તશક્તિં પરેશં સર્વાત્માનં કેવલં જ્ઞમિમાત્રમ્ ॥

વિશ્વોત્પત્તિસ્થાનસંરોધહેતું યત્તદ્બ્રહ્મ બ્રહ્મવિહ્વં પ્રશાન્તમ્ ॥૨૫॥

અનંત શક્તિઓવાળા, મોટાઓને વશ રાખનાર, સર્વના આત્મા, પ્રકૃતિના સંબંધ વિનાના, જ્ઞાનરૂપ, વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયના કારણરૂપ, જે તે બ્રહ્મ, બ્રહ્મના ચિહ્નવાળા, ઘણા શાંત આપને હું નમન કરું છું. ૨૫.

‘શાસ્ત્રથી સિદ્ધ થતું ભગવાનનું સ્વરૂપ જે જોવામાં આવે છે તે (સ્વરૂપ)થી જૂદું હશે’ એવી શંકા દૂર કરવા, અને ‘આ (શ્રીકૃષ્ણ) જ તે (સ્વરૂપ) છે’ એમ કહેવા, ‘આપ’ એમ કહેલું છે.

‘આ આઠ મૂર્તિવાળા(શંકર)નો સર્વનો સંહાર કરનારી શક્તિરૂપ જ્વર બીજાની સ્તુતિ શા માટે કરે ? એવી શંકા થાય, તેથી ‘અનંત શક્તિઓવાળા’ એટલે ‘અનંત શક્તિઓ છે જેમની’ એ વિશેષણથી તેમનું (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય કહેલું છે.

‘કાલ વિગેરે અથવા બ્રહ્મા વિગેરેની સાહાય્ય પ્રાપ્ત થતાં (જ્વરનું) રક્ષણ થશે, તેથી બલવાન(જ્વર)ને શત્રુના શરણે જવાનું શું પ્રયોજન (હોય) ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મોટાઓને વશ રાખનાર’ એટલે ‘બ્રહ્મા વિગેરેને પણ વશ રાખનાર’ એવું વિશેષણ યોજેલું છે. ‘છતાં પણ મરણ સારું, પરંતુ શત્રુને શરણ જવું (સારું) નહિ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સર્વના આત્મા’ શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તે (ભગવાન) સર્વના આત્મા છે, પરંતુ શત્રુ નથી. આ (શબ્દ)થી (ભગવાનમાં) પક્ષપાત અને ફૂરતા નથી એમ કહેલ હોવા છતાં પણ, ‘સર્વના આત્મા હોય તેમનો પણ પ્રકૃતિનાં

સંબંધને લીધે^૧ સ્વભાવ બદલાય’ એવી શંકા કરીને, ‘પ્રકૃતિના સંબંધ વિનાના’ વિશેષણથી તેમ થતું નથી એમ કહે છે. જીવની પેઠે (ભગવાન્) પ્રકૃતિ વિગેરેના સંબંધવાળા નથી.

‘જે દેખાતું હોય તે કામવાળું હોવાથી પ્રકૃતિના સંબંધ વિનાનું કેમ હોઈ શકે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જ્ઞાનરૂપ’ શબ્દ યોજેલ છે. તે (જ્વર) એમ માને છે કે ભગવાન્ ચિદ્રૂપ જ પ્રકટ થએલા છે; અથવા ઔદુલોમિની પેઠે અથવા સાંખ્યની પેઠે આત્માને માત્ર ચૈતન્યરૂપ માને છે. બંનેનો^૨ ભેદ જીવપણાં^૩ અને બ્રહ્મપણાંથી^૪ થએલો છે. બધાએ દૈત્યના અંશવાળાઓ અને તેમના પક્ષપાતીઓ (ભગવાન્) જ્ઞાનરૂપ જ છે એવા મતવાળા હોય છે. તેઓ પૈકી કેટલાકના મત પ્રમાણે ભગવાન્ જગતના કર્તા નથી, પરંતુ પ્રકૃતિ વિગેરે (જગતના બનાવનાર) છે, તેથી તેઓનો પક્ષ (જ્ઞાનરૂપ શબ્દથી) લીધેલો ગણાય^૫, એવી શંકા થાય, તેથી ‘વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયના કારણરૂપ’ શબ્દથી તે મતને ખોટો ઠરાવે છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયના કારણ આપ જ છો. ચિંતામણિ વિગેરેના સંબંધમાં જોવામાં આવેલું છે કે વિકાર વિનાના એકલા(પદાર્થ)માંથી સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જ્ઞાનરૂપ પણ શ્રુતિમાં જગતના કારણ તરીકે પ્રસિદ્ધ હોવાથી, આ જ્વર તેને પણ (જગતનું) કારણ માને છે. તેથી^૬ આ વિષયમાં તે (જ્ઞાનરૂપ) અલૌકિક કર્તા છે એવું પ્રમાણ ‘જે તે’ એટલે ‘લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ’ શબ્દથી કહે છે. જે લોકમાં (જગતના કારણ તરીકે) પ્રસિદ્ધ છે તે વેદમાં પણ (તેવું) પ્રસિદ્ધ છે, એવો (અર્થ છે).

‘શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં (તેવા પ્રકારની) પ્રસિદ્ધિ લોક અને વેદમાં કોઈ સ્થલે જોવામાં આવી નથી, કારણ કે તેવા પ્રકારનો શબ્દ જાણવામાં આવ્યો નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘બ્રહ્મ’ શબ્દ યોજેલો છે. આપ જ બ્રહ્મ છો. ‘મારા સંબંધી વ્યવહાર થતો હોવાથી હું બ્રહ્મ કેવી રીતે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘બ્રહ્મના ચિહ્નવાળા’ વિશેષણ યોજેલું છે, કારણ કે જગતના કર્તા હોવાપણું, તેને નભાવનાર હોવાપણું,

૧. ભગવાન્ સ્વરૂપથી કોઈનો પક્ષપાત કરતા નથી અને કૂરતા દર્શાવતા નથી, છતાં પણ પ્રકૃતિનાં સંબંધને લીધે તેવું કરે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. જીવ અને ભગવાન્ બંનેમાં જ્ઞાનરૂપ સમાન હોવા છતાં, જીવપણાં અને બ્રહ્મપણાંથી તેમનામાં ભેદ થાય છે. (લે)

૩. ‘જીવપણું’ એટલે અંશ હોવાપણું. (લે)

૪. ‘બ્રહ્મપણું’ એટલે સર્વ સ્થલે રહેનાર હોવાપણું. (લે)

૫. ‘તેઓનો પક્ષ લીધેલો ગણાય’ એટલે તેઓના મતનો આશ્રય થાય. (લે)

૬. ‘તેથી જ’ એટલે ‘તર્કથી જ્ઞાન થતું નહિ હોવાથી જ’. (લે)

સેતુ હોવાપણું, આધાર હોવાપણું વિગેરે તે(બ્રહ્મા)નાં ચિહ્નો છે, તે જ અહિં (આપમાં) છે. આ વિષયનું પણ પ્રમાણ ‘ઘણા શાંત’ વિશેષણથી કહેલું છે. ઘણી જ શાંતિ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થએલી છે. તેમ (ઘણી શાંતિ) ન હોય, તો સ્વતંત્ર શક્તિવાળા (ભગવાન) હું વિગેરેની દરકાર શા માટે કરે ? ‘ઘણા શાંત’ હોવાથી બ્રહ્મના ધર્મો જણાય છે, અને (તે) ધર્મોથી બ્રહ્મપણું (જણાય છે). તેથી લોક અને વેદનો સંબંધ (બંનેમાં પ્રસિદ્ધિ), અને તેનાથી જગતના કર્તા હોવાપણું (જણાય છે), એ પ્રમાણે (આ શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધમાં ગુણો કહેલા છે અને પૂર્વાર્ધમાં દોષ નથી (એમ) કહેલું છે. એવી રીતે (શ્રીકૃષ્ણ) દોષ વિનાના અને પૂર્ણ ગુણવાળા દેહવાળા છે એમ કહ્યું. ૨૫.

આથી એમ સિદ્ધ થયું કે સર્વ સ્થલે બધું સામર્થ્ય ભગવાનનું જ છે, બીજાનું નથી, છતાં પણ માન્યતા પ્રમાણે કાલ વિગેરેનું બલ (હોવાનું) જાણવામાં આવેલ છે (તે) જણાવીને, નીચેના શ્લોકમાં તે (કાલ વિગેરે) ન હોવાનું જ કહીને તે (તેમનું બલ) નથી એમ કહે છે :

કાલો દૈવ્ય કર્મ જીવઃ સ્વભાવો દ્રવ્યં ક્ષેત્રં પ્રાણ આત્મા વિકારઃ ॥

તત્સંઘાતો બીજરોહપ્રવાહસ્ત્વન્માયૈષા તન્નિષેધં પ્રપદ્યે ॥૨૬॥

કાલ, દૈવ, કર્મ, જીવ, સ્વભાવ, દ્રવ્ય, દેહ, પ્રાણ, અહંકાર, વિકાર, તેઓનો સમૂહ, બીજ અને કાર્યનો પ્રવાહ, આ આપની માયા છે. તે જેમનામાં નથી તેવાને શરણ આવું છું. ૨૬.

વાસ્તવિક રીતે કાર્યનાં અને કારણનાં આકારો પણ આપ જ છો. તેમને જૂદા માનીને જે (તેઓનું) સામર્થ્ય કલ્પવામાં આવે છે તે પણ આ આપની માયા છે. તેમ ન હોય તો સર્વ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થએલા (આપ)માં બીજા પ્રકાર (રૂપો)ની કલ્પના કેમ સંભવે ?

તે (કાર્ય અને કારણનાં રૂપો) પૈકી કાલ સર્વનું કારણ છે એવો નિર્ણય જ્યોતિઃશાસ્ત્રથી અને અન્વય વ્યતિરેકથી^૧ થાય છે. તેના પેટા ભેદો કાલના અવયવોરૂપ ગ્રહો છે. તેમની ઈન્દ્રિયના રૂપો ‘દૈવ’ એમ કહેવાય છે. તેથી ‘તે સર્વ કર્મને લીધે થાય છે’ એમ માની, સામાન્ય અને વિશેષ કર્મોથી બધા કાર્યોની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહે છે. સાંખ્ય મતવાળા સર્વ સ્થલે બીજના સ્વભાવને જ

૧. જ્યાં જ્યાં કારણ હોય ત્યાં ત્યાં કાર્યનું હોવાપણું એ ‘અન્વય’. જેમ કે જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે. આ અન્વયવ્યાપ્તિ કહેવાય છે. જ્યાં કાર્યનો અભાવ હોય ત્યાં કારણ પણ ન હોવું એ ‘વ્યતિરેક’. જ્યાં અગ્નિ નથી ત્યાં ધૂમાડો પણ નથી એ વ્યતિરેક પ્રાપ્તિ છે. જ્યાં દેહ વિગેરે કાર્ય છે ત્યાં કાલ છે. જ્યાં કાલ નથી ત્યાં દેહ વિગેરે કાર્ય પણ નથી, એમ અન્વય અને વ્યતિરેક વ્યાપ્તિથી કાલ સર્વ કાર્યોનું કારણ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

કારણ કહે છે, બીજા પણ સ્વભાવ(કારણ છે એમ) માનનારાઓ બીજના સ્વભાવને જ કારણ કહે છે. જડ કાર્ય કારણ થાય છે એમ માનનારાઓનો એવો સિદ્ધાંત છે. જીવમાંથી કાર્ય થાય છે એમ માનનારાઓના મત પ્રમાણે ‘જીવસ્વભાવ:’ ‘જીવનો સ્વભાવ’ એવો પાઠ લેવો, કારણ કે (તેમના મત પ્રમાણે) સર્વ જીવરૂપ છે. જો કે આ^૨ મતને બ્રહ્મવાદમાં ખોટો ઠરાવેલો છે, છતાં પણ ત્યાં પૂર્વપક્ષને^૩ જ ખોટો ઠરાવેલ હોવાથી સર્વ જીવો (કારણ છે એવો) મત પણ યોગ્ય જ રહે છે.

અથવા^૪ ૧.કાલ ગુણોમાં ખળભળાટ કરનારો છે. ૨.દૈવ એટલે પ્રાણીઓનું અદષ્ટ. ૩.કર્મ એટલે જન્મ કરાવનારું ભગવદ્રૂપ સામાન્ય^૫. ૪.જીવ ભોગ કરનારો છે. ૫.સ્વભાવ એટલે ફેરફાર થવાનું કારણ. એ કાલ વિગેરે પાંચ સામાન્ય^૫ કારણ બનેલા છે.

‘જીવ: સ્વભાવ:’ ‘જીવ, સ્વભાવ’ એ પાઠ પ્રમાણે ‘દ્રવ્ય’ શબ્દથી કાર્ય કહેલ છે. દ્રવ્ય એટલે તત્ત્વો. ‘ક્ષેત્રમ્’ ‘ક્ષેત્ર’ એટલે તેઓનું કાર્ય દેહ. તેઓમાં ‘પ્રાણ’ સર્વનાં કારણરૂપ છે. તેને પણ વશ રાખનાર ‘આત્મા’ ‘અહંકાર’ છે. ‘વિકાર’ એટલે દેહમાં જોવામાં આવતો ફેરફાર, અને તેઓનો સમૂહ એટલે દેવ, હલકાં પ્રાણી, મનુષ્ય વિગેરેના આકારવાળી મૂલ સૃષ્ટિ. પછી ‘બીજ અને કાર્યનો પ્રવાહ’ એટલે બીજની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલાં તેઓની જ વૃદ્ધિ એટલે અંકુરની ઉત્પત્તિરૂપ કાર્ય. તેનો પ્રવાહ એટલે આરંભ વિનાના સમયથી સિદ્ધ થએલો બીજાંકુરન્યાય^૬, વિભાગ વિનાના આપથી જૂદા તરીકે આ સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. આ આપની માયા જ એવી બુદ્ધિરૂપ છે. કામની પેઠે જીવોમાં જ તે પ્રસરે છે. તેથી માયાને લીધે આપ જ તેવા (તે રૂપોવાળા) થાઓ છો એમ જણાવવા ‘તે જેમનામાં નથી’ એમ કહેલું છે. તે માયા નથી જેમનામાં તેવા આપ છો. તેથી સર્વ શક્તિવાળા આપને જ હું શરણ આવું છું. ૨૬.

૨. ‘આ’ એટલે ‘જીવ (કાર્યનું) કારણ છે એવો મત.’ (લે)

૩. કારણ કે બ્રહ્મસૂત્ર ૨।૧।૪ પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૪. આ પાંચે પ્રમાણથી સિદ્ધ થએલા છે. તેથી જ્યોતિ:શાસ્ત્ર વિગેરેના મતના ભેદને લીધે તેમને જુદા જુદા લેવા એ યોગ્ય નહિ લાગવાથી અહિંથી જૂદા પ્રકારે અર્થ કરે છે. (લે)

૫-૫. ‘સામાન્ય’ એટલે ‘સર્વમાં હોય તે.’

૬. બીજમાંથી અંકુર ઉત્પન્ન થઈ વૃક્ષ થતાં તેમાં ફલ થાય છે અને એ ફલમાં બીજ થાય છે. તે બીજમાંથી પાછા અંકુર થઈ વૃક્ષ બની ફલ થાય છે, તેમાંથી પાછાં બીજ થાય છે. એમ બીજ અને અંકુર (વૃક્ષ) એક બીજના કાર્ય અને કારણ થયાં કરે છે એ ‘બીજાંકુરન્યાય’ કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે ભગવાનનાં સ્વરૂપ અને સામર્થ્ય કહીને, નીચેના શ્લોકમાં અવતારમાં કરેલું ખાસ કાર્ય કહે છે :

નાનાભાવૈર્લાલયોપપન્નૈદેવાન્સાધૂન્ લોકસેતૂન્બિભર્ષિ ॥

હંસ્યુન્માર્ગાન્ હિંસયા વર્તમાનાન્ જન્મૈતતૈ ભારહારાય ભૂમે: ॥૨૭॥

લીલાથી જ પ્રાપ્ત કરેલા જુદા જુદા અવતારોથી આપ દેવોનું સત્પુરુષોનું અને લોકમાં ધર્મની મર્યાદાઓનું રક્ષણ કરો છો અને હિંસાથી જીવનારા અવળે રસ્તે જનારાઓને હણો છો. આ આપનો જન્મ ભૂમિનો ભાર હરવા (થએલો) છે. ૨૭.

નટની પેઠે આપ મત્સ્ય વિગેરે અવતારો ધારણ કરો છો. આનંદરૂપ (ભગવાન) (ભાવમાત્રેણ) માત્ર ચિંતન કરવાથી જ તે પ્રમાણે અવતરે છે, તેથી (અવતાર માટે) ‘ભાવ’ શબ્દ યોજેલો છે. તેમાં પણ (ભગવાન) નટની પેઠે દુઃખથી પદાર્થ પ્રાપ્ત કરતા નથી, પરંતુ ઈચ્છાથી જ તેવા રૂપવાળા થાય છે એવો અર્થ છે. ‘દેવોનું સત્પુરુષોનું અને લોકમાં (ધર્મની) મર્યાદાઓનું રક્ષણ કરો છો’ શબ્દોથી તે (અવતારો)નું પ્રયોજન કહેલું છે. આ ત્રણ પ્રકારના છે. (૧) સ્વર્ગમાં રહેનારા દેવો. (૨) ભૂમિ ઉપર રહેનારા સત્પુરુષો. અને (૩) ‘સેતવઃ’ ધર્મની મર્યાદાઓ. ‘યજ્ઞકુંડ ખોદેલ છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે તેને ભૂમિની નીચે જ રહેલ કહેલી છે. આથી એમ કહેવાયું કે ત્રણ લોકમાં રહેલ ભક્તોના રક્ષણ માટે (ભગવાનના) અવતારો થાય છે.

એ પ્રમાણે ગુણવાળી સ્થિતિ હોવાનું કહીને ‘અવળે રસ્તે જનારાઓને હણો છો’ શબ્દોથી દોષ ન હોવાની સ્થિતિ કહે છે. ‘અવળે રસ્તે જનારા’ એટલે ધર્મમાર્ગના વિરોધીઓ. વળી ‘હિંસાથી જીવનારા’ એટલે હિંસા કરવાના જ સ્વભાવવાળાને આપ હણો છો. તેથી આપનો આ અવતાર તેવા બંને પ્રકારનું કાર્ય કરતાં પણ વધારાનું (ખાસ) કાર્ય પણ કરે છે એમ ‘ભૂમિનો ભાર હરવા’ શબ્દોથી કહેલું છે. ‘ભારહારઃ’ એટલે ભાર હરવો તે. બીજા અવતારો ભૂમિ ઉપર આધાર રાખનારાઓને જ ગુણ અને દોષનો અભાવ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ અવતાર તો ભૂમિનો જ ભાર દૂર કરે છે. આ ઉપલક્ષણ છે. આ અવતાર પરમાનંદ પણ પ્રાપ્ત કરાવે છે. ૨૭

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને પ્રાર્થના કરવા માટે પોતાનું દુઃખ જણાવે છે :

તમોડહં તે તેજસા દુઃસહે ન શાન્તોગ્રેણાત્યુલ્બણેન જ્વરેણ ॥

તાવત્તાપો દેહિનાં તેડઙ્ઘિમૂલં નો સેવેરન્યાવદાશાનુબદ્ધાઃ ॥૨૮॥

આપના સહન થઈ ન શકે તેવા ઘણા કૂર શાંત અને ઉગ્ર જ્વરરૂપ તેજથી હું

૧. બીજો ન કહેલ ગુણ પણ સૂચવનાર.

દુઃખી થાઉં છું. જ્યાં સુધી દેહીઓ આશાની પાછળ દોડતા હોવાથી આપના ચરણનાં મૂલને સેવતા નથી ત્યાં સુધી તેમને દુઃખ હોય છે. ૨૮.

‘અગ્નિને તાપ લાગતો નથી’ (શ્રીમદ્ભાગવત ૧૧૨૩૫૬) એ નિયમને પણ ખોટો પાડીને આપના સહન ન થઈ શકે તેવા કૂર જ્વરરૂપ તેજથી હું દુઃખી થાઉં છું કારણ કે જે અનુભવવામાં આવે તેમાં કાંઈ અયોગ્યતા હોતી નથી.

‘વૈષ્ણવ તેજ દુઃખ ઉત્પન્ન કરતું નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘શાંત અને ઉગ્ર’ એવું વિશેષણ યોજેલું છે. આપનો જ્વર બહારથી શાંત અને અંદરથી ઉગ્ર છે. તેવું ન હોય તો વૈષ્ણવનું તેજ દૈત્યોને અટકાવનારું ન હોય. તે પ્રમાણે આ ધર્મ જ્વરનો પણ જ્વર, રોકનારો અને પ્રવૃત્તિ કરાવનારો છે, એમ વૈષ્ણવ જ્વર પોતાને અનુકૂલ થાય તે માટે દુઃખ જ દૂર કરવા તે પ્રમાણે કહેલું છે. તે જ્વર ઘણો કૂર એટલે કૂરથી પણ કૂર હોવાથી સહન થઈ શકે તેવો નથી.

‘જ્વર જતો રહે ત્યારે દુઃખ મટી જશે તેથી જ્વરની જ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ, કારણ કે શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે શસ્ત્રથી પીડા પામનારો શત્રુની પ્રાર્થના કરતો નથી’^૩ એવી શંકા થાય તે ઉત્તરાર્થથી દૂર કરે છે. દેહના અભિમાનવાળાઓ જ્યાં સુધી આપનાં ચરણના મૂલને સેવતા નથી ત્યાં સુધી જ તેઓને દુઃખ હોય છે. આ વાક્યથી એમ પણ કહેલું છે કે આપનાં ચરણનું શરણ કરવામાં ન આવે તો દુઃખ મટવાનું નથી. જ્ઞાનથી પણ દુઃખ મટવામાં ભગવાનના ચરણના મૂલનો આશ્રય જ કારણ હોવાથી નિરર્થક જ્ઞાનનું શું પ્રયોજન? એમ ભક્તિનું ઉત્તમપણું પણ કહ્યું.

ત્યારે ચરણની સેવા ન કરવાનું શું કારણ? એવી શંકા થાય, તેથી ‘આશાની પાછળ દોડતા’ શબ્દ યોજેલ છે. ભગવાનના ચરણારવિંદની સેવામાં કામ (જે તે પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા) વિઘ્ન કરતો નથી, પરંતુ તેની શક્તિ આશા (વિઘ્ન)

૧. ‘આ ધર્મ’ એટલે ‘શીત’ અને ‘રૂર’ રૂપ ભગવાનનું તેજ, એવો અર્થ છે. (લે)
૨. વૈષ્ણવ જ્વર બીજા જ્વરને દૂર કરનારો, અટકાવનારો છે, તેમ જ તેના કામમાં તેની પ્રવૃત્તિ કરાવનારો એટલે તેને સાહાય્ય કરનારો પણ છે. તેથી તે જ્વરને દૂર કરવાથી પ્રાર્થના કરી નથી; પરંતુ તેનાથી થતું દુઃખ જ દૂર કરવા પ્રાર્થના કરેલી છે. એવો ભાવ જણાય છે.
૩. શત્રુની પ્રાર્થના કરતો નથી, પણ (પોતાના દેહમાંથી) શસ્ત્ર જ કાઢી નાખવા પ્રયાસ કરે છે, તે પ્રમાણે જ્વરની જ પ્રાર્થના વિગેરે ઉપાય કરવો જોઈએ એવો અર્થ છે. (લે)
૪. ભગવાન સંબંધી કામ ભજન પ્રાપ્ત કરાવનારો છે, તેથી બધા કામ વિઘ્ન કરનારા નથી, પરંતુ અમુક કામ એટલે નહિ મળેલી વસ્તુ મેળવવાની અભિલાષા રૂપ આશા વિઘ્ન કરનારી છે. ભગવાન આત્મા હોવાથી સદા પ્રાપ્ત થએલા જ છે, તેથી તેમના સિવાય બીજાને પ્રાપ્ત

કરે છે. તેથી આશા વિનાના થએલ નહિ હોવાથી, અને સર્વ સ્થલે જુદી જુદી આશા પણ પૂર્ણ થતી નહિ હોવાથી, તેની પાછળ દોડ્યા કરે છે. ‘જ્યાં સુધી’ એ શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે આ (આશાની) પાછળ દોડવાનું અંતવાણું છે. આશા યોગ્યતાવાળી હોવાથી આશા પૂર્ણ થાય ત્યારે પૂર્ણ થતાં (તે) જતી રહે છે. કામ મટી જતાં તો તે જતી જ રહે છે. (જે પ્રાપ્ત કરવાની આશા હોય તે) પદાર્થનો દોષ જોવાથી પણ તે જતી રહે છે. તે જતી રહેવાના ઘણા પ્રકારો હોવાથી (તે જતી રહેવાનો) સંભવ હોવાથી, ‘જ્યાં સુધી’ એમ (તેનો) અંત કહેલો છે. કામ અગ્નિરૂપ હોવાથી, તેનાથી દુઃખ (આશા હોય) ત્યાં સુધી જ થાય, એ પણ યોગ્ય છે. ૨૮.

એ પ્રમાણે વિનવેલા ભગવાન વશ કરનારા (હોવાથી), ‘આ મૃત્યુનો મોટો ભાઈ છે’ એમ વિચારી, તેને નિયમના બંધનથી રાખવા માટે (નીચે પ્રમાણે) કહે છે :

શ્રીભગવાન્ કહે છે :

ત્રિશિરસ્તે પ્રસન્નોઽહં વ્યેતુ તે મે જ્વરાદ્ભયમ્ ॥

યો નૌ સ્મરેત સંવાદં તસ્ય ત્વન્ન ભવેદ્ભયમ્ ॥૨૯॥

હે ત્રણ માથાવાળા! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. તારો મારા જ્વરથી થએલ ભય દૂર થાઓ. જે આપણા બેના સંવાદનું સ્મરણ કરે તેને તારાથી ભય ન થાઓ. ૨૯.

ત્રણ માથાં છે જેના તે (ત્રણ માથાંવાળો). ધાતુ ઓછી વધારે હોવાને લીધે^૧ વાત પિત્ત અને કફ (જ્વરનાં માથાં છે, કર્મો (માથાં) નથી; અથવા કાલ કર્મ અને સ્વભાવ (તેનાં ત્રણ) માથાં છે. (આ) સંબોધનથી એમ કહેલું છે કે હવેથી^૨ તેનો નાશ (થવાનો) નથી. ‘હું પ્રસન્ન (થયો) છું’ શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે તારું બધુંએ કામ સિદ્ધ થશે. ‘તારો મારા જ્વરથી (થએલ) ભય દૂર થાઓ’ શબ્દોથી જે માટે (તેણે) પ્રાર્થના કરેલી તે કહેલું છે. છતાં જેમ મારા (જ્વર)થી તને ભય થશે નહિ તેમ તારાથી પણ મારા (સેવકો)ને ભય થશે નહિ, એવા અભિપ્રાયથી ઉત્તરાર્ધ

કરવાની અભિલાષા જ આશા છે. એવો ભાવ છે. (લે) આવો ભેદ કરવાનું પ્રયોજન જણાતું નથી. કામ અને આશામાં ભેદ હોવાનું શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલ છે, જ્યારે અહિં આશાને એક પ્રકારનો કામ જ કહેલ છે. જેમ ભગવાન સંબંધી કામ ઈષ્ટ છે તેમ ભગવત્પ્રાપ્તિની આશા પણ તેવી જ છે. આને આશા ન કહેવાનું લેખમાં જણાવેલ કારણ સત્ય હોય તો ભગવાન સંબંધી કામને પણ કામ કહેવો ન જોઈએ.

૧. ધાતુ ઓછી વધારે થવાથી તાવ આવતો હોવાથી, વાત વિગેરે (દોષો) જ તેનાં માથાં છે, પરંતુ સાત્ત્વિક વિગેરે ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો તેનાં માથા નથી. (લે)

૨. ‘અતઃ’ એટલે હવેથી, (આ સંબોધન ભગવાને કર્યું ત્યારથી). (લે)

કહેલો છે. ‘નો’ આપણા બેનો (તેં કરેલી) સ્તુતિ અને (મારી) પ્રસન્નતારૂપ સંવાદનું જે સ્મરણ કરે તેને ‘ત્વત્’ તારાથી ભય ન થાઓ, એવી ભગવાનની (જ્વરને) આજ્ઞા છે. ૨૯.

એવી રીતે કૃતાર્થ થઈ, ભગવાનની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને, અહિં પ્રપંચથી કોઈને પણ ભય ઉત્પન્ન કરવો નહિ એમ જણાવેલો (જ્વર) મૃત્યુની સમીપ પોતાના સ્થાનમાં ગયો એમ નીચેના શ્લોકમાં (શુક) કહે છે :

ઈત્યુક્તોઽચ્યુતમાનમ્થ ગતો માલેશ્વરો જ્વરઃ ॥

બાણસ્તુ રથમારૂઢઃ પ્રાગાઘોત્સ્યઞ્જનાર્દનમ્ ॥૩૦॥

એમ કહેલો માલેશ્વર જ્વર અચ્યુતને નમન કરીને ગયો. બાણ તો રથમાં બેસીને જનાર્દન સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. ૩૦.

ભગવાન્ અચ્યુત હોવાથી તેમનું વચન પણ તેવું હતું. તેથી માલેશ્વર જ્વર ગયો. તે ગયો ત્યારે મહાદેવ પાસેથી વરદાન પ્રાપ્ત કરેલો બાણાસુર દૈવી બલનો આશ્રય કરીને યુદ્ધ કરવા આવ્યો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દ પહેલાના (તેના યુદ્ધ માટે) આવવાથી આમાં ભેદ જણાવે છે. ‘બાણના જેવા જનાર્દન’ એમ માનીને બાણ* પણ જનાર્દન સાથે ‘યોદ્ધમ્’ યુદ્ધ કરવા આવ્યો. ૩૦.

પછી દરેક હાથમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં શસ્ત્રો અને અસ્ત્રો રાખીને તેણે યુદ્ધ કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તતો બાહુસહસ્રેણ નાનાયુધધરોઽસુરઃ ॥

મુમોચ પરમક્રુદ્ધો બાણાંશ્ચકાયુધે નૃપ ॥૩૧॥

હે નૃપ ! પછી જુદા જુદા પ્રકારનાં આયુધો ધારણ કરનાર અસુરે ઘણો ક્રોધ કરી ચકાયુધ ઉપર બાણો ફેંક્યા. ૩૧.

તે જુદા જુદા પ્રકારનાં આયુધો ધારણ કરતો હતો, તેથી પછી તેણે ચકાયુધ તરફ જુદા જુદા પ્રકારનાં આયુધો ફેંક્યાં.

‘ભગવાને પહેલાં આના પ્રાણને બચાવેલા. તેથી આણે (ભગવાન્ ઉપર) શસ્ત્રો કેમ ફેંક્યા ?’ એવી શંકા થાય તેથી ‘ઘણો ક્રોધ કરી’ શબ્દ યોજેલ છે. તેણે (ભગવાન્ ઉપર શસ્ત્રો) ફેંક્યાં, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેને ક્રોધ થયો ન હતો. તેમ

*. ‘બાણ’ એટલે બાણાસુરે પણ એમ માન્યું કે ‘બાણ જેમ જાણી શકાય તેવી રીતે જ કાર્ય કરે છે (પ્રાણીને વીધે છે), તેમ જનાર્દન પણ જાણી શકાય તેવી રીતે જ કાર્ય કરે છે, અને હું તો દૈવના બલવાળો થયો છું’ અને પછી જનાર્દન સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો (લે) બાણાસુરે માન્યું કે ‘બાણ જેમ લોકને વીધી પીડા કરનારું છે તેમ ‘જનાર્દન’ પણ લોકને પીડા કરનાર છે, તેથી જેવો હું બાણ તેવા તે જનાર્દન. બંને સરખા છીએ. જનાર્દન મારાથી ચઢે તેવા નથી.’

(તેવો અર્થ) ન હોય તો ‘પરમ’ ક્રોધનું વિશેષણ હોવાનું સંભવતું નથી^૧, અથવા (એ બે શબ્દોનું) સમાસ કરવામાં સામર્થ્ય ન થાય^૨. ‘ચક્રાયુધ’ એવા આ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (ભગવાને) ચક્રથી સર્વ આયુધોનો નાશ કર્યો. ૩૧.

એક તરફ એક હજાર આયુધો અને બીજી તરફ સુદર્શન એમ સમાનપણું થાય^{*}, તેવું સમાનપણું ન હતું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તસ્યાસ્યતોડસ્ત્રાણ્યસકૃચ્ચકેણ ક્ષુરનેમિના ॥

ચિચ્છેદ ભગવાન્ બાહૂન શાખા ઈવ વનસ્પતેઃ ॥૩૨॥

ભગવાને અસ્ત્રાના જેવી ધારવાળા ચક્રથી વારંવાર અસ્ત્રો ફેંકતા તેના હાથોને મોટા વૃક્ષની શાખાઓની પેઠે કાપી નાખવાની પ્રવૃત્તિ કરી. ૩૨.

અસ્ત્રો ‘ક્ષિપતઃ’ ફેંકતા એક હજાર હાથોને ભગવાને લૌકિક પ્રકાર રહે (અલૌકિક ન થાય) તે માટે અસ્ત્રાના જેવી ધારવાળા ચક્રથી કાપી નાખવા પ્રવૃત્તિ કરી. વચમાં રહેલ માથું કપાઈ જાય તેમ કર્યું ન હતું એમ ‘શાખાઓની પેઠે’ શબ્દથી કહેલું છે. ‘મોટા વૃક્ષની’ કહ્યું, તેથી તે મોટો પુરુષ હોવાથી તેનું માથું કાપ્યું નહિ, પરંતુ તેના વિસ્તારનો નાશ કરવા માટે શાખાઓ જેવા (તેના) હાથોને જ કાપી નાખવા પ્રવૃત્તિ કરી, કારણ કે (તેણે) હાથો જ વર(દાન)થી પ્રાપ્ત કરેલા હતા. ૩૨.

પછી પોતે વરદાનથી આપેલા હાથો કપાવાની પ્રવૃત્તિ થતાં સર્વ ઉપાયોમાં નિષ્ફલ થએલા મહાદેવે ભગવાનની સ્તુતિ કરવા માંડી એમ કહે છે :

બાહુષુ છિદ્યમાનેષુ બાણસ્ય ભગવાન્ ભવઃ ॥

ભક્તાનુકમ્પ્યુપવ્રજ્ય ચક્રાયુધમભાષત ॥૩૩॥

બાણના હાથો કપાવાની તૈયારી થતાં ભક્તો પર દયા રાખનાર ભગવાન્ શંકરે ચક્રાયુધ પાસે આવી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૩.

(ભગવાનનો) માત્ર જય થાય, તેથી રુદ્ર વિગેરેને (તેમની) પીછાણ^૧ ન

૧. પદાર્થનો બીજા પદાર્થ સાથે સંબંધ થાય એવો નિયમ છે. ક્રોધ (પદાર્થ નથી પણ) પદાર્થનો એક ભાગ છે, એવો ભાવ છે (લે) તેથી ‘પરમ’ ક્રોધનું વિશેષણ હોઈ શકે નહિ. (લે)

૨. ઉપર નોટ ૧ માં જણાવેલ નિયમ ઘણા ભાગે સાચો હોય છે, પણ બધે સાચો હોતો નથી, તેથી અહિં બીજો દોષ કહે છે. અહિં કર્મધારય સમાસ કરવાનો છે; પણ ‘પરમ’ શબ્દ ‘ક્રુદ્ધઃ’ ‘ક્રોધવાળો’નું વિશેષણ થતું નથી. તેથી વિશેષણ અને વિશેષ્યનો પરસ્પર સંબંધ થતો નહિ હોવાથી એ બે શબ્દોની સાથે જોડાવાની શક્તિ નથી. તેથી પાણિની ૨।૧।૧ પ્રમાણે સમાસ જ થાય નહિ, એવો ભાવ છે. (લે)

*. કારણ કે સુદર્શનને એક હજાર આરા હતા. જૂઓ ૯।૫।૪.

૧. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો ‘અભિજ્ઞાનમ્’ પાઠ લઈ આ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે. અભિજ્ઞાનમાં

થાય, કારણ કે (યુદ્ધમાં) જ્ય ચોક્કસ (થાય તેવું હોતું) નથી. તેમણે (શંકરે) આપેલ વરદાનનો નાશ કરવામાં આવે ત્યારે પણ તેમ જ (પીછાણ ન) થાય. જો તે પોતાની મેળે પોતાનું સામર્થ્ય નથી એવો નિર્ણય કરીને ભગવાનની જ પ્રાર્થના કરે તો બીજા સેવકો 'ભગવાન જ સ્વામી છે' એમ સંપૂર્ણ રીતે (માને અને) તેથી નિરોધ પ્રાપ્ત થાય, બીજા પ્રકારે (નિરોધ) ન થાય, એમ જણાવવા સ્ક્રની સ્તુતિ (કહેલી) છે.

(શંકરને) ઉપાયનું જ્ઞાન થયું એમ જણાવવા (તેમને) 'ભગવાન્' કહેલ છે. 'ભક્તો પર દયા રાખનાર' શબ્દથી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલ (શંકરે) પોતે બીજાના માટે હલકાપણું સ્વીકારવાનું કારણ કહેલું છે. (હું કહું તેમાં ભગવાન્) સંમત ન થાય તો છેવટ મને ભલે હણે પરંતુ (મારા) ભક્તને ન હણે એમ જણાવવા, 'ઉપવ્રજ્ય' (ભગવાનની) પાસે આવીને (સ્તુતિ કરે છે). આથી એમ જણાવેલું છે કે તેમણે ભક્તના હિત માટે જ પહેલાં લૌકિક અને વૈદિક પ્રકારથી (તેને) સાહાય્ય કરેલી. તે (ભક્તનું હિત) ન થતાં (હવે) સ્તુતિ કરીને પણ તેમ કરે છે. 'ચક્રાયુધ' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) હાથો કપાતાં પણ (ભગવાન્) ચક્ર પકડીને જ ઉભા હતા, તેથી કદાચ (બાણનું) માથું પણ કાપી નાખે. તેથી (શંકરે તેમને નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૩.

સંવત્સરરૂપ કાલનું ઉદ્ધંધન થાય તે માટે (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) બાર શ્લોકોથી તેની (તેણે કરેલી) સ્તુતિ કહે છે :

સ્ક્ર કહે છે :

ત્વં હિ બ્રહ્મ પરં જ્યોતિર્ગૃહં બ્રહ્મણિ વાઙ્મયે ॥

યં પશ્યન્ત્યમલાત્માન આકાશમિવ કેવલમ્ ॥૩૪॥

આપ નિશ્ચય વાણીમય બ્રહ્મમાં છુપાએલ ઉત્તમ જ્યોતિ બ્રહ્મ છો, જેમને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાઓ આકાશની પેઠે જૂદા જૂદા છે. ૩૪

યાદશો ભગવાન્ કૃષ્ણઃ સ યોગેનૈવ ગમ્યતે ॥

દશ્યમાણસ્તુ શાસ્ત્રેણ વિસંવાદી દશ્યતે ॥૮॥

ઈતિ જ્ઞાપયિતું પ્રોક્તા ભૂમ્યાદીનાં તથાઙ્ગતા ॥

અઙ્ગાન્યપિ હરેલોકે ભિન્નાનીતિ વિદુર્યતઃ ॥૯॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જેવા છે (તેવા) તે યોગથી જ જણાય છે દેખાય છે તેવા^૧ તો શાસ્ત્રથી (શાસ્ત્રમાં કરેલ વર્ણનથી) વિસ્ક્ર દેખાય છે, એમ જણાવવા ભૂમિ

અનુભવ અને સ્મરણ બંનેનો સમાવેશ થાય છે પહેલાં જોએલો પદાર્થ ફરી જોતાં 'આ અમુક સમયે પહેલાં જોએલ તે જ છે' એવું જે સ્મરણ થાય તે અભિજ્ઞાન કહેવાય છે.

૧. 'દેખાય છે તેવા' એટલે 'મનુષ્ય જેવા દેખાય છે તે' (લે)

વિગેરેને^૨ તેવી રીતે અંગ કહેલાં છે; કારણ કે હરિના અંગો પણ લોકમાં (જાણાએલા અંગોથી) જૂદા પ્રકારના છે એમ તેઓ જાણતા હતા^૩. કા. ૮-૯.

અસ્મદર્થ્ય ચ ભગવાન્ સમાગત ઈતિ સ્તુતિઃ ॥

નિર્દોષપૂર્ણગુણકો ડ્યસ્મદાદિભિરીર્યતે ॥૧૦॥

યથાધિકારં તત્રાપિ હેતુર્હિ ભગવાન્પરઃ ॥

અન્તરાયસ્ત્વદજ્ઞાને યદાસીત્તસ્ય ચ સ્વયમ્ ॥૧૧॥

પ્રકાશકો મહાન્ સાક્ષાદતો ડસ્માકં હિતો ભવેત્ ॥

અને ભગવાન્ અમારા માટે^૪ પધારેલા છે એવી સ્તુતિ છે. અમે વિગેરે (અમારા) અધિકાર પ્રમાણે (ભગવાનને) દોષ વિનાના અને પૂર્ણ ગુણોવાળા કહીએ છીએ^૫. તેનું પણ કારણ (એ છે કે) તને અજ્ઞાન હતું ત્યારે (જ્ઞાન થવામાં) જે મોટી અડચણ હતી તેનો પણ પ્રકાશ કરનાર સાક્ષાત્ ભગવાન્ પોતે ઉદાર હતા. તેથી તે આપણા હિત કરનારા છે. કા. ૧૧૧.

કૃષ્ણેચ્છયૈવ સર્વેષામેવ બુદ્ધિવિપર્યયઃ ॥૧૨॥

અન્યથા ધનપુત્રાદૌ ક્થં મુઝ્યા વિવેકિનઃ ॥

શ્રીકૃષ્ણાની ઈચ્છાથી જ બધાએની બુદ્ધિ અવળી થાય છે. તેમ ન હોય તો વિવેકવાળાને ધન પુત્ર વિગેરેમાં મોહ કેમ હોય ? કા. ૧૨૧.

તસ્માત્પૂર્વાપરાધાનાં ક્ષમા નિત્યા હરૌ પરે ॥૧૩॥

તથાપિ ચેન્ન સેવન્તે વ્યર્થજીવાસ્તુ તે મતાઃ ॥

અનેન ભજનં પ્રોક્તં બાણોડપિ ભજતે યતઃ ॥૧૪॥

તેથી વશ રાખનાર હરિમાં પહેલાં કરેલા અપરાધોની ક્ષમા નિત્ય છે, છતાં પણ જેઓ ભગવાનની સેવા કરતા નથી તેઓ વ્યર્થ જીવનારા મનાએલા છે. આથી

૨. શ્લોક ૩૫માં પહેલાં ‘આકાશ’ કહેલું છે, છતાં પણ ભૂમિ (ભગવાનના) ચરણરૂપ હોવાથી તેનાથી જ આરંભ કરીને વ્યાખ્યાન કરવું યોગ્ય છે એવો ભાવ છે. (લે)

૩. આ વાક્યથી છત્રીસમા શ્લોકનો અર્થ કહેલો છે. લોકમાં રૂંવાડાં કેશ વિગેરે મરેલી ચામડીરૂપ હોવાથી અંગ ગણાતાં નથી, છતાં પણ ભગવાનના અંગો લોકમાં ગણાતા અંગોથી જૂદા પ્રકારના છે એમ તેઓ જાણતા હતા, તેથી તેઓએ ભગવાનના અંગોનું વર્ણન કરતાં જ રૂંવાડાં વિગેરેનું પણ નિરૂપણ કરેલું છે. (લે)

૪. શંકર વેદરૂપ હોવાથી, ભગવાન્ વૈદિક ધર્મોનું પરિપાલન કરવા પધારેલા હોવાથી (આમ કહે છે). ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી ભગવાન્ હરામખોરોને દંડ કરવા પધારેલા છે એમ કહેલું છે. (લે)

૫. આ આડત્રીસમા શ્લોકનો અર્થ કહેલો છે. ભગવાન્ આ શ્લોકમાં વર્ણવ્યા તેવા હોવા છતાં અમે અમારા અધિકાર પ્રમાણે જ વર્ણવીએ છીએ, એવો અર્થ છે. (લે)

ભજન (કરવાનું) કહ્યું, કારણ કે બાણ પણ ભજન કરે છે. કા. ૧૪.

પ્રાકૃતાભજને હેતુર્દુરદષ્ટં નિરૂપ્યતે ॥૧૪૧॥

પ્રાકૃત જીવો ભજન કરતા નથી તેનું કારણ તેઓનું ખરાબ અદષ્ટ કહેલું છે. કા. ૧૪૧

વયં તુ લોકરીત્યૈવ ભગવદ્દુર્ઘટેતવે ॥૧૫॥

યુદ્ધાર્થમાગતાઃ કિન્તુ ભક્તા એવ ન સંશયઃ ॥

અમે તો લોકની રીત પ્રમાણે જ ભગવાનનું ઉત્તમપણું સિદ્ધ થાય તેવા પ્રયોજનથી યુદ્ધ કરવા આવેલા, પરંતુ ભક્તો જ છીએ, તેમાં સંશય નથી. કા. ૧૫૧.

પ્રકટેન પ્રકારેણ શરણાગતિરુચ્યતે ॥૧૬॥

તાદૃશસ્ય હિતં યસ્માત્ કર્તવ્યમિતિ સાર્થતા ॥

પ્રકટ પ્રકારથી શરણે આવવાનું (શંકરે) કહેલું છે, કારણ કે તેવા (શરણે આવનાર)નું હિત કરવું જોઈએ એવી (શરણે આવવાની) ઉપયોગીતા છે. કા. ૧૬૧.

આરંભમાં લોકની દૃષ્ટિથી જોએલા ભગવાનનું જ્ઞાન થતું નહિ હોવાથી, ભગવાનનું સ્વરૂપ કહીને તેમનું યોગથી જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એમ કહે છે.

આમ ('હિ') નિશ્ચયપૂર્વક બ્રહ્મ છો. વળી આ અર્થ યોગ્ય છે. તેમ ન હોય તો (મેં યુદ્ધમાં યોજેલા) લૌકિક અને વૈદિક પ્રકારો નિષ્ફલ ન થાય; કારણ કે પ્રમેય જ પ્રમાણથી બલવાન છે. આ (અર્થ) 'હિ' 'નિશ્ચય' શબ્દથી કહેલો છે.

છતાં પણ પ્રમેય(ભગવાન) પ્રમાણ(વેદ)થી બલવાન કેમ હોઈ શકે? એવી શંકા થાય, તેથી 'ઉત્તમ જ્ઞાતિ' શબ્દ યોજેલા છે. આ પુરુષ કયું જ્યોતિ છે? એ (બૃહદા.ઉપ.અ.૪ બ્રાહ્મ.૩) બ્રાહ્મણમાં, આ પુરુષ સૂર્ય વિગેરે નથી એમ આરંભમાં કહેલું છે ત્યાં 'વાણીનો લય થાય ત્યારે આ પુરુષ કયું જ્યોતિ છે?' એવું વાક્ય હોવાથી, વાણી પણ જ્યોતિ નથી એમ કહેલું છે. તેથી ભગવાન જ ઉત્તમ જ્યોતિ છે.

'ત્યારે એમ હોય તો વેદમાં એમ કેમ લખેલું નથી કે સાક્ષાત્ પુરાણ પુરુષ પરમાત્મા દેવકીજીથી અવતાર લેશે તે જ વેદના અર્થરૂપ છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વાણીમય બ્રહ્મમાં છૂપાએલ' શબ્દો યોજેલા છે. વેદોમાં તેમ જ જણાવવામાં આવેલું છે, પરંતુ ગુપ્ત પ્રકારથી જણાવવામાં આવેલું છે. તેથી જ વેદમાં તે ગુપ્ત હોવાથી જ 'અને બધા વેદો વડે જાણવા યોગ્ય હું જ છું'(ભગ.ગીતા ૧૫ | ૧૫) એમ ભગવાને કહેલું છે.

'વેદમાં ગુપ્ત રીતે કહેલ છે ત્યારે નિર્ણયપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે; કારણ કે તેઓ આરંભમાં ભગવાન વેદમાં છૂપાએલ છે એમ જાણીને સૂક્ષ્મ (છૂપાએલ ભગવાન)નાં દર્શન થાય તે માટે શુદ્ધ

અંતઃકરણવાળા થાય છે. પછી પાંચ ભૂતોના બનેલા ઘડો વસ્ત્ર વિગેરે (પદાર્થો)માં આકાશ દેખાય છે તેમ (ભગવાન્) છૂપાએલા હોવા છતાં (તેમને) શૂન્યની પેઠે સર્વ સ્થલે પ્રકાશતા જૂએ છે.

‘ત્યારે તેઓ દેહમાં પ્રવેશ કરેલા જીવરૂપ તે (બ્રહ્મ)ને જોતા હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘કેવલં’ ‘જૂદા’ વિશેષણ યોજેલું છે. (તેઓ ભગવાનને જૂદા જૂએ છે). પરંતુ દેહમાં પ્રવેશવાને જોતા નથી. ૩૪.

એવી રીતે ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને નીચેના બે શ્લોકથી (તેમનું) વિશ્વરૂપ કહેતાં એમ જણાવે છે કે પ્રમાણમાં જણાવેલા પ્રકારથી ઉલટું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય છે તે પ્રમાણથી વિરુદ્ધ નથી.

નાભિર્નભોડગ્નિર્મુખમમ્બુરેતો દ્યૌઃ શિર્ષમાશાશ્રુતિરઙ્ગિર્ધર્વી ॥

ચન્દ્રો મનો યસ્ય દર્ગક આત્મા અહં સમુદ્રો જઠરં ભુજેન્દ્રઃ ॥૩૫॥

રોમાણિ વૃક્ષૌષધયોડમ્બુવાહાઃ કેશા વિરગ્ચ્યો ધિષણા વિસર્ગઃ ॥

પ્રજાપતિર્હૃદયં યસ્ય ધર્મઃ સ વૈ ભવાન્ પુરુષો લોકકલ્પઃ ॥૩૬॥

આકાશ જેમની નાભિ છે, અગ્નિ જેમનું મુખ છે, જલ જેમનું વીર્ય છે, સ્વર્ગ જેમનું શિર છે, દિશાઓ જેમના કાન છે, પૃથ્વી જેમનું ચરણ છે, ચંદ્ર જેમનું મન છે, સૂર્ય જેમનું ચક્ષુ છે, અહંકાર જેમનો આત્મા છે, સમુદ્ર જેમનું જઠર છે, ઈન્દ્ર જેમની ભુજા છે, વૃક્ષો અને ઓષધિઓ જેમના રંવાડાં છે, વાદળાંઓ જેમના કેશ છે, બ્રહ્મા જેમની બુદ્ધિ છે, પ્રજાપતિ જેમની જનનેન્દ્રિય છે, ધર્મ જેમનું હૃદય છે, તે લોક બનેલા પુરુષ આપ જ છો. ૩૫-૩૬.

આરંભમાં દષ્ટિ મધ્યભાગમાં પડે છે, તેથી મધ્યભાગ આકાશ ભગવાનની નાભિનું સ્થાન છે એમ કહે છે. પછી દષ્ટિ રૂપવાળી હોવાથી ‘રૂપ અગ્નિમાં રહેલું છે’^૧ એ વાક્ય પ્રમાણે ‘અગ્નિ મુખ છે’ એમ કહેલું છે. પછી રૂપના વિષયમાં સ્ત્રી મુખ્ય હોવાથી વિષય જણાવવા^૨ જલ કહેલું છે, અથવા વાણીનો એક આધાર જીભ હોવાથી, તેના આધાર તરીકે^૩ જલ કહેલું છે; અથવા સૃષ્ટિરચનાના ક્રમ પ્રમાણે ત્રણ^૪ પદાર્થ ભેગા કરવામાં અગ્નિ પછી જલ કહેલું હોવાથી, ‘ભગવાન્ વિશ્વના પિતા છે’ એ

૧. રૂપ તેજની તન્માત્રા હોવાથી, (રૂપ અગ્નિમાં રહેલું છે), એવો ભાવ છે. (લે)

૨. વીર્યરૂપ જલનું નિરૂપણ વિષયનું નિરૂપણ કરવા કરેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૩. રસનો સ્વાદ જીભથી થઈ શકે છે. રસમાં મુખ્ય રસ મધુર રસ છે, તે મધુર રસ એકલો જલમાં રહેલો છે. ‘તેના’ એટલે ‘જીભથી જેનો સ્વાદ લેવાય છે તે રસના’ એવો અર્થ હોય તેમ જણાય છે.

૪. પૃથ્વી, અગ્નિ અને જલ એ ત્રણ પદાર્થો ભેગા કરવા તેને ‘ત્રિવૃત્કરણમ્’ કહેવાય છે.

વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનના વીર્યરૂપ જલ જ સૃષ્ટિનું બીજ હોવાથી તે પ્રમાણે કહેલું છે.

પછી ૧. ઉપર ૨. બધી બાજુઓએ અને ૩. નીચે એવી રીતે ત્રણ પ્રકારે ભૂમિનું વર્ણન કરે છે. ૧. સ્વર્ગ શિર છે ૨. બધી બાજુઓએ દિશાઓ છે તે 'શ્રુતિઃ' કાન છે. ૩. 'ઉર્વી' પૃથ્વી ચરણ છે. બધે જાતિ લેવાના વિચારથી અથવા માહાત્મ્ય જણાવવા એકવચન યોજેલું છે.

ઈન્દ્રિયોનું પ્રકરણ હોવાથી ચંદ્ર વિગેરેનું નિરૂપણ કરે છે. આ ચંદ્ર જેમનું મન છે, સૂર્ય (જેમનું) ચક્ષુ છે, અહંકાર (જેમનો) 'આત્મા' હૃદય છે, સમુદ્ર (જેમનું) જઠર છે, ઈન્દ્ર (જેમની) ભુજાઓ છે, વૃક્ષો અને ઓષધિઓ (જેમનાં) રુંવાડાં છે. રુંવાડાંઓમાં સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલનો ભેદ હોવાથી (ઓષધિઓ અને વૃક્ષો) બે કહેલાં છે. 'અમ્બુવાહાઃ' વાદળાંઓ ભગવાનના કેશો છે. જે કોઈ એકલા સર્વાત્મરૂપ કહેવા યોગ્ય છે, તેમનું એ પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે.

'વેદ જેનો આધાર છે તેવો ધર્મ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે વેદરૂપ શંકરે તે (ભગવાન)ના ગુણોનું વર્ણન કરતાં^૧, પછી પ્રમેયના^૨ સંબંધમાં સંશય થતાં, ભગવાને જ પોતાનો સર્વના આત્મા હોવારૂપ (ગુણ) અકૂરને દેખાડ્યો. પછી ખોટી માન્યતા દૂર થાય તે માટે અહિં પ્રમાણ વેદ (શંકર) (તે ગુણ) જણાવે છે, તેથી જે કહેવાનું છે તેનાં પ્રયોજનો જૂદાં હોવાથી પુનરક્તિ (તે જ વાત ફરી કહેવી તે) દોષ થતો નથી.

'વિરચ્ચયઃ' બ્રહ્મા ભગવાનની 'ધિષણા' બુદ્ધિ છે, ચાર મુખવાળા પ્રજાપતિ સારી રીતે સૃષ્ટિ જેને લીધે થાય છે તેવી ભગવાનની ગુહ્ય ઈન્દ્રિય છે. ધર્મ જેમનું હૃદય છે. એ પ્રમાણે સર્વથી ભગવાનનું ઉત્તમપણું વર્ણવીને સર્વ સ્થલે સંબંધ લેવાય તે માટે; તેમ જ આરંભમાં અને મધ્યમાં કહેલાની^૩ ઉપાસના કરવાની નથી એમ જણાવવા અને આધિદૈવિકપણું વિગેરેના ભેદ આમાં નથી એમ જણાવવા, અંતમાં જેમના સંબંધમાં આ કહેલું છે તેમને જણાવે છે. આવા પુરુષ જે નારાયણ તે જ ભગવાન્ આપ છો. ૩૫-૩૬.

૫. સદ્ધર્મનું નિરૂપણ કરનાર આઠમા સ્કંધમાં આ વર્ણન કરેલું છે. (લે)

૬. 'પ્રમેય' એટલે 'સ્વરૂપ' એવો અર્થ છે. (લે)

૭. આરંભમાં અને મધ્યમાં જે (આકાશ, ચંદ્ર, સૂર્ય વિગેરે) કહેલાં છે તેમની ઉપાસના કરવાની નથી, અને (તે અને ભગવાન) આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અથવા આધિદૈવિક છે એવો ભેદ નથી એમ જણાવવા એ પ્રમાણે જેમના સંબંધમાં આ કહેલું છે તે (ભગવાન)નો સંબંધ બધે લેવાય તે માટે અંતમાં તેમનું નિરૂપણ કરેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૮. મૂલ શ્લોકમાં 'ભવાન્' શબ્દ છે. તેથી અહિં પણ 'ભવાન્' હોવું જોઈએ. 'ગ' વધારે હોય તેમ જણાય છે.

એવી રીતે (ભગવાન્) વિશ્વરૂપવાળા છે એમ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેવા (ભગવાન)ને અવતાર લેવાનું પ્રયોજન કહે છે :

તવાવતારોડયમકુણ્ઠધામન્ ધર્મસ્ય ગુપ્ત્યૈ ખલનિગ્રહાય ॥

વયં ચ સર્વે ભવતાનુભાવિતા વિભાવયામો ભુવનાનિ સમ્ ॥૩૭॥

હે વૈકુંઠવાસી ! આ આપનો અવતાર ધર્મનું રક્ષણ કરવા અને દુષ્ટોને દંડ આપવા માટે છે, અને આપથી અધિકાર પામેલા અમે બધા સાત ભુવનમાં અધિકાર ભોગવીએ છીએ. ૩૭.

‘અકુણ્ઠઃ’ વૈકુંઠ (સ્થાન છે જેમનું તેવા, એ) સંબોધનથી સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થએલ અહિં પધારેલા નથી એમ કહેલું છે. ‘આ આપનો અવતાર ધર્મનું રક્ષણ કરવા અને દુષ્ટોને દંડ આપવા માટે છે’. બંને પ્રયોજન માટે અવતાર (થએલો) છે આથી એમ કહેલું છે કે જ્યાં વિરોધ જણાય ત્યાં બંને પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તેવી રીતે વિચાર કરવો યોગ્ય છે. મેં કહેલી^૧ બાણીની ભુજાઓ ધર્મ છે, અને તે દુષ્ટ છે. બંનેનું અહિં સમાધાન કરવું જોઈએ^૨ * ‘જગતો ભવાય’ ‘જગતના ઉત્કર્ષ માટે’ એવો પાઠ હોય ત્યાં પણ જગતના ઉત્કર્ષ માટે આ બાણ હણવા યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે, અથવા જે ગુણથી જગતનો ઉત્કર્ષ થાય (તે કરવો), કારણ કે પહેલાં દૈત્ય અંશનો નાશ કરવાથી તેમ (જગતનો ઉત્કર્ષ થાય) છે. *

‘પ્રમાણ (વેદરૂપ) બનેલ પણ તમે (શંકર) પક્ષપાતથી (દૈત્ય ઉપર કૃપા) કરવાથી અપ્રમાણ થયા છો’ એવી શંકા ઉત્તરાર્ધથી દૂર કરે છે. અને બધા વિષયોમાં આપથી જ અધિકાર પ્રાપ્ત કરેલા, તેવી શ્રદ્ધાથી પ્રેરાએલા અથવા સંસ્કાર પામેલા અમે સાત ભુવનમાં અધિકાર ભોગવીએ છીએ. ‘અમે’ એટલે તત્ત્વોમાં રહેલા દેવો અથવા બ્રહ્માંડના દેવો. જ્યારે બધાએ સ્થલમાં અમે આપની સત્તાથી સ્વીકારાએલા છીએ^૩, ત્યારે આ વિષયમાં^૩ જ (તેમ હોવામાં) શું સંદેહ હોય ? (શંકર) માત્ર તામસ ભાવવાળા છે એવો મત આથી ખોટો ઠરાવેલ છે. નીચેના સાત ભુવનોમાં તેમનો

૧. ‘મેં કહેલી’ એટલે મેં (શંકર) વરદાનથી આપેલી ભુજાઓ, વેદરૂપ મેં આપેલી હોવાથી ધર્મરૂપ છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૨. ધર્મરૂપ ભુજાઓ રહેલી જોઈએ અને દુષ્ટપણાનો નાશ થવો જોઈએ, એવો અર્થ જણાય છે. * આ ભાગ શ્રીસુબોધિનીમાં આ નીચે જણાવેલી શંકા પછી લખેલ છે; પરંતુ આ તેનું યોગ્ય સ્થાન જણાવાથી અહિં મૂકેલ છે.

૩-૩. બધા વિષયોમાં આપની સત્તાથી જ અમારો અધિકાર ચાલે છે તો આ બાણના ઉપર કૃપા કરેલી તે પણ આપની સત્તાથી જ થઈ શકેલી, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

અધિકાર સિદ્ધ થએલો હોવાથી^૧ ઉપરના જ સાત ભુવનો જણાવેલાં છે. ૩૭.

‘છતાં પણ આ ભવિષ્યમાં મારો અપકાર કરશે, તેથી મારે હણવા યોગ્ય છે, તેથી આની પાસે સત્તા રહે તે યોગ્ય નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે :

ત્વમેક આદ્યઃ પુરુષોઽદ્વિતીયસ્તુર્યઃ સ્વદઞ્ચેતુરહેતુરીશ્વરઃ ॥

પ્રતીયસેઽથાપિ યથાવિકારં સ્વમાયયા સર્વગુણપ્રસિદ્ધયૈ ॥૩૮॥

આપ એક, આદ્ય, પુરુષ, એકલા સમાધિમાં પ્રાપ્ત થતા, પોતામાં દષ્ટિવાળા, (મોક્ષના) કારણરૂપ, કારણ વિનાના, ઈશ્વર છો. છતાં પણ (આપના) બધા ગુણો પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે પોતાની માયાથી વિકાર પ્રમાણે દેખાઓ છો. ૩૮.

જો કે આપ સર્વ સ્થલે એક જ છો અને પૂર્ણ ગુણવાળા છો, છતાં પણ ઘડો વસ્ત્ર વિગેરે (જેવાં) પણ જેટલાં રૂપો (પદાર્થો) જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે તેમનાં કારણનો વિચાર કરતાં, આપ જ પોતાના જુદા જુદા ગુણનું મુખ્ય રીતે ગ્રહણ કરીને તેવા (તે પદાર્થરૂપ) થએલા છો એમ માનવું જોઈએ. તે પ્રમાણે હોવાથી, આપના જે ગુણથી એક હજાર ભુજાઓવાળો બાણ થયો, તે જ ગુણ બાણનું કારણ બનેલો માનવો જોઈએ, તેથી તે પ્રમાણે જ કરવું યોગ્ય છે. અમે સર્વ સ્થલે ભેદ જોઈએ છીએ છતાં પણ આપ એક જ^૨ છો; કારણ કે લીંબડો માનીને ખાધેલી સાકર કડવી લાગતી નથી.

‘આદ્ય’ વિશેષણથી તે (ભગવાન)નું એક (હોવા)પણું સિદ્ધ કરે છે. જેમ એકજ ચોખા(નો દાણો) અંકુર વિગેરે સ્થિતિથી (સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને) એક હજાર ચોખા(ના દાણા) થાય છે, તેવી રીતે એક જ ભગવાન ચોખા(ના દાણા)ની પેઠે જુદા જુદા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ કરવા માટે ‘આદ્યઃ’ પ્રથમ કારણ બનેલા છે.

‘(ભગવાન તો) આકાર વિનાના છે’ એવી શંકા થાય, તેથી કારણ (બનેલ ભગવાન)નાં બીજરૂપ સ્વરૂપનું વર્ણન ‘પુરુષ’ શબ્દથી કરેલું છે. તે ‘(પુરુષ)ને કારણ બનવામાં સ્ત્રીની જરૂર રહે છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘એકલા’ વિશેષણ યોજેલું છે. ચિંતામણિ(થી પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે તે)ની પેઠે કાર્ય અને કારણનું જૂદાપણું^૩ અને

૪. ‘નીચેના સાત ભુવનો’ એવો અર્થ લેવામાં આવે તો આપથી ‘અધિકાર પ્રાપ્ત કરેલા’ એ વિશેષણ નકામું થાય, કારણ કે તામસપણાને લીધે નીચેના ભુવનોમાં તેમનો પોતાનો જ અધિકાર હોવાનું સંભવે (લે). નીચેના ભુવનોમાં તેઓનો અધિકાર ચાલે છે એમ (લોકમાં) પ્રસિદ્ધ હોવાથી, ઉપરનાં સાત ભુવનો જ જણાવેલાં છે, એમ જણાય છે.

૧. ‘આપ એક જ છો’ એટલે ભગવાન સર્વ સ્થલે એકરૂપ હોવાથી ‘અહિં પ્રભાવ રાખવો યોગ્ય છે, અહિં યોગ્ય નથી’ એવો (તેમનામાં) ભેદ નથી. (લે)

૨. કાર્ય જડ અને ઉપાદાન (કારણ) ચેતન હોય એવો ભેદ. (લે)

કાર્યો જુદાં જુદાં હોવાપણું જાણવાં. તે (કાર્યો)નું ઉપાદાન કારણ હોવાનું, વિકાર વિનાનો હોવાનું અને નિમિત્ત કારણ હોવાનું પહેલાં સિદ્ધ કરેલું છે. તેથી જ^૩ જગત્ ઉપાસના કરવા યોગ્ય નથી એમ પણ સિદ્ધ થયું; અને જગત્ બ્રહ્મ(રૂપ) હોવાનું (કારણ)^૪ તે(બ્રહ્મ)માંથી ઉત્પત્તિ લય અને સ્થિતિ થતાં હોવાનું જાણાએલું છે. (જગતની) સ્થિતિ અને પ્રલય બીજામાં થતાં નથી એ તો માત્ર ઉદાહરણ (કહેલું)^૫ છે. ઘણાં દષ્ટાંતો^૬ એકઠાં મળી ‘ભગવાન સર્વથી જૂદા પ્રકારના છે’ એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી, (બ્રહ્મજ્ઞાનનો) માત્ર તર્ક જ આધાર હોય તો (તે જ્ઞાન) સત્ય ન ગણાય તેથી, અને દષ્ટાંત^૭ નહિ હોવાથી બ્રહ્મ માત્ર વેદથી જ જાણાય તેવું જ સિદ્ધ થએલું છે. (જગત્) અમુક સમય સુધી જ રહેનારું હોય તો પણ ભગવાન જ (તેનું) કારણ છે. બીજાંને કારણ કલ્પવામાં જે તર્ક (કરવામાં આવે), તે ભગવાનમાં જ યોજવો, કારણ કે ભગવાન સર્વ શક્તિવાળા છે. જુદાં જુદાં ઉપાદાન^૮ હોય ત્યારે જેમ વિરોધ કાઢી નાખવામાં આવે છે તે પ્રમાણે એક ઉપાદાન હોય ત્યારે પણ (કરવું). તર્કની જરૂર હોય ત્યારે પણ જેમ પાંદડાં કાષ્ઠ ગુંદર પુષ્પ અને ફલોનું કારણ (તે) સર્વથી જૂદું બીજ એકલું જ જોવામાં આવતું હોવાથી, તે જ સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી (તે સર્વનું) કારણ હોવાનો નિર્ણય થાય છે, તે પ્રમાણે વેદમાં (બ્રહ્મને જગતનું કારણ) કહેલ હોવાથી બ્રહ્મને પણ (જગતનું કારણ) જાણવું, કારણ કે વેદ પ્રમાણે હોવાનો નિર્ણય થઈ ગએલ છે. તેમ થતાં શ્રુતિ સત્ય ઠરશે (અને તર્કથી તેને) પુષ્ટિ મળશે, અને વૈદિક અર્થ પણ પ્રત્યક્ષ અનુમાન વિગેરેથી જ સિદ્ધ થતો હોય તો (શ્રુતિ) વ્યર્થ થાય. સંકેત^૯ તો વિચાર કરનારાઓના સ્વીકારવાથી જ (થાય છે), તેમ ન હોય તો જુદા જુદા મતમાં અલૌકિક પદાર્થો જાણાવનાર ‘આત્મા’ વિગેરે શબ્દોનો સંકેત અસંભવિત થાય, તેથી મૂલ પુરુષ એકલા જ જગતનું કારણ છે.

એવી રીતે ભગવાન જગતનું કારણ છે એમ સિદ્ધ કરીને, તેમાં કાર્ય તરીકે

૩. ‘તેથી જ’ એટલે ચિંતામણિમાંથી બનાવેલા પદાર્થોની ફલ આપનાર તરીકે ઉપાસના થતી નથી, પરંતુ ફલ આપનાર તરીકે ચિંતામણિની જ ઉપાસના કરવામાં આવે છે, એ દષ્ટાંતને લીધે (લે)

૪. અહિં ‘કારણ’ શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે)

૫. કારણ કે ઉત્પત્તિ પણ બીજામાંથી થતી નથી, પરંતુ બ્રહ્મમાંથી જ થાય છે.

૬-૬. ઉપર ‘ઘણા દષ્ટાંતો’ કહ્યાં તે અમુક અંશમાં જ લાગુ પડે તેવાં દષ્ટાંતો કહ્યાં. બ્રહ્મને સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પડે તેવું કોઈ દષ્ટાંત છે જ નહિ.

૭. ‘અધિકરણ’ એટલે ‘ઉપાદાન’ (લે)

૮. ‘સંકેત’ એટલે અમુક શબ્દનો અમુક અર્થ જાણવો, એવી સમજૂતી.

ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય જ સિદ્ધ થએલા હોવાથી, ભગવાન મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે એમ કહેતાં ‘સમાધિમાં પ્રાપ્ત થતા’ શબ્દથી બીજું વિશેષણ કહે છે. જેમ જાગતાંની અવસ્થા, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ સ્થિતિ ઉત્પત્તિ અને પ્રલય જણાવનારી છે એ પ્રમાણે ચોથી (સમાધિની) અવસ્થા પણ મોક્ષ જણાવનારી છે, કારણ કે તેની અંદર પ્રકટ થએલા ભગવાન મોક્ષ આપનારા છે. ‘પોતામાં દ્રષ્ટિવાળા’ વિશેષણથી તેમનો મોક્ષનું દાન કરવાનો પ્રકાર કહેલો છે. (તેનો અર્થ) એવો છે કે જેમ એકલા પુરુષ જગતનું કારણ થાય છે તેમ ‘સ્વદેહ’ પોતાની અંદર જ દ્રષ્ટિવાળા, એટલે પોતાના અનુભવથી પ્રસન્ન રહેનારા મોક્ષના કારણરૂપ છે.

‘(એવા) પોતાનો મોક્ષ જ પ્રાપ્ત કરે, પરંતુ બીજા ઉપાસના કરનારાઓને (મોક્ષ પ્રાપ્ત) ન કરાવે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘(મોક્ષના) કારણરૂપ’ શબ્દ યોજેલ છે. બીજાઓને પણ મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરાવવા)માં, પોતાની અંદર દ્રષ્ટિવાળા થવામાં અને ચોથી અવસ્થા (સમાધિ) (પ્રાપ્ત કરાવવા)માં તે(ભગવાન)જ કારણરૂપ છે.

‘ત્યારે અમે વિગેરે બીજાઓના પોતે (કારણરૂપ) છે તેમ (તેમનું) પોતાનું (કારણ) તેમનો પણ આધાર બનેલ કોઈક હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘કારણ વિનાના’ વિશેષણ યોજેલું છે. કોઈ પણ તેમનું કારણ નથી.

‘જેમ ભગવાન પોતાની ઈચ્છાથી સર્વ થાય છે એમ કહેવામાં આવે છે, તેમ બધાએ (પોતાની ઈચ્છાથી) સર્વ ભલે થાય, અને શ્રુતિ (ભગવાનમાં અને બીજામાં) ભેદ નથી એમ કહે છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ઈશ્વર શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે તે (ભગવાન) સર્વ (થવા) શક્તિવાળા હોવા છતાં પોતાની મેળે તેવી જ રીતે આધાર બનેલા છે. કાર્યરૂપવાળા (કાર્યનાં રૂપો) તો પોતામાંથી જ થાય છે, કારણ કે (તેમનામાં) સર્વ (થવાની) શક્તિ છે અને ઈશ્વરની ઈચ્છાને રોકી શકાતી નથી. એવી રીતે (ભગવાનનાં) સર્વ (થવાની) શક્તિ, અલૌકિકપણું, દોષ વિનાનો અને પૂર્ણગુણવાળો દેહ સિદ્ધ કરીને (એમ કહે છે કે), આપ સર્વ સ્થલે પૂર્ણગુણવાળા હોવા છતાં શેરડી, દુધ, ખાટું, ખારું વિગેરે વિકારોનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના વિકાર પ્રમાણે દેખાઓ છો. સર્વરૂપથી (આપ) ન દેખાઓ તેવી વ્યવસ્થા કરનારી ભગવાનની માયા જ છે.

તે (ભગવાનની માયા) સ્વતંત્ર અથવા અસ્વતંત્ર હોવાથી તે દોષ પાછો તે સ્થિતિમાં રહે છે, એવી શંકા થાય, તેથી ‘બધા ગુણો પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે’ શબ્દ યોજેલ છે. તેમ ન હોય તો ભગવાનના બધા ગુણો જુદા જુદા પ્રસિદ્ધ ન થાય. જેમ હરડે છ રસોવાળી હોવા છતાં પણ રસ વિનાની જ છે, કારણ કે સર્વથી જૂદો કોઈ

પણ રસ કુદરતથી (તેમાં) દેખાતો નથી, તેવી જ રીતે ભગવાન્ સર્વ સ્થલે સર્વ ગુણો પ્રકટ કરે તો ખિચડા જેવા દેખાય. તેથી (ભગવાન્) સર્વ સ્થલે પૂર્ણ ગુણવાળા હોવા છતાં ભગવાનની ઈચ્છારૂપ માયાને લીધે વિકાર પ્રમાણે દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે લીલામાં માત્ર યાદવપણું પ્રકટ કરવા પ્રકટ થએલા (આપે) બીજા ગુણો પ્રકટ ન કર્યા, તેથી હું (શંકર) વિગેરેને પણ (આપનું) જ્ઞાન થયું નહિ, એવો ભાવ છે. ૩૮.

‘કારણમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યાં સર્વ સ્થલે કારણ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ ન હોય તેવી માટી વિગેરેમાંથી ઘડા વિગેરેની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તે પ્રમાણે બ્રહ્મમાંથી પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે પદાર્થોના કારણ તરીકે બ્રહ્મ દેખાવું જોઈએ. તે દેખાતું નહિ હોવાથી બ્રહ્મ પદાર્થોનું કારણ થાય તેમાં પ્રત્યક્ષનો વિરોધ થતો હોવાથી બ્રહ્મ કારણ કેમ હોઈ શકે ?’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે :

યથૈવ સૂર્યઃ પિહિતશ્છાયયા સ્વયા છાયાં ચ રૂપાણિ ચ સન્નકાસતિ ॥

એવં ગુણેનાપિહિતો ગુણાંસ્વમાત્મપ્રદીપો ગુણિનશ્ચ ભૂમન્ ॥૩૯॥

હે ભૂમન્ ! અને જેમ સૂર્ય પોતાની છાયાથી ઢંકાઈ છાયાને અને રૂપોને પ્રકાશે છે તેમ જ પોતાથી પ્રકાશનાર આપ ગુણોથી સંપૂર્ણ રીતે ઢંકાઈ ગુણોને અને ગુણવાળાઓને (પ્રકાશો છો). ૩૯.

‘વાદળાંઓ સૂર્યથી ઉત્પન્ન થએલા છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે (અને) ‘જ્યારે સૂર્ય કિરણો વડે તપે છે, ત્યારે તેમનાથી કિરણોને લીધે વરસાદ વરસે છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે સૂર્ય જ વરસાદ છે. તેમ ન હોય તો (સૂર્ય) ઉત્પત્તિ કરાવનાર ન હોય. તેથી સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન થએલા હોવા છતાં જેમ વાદળાંઓ સૂર્યને ઢાંકી દેનારા થાય છે, એવી રીતે જગત્ પણ ભગવાનમાંથી ઉત્પન્ન થએલું હોવા છતાં ભગવાનને ઢાંકી દેનારું છે. જેમ સૂર્ય પોતે ન દેખાવા^૧ છતાં તે વાદળાંઓને, વાદળાંઓમાં ઉત્પન્ન થતા વરસાદને, તેની પણ નીચે રહેલી ભૂમિને અને ભૂમિ ઉપર રહેલા પદાર્થોને પ્રકાશે છે, એવી રીતે સર્વનું કારણ બનેલા ભગવાન જ સર્વ સ્થલે સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશનારા હોવાથી કાંઈ પણ અયોગ્યતા નથી. ‘છાયાથી’ એટલે ‘વાદળાંઓથી’ ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી તે વાદળાંનું કાર્ય વરસાદ (કહેલ છે). ‘પોતાની’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) વાદળાંઓ (સૂર્યથી) જૂદાં નથી. ‘રૂપોને’ એટલે ઘડો વિગેરે પદાર્થોને, (અને) ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી તે પદાર્થોથી થતી લૌકિક અને વૈદિક ક્રિયાને પણ પ્રકાશે છે. એવી રીતે ભગવાન્ પોતે જ તેવા (ગુણ) થએલા ગુણથી ‘આપિહિતઃ’ સંપૂર્ણ રીતે ઢંકાએલા હોવા છતાં પદાર્થોના કારણ બનેલા ગુણોને અને ગુણવાળાઓને એટલે કાર્યોને

૧. વાદળાંઓથી ઢંકાએલ હોવાથી સૂર્ય પોતે દેખાતો નથી છતાં, એવો અર્થ છે.

પ્રકાશે છે અને પોતાથી પ્રકાશનાર હોય છે. ‘હે ભૂમન્!’ એ સંબોધન ભગવાનમાં સર્વ પ્રકારનું સામર્થ્ય છે એમ જણાવવા (કરેલું છે). ૩૯.

નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન્ (જગતનું) કારણ હોવાનું બીજું કારણ^૧ કહે છે :

યન્માયામોહિતધિયઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ॥

ઉન્મજ્જન્તિ નિમજ્જન્તિ પ્રસક્તા વૃજિનાણૈવે ॥૪૦॥

જેમની માયાથી મોહ પામેલી બુદ્ધિવાળાઓ દુઃખરૂપ સમુદ્રમાં આસક્ત થઈ પુત્ર સ્ત્રી ઘર વિગેરેમાં જન્મે છે અને મરણ પામે છે. ૪૦.

વિવેકવાળા^૨ હોવા છતાં વિષયો દુઃખ આપનારા છે એમ જોઈને પણ તેઓમાં^૩ જ આસક્ત થાય છે. લૌકિકમાં ઈષ્ટ (પદાર્થો) પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાપણું (પ્રવૃત્તિ થવાનું) કારણ હોવાથી, તે^૪ ન હોવા છતાં પણ તે (પુત્ર વિગેરે વિષયો)માં પ્રવૃત્તિ થાય છે તે અવશ્ય (એવી પ્રવૃત્તિનું) બીજું કારણ હોવાનું સૂચવે છે.

“દિશાઓનો ગુંચવાડો વિગેરેમાં જોવામાં આવે છે કે પ્રત્યક્ષમાં થએલ ભ્રમ ઉત્તમ જ્ઞાનવાળા પ્રત્યક્ષથી જ^૬ દૂર થાય છે” એવી શંકા થાય, તેથી ‘દુઃખરૂપ સમુદ્રમાં આસક્ત થઈ’ શબ્દો યોજેલા છે. તે(વિષયો)માં રહેલા દોષો જોઈને પણ, દુઃખનો અનુભવ કરીને પણ, પુત્ર સ્ત્રી અને ઘરમાં ‘ઉન્મજ્જન્તિ’ ઉત્પન્ન થાય છે અને ‘અંત સમયે જેવી મતિ હોય તેવી ગતિ થાય છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે તેઓમાં જ આસક્ત રહીને

૧. પુત્ર વિગેરેમાં પ્રવૃત્તિ થવી એ ભગવાન્ (જગતનું) કારણ હોવાનું બીજું કારણ છે. ભગવાન જ પોતાની શક્તિ માયાથી પુત્ર વિગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે એવો અર્થ છે. (લે)
૨. ‘આ ઈષ્ટ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે એવું જ્ઞાન જ (પ્રવૃત્તિ થવાનું) કારણ છે, ભગવાન્ કારણ નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (લે)
૩. ‘તેઓમાં જ’ એટલે ‘પુત્ર વિગેરે વિષયોમાં જ’ (લે)
૪. ‘તે’ એટલે ‘ઈષ્ટ (પદાર્થો) પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાપણું.’ પુત્ર વિગેરેમાં પ્રવૃત્તિ ઈષ્ટ (પદાર્થ) પ્રાપ્ત કરાવનારી ન હોવા છતાં તેવી પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી તેવી પ્રવૃત્તિ પોતાનું બીજું કારણ હોવાનું એટલે ભગવાન્ તેવી પ્રવૃત્તિ થવાનું કારણ હોવાનું સૂચવે છે, એવો અર્થ છે. (લે)
- ૫..૫. (પૃથ્વી ભમતી જણાય છે તેવું) ભ્રમરૂપ જ્ઞાન દષ્ટિ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારું ન હોવા છતાં રહે છે જ અને તેથી પ્રવૃત્તિ થાય છે. ભ્રમ દૂર કરનારું ઉત્તમ જ્ઞાન હોવાથી તેવું જ્ઞાન થતાં એવી પ્રવૃત્તિ અટકે છે, તેથી (આ પ્રવૃત્તિ) ઈષ્ટ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે એવું જ્ઞાન જ (પ્રવૃત્તિનું) કારણ છે, પરંતુ ભગવાન્ તેનું કારણ નથી, એવી આ શંકા છે.
૬. પ્રત્યક્ષથી જ ભ્રમ દૂર થાય છે, પરંતુ તે દૂર થવા કોઈ અલૌકિક (પદાર્થ)ની જરૂર નથી એમ જણાવવા ‘એવ’ ‘જ’ શબ્દ યોજેલ છે, તેથી ભ્રમ દૂર થવામાં પણ ભગવાન્ કારણરૂપ નથી એવો અર્થ છે. (લે)

‘નિમજ્જન્તિ’ જીવતાં સુધી આસક્તિને લીધે તેઓમાં જ રહીને, તેઓમાં જ મરણ પામે છે^૭. ‘પ્રજા પછી ઉત્પન્ન થાય છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે પુત્રથી ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ પ્રસંગે પુત્રને માટે જ મરણ પામે છે તેવી જ રીતે પત્નીમાં પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પત્ની માટે મરણ પામે છે. ઘરમાં પણ ઉત્પત્તિ અને મરણ થવાનું પ્રસિદ્ધ છે. ‘વિગેરે’ શબ્દથી ઘોડા ગઘેડા વિગેરેમાં પણ (જન્મે છે અને મરણ પામે છે એમ કહેલું છે). ‘અંત સમયે જેવી મતિ હોય તેવી ગતિ થાય છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે જડભરતની પેઠે તેવી યોનિમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પામે છે. તેથી જેનું પ્રત્યક્ષ અને શાસ્ત્રોથી પણ ઉદ્ધંધન થઈ શકે નહિ તેવી કોઈક ભગવાનની શક્તિ જ એવા પ્રકારના મહામોહનું કારણ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ. ૪૦.

હવે જેઓ ઉપર ભગવાનની અર્ધ કૃપા છે તેઓ માટે શોક દર્શાવતાં નીચેનો શ્લોક કહે છે :

દેવદત્તમિમંલબ્ધ્વાનૃલોકે અજિતેન્દ્રિયઃ ॥

યો નાદ્રિયેતત્વત્પાદૌ સ શોચ્યો હ્યાત્મવચ્ચકઃ ॥૪૧॥

દેવે આપેલ આ પ્રાપ્ત કરીને, મનુષ્યલોકમાં ઈન્દ્રિયોને નહિ જીતનાર જે આપના ચરણોનો આદર કરતો નથી તે શોક કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે પોતાને ઠગનારો છે. ૪૧.

ભગવાને જેને વિવેક ઈન્દ્રિયો વિગેરેવાળું શરીર આપેલું છે, તે અર્ધ કૃપાવાળો પણ જો પૂરી (કૃપા) માટે પ્રયત્ન ન કરે તો તે મોહ પામેલાઓએ પણ શોક કરવા યોગ્ય થાય છે. દેવે એટલે ભગવાને (આવું શરીર તેને) આપેલું, કારણ કે ભગવાનની ઈચ્છાથી જ તે મનુષ્યલોકમાં મનુષ્યના દેહમાં આવેલો છે.

‘ત્યારે (તે ભગવાનનો) અનાદર કરે છે તેનું શું કારણ ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઈન્દ્રિયોને નહિ જીતનાર’ શબ્દ યોજેલ છે. ઈન્દ્રિયો ઉપર જય (મેળવેલો) નહિ હોવાથી, ઈન્દ્રિયોથી ઢસડાએલો તે બીજે જાય છે. તેથી ભગવાનની સેવા કરતો નથી. ‘ત્યારે તેનો શું દોષ ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘આદર કરતો નથી’ શબ્દો જોએલા છે. ભગવાનના ચરણોનો આદર પણ કરતો નથી એ દોષ છે, કારણ કે તે(ચરણો)માં આસક્તિ નિયમમાં રાખનારી છે. તેમ ન કરે (ભગવાનના ચરણોમાં આસક્તિ ન રાખે) તો હતું તે સાધનનો પણ તે નાશ કરે છે, તેથી તે શોક કરવા યોગ્ય

૭. ‘આ પ્રવૃત્તિ ઈષ્ટ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે’ એવું ભ્રમવાળું જ્ઞાન ન હોવા છતાં, પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ કહે છે. (તેવું જ્ઞાન પ્રવૃત્તિ થવાનું કારણ નથી પરંતુ ભગવાન જ કારણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે).

(લે)

થાય છે, અને પોતાને ઠગનારો થાય છે. ‘હિ’ ‘કારણ કે’ શબ્દથી સૂચવેલો તર્ક ‘પોતાને ઠગનારો’ શબ્દથી કહેલો છે. ‘બીજાને માટે’ તે તેમ કરે છે’ એવી શંકા કરીને, તેવું નથી^૨ એમ જણાવવા ‘પોતાને જ ઠગનારો થાય છે’ શબ્દોથી એ શંકાનો નિરાસ કરે છે^૩. (બીજા ઉપર કરેલો) ઉપકાર તો પરિણામનો વિચાર કરતાં પોતાને જ ફલ આપનાર થતો હોવાથી, જ્યાં પોતે ઠગાતો ન હોય ત્યાં જ બીજાને માટે (કાર્ય) કરવું યોગ્ય^૩ છે તેમ ન હોય તો તે પોતે જ પોતાનો ઘાત કરનારો થાય. તેવાએ કરેલા ઉપકારથી શું વળે ? ૪૧.

ભગવાનને જેણે પ્રાપ્ત કરેલ નથી તેવાની નિંદા કરી નીચેના શ્લોકમાં જે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરીને પણ તજે છે તેની નિંદા કરે છે. ભગવાનની ઈચ્છાહૃપ માયાની પ્રશંસા કરવા (તેમ કરે છે, કારણ કે) તે માટે તેમ કરતા ન હોય તો જૂદા અર્થવાળું^૧ વાક્ય થાય.

યસ્ત્વાં વિસૃજતે મર્ત્ય આત્માનં પ્રિયમીશ્વરમ્ ॥

વિપર્યયેન્દ્રિયાર્થાર્થ વિષમમત્યમૃતંત્યજન્ ॥૪૨॥

આત્મા પ્રિય અને ઈશ્વર એવા આપનો (તેમનાથી) વિરહ્દ્ ગુણવાળા ઈન્દ્રિયોને બહેકાવનારા પદાર્થો માટે જે મર્ત્ય ત્યાગ કરે છે તે અમૃતને તજી વિષનું ભક્ષણ કરે છે. ૪૨.

(૧) ‘(ભગવાનનું) પ્રયોજન નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મર્ત્ય’ શબ્દ યોજેલ છે. માણસ મરણ પામવાના ગુણવાળો છે. (૨) ભગવાનની જરૂર છે એમ જણાવવા ‘આત્મા’ શબ્દ યોજેલો છે. (૩) (વળી ભગવાન) ‘પ્રિય’ જેમના ઉપર પ્રીતિ થાય તેવા છે. તેમની જરૂર ન હોય તો પણ પ્રીતિને લીધે તેમનો આદર કરવામાં આવે છે. તેમાં પણ (તે) ઈશ્વર છે, એટલે તેમ (આદર કરવામાં ન આવે તો

૧. ઈન્દ્રિયોના હિત માટે તે તેમ કરે છે, અને તે પ્રમાણે બીજાનું હિત કરવું તે ગુણ જ છે, એવો અર્થ છે. (લે) ‘બીજાને માટે’ એટલે સ્ત્રી પુત્ર વિગેરે માટે.

૨-૨. એમ ન કરે તે માટે આવી રીતે બીજાનું હિત કરવા યોગ્ય નથી એમ જણાવે છે. (લે)

૩. બીજાના ઉપર ઉપકાર કરવામાં આવે તે (શુભ) કાર્યનું ફલ પોતાને જ મળે છે. તેથી જે કાર્યથી પોતાનો ઘાત અથવા પોતાનું ઘણું અહિત થતું ન હોય તેવી રીતે જ પરોપકાર કરવો યોગ્ય છે. જે કાર્યથી પોતાનો ઘાત થાય અને તે બીજા માટે કરેલ હોવાથી પરોપકારનું થોડું ફલ પ્રાપ્ત થાય તેવું કાર્ય કરવું યોગ્ય નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૧. આ શ્લોકનું તાત્પર્ય (માયાની પ્રશંસા કરવાનું ન હોય અને માત્ર મૂર્ખની) નિંદા કરવાનું હોય તો પાછળ ૩૪મા શ્લોકના આભાસમાં બારે શ્લોકોનો અર્થ સ્તુતિ છે એમ કહેલ છે તે ખોટો ઠરે, એવો અર્થ છે.

હણનારા છે. એવી રીતે ત્રણ પ્રકારે વાસ્તવિક રીતે બહારના અને અંદરના વ્યવહાર પ્રમાણે જરૂરી (ભગવાન)ને ‘વિસૃજતે’ તજે છે, અને તેમાં પણ ‘વિપર્યયોન્દ્રિયાર્થાર્થમ્’ (તેમનાથી) વિરુદ્ધ ગુણવાળા એટલે જે આત્મા નથી, પ્રિય નથી અને ઈશ્વર નથી તેવા છે અને ઈન્દ્રિયોને બહેકાવનારા છે તેવા રૂપ વિગેરે પદાર્થો (માટે તજે છે તેઓ અમૃત તજી વિષનું ભક્ષણ કરે છે), કારણ કે નદી તરવાની ઈચ્છાવાળો કોઈ પણ નૌકા આપી દઈને અથવા નૌકાનો ત્યાગ કરીને પથ્થર ગ્રહણ કરતો નથી; અથવા પથ્થર માટે જ નૌકાનો ત્યાગ કરતો નથી. ‘અમૃતને તજી વિષનું ભક્ષણ કરે છે’ શબ્દોથી તે(મ કરવા)નું ફલ કહે છે. મરવા પડેલો જેમ અમૃત પ્રાપ્ત કરી તે આપી દઈને વિષ લઈ તેનું ભક્ષણ કરે, તેની જે સ્થિતિ થાય, તેવી આની પણ (સ્થિતિ થાય છે), એવો ભાવ છે. ૪૨.

તેવી આપ(શંકર) વિગેરેની સ્થિતિ છે એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે :

અહંબ્રહ્માથ વિબુધા મુનયશ્ચામલાશયાઃ ॥

સર્વાત્મના પ્રપન્નાસ્ત્વામાત્માનં પ્રેષ્ઠમીશ્વરમ્ ॥૪૩॥

હું બ્રહ્મા અને દેવો તથા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મુનિઓ આત્મા સર્વથી પ્રિય અને ઈશ્વર (એવા) આપના સંપૂર્ણ રીતે ભક્તો છીએ. ૪૩.

જેમ બીજા અર્ધ કૃપાવાળા ભૂલેલા છે, અથવા જેમ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરીને પણ વિષયોમાં આસક્ત રહેનારા ભૂલેલા છે, તેવી રીતે અમે ભૂલેલા નથી, પરંતુ અમે જૂદા પ્રકારથી રહેલા છીએ. ભગવાન સાત્ત્વિક^૧ હોવાથી ૧. આરંભમાં ‘હું’ રુદ્ધ અને ‘બ્રહ્મા’ શબ્દોથી (તેમના) જેવા બીજા બે કહે છે. ૨. પછી તેમનાથી હલકા (તેમને) વશ રહેનારા ‘દેવો’ કહે છે. અધિકારીઓને કહીને ૩. ‘તથા મુનિઓ’ શબ્દથી જ્ઞાનમાં આસક્તિવાળા કહે છે. તેમને જૂદા કહેવાનું કારણ ‘શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા’ વિશેષણથી કહેલું છે અથવા (મુનિઓ શબ્દથી) સાધન કરવામાં તત્પર અને (શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા શબ્દથી) જેમણે ફલ પ્રાપ્ત કરેલું છે તે કહ્યા. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મનુષ્યો કહેલા છે. સનક વિગેરે મુનિઓ પણ તેવા કહેલા છે. આ ત્રણે પ્રકારના, અને ‘ચ’ ‘તથા’ શબ્દથી આપને અનુસરનારા બધાનો સમાવેશ કરેલો છે. તે તેવા અમે સંપૂર્ણ રીતે આપના ભક્તો છીએ. ‘આત્મા, સર્વથી પ્રિય ઈશ્વર’ શબ્દોથી પોતાની ભક્ત થવાની પ્રવૃત્તિનું કારણ બનેલું જ્ઞાન જણાવે છે. પહેલાં (શ્લોક ૪૨) કરતાં^૨,

૧. સાત્ત્વિક કલ્પમાં ભગવાન વિષ્ણુરૂપ થઈ કાર્ય કરે છે. તેથી અહિં ભગવાન વિષ્ણુરૂપ હોવાથી સાત્ત્વિક છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. શ્લોક ૪૨માં ભગવાનને ‘પ્રિય’ કહ્યા, અહિં અમો વિગેરેને ‘સર્વથી પ્રિય’ હોવાનું કહ્યું એ

ઘણો વધારે પ્રેમ હોવાનો ભેદ છે. તે વધારે પ્રેમથી જ બીજાં સાધનો થઈ ગયાં. ૪૩.

‘હમણાં લડાઈ (કરવા આવેલ) છો’ એવી શંકા થાય, તેથી તે દૂર કરવા નીચેના શ્લોકમાં ‘હું શરણે આવું છું’ એમ કહે છે :

તં ત્વાં જગત્સ્થિત્યુદયાન્તલેતું સમં પ્રશાન્તં સુહૃદાત્મદૈવતમ્ ॥

અનન્યમેકં જગદાત્મકેતં ભવાપવર્ગાય ભજામ દેવમ્ ॥૪૪॥

તે, જગતની સ્થિતિ ઉદય અને અંતના કારણ, સમ, ઘણા શાંત, મિત્ર, આત્મા, દેવતારૂપ, અનન્ય, એકલા, જગતના આત્મા અને સ્થાનરૂપ આપ દેવને ભવમાંથી મુક્ત થવા અમે ભજીએ છીએ. ૪૪.

એવી રીતે સર્વે ઉપાસના કરવા યોગ્ય, દોષ રહિત અને પૂર્ણ ગુણવાળા દેહવાળા આપને અમે ભજીએ છીએ. ‘તે’ વિશેષણથી (૪૨ અને ૪૩ એ) બે શ્લોકનો અર્થ લીધેલો છે, (‘તે’ એટલે) લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ^૧. ‘આપને’ એટલે દેખાઓ છો તેમને. ‘જગતની સ્થિતિ ઉદય અને અંતના કારણ’ શબ્દથી (આપ) બ્રહ્મ (છો એમ) જણાવવા જગતનાં કારણ હોવાનું કહેલું છે. બહારના દોષ નથી એમ જણાવવા ‘સમ’ (કહેલ છે). અંદરના દોષ નથી એમ જણાવવા ‘ઘણા શાંત’ વિશેષણ (યોજેલ છે). (અમને આપમાં) વિશ્વાસ છે એમ જણાવવા ‘મિત્ર’ શબ્દ (યોજેલ છે). (અમને આપથી) ભય નથી એમ જણાવવા ‘આત્મા’ (કહેલ છે). ઈચ્છેલા પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે ‘દેવતારૂપ’ (કહેલ છે). પદાર્થથી થતું જૂદાપણું (આપમાં) નથી^૨ એમ જણાવવા ‘અનન્ય’ વિશેષણ (યોજેલું છે). ‘ન વિદ્યતે’ નથી ‘અન્યઃ’ જૂદો જેમનાથી અથવા (નથી જૂદો) જેમને તે (અનન્ય). ભગવાનને કોઈમાં પણ (તે પોતાથી) જૂદો હોવાથી બુદ્ધિ નથી, કારણ કે (સર્વત્ર) ભગવાન્ એકલા જ છે. કાર્ય પણ તેમનાથી જૂદું નથી, કારણ કે આ (ભગવાન્) જગતના આત્મા અને સ્થાનરૂપ છે. ઉત્તમ પ્રકારના ભજનથી અપરાધ દૂર થાય^૩ એવી પ્રાર્થના કરવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં ઈચ્છેલા (પદાર્થ)ની પ્રાર્થના થઈ શકે નહિ, તેથી ‘ભવમાંથી મુક્ત થવા’ શબ્દથી બધોએ દોષ દૂર થવારૂપ મોક્ષની જ પ્રાર્થના કરે છે.

સર્વથી વધારે પ્રિયપણું જણાવનાર ‘ઈષ્ટ’ પ્રત્યયથી ભેદ જણાવેલો છે એવો અર્થ છે. (લે)

૧. શંકર પોતે વેદરૂપ હોવાથી, ૪૩મા શ્લોકથી વેદમાં પ્રસિદ્ધ હોવાનું કહ્યું, અને ૪૨મા શ્લોકથી લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોવાનું કહ્યું. એવો અર્થ છે.
૨. કોઈક પદાર્થમાં રહેલ ભગવાન્ બીજા પ્રકારના હશે, એવો ભેદ નથી, કારણ કે ભગવાનથી જૂદો કોઈ પદાર્થ નથી, એવો અર્થ છે. (લે)
૩. શંકર ભગવાન્ સાથે લડાઈ કરવા આવેલ છે એ અપરાધ દૂર કરાવવા માટે જ પ્રાર્થના કરવામાં આવે, એવો અર્થ જણાય છે.

એવી રીતે શરણે આવવારૂપ ભજન કહેલું છે. ૪૪.

નીચેના શ્લોકમાં વિજ્ઞાપિત કરે છે :

અયં મમેશ્ચો દયિતોડનુવર્તી મયાડભયં દત્તમમુષ્ય દેવ ॥

સમ્પદ્યતાં તદ્ભવતઃ પ્રસાદો યથા હિ તે દૈત્યપતૌ પ્રસાદઃ ॥૪૫॥

આ મારો વલાલો પ્રેમપાત્ર સેવક છે. હે દેવ! મેં આને અભય આપેલું છે. તેથી જેમ આપે દૈત્યોના પતિ ઉપર કૃપા કરેલી તેમ આના ઉપર આપની કૃપા થાઓ. ૪૫.

વલાલાની અનુકૂલતા પ્રમાણેનું વર્તન લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ‘દયિતઃ’ એટલે પ્રેમપાત્ર. (આ બે શબ્દોથી શંકરની) ઈચ્છા અને રૂચિ દર્શાવ્યાં. ‘સેવક’ શબ્દથી આ સર્વ (કરવા)નું કારણ કહ્યું, કારણ કે તે સદા મને અનુસરે છે, તેથી મારે પણ તેને અનુકૂલ રહેવું જોઈએ. ‘મેં આને અભય આપેલું છે’ શબ્દોથી વાણીનું^૧ (અનુકૂલપણું કહ્યું). એ પ્રમાણે કાયા વાણી અને મનથી આ મારે અનુકૂલ થવા યોગ્ય છે, તેથી આપે સર્વ પ્રકારે તેના ઉપર કૃપા કરવી જોઈએ, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ‘તત્’ તે કારણને લીધે આપની કૃપા (આના ઉપર) થાઓ. અથવા^૨ મેં (તેને) કહ્યું તે આપે જ કહેલું છે, તેથી આપણા બેમાં જૂદાઈ નહિ હોવાથી પહેલાં જણાવેલી તે કૃપા આના ઉપર થાઓ. ‘જેમ આપે દૈત્યના પતિ ઉપર કૃપા કરેલી’ શબ્દોથી (તે) કૃપાને દર્શાવે છે. ૪૫.

પછી પ્રસન્ન થએલા ભગવાને ‘કર્યુ તે કર્યુ જ’ એમ વાણીથી શંકરનું સાંત્વન કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

શ્રીભગવાન્ કહે છે :

યદાત્ય ભગવંસ્ત્વં નઃ કરવામ પ્રિયં તવ ॥

ભવતા યદ્વ્યવસિતં તન્મે સાધ્વનુમોદિતમ્ ॥૪૬॥

હે ભગવન્! તમે જે કહ્યું તે મારા વિષે (યોગ્ય છે). તમારું પ્રિય હું કરું છું. તમે જે વિચાર્યું તેનું મેં સારી રીતે અનુમોદન કરેલું છે. ૪૬.

(ભગવાન્ અને શંકરમાં) જૂદાઈ નથી એવા અભિપ્રાયથી ‘હે ભગવન્’ એવું સંબોધન કરેલું છે, કારણ કે તે (શંકર) ભગવાનને (તે પોતાથી) જૂદા ન હોય તેવી રીતે ભજે છે. “તમે જે કહ્યું તે, ‘નઃ’ મારા વિષે” તે યોગ્ય જ છે. અથવા તમે ‘નઃ’

૧. ‘સેવક’ શબ્દથી કાયાનું અને ‘વલાલો પ્રેમપાત્ર’ શબ્દોથી મનનું (અનુકૂલપણું કહેલ છે) એવો ભાવ છે. (લે)

૨. શંકરે કરેલી કૃપા કરતાં જૂદી કૃપા ભગવાને કરેલી નથી એવા અભિપ્રાયથી અહિંથી જૂદો પક્ષ કહે છે. મેં કહેલ તે જ કૃપા આના ઉપર કરો. મેં કહેલ ફરે નહિ તેમ કરો, એવો અર્થ છે. (લે)

મારા છો. તેથી હું તમારું પ્રિય કરું છું, કારણ કે પોતાના (હોય તેમ)નું પ્રિય કરવું જ જોઈએ; વળી ‘તવ’ ‘તમારું’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તમારાં વાક્યને (મારે) પુષ્ટિ આપવી જોઈએ.

હવે તે (શંકરના વાક્યની પુષ્ટિ) બાહુઓનો છેદ ન કરવારૂપ^૧ હશે એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે મૂર્ખ !..તને મારા સમોવડીઆ સાથે તારા મદને હરનારું યુદ્ધ (પ્રાપ્ત) થશે’ (ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૧૩ શ્લોક ૭) એમ જે પહેલાં શંકરે કહેલું, તેનું ઉત્તરાર્ધથી સ્મરણ કરાવે છે. તમે એમ કહેલું તેનું મેં સારી રીતે અનુમોદન કરેલું છે. તે કરેલું તો^૨ તમે જ છે, મેં તો શસ્ત્ર દ્વારા તેનું માત્ર અનુમોદન કરેલું છે, એવો અર્થ છે. ૪૬.

શંકરે બાણના અભય માટે જે પ્રાર્થના કરેલી, તેના સંબંધમાં કહે છે :

અવધ્યોડ્યં મમાપ્થેષ વૈરોચનસુતોઽસુરઃ ॥

પ્રહ્લાદાય વરો દત્તો ન તે વધ્યો મયાન્વયઃ ॥૪૭॥

આ મારે પણ વધ કરવા યોગ્ય નથી. આ અસુર વૈરોચનનો પુત્ર છે. પ્રહ્લાદને (મેં) વર(દાન) આપેલું છે કે તારા વંશમાં ઉત્પન્ન થએલાનો હું વધ કરીશ નહિ. ૪૭.

આ પ્રહ્લાદના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલો છે એમ જણાવવા ‘વૈરોચનનો પુત્ર’ શબ્દથી ત્રણ પેઢી કહેલી છે. આ બાણ વિરોચનના પુત્ર બલિનો પુત્ર છે. ‘એમ હોય તેથી શું?’ એવો પ્રશ્ન થાય. તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. ‘તારા વંશમાં ઉત્પન્ન થએલાનો હું વધ કરીશ નહિ’ એવું વર(દાન) મેં પ્રહ્લાદને આપેલું છે.

‘ભક્તને એવું વચન કેમ કહ્યું?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘અસુર’ શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે અસુરો હણવા યોગ્ય જ છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે ભક્તની

૧. ‘બાહુઓનો છેદ થયો તે મટી જાય, એટલે હવે ફરીથી બાહુઓ ઉગે’ એવી શંકા થાય, એવો અર્થ છે. (લે) આવો અર્થ યોગ્ય જણાતો નથી, કારણ કે હજી બાણાસુરના બાહુઓનો છેદ થયો નથી, એમ આગળ શ્લોક ૪૯ ઉપરના શ્રીસુબોધિનીથી જણાય છે.

૨. ભગવાન વિચાર કરે તે જ કાર્ય છે. પછી ક્રિયા કરે તે માત્ર તેનું અનુમોદન છે. જેમ ભગવાને દ્રોણ વિગેરેને વિચાર કરીને જ હણ્યા હતા. તેથી જ ‘દ્રોણને અને ભીષ્મને’ એ વાક્ય (ઘટે છે). લોકના દેખાવ માટે પછી યુદ્ધ થયું તે તો માત્ર તેનું અનુમોદન જ થયું. એ પ્રમાણે બધે (થાય છે એમ) જાણવું (લે) આ અર્થ પણ બરાબર જણાતો નથી કારણ કે અહિં બાણનો મદ હરનારું યુદ્ધ શંકરના સમોવડીઆ સાથે થશે એમ ભગવાને વિચારેલું ન હતું, પરંતુ શંકરે જ વિચારેલું હતું. તેથી જ ભગવાન તેમને એ તેમના વાક્યનું સ્મરણ કરાવે છે અને તે પ્રમાણે કરી એટલે તેમના વાક્યને પુષ્ટિ આપી તેમનું પ્રિય કરે છે.

૧. ‘વધ કરીશ નહિ’ એમ કહ્યું તેવું વધ કરવાનો સંભવ હોય તો કહેવાય. તેથી વધ કરવાનો સંભવ હતો એમ જણાવનારું વચન ભક્તને કેમ કહ્યું? એવો અર્થ છે. (લે)

ઈચ્છા કરતાં પણ (ભગવાન) ભક્તો ઉપર વધારે કૃપા કરનારા છે. કારણ કે તે (પ્રહ્લાદે) તો એકના જ પ્રાણનું રક્ષણ કરવા કહેલું મેં તો વંશના પણ (પ્રાણનું રક્ષણ કરવા) કહ્યું (ભાગ. પુરા. ૮।૨૨।૩૫ જૂઓ). ૪૭.

‘ત્યારે બાણના બાહુઓ કાપવાનું કેમ થાય છે?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :

દર્પોપશમનાયાસ્ય પ્રવૃક્ષ્યા બાહવો મયા ॥

સૂદૃતં ચ બલં ભૂરિયમ્ય ભારાપિતં ભુવઃ ॥૪૮॥

આનો મદ ઉતારવા માટે મેં હાથો સારી રીતે કાપેલ છે, અને જે મોટું સૈન્ય ભૂમિના ભારરૂપ થએલ તેનો નાશ કરેલ છે. ૪૮.

‘સારી રીતે કાપેલ’ એટલે હાથોના મૂલમાંથી કાપેલ^૧. તેઓ કપાયા જ એટલે તેનો ઉપાય નથી. ‘સૈન્યનો નાશ ક્લેશવાળું કર્મ હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી તે (કરવા)નું બીજું કારણ ‘જે ભૂમિના ભારરૂપ થએલ’ શબ્દોથી કહેલું છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) તે ભક્તોની બુદ્ધિનો નાશ કરનારું હતું. તે બધાંએ સૈન્યનો ‘સૂદૃતં’ નાશ કરેલો છે. ૪૮.

ત્યારે મેં પ્રાર્થના કરી તેનો શું લાભ? એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે :

ચત્વારોડસ્ય ભુજાઃ શિષ્ટા ભવિષ્યન્ત્યજરામરાઃ ॥

પાર્ષદમુખ્યો ભવતો ન કુતશ્ચિદ્ધયોડસુરઃ ॥૪૯॥

આની ચાર અજર અને અમર ભુજાઓ બાકી રહેશે તમારા મુખ્ય સેવક (આ) અસુરને કોઈ તરફથી ભય થશે નહિ. ૪૯.

આની ભુજાઓ કપાતાં મેં આપેલી બે કુદરતી ભુજાઓ અને તમે આપેલી બે પ્રસંગથી મળેલી ભુજાઓ એવી ચાર ભુજાઓ બાકી રહેશે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે (ભગવાને) ફેંકેલું સુદર્શન હવે (બાણની ભુજાઓ) કાપે છે. વધારાની બે ભુજાઓ આપવાનું કારણ ‘મુખ્ય સેવક’ શબ્દથી કહેલું છે. તે બે (ભુજાઓ)નો ઘણા કાલ પછી પણ નાશ ન થાય તે માટે ‘અજર અને અમર’ વિશેષણ યોજેલ છે, (આથી તેને) દેવ કહેલ છે. (તે) યોગ્ય જ છે, કારણ કે (બાણ) તમારો મુખ્ય સેવક છે. ‘કોઈ તરફથી ભય થશે નહિ’ શબ્દોનો એવો અર્થ છે કે (તે) અસુર હોવા છતાં (તેને) મારાથી ભય નથી, મારા સેવકથી ભય નથી (અને) ગુણોથી ભય નથી. ૪૯.

એ પ્રમાણે અભય આપવામાં આવતાં, ભગવાને કૃપાથી જોએલા તેણે

૧. હજી બાણના હાથો કપાએલા નથી એમ ૪૯મા શ્લોકના સુબોધિની પરથી જણાય છે, પરંતુ ભગવાને તે કાપવાનો સંકલ્પ કર્યો એટલે તે કપાએલા છે, એમ જણાવેલ છે.

પોતાને (કરવા) યોગ્ય કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

ઈતિ લબ્ધ્વાડભયં કૃષ્ણં પ્રણમ્ય શિરસાડસુરઃ ॥

પ્રાદ્યુમ્નિં રથમારોપ્ય સવધ્વા સમુપાનયત્ ॥૫૦॥

એ પ્રમાણે અભય પ્રાપ્ત કરીને, શ્રીકૃષ્ણને મસ્તકથી પ્રણામ કરીને, અસુર પ્રદ્યુમ્નના પુત્રને રથમાં બેસાડી (તેની) પત્ની સાથે લઈ આવ્યો. ૫૦.

અભય પ્રાપ્ત કરીને, કન્યાનું દાન કરવા સમયે તે (બાણ) સારી રીતે પ્રસન્ન થએલો છે એમ જણાવવા શ્રીકૃષ્ણને પ્રમાણ કરીને (પ્રદ્યુમ્નના પુત્રને પત્ની સાથે લઈ આવ્યો). ‘મસ્તકથી’ (પ્રણામ કર્યા) કારણ કે તેનું આ (મસ્તક)જ શ્રેષ્ઠ હતું કારણ કે આ અસુર હતો. ‘પ્રદ્યુમ્નના પુત્રને’ એટલે ભગવાનના પૌત્રને, અર્થથી એમ સમજાય છે કે બંધન વિગેરે દૂર કરાવી, વરની પેઠે શણગારી, (તેની) પત્ની ઉપાની સાથે લઈ આવ્યો એટલે ઉત્તમ પ્રકારે ભગવાનની સમીપ લઈ આવ્યો. (ભગવાન) આ કાર્ય માટે જ પધારેલા હોવાથી, તેટલાથી પ્રસન્ન થયા. ૫૦.

અક્ષૌહિણ્યા પરિવૃતં સુવાસસમલંકૃતમ્ ॥

સપત્નીકં પુરસ્કૃત્ય યયૌ રુદ્રાનુમોદિતઃ ॥૫૧॥

રુદ્રે અનુમોદન કરેલા ભગવાન અક્ષૌહિણી સેનાથી વીંટાએલા, સારાં વસ્ત્રોવાળા શણગારેલા અનિરુદ્રને પત્ની સાથે આગળ કરીને દ્વારકા પધાર્યા. ૫૧.

‘અક્ષૌહિણીથી વીંટાએલા’ વિશેષણથી (એમ જણાવેલું છે કે) અક્ષૌહિણી સેના દાયજની હતી. ‘સારાં વસ્ત્રોવાળા શણગારેલા’ વિશેષણથી વસ્ત્રો અને આભૂષણો (જણાવેલાં છે). પછી ભગવાનનું કૃત્ય કહે છે કે, પત્ની સાથે તે પૌત્રને આગળ કરીને રુદ્રે અનુમોદન કરેલા પધાર્યા, કારણ કે તેમ (રુદ્રનું અનુમોદન) ન હોય તો (ભગવાને) તે લીધું તેને રુદ્ર દંડ જેવું માને. ‘કૃષ્ણોડનુ-મોદિતઃ’ ‘અનુમોદન પામેલા શ્રીકૃષ્ણ’ એવો પાઠ હોય ત્યાં રુદ્રથી (અનુમોદન પામેલા એમ અર્થથી) જાણવું. આથી રુદ્રના ઉપર ભગવાનની કૃપા જણાવેલી છે અને એમ પણ સૂચવેલું છે કે જાંબવાનની પેઠે બોધ આપવા (તેમનો) પરાજય કરેલો. ૫૧.

વિવાહના ઉત્સવ સમયે^૧ પુરીનું વર્ણન કરેલું ન હતું તેથી, નીચેના શ્લોકમાં કાર્ય પુરું કરી ભગવાન પાછા પધાર્યા ત્યારે (તે સમયની) પુરીનું વર્ણન કરે છે :

સ્વરાજધાનીં સમલંકૃતાં ધ્વજૈઃ સતોરણૈરુક્ષિતમાર્ગયત્વરામ્ ॥

વિવેશ શઙ્ખાનકદ્વન્દુભિસ્વનૈરભ્યુદ્યતઃ પૌરસુહૃદ્વિજાતિભિઃ ॥૫૨॥

શંખ નગારાં અને દુંદુભિના અવાજોથી શહેરીઓ, મિત્રો અને બ્રાહ્મણોએ

૧. વિવાહ માટે (દ્વારકાથી બાણની નગરીએ) પધાર્યા ત્યારે, એવો અર્થ છે. (લે)

સામૈયું કરેલા (ભગવાને) તોરણો સાથે ઘજ્જાઓથી શણગારેલી છંટકાવ કરેલા રસ્તાઓ અને આંગણાંઓવાળી પોતાની રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો. ૫૨.

આથી^૨ એમ સૂચવેલું છે કે તેણે (બાણે) વિધિ પ્રમાણે વિવાહ દ્વારકામાં જ કરેલો. (ભગવાનની) પોતાની રાજધાની હતી, તેથી (ભગવાન) પધારતાં મોજ શોખો કહેલા છે. ‘તોરણો સાથે ઘજ્જાઓથી શણગારેલી’ વિશેષણથી ઉપરનો અલંકાર વર્ણવેલો છે. ‘છંટકાવ કરેલા રસ્તાઓ અને આંગણાંઓવાળી’ વિશેષણથી નીચેનો શણગાર કહેલો છે. સુગંધવાળાં જલોથી ‘ઉક્ષિતા:’ છંટકાવ કરેલા રસ્તાઓ અને ‘ચત્વારાણિ’ આંગણાઓ હતાં જેનાં તેવી (પુરી હતી). ‘શહેરીઓ મિત્રે અને બ્રાહ્મણોએ શંખ નગારાં અને દ્વંદ્વભિના અવાજો સહિત સામૈયું કરેલા’ શબ્દોથી વચલા ભાગની શોભા કહેલી છે. શહેરીઓ તામસ હતા, મિત્રો રાજસ હતા આ વિવાહમાં સર્વની સંમતિ હતી એમ જણાવવા બધાએ સામૈયું કરેલું. ૫૨.

પ્રકરણ સમાપ્ત થયું એમ જણાવવા ઉપાખ્યાનના શ્રવણનું ફલ કહે છે :

ય એતત્કૃષ્ણાવિજયં શંકરેણ ચ સંયુગમ્ ॥

સંસ્મરેત્પ્રાતરુથાય ન તસ્ય સ્યાત્પરાજયઃ ॥૫૩॥

જે પરીઠીએ ઉઠીને આ શ્રીકૃષ્ણના વિજયનું અને શંકર સાથેના યુદ્ધનું સ્મરણ કરશે, તેનો પરાજય થશે નહિ. ૫૩.

જે દરરોજ આનું સ્મરણ કરશે તેનો ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણથી પરાજય થશે નહિ. ભગવાને જેઓનો નિરોધ કરેલો છે^૧, જેઓએ પ્રપંચને વિસારેલો છે અને ભગવાનમાં આસક્તિવાળા છે તેઓને કાલ વિગેરેથી પીડા થાય, ત્યારે રાજસોને દુઃખ થાય છે. તેથી ફલ જણાવતાં તે (પરાજય થતો નથી એમ) અવશ્ય કહેવું જોઈએ, અને આ શ્લોકથી ઉપાય કહેલો છે કે પરાજય થવાનો સંભવ હોય ત્યારે આ (ઉપાખ્યાન)નું શ્રવણ કરવું. ૫૩.

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવાનુવચનમ્ પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી
શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના વિવરણમાં સાદીઠમો
ઉત્તરાર્ધનો ચૌદમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

ઈતિ દશમ-ઉત્તરાર્ધમાં રાજસફલ પ્રકરણ સમાપ્ત

૨. ‘આથી’ એટલે પુરીને શણગારેલી કહી તેથી. (લે)

૧. ‘જેઓએ પ્રપંચને વિસારેલો છે અને ભગવાનમાં આસક્તિવાળા છે’ એ શબ્દોથી ‘ભગવાને જેઓનો નિરોધ કરેલો છે’ એ વિશેષણનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે. (લે)